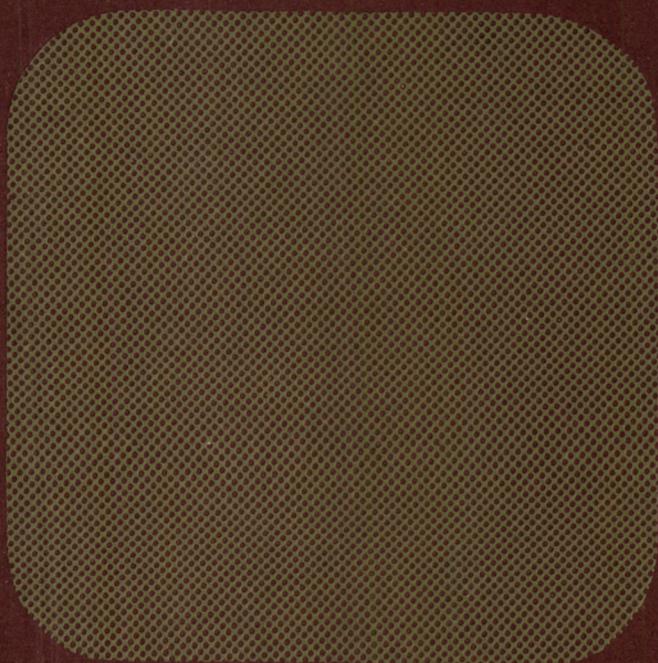

Peschka Vilmos

A JOGSZABÁLYOK ELMÉLETE

Akadémiai Kiadó • Budapest

PESCHKA VILMOS

A JOGSZABÁLYOK ELMÉLETE

A szerző mindenekelőtt azt vizsgálja, hogy miként függ össze a jogszabályok belső felépítése, teleologikus-normatív struktúrája a jogi szabályozás tárgyát alkotó társadalmi viszonyokkal. Behatóan elemzi a jogi norma teleologikus-normatív struktúrájának kifejeződését a jogszabály lényeges mozzanataiban, kiváltképpen hipotézisében, diszpozíciójában és szankciójában. Vizsgálja a jogszabályok társadalmi tartalmát, azt, hogy a társadalmi viszonyok hogyan fejeződnek ki konkrétan a jogi norma tartalmában. A jogszabály tárgyi tartalmának elemzése főként arra irányul, hogy az olyan logikai-filozófiai kategóriák, mint az egyes, a különös és az általános, valamint a típus milyen szerepet játszanak a társadalmi viszonyoknak jogi normába történő feldolgozásában. Vizsgálja a szerző a jogi norma értéktartalmát, a jogszabály érvényességét, valamint érvényességének társadalmi alapját és feltételeit is.

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST

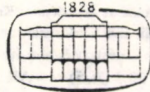
PESCHKA VILMOS

A JOGSZABÁLYOK ELMÉLETE

PESCHKA VILMOS

A JOGSZABÁLYOK ELMÉLETE

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1979

ISBN 963 05 1837 6

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1979 · Peschka Vilmos

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Baik Éva – Műszaki szerkesztő: Berkes Tamás

A borító- és kötéstervezés Szabó János munkája
Terjedelem: 20.3 (A/5) iv – AK 1506 K 7982

78-2382 – Dabasi Nyomda, Budapest – Dabas
Felelős vezető: Bálint Csaba igazgató

Printed in Hungary

TARTALOMJEGYZÉK

Első fejezet

A JOGI NORMA STRUKTÚRÁJA

I. A jogi norma létezésének általános feltételei	9
1. Antropológiai vonatkozások	9
2. A társadalmi lény	10
3. Partikularitás és nembeliség	12
4. Osztály – állam – jogi norma	14
II. A jogi norma teleologikus jellege	15
1. A jogi norma differenciálódása a mindennapi élettől	15
2. Emberi munka és teleológia	17
3. Teleologikus tételezés a jogi normában	18
III. Kauzalitás, teleológia és a jogi norma	24
1. Kauzalitás és teleológia	24
2. A teleologikus tételezés kauzális meghatározottsága a jogi normában	28
3. A jogi norma sajátos kauzális sorokat hoz mozgásba	32
IV. A jogi norma visszatükröződés	37
1. A jogi norma az objektív valóság sajátos visszatükröződése	37
2. A jogi norma és jogi norma-tétel	39
3. A jogi norma egyneműsít	41
4. A jogi norma igazságértéke	43
V. A teleologikus struktúra közvetlen kifejeződése a jogi normában	49
1. A jogi norma tárgya	49
2. A jogi norma autoritása	50
3. A jogi norma heteronom jellege	51
4. A jogi norma alanyai	52
5. A jogi norma autoritása, alanya és tárgya közötti kapcsolat	54
6. A hipotézis	59
7. A diszpozíció: parancsoló és tiltó	63
8. A megengedő diszpozíció	73
9. A jogkövetkezmény	85
10. Önálló és önállótlan jogszabályok	93

A JOGI NORMA TARTALMA

I. A jogi norma tárgyi tartalma	103
1. A jogi norma tartalma és formája	103
2. A jogszabály tárgyiassága	105
3. A jogszabály tárgyiasságának meghatározatlansága	108
4. A jogi norma tárgyiasságának tartalmi kifejeződése	110
5. Egyedi, különös és általános a jogszabály tárgyi tartalmában	124
6. A jogi norma tárgyi tartalmának tipikussága	134
7. A jogi norma tartalmának tételes kifejeződése	146
II. A jogi norma értéktartalma	159
1. Alternatíva, érték és a jogi norma tartalma	159
2. A jogi norma tartalmának értékjellege	162
3. Az „absztrakt” és a „konkrét” jogi normák	167

A JOGI NORMA ÉRVÉNYESSÉGE

I. A jogi norma érvényességének fogalma és általánossága	177
1. A jogi norma teleologikus-normatív struktúrája, tartalma és érvényessége	177
2. A jogi norma érvényességének általánossága	180
3. A jogszabály érvényességének fogalma	185
II. A jogi norma érvényességének feltételei	192
1. A jogi norma érvényességének alapja	192
2. A jogi norma érvényessége és érvényesülése	203
3. A jogszabályi érvényességnek és feltételeinek totalitása és történetisége	211
III. A jogi norma érvényességének terjedelme és minősége	213
1. A jogi norma időbeli, területi és személyi érvényessége (hatálya)	213
2. A jogi normák érvényességének találkozása és konkurenciája	224
3. A jogi normák kogens és diszpozitív érvényessége	225
Névmutató	231

Első fejezet

A JOGI NORMA STRUKTÚRÁJA

A jogi norma létezésének általános feltételei. – A jogi norma teleologikus jellege. – Kauzalitás, teleológia és a jogi norma. – A jogi norma visszatükröződés. – A teleologikus struktúra közvetlen kifejeződése a jogi normában.

I. A JOGI NORMA LÉTEZÉSÉNEK ÁLTALÁNOS FELTÉTELEI

„Vallás, család, állam, jog, morál, tudomány, művészet stb. csak *különös* módjai a termelésnek és ennek általános törvénye alá esnek.”¹ A jogi normának mint a termelés különös módjának, annak vizsgálata, hogy a jogszabály a valóság visszatükröződésének sajátos megjelenési módjaként milyen helyet foglal el az ember és a külvilág közötti vonatkozások rendszerében, hogy mint sajátos társadalmi objektivációnak, kategoriális felépítésének (szerkezetének, formájának stb.) milyen a viszonya azokhoz az egyéb módozatokhoz, ahogyan az ember az objektív valóságra reagál, mindenekelőtt azoknak az általános társadalmi feltételeknek rövid összefoglalását teszi szükségessé, amelyek a jogi norma történelmi megjelenését és létezését meghatározzák. E jogelméleti fejtegetések kereteit – természetesen – szétfeszítené a jogi norma kialakulásának történeti bemutatása, ami tulajdonképpen a jogtörténet feladata. Ezért itt csupán arra szorítkozhatunk, hogy azoknak a legfontosabb társadalmi mozzanatoknak és összefüggéseknek a jogelméleti általánosítását végezzük el, amelyek a jogi norma létezését illetően meghatározó jelentőségűnek mutatkoznak.

1. ANTROPOLÓGIAI VONATKOZÁSOK

A jogi norma történelmi megjelenésének, sajátos társadalmi objektivációként a mindennapi életről való leválásának elengedhetetlen antropológiai feltételei vannak, amelyek kialakulása azonban nem kevésbé társadalmi, mint a kimondottan és közvetlenül társadalmi feltételeké, ha nem tévesztjük szem elől, hogy történelmi létrejöttük végső fokon az emberi munkára vezethető vissza. Természetesen, nem vállalkozhatunk annak a történelmi folyamatnak akár csak felvázolására sem, amelyben a munka révén az ember az állatvilágból kiemelkedett, azaz, amelyben a jogi norma létezésének antropológiai feltételei az emberi munka hatására kialakultak. Feladatunkat csupán abban látjuk, hogy annak a történelmi folyamatnak, amelyben a jogi norma létezésének lényeges antropológiai feltételei kialakultak, legfontosabb eredményeit összefoglaljuk. A jogszabály genezisének elengedhetetlen feltétele az a rendkívül hosszú történelmi

¹ *Marx*: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Budapest 1970. 69. o.

periódus, amelynek során a munka és a munkával egyidejűleg keletkezett beszéd az embert és az állatot elválasztja egymástól. Az állatvilágból a munka révén kiemelkedett olyan ember áll tehát előttünk, akinek egyrészt már „mondanivalója” van, másrészt pedig szintén a munka hatására különbséget tud tenni „én” és „nem-én” között, amely minden tudat előfeltétele. A jogi norma antropológiai feltételeinek megközelítő felvázolásakor tehát abból kell kiindulni, hogy a jogi norma és minden társadalmi objektiváció létrejöttének közös feltétele az emberi munka révén kialakult, mondánivalóval rendelkező, beszélő ember: „A kéz kiképződésével, a munkával kezdődő uralom a természet felett a haladás minden újabb lépésénél tágította az ember látókörét. A természeti tárgyakon folyvást új, addig ismeretlen tulajdonságokat fedezett fel. Másfelől a munka kiképződése szükségképpen hozzájárult ahhoz, hogy a társadalom tagjai szorosabban egymáshoz kapcsolódjanak, amennyiben megszorította a kölcsönös támogatás, a közös együttműködés eseteit, és ennek az együttműködésnek a hasznosságát minden egyes számára egyre jobban tisztázta. Röviden a létrejövő emberek odajutottak, hogy *mondanivalójuk* volt egymásnak.”² Az emberi munka során kialakuló beszéd, az, hogy az embereknek „mondanivalójuk” van egymás számára, már bizonyos emberi tudatot, ismeretet is feltételez; arról van szó, hogy az emberek a munka révén eljutnak annak a felismerésig, hogy magukat a természettől megkülönböztessék. Ezt a folyamatot mint minden emberi tudat feltételét, tehát az emberi tudaton keresztül létrejövő jogi normáknak is sine qua non-ját, Ernst Fischer mélyrehatóan a következőképpen foglalja össze: „A szerszámok használata, a kollektív munkafolyamat révén egy élőlény kioldotta, a szó szoros értelmében *kidolgozta* magát a természetből; első ízben lépett fel egy élőlény, az ember, tevékeny szubjektumként az őstermészettel szemben. Mielőtt az ember a maga számára szubjektummá válik, a természet az ő számára objektummá lesz. Egy természeti tárgy csak azáltal válik objektummá, hogy a munka tárgyává vagy eszközévé válik, *csak a munka révén keletkezik szubjektum–objektum viszony*. Csak a *közvetett* anyagcserében, a munkafolyamatban jön létre igazi szubjektum–objektum viszony, amely minden tudat előfeltétele. A kiválás a természetből, az ember elidegenedése és szubjektíválódása csak tokozatosan, hosszadalmas és ellentmondásos fejlődés során megy végbe.”³

A jogi norma létezésének elengedhetetlen *antropológiai* előfeltétele tehát *a munkát végző, meghatározott ismeretekkel, mondánivalóval rendelkező, beszélő ember*, aki már képes magát mint *szubjektumot* a természettől mint *objektumtól megkülönböztetni*.

2. A TÁRSADALMI LÉNY

Az ember azonban munkája révén nemcsak mint antropológiai jelenség dolgozta ki magát a természetből, hanem egyúttal mint társadalmi lény is. Az emberi munka menetében nemcsak az imént említett szubjektum–objektum viszony jön létre, hanem

² Marx–Engels: Művei, 20. kötet. Budapest 1963. 451. o.

³ Fischer, E.: Kunst und Menschheit. Wien 1949. 119–120. o.

a jogi norma létezésének elengedhetetlen feltételét képező, a szubjektumok közötti olyan viszony is, amelyben az ember mint tárgyi lény jelenik meg. „Tárgyasnak, természetesennek, érzékinek *lenni*, és ugyanakkor tárgyat, természetet, érzéket önmagán kívül bírni, vagy egy harmadik számára tárgynak, természetnek, érzéknek lenni – ez egy és ugyanaz a dolog.”⁴ Az ember tárgyi léte az ember társadalmiságát, társadalmi lény voltát jelenti, azt, hogy az ember mint szubjektum, a másik ember számára objektumként jelenik meg, hogy közöttük sajátos társadalmi vonatkozások jönnek létre: „... az ember tárgyi léte, egyszermind az embernek a másik ember számára való létezése, a másik emberrel való emberi kapcsolata, az ember emberhez való társadalmi viszonyulása is.”⁵ Arra, hogy az emberi társadalmat, az embert mint társadalmi lényt éppúgy a munka teremti meg, mint az ember emberré válását, a természetből való kiemelkedését, már Hegel rámutatott, amikor magának a munkának társadalmiságát hangsúlyozta: „Az egyén a maga szükségleteiért végzett *munkájával* épp annyira kielégíti a többiek szükségleteit, mint a magáéit, s a maga szükségleteinek kielégítését csak a többiek munkája révén éri el. – Ahogyan az egyes ember a maga egyéni munkájában már *általános* munkát végez, *tudattalanul*, úgy végzi ismét az általános munkát is, mint a maga *tudatos* tárgyát; az egész *mint* egész lesz a műve, amelynek feláldozza magát s épp ezáltal kapja vissza önmagát tőle.”⁶ Az egyes ember az emberi munka révén nemcsak a természettel mint objektummal szemben lép fel szubjektumként, hanem a többi emberrel szemben is, ugyanakkor maga is objektum lévén a többi ember számára. Az embernek a természettel és a többi emberrel a munka során kialakuló kapcsolatát, azt a tényt, hogy az ember társadalmi lényként, a társadalmi viszonyok hordozóiként jelenik meg, az idézett hegeli gondolatot továbbfejlesztve, Marx tömören a következőképpen foglalja össze: „A termelésben az emberek nemcsak a természettel kerülnek kapcsolatba. Csak azáltal termelnek, hogy meghatározott módon együttműködnek és tevékenységeiket kicserélik egymással. Hogy termelhessenek, meghatározott kapcsolatokba és viszonyokba lépnek egymással, és a természettel való kapcsolatuk, termelésük csak a társadalmi kapcsolatok és viszonyok keretében megy végbe.”⁷

Előttünk áll tehát az ember mint társadalmi lény, mint meghatározott társadalmi viszonyok alanya és hordozója. Az a tény azonban elvontan és önmagában, hogy az ember munkája révén társadalmi lényé fejlődött, a jogi norma létezését nem alapozza meg. Hiszen az ember – mint Marx állandóan hangsúlyozza – csak mint társadalmi lény létezik és az önmagában, elszigetelten, képzelt Robinsonként élő ember a XVIII. század képzelőerő nélküli kitalálásai közé tartozik.⁸ A jogtörténet tanúsága szerint pedig van olyan periódusa az emberi fejlődésnek, amikor jogi normák létezéséről még nem beszélhetünk. Ahhoz tehát, hogy a jogi normák sajátos társadalmi objektivációként megjelenjenek, nem elegendő az embert mint társadalmi lényt s a tár-

⁴ Marx: I. m. 108. o.

⁵ Marx–Engels: Művei, 2. kötet. Budapest 1958. 41. o.

⁶ Hegel: A szellem fenomenológiája. Budapest 1961. 183. o.

⁷ Marx–Engels: Művei, 6. kötet. Budapest 1962. 396. o.

⁸ Marx–Engels: Művei, 46/1. kötet. Budapest 1972. 11–12. o.

sadalmi viszonyok létezését elvontan feltételezni, hanem a társadalmi viszonyok meghatározott fejlettségi foka szükséges. A filozófiai általánosság szintjén kifejezve, a jogi normák kialakulásához vezető társadalmi folyamat döntő mozzanata: partikularitás és nembeliség kapcsolatainak meglazulása.

3. PARTIKULARITÁS ÉS NEMBELISÉG

A munka révén magát a természetből társadalmi lényként kidolgozó ember egyszerre partikuláris és nembeli lény: „Az ember egyéni és nembeli élete (*Gattungsleben*) nem különbözőek, bármennyire úgy van is – és ez szükségszerű –, hogy az egyéni élet létezési módja a nembeli életnek egy inkább *különös*, vagy inkább *általános* módja, vagy minél inkább így van, hogy a nembeli élet egy inkább *különös* vagy *általános* egyéni élet.”⁹ Azt a dialektikus ellentmondást és egységet, amely az ember mint egyed és nembeli lény között fennáll, szintén az emberi munka hozza létre. Már a legelemibb munka is olyan általánosításokat tartalmaz, amelyek az embert saját partikularitása fölé emelik. A munkának ezt a sajátos kettős természetét, azt, hogy egyedi, egyéni munka, amely ugyanakkor általánossá válik, jól fejezik ki Hegelnek a munkaeszköz általánosságát hangsúlyozó fejtegetései: „együttal munkája több már, nem valami egyedi; a munka szubjektivitása a munkaeszközben általánossággá emelkedik.”¹⁰ A munka tehát mint a konkrét egyed nembeli tevékenysége jelenik meg. A munkában már nyilvánvalóvá válik, hogy az ember a partikuláris és a nembeli egysége. Partikularitásnak és nembeliségnek az emberi munkában létrejövő kettőssége az emberek mindennapi életének egyik alapvető ténye: „az embert egyrészt létezése természeti és társadalmi feltételei partikuláris személyvé teszik, és ennek is kell maradnia, másrészt viszont társadalmi élete szakadatlanul rávezeti arra, hogy meghaladjá e partikularitást.”¹¹

A primitív emberi társadalmat az jellemzi, hogy benne a nembeli elem teljesen elirakodik az egyed felett. A természetadta közösségben az egyednek a közösséghez kötődése olyan közvetlen és erős, hogy a partikuláris igényeket magától értetődő természetességgel alávetik a nembeliséget reprezentáló közösségnek. A nemzeti alkotmány – Engels által jellemzett¹² – korszaka ez, amelynek „éppen az a nagyszerűsége és egyben korlátoltsága, hogy nem tesz lehetővé uralmat és szolgaságot. Belül még nincs különbség jogok és köteleességek között; az a kérdés, vajon a közügyekben való részvétel, a vérbosszú vagy annak megváltása jog-e vagy köteleesség, az indián számára fel sem merül; ez éppoly képtelennek tűnik fel előtte, mint az, hogy evés, alvás, vadászás jog-e vagy köteleesség.” Az emberi munka és főleg a kialakuló munkamegosztás következtében a partikularitásnak és a nembeliségnek ebben az egységében és szoros kapcsolatában jelentős változás áll be. A munka megosztása a termelés és az

⁹ Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Budapest 1970. 71. o.

¹⁰ Hegel: Schriften zur Politik und Rechtsphilosophie. Leipzig 1923. 428. o.

¹¹ Lukács György: Az esztétikum sajátossága. 2. kötet. Budapest 1965. 503. o.

¹² Marx–Engels: Művei. 21. kötet. Budapest 1970. 140. o.

elsajátítás közös voltának aláásával, azzal, hogy az egyesek általi elsajátítás túlnyomóvá válik és kialakul a csere, majd az árutermelés, egyfelől azt eredményezi, hogy megjelenik az emberi partikularitás legáltalánosabb és legtudatosabb formája, az egyéni érdek, másfelől a partikularitás és az emberiség közé olyan szociológiai tényezők és mozzanatok ékelődnek, mint az emberi csoportok és osztályok, amelyek a partikularitás és nembeliség egységét fellazítva, ezeket egymással összekapcsolják. Létrejön a partikularitás, az egyéni érdek és a nembeliség, a közös, a társadalmi, illetve az osztályérdekek ellentéte; nyilvánvalóvá válik, hogy „ez a társadalom megoldhatatlan ellentmondásba bonyolódott önmagával, kibékíthetetlen ellentétekre hasadt, amelyeknek megfékezésére képtelen”.¹³ Az egyéni érdek és elsajátítás, a magántulajdon, másrészt az osztályok és osztályérdekek kialakulásával partikularitás és nembeliség olyan ellentmondása jön létre, amelynek közepette a nembeliség már nem uralkodik maradéktalanul a partikularitáson, s a partikuláris igényeket nem vetik magától értetődő természetességgel alá a közösségnek. Ezt a meglehetősen hosszú történelmi időszak eredményeként előálló társadalmi állapotot jól érzékeltetik Engels által leírt emberi és erkölcsi következményei: „A legalantasabb érdekek — aljas kapzsiság, durva élvhajhászás, piszkos zsugoriság és a közös vagyon önző megrabolása — avatják fel az új, civilizált társadalmat, az osztálytársadalmat; a leggyalázatosabb eszköz — lopás, erőszak, csel, árusítás — ássák alá és buktatják meg a régi, osztály nélküli nemzeti társadalmát.”¹⁴

Megjelenik tehát az a történelmi szükséglet, hogy partikularitás és nembeliség eltávolodását és ellentmondásosságát áthidalják és feloldják, hogy a társadalmon belül keletkezett ellentéteket a rend keretei közé vezessék és azon belül tartsák. Ez a szükséglet váltja ki azokat a társadalmi objektívációkat, amelyek a partikularitás határainak kijelölésével, illetve a partikularitás meghaladásával a nembeli lényeg, az emberi értékek kifejlődését, a partikularitásnak a nembeli felé közvetítését, a nembeliségbe emelkedését elősegítik és megvalósítják. Az a társadalmi objektíváció, amely kifejezetten azért jött létre, hogy a társadalom belső ellentétei folytán az ellenkező gazdasági érdekű osztályok ne emésszék fel magukat és a társadalmat meddő küzdelemben, az állam, amely látszólag a társadalom felett álló hatalomként a társadalmon belüli összeütközéseket tompítja és a rend korlátain belül tartja.¹⁵ Az állam mint a társadalom terméke s attól mindjobban elidegenedő hatalom, olyan társadalmi jelenség, amely a jogi norma megjelenése és létezése tekintetében — mint arról a további, részletesebb fejtegetések során bőven lesz szó — lényeges jelentőségű. Az állam ugyanis az a társadalmi objektíváció, amelynek a jogi norma létezésével kapcsolatos szerepe és funkciója a jogszabályt az egyéb társadalmi normáktól és magatartási szabályoktól elsődlegesen megkülönbözteti.

¹³ Uo. 150. o.

¹⁴ Uo. 88. o.

¹⁵ Uo. 150. o.

Ezzel mintegy már jeleztük azt, aminek részletes tárgyalása a jelen munka tulajdonképpeni feladata, hogy a jogi norma sem más, mint egyike azoknak a társadalmi objektivációknak, amelyek partikularitás és nembeliség ellentmondásos összefüggésében közvetítő mozzanatként jelennek meg. A jogi norma sajátossága itt mindenekelőtt abban a helyzetben mutatkozik meg, amelyet partikularitás és nembeliség kapcsolatában betölt. A jogi normának ezt a sajátos pozícióját egyfelől az a funkciója határozza meg, amely a partikularitás határainak kijelölésében áll, másfelől pedig az, aminek vonatkozásában és szempontjából a partikularitásnak ezeket a határait megvonja. A jogi norma szabályozó, rendező funkcióját ugyanis közvetlenül és elsődlegesen nem az emberi nem lényegéből fakadó általános követelmények határozzák meg, hanem az egyedi partikularitás és az emberi nem között elhelyezkedő, ugyancsak közvetítő szerepet betöltő adott társadalom, illetve az abban uralkodó osztály érdekei és jellege. Ami itt lényeges és döntő: a jogi norma történeti konkrétsága, osztálytartalma és az állammal való szoros kapcsolata, az a tagadhatatlan tény, hogy a jogszabály a partikularitás és a nembeliség kapcsolatában alapvetően csak arra képes, hogy a partikularitást az uralkodó osztály, illetve az adott társadalom követelményeinek alárendelje és csak ezen keresztül emelje a nembeli követelmények szintjére. Mindez nemcsak a jogi normának a partikularitás és a nembeliség dialektikus összefüggésében megnyilvánuló többszörös közvetítettségét, áttételességét és közvetítő szerepét mutatja, hanem arra is utal, hogy a jogi norma csak sajátos eszközök, módszerek, sajátos strukturális és kategoriális felépítése folytán jelenhet meg ilyen sajátos közvetítő mozzanatként. Ezt az egész társadalmi folyamatot, amely a jogi norma általános társadalmi feltételeinek kialakulását, a jogi norma mint társadalmi objektiváció szükségletét, a jogi norma osztálykötöttségét és az állammal való szoros összefonódását, valamint a jogszabály sajátos közvetítő szerepét és ehhez tapadó sajátos megformálódását egyaránt átfogja, foglalja össze röviden Engels, amikor a következőket írja: „A társadalom bizonyos, nagyon kezdetleges fejlődési fokán előáll az a szükséglet, hogy a termelés, a termékek elosztásának és cseréjének nap mint nap visszatérő tényeit közös szabályozás alá vegyék, gondoskodjanak arról, hogy az egyes ember alávesse magát a termelés és a csere általános feltételeinek. Ez a szabály előbb szokássá, aztán csakhamar *törvénnyé* válik. A törvénnyel szükségképpen előállnak olyan szervek, amelyek annak érvényesítésével vannak megbízva – a közhatalom, az állam. A további társadalmi fejlődéssel a törvény többé-kevésbé terjedelmes törvényhozássá fejlődik. Minél bonyolultabb ez a törvényhozás, annál jobban eltávolodik kifejezési módja attól, ahogyan a társadalom rendes gazdasági előfeltételeit kifejtik.”¹⁶

¹⁶ Marx–Engels: Művei. 18. kötet. 261–262. o.

II. A JOGI NORMA TELEOLOGIKUS JELLEGE

I. A JOGI NORMA DIFFERENCIÁLÓDÁSA A MINDENNAPI ÉLETTŐL

„Az emberiség – mondja Marx¹⁷ – mindig csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyeket meg is tud oldani, mert jobban szemügyre véve, mindig azt látjuk, hogy valamely feladat csak ott merül fel, ahol megoldásának anyagi feltételei már megvannak, vagy legalábbis keletkezően vannak.” Nincs ez másként a jogi normával sem. Az emberi munka nemcsak azokat az antropológiai és általános társadalmi feltételeket termelte ki, amelyek következtében – többek között – olyan sajátos társadalmi objektiváció szükséglete jött létre, mint a jogi norma, hanem egyúttal azokat a konkrét élettényeket, relációkat és mozzanatokot is, amelyek sajátos kifejeződése az emberi tudatban, elrendeződésük, új összefüggésekbe kerülésük az objektív valóság sajátos visszatükröződésében a jogi normának fontos tartalmi és formai elemeit, sajátos kategóriáit és kategoriális felépítését jelenti. Az emberi munka folyamata és struktúrája, tágabban fogalmazva az emberi gyakorlat nemcsak a logikai kategóriákat, hanem az olyan társadalmi objektiváció, mint a jogi norma strukturális elemeit, sajátos kategóriáit, alakzatait is meghatározzák. „Ugyanazok az emberek, akik a társadalmi viszonyokat anyagi termelési tevékenységüknek megfelelően alakítják, az elveket, az eszméket, a kategóriákat viszont társadalmi viszonyaiknak megfelelően termelik.”¹⁸ Ezzel kapcsolatban Hegelnek arra a szakadatlan törekvésére kell emlékeztetnünk, hogy a gondolkodás legelvontabb formáit, a különböző logikai alakzatokat az ember termelőtevékenységével hozza összefüggésbe, azokból vezesse le.¹⁹ Lenin Hegelnek ezt a „zseniális kitalálását”²⁰ olyan megállapításként értékelte, amelynek „igen mély, tisztán materiális tartalma van.”²¹ E materialista tartalmú hegeli megsejtés nyomán Lenin rámutat arra, hogy a logikai formák és törvények az objektív világ visszatükröződései: „Hegel szemében a *cselekvés*, a gyakorlat *logikai ,következtetés’*, logikai alakzat. Ez igaz is! Természetesen nem abban az értelemben, hogy a logikai alakzatnak az ember gyakorlata a más-léte (abszolút idealizmus), hanem vice versa: az ember

¹⁷ Marx: Válogatott Művek, I. kötet. Budapest 1949. 327. o.

¹⁸ Marx: A filozófia nyomora. Budapest 1952. 112. o.

¹⁹ Hegel: Jenenser Realphilosophie. II. kötet. Leipzig 1939. 198–199. o.; A logika tudománya. II. kötet. Budapest 1957. 345–346. o.

²⁰ Lenin: Filozófiai füzetek. Budapest 1954. 156. o.

²¹ Uo. 166. o.

gyakorlata milliárd és milliárd esetben ismétlődve, logikai alakzatokként rögzítődik az ember tudatában. Ezek az alakulatok éppen (és csakis) e milliárdnyi ismétlődés következtében bírnak az előítélet szilárdságával axiomatikus jelleggel.²² A továbbiakban megkíséreljük bemutatni, hogy a jogi norma esetében is hasonló, de sajátos konkrétságában megnyilvánuló visszatükröződési folyamattal állunk szemben.

A mindennapi élet legegyszerűbb tényeit vizsgálva azt látjuk, hogy annak alapvető struktúráját a közvetlen gyakorlati célok és tevékenység határozzák meg. Az objektív világ extenzív és intenzív végtelensége az embereket arra kényszeríti, hogy alkalmazkodjanak környezetükhöz és alkalmassá váljanak a társadalmi lét és talaján létrejövő szükségletek által felvetett újfajta feladatok megoldására. Az embereket körülményeik az esetek többségében azonnali cselekvésre készítetik; a mindennapi életüket, tevékenységüket és gondolkodásukat a közvetlen gyakorlati célok determinálják: „A mindennapi élet szükségszerű gazdaságosságához tartozik, hogy az ember többnyire egész környezetét – amíg működik – csak gyakorlati működések (és nem objektív lényegének) alapján fogja fel és ítéli meg.”²³ Az emberek hétköznapi életében a közvetlen gyakorlati célok, a szembeszökő indítékok, az élet egyedi eseteire irányuló közvetlen szándék és cselekvés az uralkodó. Az emberek mindennapi életét, tevékenységét és gondolkodását az elmélet és gyakorlat közötti közvetlen összefüggés, az elmélet és a gyakorlat közvetlen egysége jellemzi. A közvetlen gyakorlati tevékenység és a gyakorlati tevékenységnek és tárgyának végiggondolása, visszatükröződése, az elmélet itt még nem válik széjjel, hanem közvetlenül egybeesik. A mindennapi életnek ez az alapvető struktúrája, a közvetlen gyakorlatra irányultsága és az elméletnek a gyakorlati tevékenységtől még el nem válása jól mutatja az elméleti és a gyakorlati tevékenység szoros összefüggését, a gyakorlat elsődlegességét, azt, hogy az elmélet és a gyakorlat szíjjelválása eredendő egységükön alapul. Az emberek mindennapi életéből és közvetlen gyakorlati célokat követő konkrét gyakorlati tevékenységükből kiindulva világos, hogy a társadalom fejlődése során éppen azért került sor olyan sajátos, közvetítő eszközök, objektivációk létrehozására, amelyek az emberek mindennapi, közvetlen gyakorlati céljai és megvalósításuk közé ékelődtek, hogy a mindennapi életnek ezek a gyakorlati céljai különféle kerülő utakon, közvetítő mozzanatok közbeiktatásával, könnyebben és eredményesebben valósuljanak meg. Már a mindennapi élet legfejlettebb objektivációját jelentő munka esetében jól megfigyelhető a célkitűzés és a cselekvés közvetlen kapcsolatának felfüggesztése, megszüntetése: „A munka éppen azért tudja az embereknek a külvilág meghódításával kapcsolatos célkitűzéseit jobban megvalósítani, mert túlmegy a spontán szubjektivitáson, amely persze szintén magában foglalja az objektivitás spontán elemeit, mert a célkitűzés megvalósítása érdekében kerülő utat tesz és a célkitűzés közvetlenségét megszünteti, hogy az objektív valóságot közvetlenül magánvalóságában vizsgálhassa meg.”²⁴ Amikor tehát az emberek mindennapi tevékenységük során olyan feladatokba, akadályokba ütköznek, amelyek az

²² *Lenin: Művei.* 38. kötet. Budapest 1962. 201. o.

²³ *Lukács György: I. m.* 1. kötet. 38. o.

²⁴ Uo. 328. o.

elmélet és a gyakorlat közvetlen egységén alapuló emberi tevékenységgel már nem győzhető le, ezt a közvetlenséget – mint a munka esetében is – megbontják, s közvetítő mozzanatokkal iktatnak az elmélet és a gyakorlat, a célkitűzés és megvalósítás közé.

Lényegében a gyakorlati célkitűzés és közvetlen megvalósítása közé csúszó, közvetítő mozzanattal állunk szemben a jogi norma esetében is. Az emberek mindennapi életének szerkezete nemcsak arról tanúskodik, hogy az elmélet és a gyakorlat közvetlenül egybeesik, hanem arról is, hogy a gyakorlati cselekvés és szabálya, normája sem váltak még el egymástól. Az elmélet és a gyakorlat közvetlen kapcsolatának felfüggesztése, ideiglenes megszüntetése – mint említettük – a társadalmi lét és a talaján létrejövő szükségletek által felmerülő újfajta célok és feladatok jobb megoldása érdekében történik. Hasonló szükségletek és megfontolások vezetnek a jogi normák objektívalódásához is. A jogi normának mint társadalmi objektívációnak leválása az emberek mindennapi életéről sajátos jellegű és struktúrájú mozzanatoknak a gyakorlati célok és az azokat megvalósító emberi magatartások közé csúsztatását jelenti azért, hogy a felmerülő, az objektív lét által meghatározott feladatok könnyebben és eredményesebben realizálódjanak. Hogy a jogi normának az emberek mindennapi életéből és tevékenységéből történő kiemelkedését, sajátos objektívációként való leválását jól megértsük, mindenekelőtt a jogi norma teleologikus jellegét kell megvizsgálni.

2. EMBERI MUNKA ÉS TELEOLÓGIA

A jogi normának mint a társadalmi viszonyokat visszatükröző sajátos objektívációnak struktúráját, kategoriális felépítését mindenekelőtt teleologikus jellege határozza meg. A jogi norma akárcsak az emberek gazdasági és társadalmi viszonyait szabályozó egyéb szervezetek, intézmények, teleologikus tételezések eredményeként jönnek létre. Mi több, magában a jogi normában is egy sajátos teleologikus tételezés fejeződik ki. Nem véletlenül hangsúlyozza Gehlen, hogy mihelyt a vallást, a jogot, az erkölcsöt mint objektív életjelenségeket tekintjük, azonnal a teleologikus gondolkodási forma és teljesítményének kérdése merül fel.²⁵ A jogi norma mint a társadalmi viszonyok sajátos visszatükröződése, természetesen rendelkezik azzal az általános társadalom-ontológiai jellegzetességgel, amely minden társadalmi objektíváció és visszatükröződés sajátja. „A munka helyes ontológiai elemzése . . . azt mutatja, hogy nincs olyan emberi (tehát társadalmi) visszatükröződése a valóságnak, amelynek eleve ne a – munka által létrehozott – teleologikus tételezés volna az alapja.”²⁶ Az eddig elmondottakat figyelembe véve, aligha szükséges hangsúlyozni, hogy a jogi norma teleologikus struktúrája sem érhető meg másként, csak a munka által létrehozott teleologikus tételezés alapján. A jogi normában sajátosan kifejeződő teleologikus jelleg kategoriális mozzanatait a munkában megnyilvánuló teleologikus tételezés sajátos visszatükröződései.

²⁵ Gehlen, A.: Az ember. Természete és helye a világban. Budapest 1976. 557. o.

²⁶ Lukács György: Utam Marxhoz, I. kötet. Budapest 1971. 23. o.

A továbbiakban tehát elsősorban arra kell a figyelmet összpontosítani, hogy mit is jelent tulajdonképpen a munkafolyamatban megnyilvánuló finalitás, és hogy ez a célszerűség hogyan alakul át a jogi norma struktúrájának lényeges mozzanatává, hogyan tükröződik a jogi normában mint annak sajátos, önálló mozgásterű kategóriája. Az emberi munka teleologikus jellegét klasszikusan fejtette ki Marx az emberi és az állati tevékenység különbségét, a munkának sajátos emberi jellegét hangsúlyozva: „Mi a munkát olyan formában tételezzük fel, amelyben kizárólag az *ember* sajátja. A pók a takácséhoz hasonló műveleteket végez, a méh viaszsejtjeinek felépítésével nem egy emberi építőmestert megszégyenít. De a legrosszabb építőmestert már eleve a legjobb méh fölé helyezi az, hogy a sejtet a fejében már felépítette, mielőtt viaszból megépítené. A munkafolyamat végén olyan eredmény jön létre, amely megkezdésekor *a munkás elképzelésében*, tehát *eszmeileg* már megvolt. A munkás nemcsak létrehozza a természeti dolog formaváltozását, hanem egyúttal a természeti dologban *megvalósítja saját célját*, amelynek *tudatában* van, amely törvényként meghatározza cselekvésének útját, módját, s amelynek alá kell rendelnie akaratát.”²⁷ A munkafolyamat teleologikus jellegének marxi elemzéséből a következő mozzanatokat kell mint olyanokat kiemelni, amelyeknek mind általában a finális kapcsolat kategóriaelemzése, mind a jogi norma teleologikus struktúrája szempontjából lényeges jelentősége van:

1. *A célkitűzést*, az eredmény eszmei előlegezését, azt a tényt, hogy a munkafolyamat megkezdésekor annak eredménye a munkás *elképzelésében*, *eszmeileg* már megvan; 2. *A cél tudatosságát*, azt hogy a munkafolyamat során a munkás *tudatában* van céljának; 3. *A célnak a cselekvést meghatározó jellegét*, azt, hogy a cél *törvényként* meghatározza a munkás cselekvésének útját, módját; 4. *A cél realizálódását*, azt, hogy a munkás a munkafolyamatban *megvalósítja saját célját*. Ami a teleologikus tevékenység marxi elemzéséből kitűnőleg a teleologikus szerkezet döntő, lényegi, elválasztó mozzanata: *a tudat aktív szerepe, az eredmény jövőbeni eszmei előlegezése*. Ezt hangsúlyozza a finális kapcsolat kategóriaelemzésekor Nicolai Hartmann is, aki a finális kapcsolat három aktusát különböztetve meg, rámutat: „Valami, ami csak a jövőben lesz valóság, a jelenlevőre csak akkor hathat, ha valamilyen módon megvalósulása előtt 'előzetesen fennáll'; és ez viszont csak akkor gondolható el, ha ebben az előzetes fennállásban valamilyen más létmódú, mint a reális, amivé még csak elő kell lépnie. . . . Ez az, ami csak a tudatban lehetséges.”²⁸

3. TELEOLOGIKUS TÉTELEZÉS A JOGI NORMÁBAN

A célkitűzés, az eredmény jövőbeni, eszmei előlegezése a jogi normának is lényeges mozzanata: miként a munkafolyamatban az eredmény már a munka megkezdésekor a képzeletben eszmeileg már fennáll, a jogi normában is az az emberi magatartás, amelynek előidézésére, befolyásolására, szabályozására létrejött, mint eredmény

²⁷ Marx: A tőke. I. kötet. Budapest 1961. 171. o

²⁸ Hartmann, N.: Teleológiai gondolkodás. Budapest 1970. 130. o.

eszmeileg már a tényleges, a jogi norma hatására megvalósult magatartást megelőzően létezik. A jogi normában is eszmeileg, célként felépül az emberi magatartás, amelyet a norma tételezője, az állam, illetve az állam illetékes szerve kiváltani, megvalósítani kíván. A jogi norma mint magatartási szabály meghatározott magatartásokat, illetve magatartásoktól való tartózkodást ír elő, tilt vagy megenged, azaz előre körülírja, meghatározza azokat a magatartásokat, illetve jellegzetes vonásaikat, amelyeknek az emberek mindennapi életében megvalósulását, illetve elmaradását célozza. Ez a jogi normában a társadalom tagjai elé megvalósítandó célként tűzött emberi magatartás még csak mint nem valóságos van elgondolva, ami éppen a jogi normában kifejeződését követően, esetleg éppen ennek hatására realizálódik a konkrét, tényleges emberi tevékenységben és magatartásban. Általában a munkafolyamatnak, az emberi gyakorlatnak és a jogi normának közös sajátossága, hogy célt tételez, hogy – mint arra Hegel találóan rámutat²⁹ – „léttel bírónak gondolunk olyasmit, ami még nem valóságos”. Az emberi munka és a jogi norma finalitásának azonossága, az, hogy mindkettő valamit eszmeileg, a megvalósulás előtt felépít, ebben ki is merül.

A figyelmet tehát most a jogi normában kifejeződő célkitűzésnek azokra a sajátosságaira irányítjuk, amelyek azt a munkafolyamatban végbemenő teleologikus tételezéstől megkülönböztetik. Mindenekelőtt a jogi normában teleologikusan tételezett, eszmeileg előlegezett eredmény sajátos természetét kell kiemelni. Míg a munkafolyamatban arról van szó, hogy a munkás fejében, képzeletében a munkatevékenység tárgyi eredménye jelenik meg a munkafolyamat megkezdésekor, tehát a cél követelés-tartalma a tevékenység tárgyi eredményére irányul, addig a jogi normában nem valamely emberi tevékenység tárgyi eredményének, hanem magának az emberi magatartásnak eszmei előlegezésére, teleologikus tételezésére kerül sor. A jogi norma tehát célkitűzésében rendszerint elvonatkoztat az emberi tevékenység tárgyi eredményétől, ez számára – de hangsúlyozzuk, csak a már kész jogszabály és nem a jogalkotási folyamat szempontjából – általában közömbös. A jogi normában kifejeződő céltételezésnek ez a sajátos vonása, az emberi magatartásra és nem tárgyi eredményére irányultsága a jogi norma közvetítő jellegére és közvetettségére utal. A közvetettség itt abban jelentkezik, hogy a jogi norma teleologikus tételezésének sajátos tárgya folytán mint közvetítő mozzanat ékelődik az emberi tevékenység és tárgyi eredményei közé. Minthogy pedig az emberek tevékenységükkel – mint arra már utaltunk – nemcsak a szükségleteiket közvetlenül kielégítő tárgyi eredményt, hanem egyúttal termelési-társadalmi viszonyaikat is termelik, világos, hogy a közvetlen célként meghatározott emberi magatartást tételező jogi norma az adott emberi magatartások és a társadalmi viszonyok között is közvetítő szerepet tölt be. Tekintettel arra, hogy már a munka legkezdetlegesebb fokán közvetítéseket iktattak be a szükséglet és a szükségletek kielégítése közé, mely közvetítések a kollektív munkafolyamatban egyre gyarapodtak, nem meglepő, ha egy olyan társadalmi jelenség, mint a jogi norma esetében, amelynek objektivációs jellege – mint azt a további fejtegetések során megkíséreljük bemutatni

²⁹ Hegel: A szellem fenomenológiája. Budapest 1961. 309. o.

– messze meghaladja a mindennapi élet legfejlettebb objektivációját jelentő emberi munkát, éppen az erőteljes közvetítettséget és áttételességet hangsúlyozzuk.

Továbbra is a normában teleologikusan tételezett emberi magatartást véve szemügyre, annak egy – majd behatóbb vizsgálatra kerülő – olyan sajátos vonását kell már most megemlíteni, amely szintén a jogi norma közvetítő jellegét húzza alá. Arról van szó, hogy a jogi normában a teleologikusan tételezett emberi magatartás konkrétságától is elvonatkoztatnak; a jogi normában előlegezetten, eszmeileg felépített eredményként rendszerint nem egy konkrét, egyedi magatartás jelenik meg, hanem meghatározott emberi magatartásokból absztrahált, tipikus magatartás. A jogi norma teleologikus tételezésében az emberi magatartás konkrét megjelenési formáitól való absztrahálás pregnánsan mutatja, hogy a jogi norma, illetve a benne eszmeileg előlegezett emberi magatartás és konkrét megvalósulása számos olyan közvetítő mozzanatot feltételez, amelyek a tipikus, absztrakt emberi magatartást konkrét realizálódásába vezetik. (Gondoljunk csak a jogalkalmazásra, a jogi normában levő kényszerítő elemre stb.)

Hogy a jogi normában kifejeződő teleologikus tételezés sajátos jellege és ezzel összefüggésben a jogi norma mint az emberek mindennapi életéről leváló, sajátos társadalmi objektiváció közvetítő, áttételes jellege még világosabban álljon előttünk, figyelmünket most arra irányítjuk, hogy a jogi normában eszmeileg előlegezett emberi magatartást *ki* és *kinek* a számára tételezi célként. Az emberi munka folyamatában általában – mint az emberi munka marxi elemzéséből kitűnik – a cél tételezésének és realizálásának alanya adott. Egészen más a helyzet a jogi normában kifejeződő teleologikus tételezést illetően. A probléma megvilágítása érdekében a teleologikus tételezéseknek azt a sorozatát kell megvizsgálni, amely a jogi norma teleologikus jellegét meghatározza. Abból kell kiindulni, hogy a jogi tételezésnél, eltérően a gazdasági tételezéstől, „a cél és az eszköz . . . még viszonylag sincs a maga közvetlenségében adva, és . . . gyakorlativá válásához egy sajátos egynemű közeg megalkotása szükséges, mert csak ennek alapján lehet eleget tenni a társadalmi megbízatásnak”.³⁰ Ez a sui generis homogén közeg a jogalkotási folyamatban alakul ki. A jogi normát alkotó emberi magatartás, a jogi norma keletkezési folyamata a teleologikus tételezést illetően a maga közvetlenségében alig mutat eltérést a munkafolyamattól, hiszen a jogi normában mint a jogalkotó tevékenység közvetlen eredményében a jogalkotó saját célját valósítja meg. De itt – nem győzzük hangsúlyozni – a jogalkotó közvetlen céljáról van szó. Ahhoz tehát, hogy a jogi norma helyzetét a sokrétű teleologikus közvetítések rendszerében megközelítően felvázoljuk, a jogalkotó közvetlen és közvetett teleologikus tételezéseit kell megkülönböztetni. A jogalkotó tevékenységét alapvetően az a társadalmi szükségletek által meghatározott célkitűzés határozza meg, amely meghatározott társadalmi viszonyok jogi rendezésére irányul. Amit a teleologikus tételezés alanya, a jogalkotó megvalósítandó célként kitűz, a társadalmi viszonyok szabályozása. Lévéen azonban cselekvő, tevékeny emberek a társadalmi viszonyok hordozói, e viszonyok rendezése, meghatározott mederbe terelése és keretek, korlátok között tartása csak azáltal érhető el, hogy a jogalkotó a társadalmi relációk alanyainak, a társadalom tagjainak cselekedeteit,

³⁰ Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. I. kötet. Budapest 1976. 388. o.

tevékenységét, magatartását befolyásolja, szabályozza. Így alakul ki a jogalkotónak az a közvetlen feladata és célja, hogy olyan sajátos eszközt, közeget teremtsen, amely alkalmas arra, hogy a társadalmi viszonyok hordozóinak magatartását abban az irányban befolyásolja, amely a társadalmi viszonyok célzott alakulását eredményezi. A jogalkotó közvetett, távolabbi célja tehát a társadalmi viszonyok rendezése, amit a társadalmi viszonyok alanyainak magatartását befolyásoló magatartási szabály, a jogi norma közvetítésével, azaz a jogi norma közvetlen teleologikus tételezésével és e célkitűzés közvetlen megvalósításával ér el. A jogi normának a jogalkotó által való közvetlen tételezésével és e tételezés megvalósításával kapcsolatosan mutattunk rá ennek a teleologikus tételezésnek a munkafolyamatával való hasonlóságára, arra, hogy itt a célkitűző alany, a jogalkotó saját célját közvetlenül megvalósítja.

Ha azonban a teleologikus tételezésnek, a jogalkotó közvetlen célkitűzésének megvalósult eredményétől, a jogi normától s az abban eszmeileg előlegezett eredménytől, tehát a konkrét egyedi magatartástól, illetve ennek eredményétől egyaránt elvonatkoztatott tipikus emberi magatartást mint megvalósítandó célt tekintjük, akkor már arról, hogy a jogalkotó a célt *saját magának* tűzi ki és *saját* célját valósítja meg, nem beszélhetünk. A jogi normában foglalt célt, a léttel bírónak gondolt, de nem valóságos emberi magatartást a jogalkotó, a jogalkotó tevékenység közvetlenül nem valósíthatja meg. Ebben a vonatkozásban tehát a jogalkotó – a munkafolyamattól eltérően – közvetlenül nem valósítja meg saját célját. Ez a jogi normának a társadalmi viszonyok rendezésére irányuló teleologikus tételezések hálózatában elfoglalt helyéből magától értetődően következik. A jogalkotó ugyanis – mint arról szó volt – azért hozza létre a teleologikus szerkezetű jogi normát, hogy ennek segítségével érje el a társadalmi viszonyok célzott rendjét. A jogi normában azonban egy olyan sajátos társadalmi objektivációt hozott létre, amely szintén teleologikus tételezést foglal magában, nevezetesen a jogalkotó a jogi normában célként meghatározott emberi magatartást tételez. A jogi norma ennyiben nem más, mint meghatározott emberi magatartások a jogalkotó által teleologikus tételezésének sajátos kifejeződése, tükröződése. Minthogy a jogalkotó a célzott emberi magatartásokat közvetlenül megvalósítani nem képes, egy sajátos eszközt hoz létre, amely a jogalkotó célja és annak eredménye közé ékelődik. Az egyéni partikularitás és az emberi nem dialektikus egységének és ellentmondásosságának az emberi munkával összefüggően történő kibontakozását tárgyalva már hivatkoztunk Hegelnek azokra a Lenin által zseniálisnak, a történelmi materializmushoz közeledőnek ítélt fejtegetéseire,³¹ amelyekben az eszköz magasabbrendűségét hangsúlyozza a külső célszerűség véges céljaival szemben: „Az eszköz . . . külsőleges középfogalma annak a következtetésnek, amely a cél megvalósítása, rajta nyilatkozik meg tehát a cél ésszerűsége, mint olyan, hogy *ebben a külsőleges másban és épp e külsőlegesség által* fenntartsa magát. Ennyiben *az eszköz magasabb rendű a külső* célszerűség véges céljainál.”³² Ha most itt ismét Hegelnek az eszközt a céllal szemben magasabb rendűnek minősítő gondolatát idézzük, ezt azért tesszük, hogy ebből állandóan az emberi

³¹ Lenin: Filozófiai füzetek. Budapest 1954. 165. o.

³² Hegel: A logika tudománya. II. kötet. Budapest 1957. 346. o.

gyakorlat céljait és megvalósításuk többszörösen közvetett jellegét, valamint a közvetítő eszközöknek a célok fölé emelkedését, általánosságát emeljük ki, mint olyan objektív vonásokat, amelyek a jogi normára mint közvetítő társadalmi objektivációra is fényt vetnek. Annak a munkafolyamatban először megnyilvánuló, fontos életténynek a jogi normában általánosított kifejeződéséről van szó, hogy a munkás az eszmeileg előlegezett cél és a megvalósult munkaeredmény közé közvetítéseket, így munkaeszközt iktat, mely közvetítő mozzanat a cél fölé emelkedik. A jogi normának az emberek mindennapi életéről való leválását megalapozó és megmagyarázó életténnyel, a jogi norma közvetítő, eszköz-jellegével és mint sajátos társadalmi objektivációnak a mindennapi gyakorlati célok fölé emelkedő magasabbrendűségével állunk szemben.

A jogi normának mint társadalmi objektivációnak a sajátossága már eszköz-jellegének, még pontosabban ezen eszköz teleologikus tartalmának sajátosságában is megmutatkozik. A jogi norma ugyanis mint a jogalkotó távolabbi, közvetett és közvetlen céljaihoz vezető eszköz olyan sajátos társadalmi objektiváció, amely egy teleologikus tételezést tükröz vissza. Ez a teleologikus tételezés a jogalkotónak a meghatározott emberi magatartásra irányuló célkitűzése. A jogi normában ez a finalitás olyképpen fejeződik ki, hogy a jogalkotó által célzott emberi magatartás így meghatározott személyek, embercsoportok, illetve a társadalom minden tagja elé kitűzött célként jelenik meg. A jogalkotó a jogi normán keresztül saját közvetlen célját mások céljává teszi, mégpedig azoknak az alanyoknak a céljává, akik azt közvetlenül megvalósítani képesek. Ezt a mozzanatot ragadja meg Bierling, amikor a normát definiálva arról ír, hogy az „... egy olyan irányú célkitűzés, hogy az akaró vagy az akaróként gondolt a célt nem önmagának, hanem másnak tételezi”.³³ A jogi normában mint gyűjtőpontban összefutó teleologikus tételezések és a célok realizálásának alanyai tehát elválnak, különböznek egymástól. A jogi normában kifejeződő teleologikus összefüggésben a cél tételezője a jogalkotó, az a személy vagy intézmény, aki vagy amely a jogi normát mint tevékenységének közvetlen célját létrehozza. Ebben a jogi normában a jogalkotó további célja, azok a meghatározott emberi magatartások nyernek megfogalmazást, amelyek a jogalkotó tulajdonképpeni végső céljához, a meghatározott társadalmi viszonyok kívánt alakulásához vezetnek. A jogi norma teleologikus tételezésében az megy végbe, hogy a jogalkotó közvetlen célját, a meghatározott emberi magatartásokat, a szóban forgó társadalmi viszonyok hordozóinak céljává transzponálja, és e társadalmi viszonyok alanyai ezt a célt megvalósítják. Ami e többszörösen áttételes, komplikált összefüggésben a lényeges, az, hogy a cél tételezője, a jogalkotó, de megvalósítója, realizálója a jogi norma közbeiktatásával és befolyása révén a jogalkotótól különböző személy, illetve személyek. A jogalkotó által teleologikusan tételezett emberi magatartást ugyanis nemcsak a jogalkotó nem tudja közvetlenül megvalósítani, hanem az ezt sajátosan visszatükröző jogi norma sem. A jogi norma csak arra képes, hogy a jogalkotói teleologikus tételezést olyképpen fejezze ki, hogy a kitűzött cél megvalósítójává másokat tesz meg azáltal, hogy a kívánt magatartást azok céljává tételezi. Ebből már látható, hogy a jogalkotó csupán közvetlen célját, a jogi norma

³³ Bierling, E. R.: Juristische Prinzipienlehre. 1. kötet. Freiburg, Leipzig 1894. 29. o.

létrehozását valósítja meg, a továbbiak realizálását másoknak kell átengednie. A jogalkotó közvetlen céljának megvalósulását jelentő jogi normában kifejezett cél – amely egyben a jogalkotó közvetett célját jelenti – a kívánt meghatározott emberi magatartás. A jogi normában eszmeileg előlegezetten találjuk a megvalósítandó, tipikus emberi magatartást. Ezt a célt mint saját célját a jogi norma kibocsátója közvetlenül nem tudja megvalósítani. Nemcsak akkor nem valósul meg ez a cél közvetlenül, amikor az eszmeileg előlegezett emberi magatartás ténylegességéhez állami kényszer igénybevételével, jogalkalmazó tevékenység közbeiktatására van szükség (mely mozzanatok természetesen ugyancsak a jogalkotó a jogi normában kifejezett céljának áttételes megvalósításáról tanúskodnak), hanem akkor sem, amikor e tevékenységekre nem kerül sor, s a jogi normában körülírt, teleologikusan tételezett magatartás a jogalkotótól elkülönülő, meghatározott személyek magatartásában konkretizálódik. A jogalkotónak a jogi normában kifejeződő teleologikus tételeződését és az így kitűzött cél megvalósítását illetően az az Engels által kiemelt, jelentős társadalmi tény nyer sajátos, objektívált, intézményesített kifejezést, hogy „... a munkát tervező fej már a társadalom igen korai fejlődés-fokán (pl. már az egyszerű családban) mások, nem saját kezével végeztette el a tervezett munkát.”³⁴ A munka fejlődésének legelemibb következményéről, a munkamegosztásról és arról van szó, hogy „a munka megosztásával adva van annak a lehetősége, sőt valósága, hogy a szellemi és az anyagi tevékenység – hogy az élvezet és a munka, a termelés és a fogyasztás más-más egyéneknek jusson”.³⁵ Az emberek mindennapi életének és tevékenységének az az általános ténye, hogy a munkamegosztás következtében a munkafolyamat célját kitűző, tételező személy a munkát másokkal végezteti el, hogy a teleologikus tételezés és realizálása más-más személyek feladata és tevékenysége, a jogi norma vonatkozásában lényeges strukturális elemmé válik. A teleologikus tételezésnek a munkamegosztással létrejövő új formája, az hogy „a munkamegosztásban . . . nem egy darab természetet kell az emberi céltételezéseknek megfelelően megmunkálni, hanem egy (vagy több) embert kell arra készíteni, hogy bizonyos teleologikus tételezéseket előre meghatározott módon hajtson végre,”³⁶ a jogi norma tételezésében és teleologikus tartalmában – mint arról még lesz szó – sajátos módon fejeződik ki, és a jogi norma struktúráját alapvetően meghatározza. A jogi normában testet öltő teleologikus tételezés lényeges mozzanata ugyanis, hogy a jogalkotónak a jogi normában kifejeződő teleologikus tételezését mindig mások magatartása valósítja meg. Míg tehát az emberi munka eredeti, egyszerű formájában a munkás saját célját valósítja meg, addig a jogi normában a jogalkotói teleologikus tételezés és megvalósítása kettéválik. Az objektív valóságnak a jogi normában való visszatükröződésében megszűnik a célnak és megvalósításának az egyszerű munkafolyamatban található egysége.

³⁴ Marx–Engels: Válogatott Művek. II. kötet. Budapest 1949. 81. o.

³⁵ Marx–Engels: Művei. 3. kötet. Budapest 1960. 32. o.

³⁶ Lukács György: Utam Marxhoz. II. kötet. Budapest 1971. 552. o.

III. KAUZALITÁS, TELEOLÓGIA ÉS A JOGI NORMA

1. KAUZALITÁS ÉS TELEOLÓGIA

Azokat a mozzanatokot kutatva, amelyek a jogi norma teleológiáját a munkafolyamat teleológiájától megkülönböztetik és ezáltal a jogi normában kifejeződő teleológiának sajátos jelleget kölcsönöznek, különös jelentőségű annak tisztázása, hogyan helyezkedik el a jogi norma célszerűsége az okozatosság hálójában, milyen sajátos vonásokat mutat kauzalitás és teleológia kapcsolata a jogi norma vonatkozásában. Minden teleologikus tételezést meghatározó és elszakíthatatlan szálak fűznek a világ jelenségeit behálózó kauzális összefüggésekhez. A kauzális kapcsolat egyfelől „feltétele a finális kapcsolatnak, és ennek, mint kategoriális előfeltétele, alapul szolgál”³⁷ másfelől „a reális folyamat minden körülmények között kauzális, akár finálisan átformált, akár nem.”³⁸ Nincs ez másként a jogi normában kifejeződő teleologikus tételezéssel sem. A jogi norma teleologikus szerkezetét is a kauzális összefüggések határozzák meg, a jogi normában kifejeződő teleologikus tételezések is oksági sorokat hoznak mozgásba.

Az okság és a célszerűség közötti kapcsolat helyes megértésének magvát – szemben az okságot és a célszerűséget egymástól metafizikus antinómiákban elválasztó kanti felfogással – Hegel filozófiájában találjuk. Nem véletlen, hogy Lenin Hegelt tanulmányozva, éppen az okozatosság és a célszerűség viszonyát tárgyaló hegeli fejtegetésekhez fűzte olyan megjegyzéseit, hogy azok a történelmi materializmus csírái.³⁹ Az emberi munka dialektikájának elemzése során jutott Hegel arra felismerésre, hogy kauzalitás és teleológia nem antinomikus ellentétek; hogy az ember tudatos célkitűzése konkrét, speciális helyet foglal el a kauzális összefüggéseken belül. Hegel a munka teleológiájával foglalkozva, arról ír, hogy a munka folyamatában a természet saját tevékenységét alkalmazza, hogy annak érzéki létezésében valami egészen mást tegyenek, mint az tenni akart, hogy vak tevékenységét önmaga ellentétévé, célszerűvé tegyék.⁴⁰ Hasonló tartalmú megállapításokat találunk Hegel „Logikájá”-ban is, ahol Hegel a célról mint a kemizmus és a mechanizmus mellett harmadikként adódóról, a célról

³⁷ Hartmann, N.: I. m. 138. o.

³⁸ Uo. 140. o.

³⁹ Lenin: Filozófiai füzetek. Budapest 1954. 165–166. o.

⁴⁰ Hegel: Jenenser Realphilosophie. II. kötet. Leipzig 1939. 198–199. o.

mint ezek igazságáról beszél.⁴¹ E hegeli fejtegetések kapcsán jut Lenin arra, az ok és a cél viszonyát illetően döntő következtetésre, hogy „valójában az emberi célokat az objektív világ szüli és a célok az objektív világot feltételezik —, adottként, meglévőként találják. Az embernek azonban úgy *tűnik fel*, mintha saját céljai nem e világból erednének, mintha függetlenek lennének a világtól (‘szabadság’)”.⁴² A célkitűzés az objektív kauzális összefüggéseken alapul. Éppen az oksági kapcsolatok ismerete alapján lehetséges, hogy a munkafolyamat célkitűzésében, a munkafolyamat eredményének eszmei előlegezésében a célról való elképzelés — mint Marx hangsúlyozza⁴³ — már a munkafolyamat megkezdésekor jelen van. A munkafolyamat azért jön létre, hogy ezt a célt a mind mélyebben megismert okozati összefüggések alapján megvalósítsa. A kauzalitás és a teleológia viszonyát megvilágító hegeli megállapításokat értékelve, találóan írja Lukács György, hogy „akárcsak a filozófia minden nagy fordulata, lényegében Hegel felfedezése is rendkívül egyszerű: minden dolgozó ember ösztönösen tudja, hogy a munkaeszközzel, a munkatárggyal stb. nem tehet egyebet, mint amit e tárgyak, illetve kombinációk objektív törvényszerűsége megenged, vagyis a munkafolyamat sohasem léphet túl a dolgok oksági összefüggésein.”⁴⁴ Ez azonban korántsem jelenti az objektív oksági összefüggéseknek a célszerűségeken olyan passzív tükröződését, amely tulajdonképpen semmiféle változást vagy módosulást ezekben a kauzális kapcsolatokban nem eredményez. Az ember éppen azért tűz ki célokat, hogy azok megvalósításával új, eddig ismeretlen hatásokat érjen el. Az ember a teleologikus tételezés folytán a tárgyaknak más formát és funkciót ad, mint amivel ezek az emberi célkitűzésnek a spontán kauzális összefüggésekben való belépése nélkül rendelkeznének. A tárgyaknak ez az új formája és funkciója — mint Hegel rámutat — új és mégsem új, mert az ember csak a természet saját tevékenységét tudja céljaira felhasználni. „De az ember úgyszintén törvényszerű, okságilag meghatározott célkitűzésének közbeavatkozása új, eddig ismeretlen vagy csak véletlenül fellépő működési lehetőségeket csal ki ezekből a törvényszerűségekből.”⁴⁵

Ha most a teleologikus kapcsolatnak legfontosabb mozzanatait közelebbről szemügyre vesszük, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy azok mindegyike a kauzalitáson alapul. Hartmann a finális kapcsolat kategoriális elemzése során — mint arra utaltunk — annak három aktusát különbözteti meg: a) a cél kitűzését a tudatban az időfolyam átugrásával, mint a jövőbelinek előlegezését; b) az eszközök kiválasztását a kitűzött cél felől a tudatban; c) a realizációt a kiválasztott eszközök sora által a tudaton kívül.⁴⁶ Hogy az emberi célokat az objektív világ szüli, hogy a célok tételezése az objektív kauzális összefüggések ismeretét feltételezi, arról az imént volt szó. Jól érzékeltetik ezt Marxnak azok a sorai, amelyek a termelés céljának a fogyasztás által tételezését állapítják meg: „A fogyasztás alkotja meg a termelés törekvését, megalkotja a tárgyát is,

⁴¹ Hegel: A logika tudománya. II. kötet. Budapest 1957. 339. o.

⁴² Lenin: I. m. 165. o.

⁴³ Marx: A tőke. I. kötet. Budapest 1961. 171. o.

⁴⁴ Lukács György: A fiatal Hegel. Budapest 1976. 352. o.

⁴⁵ Uo. 353. o.

⁴⁶ Hartmann, N.: I. m. 134. o.

amely céltmeghatározóan tevékenykedik a termelésben. Ha világos, hogy a termelés szolgáltatója külsőlegesen a fogyasztás tárgyát, akkor ezért épp olyan világos, hogy a fogyasztás *tételezi eszmeileg* a termelés tárgyát mint külsőleges képet, mint szükségletet, mint törekvést, mint célt. A termelés tárgyait még szubjektív formában alkotja meg.⁴⁷ Még pregnansabban megnyilvánul a kauzális kapcsolatnak a teleologikus összefüggést determináló szerepe a teleologikus kapcsolatnak annál a mozzanatánál, amely az eszközöknek a tudatban való kiválasztását jelenti a cél felől. Az eszközök kiválasztása ugyanis mindig abból a szempontból történik, hogy azok a kitűzött célt kauzálisan létrehozzák-e vagy sem. Az objektív kauzális összefüggésnek azokat a mozzanatait választják ki mint eszközöket, amelyeknek a tételezett cél közvetlenül vagy közvetve kauzális következménye.⁴⁸ A teleologikus kapcsolat e mozzanata egy, a jogi norma szempontjából is fontos jelenségre irányítja a figyelmet, nevezetesen az idő háromdimenziós voltának felismerésére és az időérzék kialakulására. Az a tény, hogy a teleologikus tételezésben az emberi tevékenység eredménye eszmeileg már előbb megvan, mint a valóságban, hogy a célkitűzésben az ember a jövőt vetíti maga elé, s hogy ugyanakkor ehhez a tételezett célhoz, előlegezett eredményhez a jelen és a múlt kauzális összefüggéseiben visszafelé haladva választja ki az eszközöket, azaz a cél a már meglévő és végbement okozati összefüggések felismerésén alapul, tehát a jelenre és a múltra épül, az idő háromdimenziós voltának felismeréséről és az időérzék kialakulásáról tanúskodik. Az időérzéknek a teleologikus tételezésekből álló emberi munka által való kialakulásáról, arról van szó, hogy az idő háromdimenziós voltának felismeréséhez, a jelennek, a múltnak és a jövőnek a megkülönböztetéséhez a munka, illetve a célszerű gyakorlati tevékenység vezette az embert. „A munkában és a munka által *keríti hatalmába* az ember az időt. . . , mert ez a lény, aki képes vágyakozásának közvetlen kielégítését leküzdeni és azt „aktívan” visszatartani, alakítja ki a jövő funkcióját, és használja fel a múltat, azaz tárja fel tevékenységében az idő háromdimenziós voltát, mint létének dimenzióját.”⁴⁹ Aligha szükséges különösebben hangsúlyozni, hogy a munka, a teleologikus tevékenység időérzékét kialakító hatása mennyire jelentős az ok-cél-jogi norma összefüggés megértése szempontjából. Ahhoz, hogy az emberek a kauzális összefüggéseket felismerjék, ezek alapján célokat tűzzenek ki, majd e célokhoz visszafelé haladva ugyancsak az okozati összefüggésekből a megfelelő eszközöket kiválasszák, s még inkább, hogy jogi normákat alkossanak, az szükséges, hogy a jelenen túllépve, a jövőbe tekintsenek, ami – mint arról szó volt – csak a jelen és a múlt ismeretére támaszkodva lehetséges.⁵⁰ Az idő három dimenziójának a jogi norma vonat-

⁴⁷ *Marx–Engels: Művei.* 13. kötet. Budapest 1965. 158–159. o.

⁴⁸ *Hartmann, N.: I. m.* 136. o.

⁴⁹ *Kosik, K.: A konkrét dialektikája.* Budapest 1967. 163. o.

⁵⁰ Már ebből is látható Kelsen ama megállapításának tarthatatlansága, hogy a normatív szemlélet megelőzi a kauzális gondolkodást. Kelsen ugyanis azt állítja, hogy a primitív társadalmak embe-
rének tudatától idegen az oksági gondolkodás, mert a primitív embernek nem volt időérzéke. Ha
valamely esemény nem a közvetlen jelen pillanatában megy végbe – írja –, akkor a primitív
ember kevésbé törődik azzal, hogy az a múltban vagy a jövőben történik-e. (*Kelsen, H.: Ver-
geltung und Kausalität.* Den Haag 1941. 290. o.) Mintha az időérzék a kauzális gondolkodásnak
volna csak elengedhetetlen feltétele, s a normatív szemléletnek nem.

kozásában fennálló jelentősége az elmondottakon túl, különösen majd a jogszabály érvényességét illetően válik egészen világossá.

Végül a finális kapcsolat kategóriaelemzéséből kitűnő harmadik mozzanat, a cél realizációja a kiválasztott eszközök sora által, olyan reális folyamat, amely nemcsak teleologikusan tételezett, hanem egyúttal tiszta kauzális folyamat is. A teleologikus kapcsolatban a kauzalitáshoz kötődés nemcsak abban mutatkozik meg, hogy a teleologikus tételezés, az eszközök kiválogatása a kauzális összefüggéseken alapul, hanem abban is, hogy a teleologikus tételezés realizálódása, a jövőbeli, előlegezett eredmény, a kitűzött cél a kauzális összefüggésekben valósul meg: „A teleológia nem más, mint – mindig valamilyen tudat által végrehajtott – tételezési mód, amely, bár meghatározott irányokba terelve, de mindig csak oksági sorokat hozhat mozgásba.”⁵¹ Ez egészen világosan megmutatkozik a teleologikus kapcsolat Hartmann által kiemelt harmadik mozzanatánál: a tételezett cél realizálásánál. Ebben a folyamatban az megy végbe, hogy a kiválasztott eszközök okozzák sorjában egymást és végül a célt. „Ez az okozás teljesen kauzális: a korábbi eszköz kauzálisan hozza létre a későbbit; és valamennyi együtt kauzális sort alkot. Csak az a nagy különbség a másfajta kauzális sorokkal szemben, hogy itt a sor egyes tagjai éppen abból a szempontból vannak kiválogatva, hogy kauzálisan létrehozzák a kívánt hatást.”⁵² A finális kapcsolat három mozzanatának elemzése tehát azt mutatja, hogy az ember teleologikus, az oksági viszonyokba lépő és azokban változásokat előidéző tevékenysége nem más, mint a kauzalitás próbája – Hegel szavaival – „igazsága”: „De nemcsak azt találjuk, hogy bizonyos mozgásra egy másik következik, hanem azt is, hogy egy meghatározott mozgást előidézhetünk azáltal, hogy előállítjuk azokat a feltételeket, amelyek között az a természetben végbemegy, sőt előidézhetünk olyan mozgásokat, amelyek a természetben egyáltalán nem fordulnak elő (ipar), legalábbis nem ilyen módon, és hogy ezeknek a mozgásoknak előre meghatározott irányt és kiterjedést adhatunk. *Ezáltal, az ember tevékenysége* által alapozódik meg az *okság* képze, az a képzet, hogy egy mozgás a másiknak az *oka*. Bizonyos természeti jelenségek szabályszerű egymásra következőzése egymagában létrehozhatja ugyan az okság képzetét . . . de ebben nem rejlik bizonyíték. De az ember tevékenysége *elvégi* az okság próbáját.”⁵³

Ha a kauzalitás és teleológia kapcsolatáról elmondottakat röviden összefoglalva azokra a lényeges mozzanatokra irányítjuk a figyelmet, amelyek a jogi norma vonatkozásában meghatározó jelentőségűeknek mutatkoznak, akkor a következőket kell kiemelni: 1. A teleologikus tételezés kauzális meghatározottságát; 2. a teleologikus tételezésnek azt a lényeges sajátosságát, hogy kauzális sorokat hoz működésbe; 3. hogy a teleologikus tételezés folytán a dolgok új formát és funkciót kapnak; és végül 4. a teleologikus tevékenység sajátos időbeliségét. A továbbiakban a jogi normát kauzalitás és teleológia összefüggésének e mozzanatai szempontjából vizsgáljuk meg.

⁵¹ Lukács György: Utam Marxhoz. II. kötet. Budapest 1971. 548. o.

⁵² Hartmann, N.: I. m. 136. o.

⁵³ Marx–Engels: Művei 20. kötet. 503. o.

2. A TELEOLOGIKUS TÉTELEZÉS KAUZÁLIS MEGHATÁROZOTTSÁGA

A JOGI NORMÁBAN

Mindenekelőtt a jogi normában kifejeződő teleologikus tételezések kauzális meghatározottságát és megalapozottságát vesszük szemügyre. A jogi norma – mint arról szó volt – meghatározott emberi magatartást ír elő megvalósítandó célként. A jogi normának ez a céltételezése azoknak az oksági összefüggéseknek a felismerésén nyugszik, amelyek e célként megjelölt emberi magatartás mint ok és közvetlen vagy közvetett objektív okozatai között állanak fenn. A jogi norma teleologikus tételezése annak a tapasztalatán, ismeretén alapul, hogy egyfelől valamely egyedi, konkrét, meghatározott emberi magatartásnak mi az objektíve szükségszerűen beálló konkrét, egyedi következménye; másfelől, hogy általában az ilyen magatartások és közvetlen következményeik közvetve társadalmilag milyen viszonyokat hoznak létre, vagy hogyan alakítják az adott társadalmi relációkat. Az imént nem véletlenül idéztük oly hosszan Engels fejtegetését arról, miként alakul ki az okság képzeete és ennek alapján az a felismerés, hogy bizonyos feltételek előállításával a meghatározott következmény előidézhető. Lényegében a jogi normában megnyilvánuló teleologikus tételezés is meghatározott kauzális összefüggések felismerésén alapul és arra irányul, hogy a kauzális kapcsolat közvetlen és közvetett eredményét, következményét bizonyos feltételek mesterséges előállításával előidézze. A jogi norma mintegy megtervezi a kauzális összefüggéseket azzal, hogy az okot, a meghatározott eredményeket előidéző emberi magatartást célként tételezi. Minthogy a jogi norma funkciója – mint arról szó volt – arra irányul, hogy a társadalmi viszonyokat rendezze, szabályozza, és a társadalmi viszonyok alakulása hordozóik magatartásától, tevékenységétől függ, a jogi norma csak úgy töltheti be feladatát, ha az emberi magatartás mint ok és a társadalmi viszony mint okozat közötti kapcsolatot olyképpen formálja meg teleologikusan, hogy az adott társadalmi viszony alanyai számára a társadalmi viszony meghatározott alakulását előidéző emberi magatartást célként tételezi. Ilyenformán a kauzális összefüggésben okként szereplő emberi magatartás céllá transzponálódik, amelynek okaként most már sajátos – a továbbiakban megvilágításra kerülő – módon a jogi norma jelentkezik. A jogi normának már ebből a nyilvánvaló kauzális meghatározottságából is – abból, hogy tulajdonképpen kauzális összefüggésekbe nyúl bele, azoknak mintegy sajátos mozzanataként jelenik meg, ami csak a kauzális kapcsolatok ismerete alapján lehetséges és lehet eredményes – látható, hogy mennyire tévesek azok a jogfilozófiai, elsősorban normativista koncepciók, amelyek a jogszabály normativitását, legyen-jellegét a kauzális összefüggésekből kiszakítják, a kauzalitást és a teleológiát, a létet (Sein) és a legyent (Sollen) mint két egymástól elválasztott, önálló világot fogják fel. A normativista jogelmélet klasszikus képviselője, Hans Kelsen az objektív okozatos összefüggések és a jogszabály teleologikus, normatív tartalma közötti, szóban forgó kapcsolatot kifejezetten tagadja, mondván: „abból, hogy valami van, nem következhet, hogy valaminek lennie kell, éppúgy abból, hogy valaminek lennie kell, nem következhet, hogy valami van.”⁵⁴ Még világo-

⁵⁴ Kelsen, H.: *Reine Rechtslehre*. Wien 1960. 5. o.

sabban kitűnik ez Kelsennek a kauzális összefüggések és a célszerűség viszonyát elemző fejtegetéseiből. Hogy valami célszerű, azt jelenti, hogy az ok a célt mint okozatot alkalmas előidézni. „De egy ilyen értékítélet csak abba a kauzális viszonyba való belátás esetén lehetséges, amely e célként és eszközként tekintendő tények között fennáll.”⁵⁵ Ennyiben tehát Kelsen is kénytelen elismerni a kauzális és célszerű összefüggések kapcsolatát. De amikor arról van szó, hogy a jogi normában éppen egy ilyen kauzális összefüggés egyik tagját, az okot tételezik célként, akkor a kauzális összefüggésről megfelelkeznek. „A norma, hogy az eszközt akarni kell, nem következhet abból a léttényből, hogy a célt akarjuk, hanem csak abból a normából következhetne, hogy a célt kell akarni.”⁵⁶

Cél és eszköz viszonyának ez a megfogalmazása homlokegyenest ellenkezik azzal, ahogyan Marx a cél és a célhoz vezető emberi tevékenység kapcsolatát a munkafolyamatban meghatározta. Marx a munkafolyamat teleologikus jellegét vizsgálva, kiemeli a munkafolyamatban megnyilvánuló sajátos „legyen”, legyen-jelleget, azt, hogy a munkafolyamatban minden mozgást és e mozgást megvalósító embereket előre meghatározott célokra kell irányítani. A munkás a munkafolyamat megkezdésekor annak eredményét nemcsak előre, eszmeileg felépíti, a maga számára célként tételezi, hanem az a cél – minthogy saját tevékenysége a munkafolyamat eredményére irányul – cselekvésének útját és módját meghatározza, tehát számára egy olyan *legyenként* (Sollenként) – Marx megfogalmazásában – „*törvényként*” jelenik meg, amelynek a munkás alá *kell* hogy rendelje akaratát. Mi az, ami a munkás cselekvésének útját meghatározza, s amelynek alá kell hogy rendelje akaratát? Nyilvánvaló közvetlenségben a cél maga. Ha azonban a közvetlen jelenségek mélyére nézünk, azt látjuk, hogy a munkás által eszmeileg felépített eredmény, a cél meghatározott, objektív folyamatok hálójában, mint objektív okok és okozatok eredője jelenik meg, sajátos objektív törvényszerűségek mozgásában, minek magától értetődő következménye, hogy amennyiben a munkás a munkafolyamatban a célt megvalósítani akarja, nem cselekedhet akárhogy, tevékenységének útját a kitűzött, a kauzalitás által determinált cél „*törvényként*” meghatározza, s akaratát ezeknek az objektív törvényszerűségeknek alá kell rendelnie. A teleologikus munkafolyamat tehát már feltételezi, hogy az ember elért egy bizonyos fokot az objektív valóság helyes visszatükrözésében. Hegel, akinek fejtegetéseire a munkafolyamat elemzésével kapcsolatban Marx is utal, ezt a következőképpen fejezi ki: a munkafolyamat lényege, hogy „hagyja, hogy a természet önmagában csiszolódjon, nyugodtan szemléli és könnyű fáradsággal kormányozza az egészet”.⁵⁷ A munkafolyamat céljának legyen-jellegét és legyen-tartalmát tehát a célnak a munkás által saját maga számára tételezése mellett közvetlenül az objektív folyamatok kauzális törvényszerűségei határozzák meg. A munkafolyamatban a kitűzött cél, az eszmeileg előlegezett eredmény legyen-jellege közvetlenül az objektív folyamatokból ered.

⁵⁵ Uo. 24. o.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Hegel: Jenenser Realphilosophie. II. kötet. Leipzig. 1939. 198. o.

Nem kell különösebb éleslátás ahhoz, hogy a jogi normában a teleologikus tételezésekből álló munkafolyamat szóban forgó mozzanatának sajátos visszatükröződését figyelhessük meg. Joggal állapítja meg Lukács György a munkafolyamatban érvényesülő legyen-nel összefüggésben, hogy „itt sem változik meg semmilyen létszerűen döntő mozzanat, ha ezt a dinamikus struktúrát tisztán szellemi működési területekre visszük át.”⁵⁸ Ezt nem érti meg Kelsen, amikor a marxista jogelméletet bírálva, kétségbe vonja, hogy a jogi norma az objektív kauzális összefüggések sajátos rövidített, teleologikus-normatív tükröződése: „Ha a jog által előírt vagy megengedett emberi magatartás, vagy ami ugyanezt jelenti, az emberi magatartás, amely a jogi normák tartalmát alkotja, térben és időben megy végbe, akkor ez a reális magatartás magától értetődően nem az ezt előíró vagy megengedő jogi normákban vagy jogi normák által tükrözött, hanem ellenkezőleg, a jogi normák – hogy úgy mondjuk – tükröződnek ebben a magatartásban vagy e magatartás által.”⁵⁹ Sőt Kelsen, hogy a jogi normának a kauzalitástól alapvetően eltérő lényeges struktúráját ontológiailag megalapozza, a jogszabály normativitását, a jogi norma célja és a hozzáfűzött jogkövetkezmények közötti specifikus kapcsolatot is tévesen mint a kauzális struktúrájú összefüggésektől lényegileg eltérő sajátos relációt, mint „beszámítás”-t magyarázza: „Kauzalitás és beszámítás között a különbség . . . abban áll, hogy a feltétel mint ok és a következmény mint okozat közötti kapcsolat, amelyet a természettörvényben kimondanak, nem – mint a morál -vagy jogtörvényben ábrázolt viszony feltétel és következmény között – emberek által tételezett norma folytán jön létre, hanem minden ilyen közbeavatkozástól független. Minthogy az aktus – amely által a kapcsolat feltétel és következmény között a morál- vagy jogtörvényben előáll – értelme a norma, beszélhetünk egy normatív – a kauzalitástól különböző – viszonyról. 'Beszámítás' normatív viszonyt jelöl. Ez a kapcsolat – és nem más – fejeződik ki a legyen szóban, amennyiben ezt a morál- vagy jogtörvényben használják.”⁶⁰ Azt, hogy a jogi norma teleológiáját az objektív kauzális összefüggések határozzák meg, hogy a jogi normában bizonyos kauzális összefüggések rövidített, teleologikus viszonyokba átfordítása, tükröződése történik, Kelsen azért tagadja, mert – jóllehet kauzalitás és teleológia viszonyának általános vizsgálata során elismeri, hogy az utóbbi az oksági kapcsolatok ismeretén alapul –, amint a jogi norma tárgyalására kerül sor, csak azt a valóban fennálló, lényeges mozzanatot látja, hogy a jogszabály meghatározott emberi magatartást célként előír, mely célnek legyen-jellege közvetlenül nem a norma célját mint eszközt meghatározó, objektív társadalmi célból fakad, hanem abból, hogy a jogi norma az előírt emberi magatartáshoz mint céljához meghatározott jogkövetkezményeket fűz. Kelsen a „tisztá jogtan”-nak a „metajurisztikus” elemeket a vizsgálódásból kizáró módszerét alkalmazva, csak a jogi normát az abban előírt, értéktételezett emberi magatartást s a jogi normában e magatartáshoz fűzött jogkövetkezményeket vizsgálja, s ezért nem tudja az objektív kauzális összefüggések és a jogi norma teleológiája közötti kapcsolatot helyesen megragadni.

⁵⁸ Lukács György: I. m. 550. o.

⁵⁹ Kelsen, H.: The Communist Theory of Law. London 1955. 14–15. o.

⁶⁰ Kelsen, H.: Reine Rechtslehre. Wien 1960. 94. o.

Ennek további közvetlen következménye aztán, hogy a jogi normában kifejeződő teleologikus tételezésnek és összefüggéseknek különös jellegét és hatásmódját, a „be-számítást” feltételezi. Holott „egy társadalmon, amely valóban társadalmivá vált, azoknak a tevékenységeknek a többsége, amelyek totalitása az összességet mozgatja, teleologikus eredetű ugyan, reális létezésük azonban akár egyedülállóak maradnak, akár összefoglalódnak, oksági összefüggésekből áll, amelyek sehol és semmikor, semmilyen vonatkozásban nem lehetnek teleologikus jellegűek”.⁶¹

Jól látható ez a jogi normát létrehozó és a jogi norma által kiváltott emberi tevékenységek, illetve a jogi norma mint sajátos társadalmi objektiváció vonatkozásában is, ha a munkafolyamat imént említett sajátos legyen-jellegének – annak, hogy a munkafolyamat célja a munkás cselekvésének útját és módját „törvényként” meghatározza – a jogi normában sajátos visszatükröződését közelebbről megvizsgáljuk. Természetesen nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy itt *visszatükröződésről*, mégpedig *sajátos* visszatükröződési folyamatról és nem a munkafolyamat egyik teleologikus mozzanatának mechanikus, fotokópiikus jogi leképezéséről, másolásáról van szó. Mindenekelőtt azt a döntő jelentőségű különbséget kell szem előtt tartani, hogy míg a munkafolyamatban a célt a munkás a saját maga számára tűzi ki, saját cselekvésével valósítja meg, s így ez a cél a saját tevékenységének útját és módját határozza meg, és a saját akaratát kell hogy e célnak alárendelje, addig a jogi norma esetében a célrealizálás egyes szám első személyű alanya – akinek a cél tevékenységét meghatározza és akaratát alárendeli – többes szám harmadik személyé válik. A jogi normánál – mint arról szó volt – a cél meghatározott emberi magatartások kiváltása, mely magatartásokat a jogi norma nem közvetlenül és nem saját maga, még csak nem is a jogalkotó, hanem más személyek, a jogalanyok valósítják meg. A cél, meghatározott emberi magatartások tanúsítása a jogi normában mások számára tételezett. Mindebből következik, hogy ez a cél – a meghatározott emberi magatartás, illetve az ezt megfogalmazó jogi előírás – nem a célkitűző jogalkotó cselekvésének vagy a célt tartalmazó jogszabály érvényesülésének útját és módját határozza meg „törvényként”, s nem a jogalkotó akaratát vagy a jogi normában kifejeződő akaratot rendeli maga alá, hanem éppen a jogszabályban megjelölt címzettek, a meghatározott jogalanyok cselekvésének, viselkedésének, magatartásának útját és módját határozza meg, mégpedig „jogi törvényként”, s a szóban forgó jogalanyoknak kell akaratukat a jogi normának alávetniük.

A munkafolyamat teleologikus struktúrájának most vizsgált mozzanata a jogi normában való sajátos visszatükröződése során lényeges változáson ment át: a cél törvényként meghatározó és akaratot alárendelő jellege a jogi norma esetében nem a célkitűző, a célt tételező vonatkozásában, hanem a cél megvalósítására kijelölt személyek viszonylatában nyilvánul meg. A cél, a jogi normában körülírt magatartást, cselekvést meghatározó és akaratot alárendelő legyen-jellege azonban nemcsak a célt megvalósító személyekben, a legyen alanyában végbemenő jelentős változás folytán tér el lényegesen a munkafolyamat említett legyen-jellegétől, hanem abban is, ami a jogszabály, illetve a benne körülírt magatartás legyen-jellegét meghatározza. A munkafo-

⁶¹ Lukács György: I. m. 548. o.

lyamatban megnyilvánuló legyen közvetlenül a munkafolyamat céljával összefüggő, objektív okozatos törvényszerűségekből ered. A jogszabály vonatkozásában a célnak, a körülírt emberi magatartásnak – minthogy itt a célnak mások számára tételezéséről van szó – magukból az objektív oksági összefüggésekből közvetlenül fakadó legyen-jellege a háttérbe szorul. Ez annyit jelent, hogy a jogi norma által kifejezett teleologikus összefüggésben is hat ugyan – hiszen ez is az objektív kauzális kapcsolatokon alapul – a tételezett célnak az oksági összefüggésekből fakadó „törvényként” meghatározó jellege, de ez a jogi normában sajátos módon tükröződve, közvetetté és közvetítetté válik. Ahhoz, hogy a jogi norma célja, a kívánt emberi magatartás megvalósuljon, mindenekelőtt az szükséges, hogy ezt a célt a címzett jogalanyok céljukká tegyék, hogy akarukat ennek a célnak alárendeljék. Hogy a jogi norma, illetve célja a jogalanyok magatartását „törvényként” meghatározza, hogy a jogalanyoknak akarukat e célnak alá *kell* rendelniök, azt a kitűzött cél objektív, kauzális összefüggései *nem közvetlenül* határozzák meg. A jogszabály normativitása, legyen-jellege az objektív oksági összefüggésekből *nem* közvetlenül fakad.

3. A JOGI NORMA SAJÁTOS KAUZÁLIS SOROKAT HOZ MOZGÁSBA

A jogi norma – mint erről szó volt – meghatározott emberi magatartást ír elő célként, hogy realizálódása folytán okként olyan okozatokat hozzon létre, mint az adott társadalmi viszony vagy viszonyok bizonyos irányú rendezése, amelyek a jogi norma távolabbi céljait jelentik. A jogszabály azonban nemcsak a távolabbi, közvetett céljait, hanem közvetlen célját, a szóban forgó emberi magatartást sem – mint erre ugyancsak utaltunk – valósítja meg közvetlenül. Ahhoz, hogy a jogszabály közvetlen célja, a meghatározott, előírt emberi magatartás létrejöjjön, a jogi norma további jelentős mozzanatokat csúsztat a jogi normában foglalt és a valóságos, konkrét emberi magatartás közé, amelyben ismét a jogi norma objektívációs jellege nyilvánul meg. Arról van szó, hogy a jogi normában nemcsak bizonyos emberi magatartást tételeznek a jogalanyok számára célként, hanem a jogi norma – hogy a magatartás, a cél realizálódását elősegítse és biztosítsa – a célként tételezett emberi magatartáshoz az általa, mint ok által kiváltott okozattal azonos vagy attól eltérő jogkövetkezményeket helyez kilátásba. A jogszabályban tehát nemcsak egy meghatározott objektív, kauzális összefüggés rövidített, specifikus, teleologikus kifejeződése megy végbe, hanem e megtervezett oksági viszony realizálódását egy, a jogszabályban megfogalmazott másik kauzális láncolat kilátásba helyezett közbeiktatásával éri el. A jogi norma céljaként tételezett emberi magatartáshoz mint okhoz nemcsak a magatartás objektíve bekövetkező okozata, hanem egy újabb, a jogi norma mint társadalmi objektíváció által kilátásba helyezett okozat, a jogkövetkezmény is fűződik. Ez a második, feltételes, kauzális láncolat – amely azt jelenti, hogy amennyiben a jogalany a jogszabályban előírt emberi magatartást tanúsítja vagy nem tanúsítja, meghatározott, a jogi normában előírt jogkövetkezmények állanak be – Kelsennél mint a kauzális összefüggéstől lényegileg különböző „beszámítás”, illetve „legyen” jelenik meg.

A kérdés tehát az, hogy a jogi normában előírt, célként tételezett emberi magatartás és az ugyancsak a jogi normában előírt, kilátásba helyezett jogkövetkezmény közötti kapcsolat – kétségkívül megnyilvánuló specifikusságában – valóban a kauzális összefüggésektől lényegében eltérőnek minősül, vagy csupán specifikus kauzális vonatkozásokról van szó? Mint minden tudományos vizsgálódásnál, a jogi norma tudományos elemzésénél sem szabad szem elől veszni hagyni jelenség és lényeg dialektikus összefüggését, azt, hogy „a jelenség a lényeg megnyilatkozása”,⁶² hogy „a látszó annyi, mint a lényeg egyik meghatározásában, egyik oldalát tekintve, egyik mozzanatában. A lényeg éppen annak látszik. A látszat magának a lényegnek tüneménye (Scheinen) önmagában,”⁶³ hogy a tudományos megközelítésnek, átdolgozva magát a jelenségek világán, a jelenségformákban megjelenő lényegyet kell megragadnia és kifejeznie. A tudományos megismerés útjának az az elengedhetetlen mozzanata, hogy át kell dolgoznia magát a jelenségvilágon, nyilvánvalóvá teszi, hogy a jogi normának mint jelenségnek pozitivistá leírása – amint az Kelsennél látható – a jogi norma természetének és lényegének feltárására irányuló vizsgálódásban nem hanyagolható el, de hasonlóképpen helytelen és súlyos tévedésekhez vezet a jogi normának mint jelenségnek pozitivistá leírását a jogtudomány kizárólagos feladatává tenni s a jogi normának jelenségszinten történő vizsgálatánál megrekedni. Mindezeket figyelembe véve, a jogi normának a kauzalitás vonatkozásában elemzése során – különös tekintettel a Kelsen által kiemelt, a kauzalitással szembeállított specifikus „normatív” viszonyra – először a jogi normát mint jelenséget vesszük szemügyre.

A jogi norma mint jelenség a közvetlen szemléletben a következő strukturális sajátosságokat mutatja a kauzális összefüggések vonatkozásában. A jogszabály mint magatartási szabály önmagában tulajdonképpen két feltételes relációt tartalmaz: egyrészt a jogi norma kimondja, hogy bizonyos körülmények fennforgása esetén meghatározott magatartást *kell* tanúsítani; másfelől a jogszabálynak ez a *legyen*-je abban a feltételes kapcsolatban fejeződik ki, hogy amennyiben ez az előírt magatartás realizálódna vagy nem valósulna meg, ilyen, illetve olyan jogkövetkezményeknek *kell* beállniok. A jogi norma struktúrájában jelentkező *legyen-jelleg* abban mutatkozik meg, hogy az első relációban körülírt magatartás realizálódásától függően meghatározott jogkövetkezményeknek *kell* bekövetkezniök. Kelsen tehát helyesen írja le a jogi norma szerkezetét, amikor azt abban a képletben tömöríti, hogy ha van *A*, *kell* hogy *B* következzen. Éppen ebből a strukturális összefüggésből jut arra a jogelméletét alapjaiban meghatározó következtetésre, hogy míg a kauzális összefüggéseket az jellemzi, hogy ha van *A*, van *B* is, tehát *A* és *B* a *van*-nal (Sein-nel) vannak összekapcsolva, addig a jogi normát illetően az *A*-t és a *B*-t összefűző kapocs a *kell*, a Sollen.⁶⁴ Valóban a jogi norma struktúráját önmagában, minden metajurisztikus elemtől megtisztítva, azokból az összefüggésekből kiragadva, amelyekben a jogszabály egyáltalán megjelenik és létezik, a közvetlen látszat az, hogy itt a kauzális kapcsolatoktól lényegében eltérő, sajátos

⁶² Lenin: I. m. 149. o.

⁶³ Uo. 10. o.

⁶⁴ Kelsen, H.: I. m. 3–8., 79–85., 93–94. o.; General Theory of Law and State. Cambridge (Mass.) 1949. 35–37., 45–47. o.

normatív viszonytal állunk szemben. De mindez csupán a közvetlen szemlélet megtévesztő látszata, amely egyúttal a jelenségek pusztá leírására szorítókozó, pozitivistá megközelítés elégtelenségét is mutatja.

A jogi norma eddigi „tisztá”, strukturális vizsgálata során ugyanis teljesen figyelmen kívül maradt az a lényeges körülmény, hogy ez a kauzális összefüggésektől lényegében eltérő „normatív” viszony egy reálisan létező, sajátos társadalmi objektiváció struktúrája. A jogszabály – mint arról szó volt – az objektiv kauzális összefüggésekből nő ki, éppen azért jön létre, hogy – mint társadalmi objektiváció – az emberek mindennapi tevékenysége és annak eredménye közé csúszva, megkönnyítse vagy egyáltalán lehetővé tegye az emberek, a társadalom életét. Ennek a sajátos jogi objektivációnak a kialakulása – a munkafolyamat kauzalitása és teológiája nyomán – úgy megy végbe, hogy valamely meghatározott emberi magatartás, illetve magatartások és közvetlen egyedi, illetve közvetett társadalmi következményeik közötti kauzális összefüggésből a jogi normában mások számára tételezett célként jelenik meg a szóban forgó kauzális kapcsolat okként szereplő tagja. A kauzális összefüggésnek a jogi normában teleologikus formában való megjelenése – ama specifikus mozzanatokon kívül (az oknak, az emberi magatartásnak és nem az eredménynek, az okozatnak célként kiemelése, méghozzá mások számára tételezése), amelyekről már szözlöttünk – olyan sajátos módon történik, hogy ezt a célt a jogi normában további specifikus okozatokkal, következményekkel fűzik össze, mely kilátásba helyezett jogkövetkezmények egyik funkciója éppen abban van, hogy a jogi normában megjelölt megvalósítandó cél realizálódását elősegítse és biztosítsa. Így tehát a kauzális összefüggésből kiemelt ok a jogi norma sajátos teológiájában úgy jelenik meg célként, hogy azt mint okot, a jogi normában művi úton a kauzális viszonyok egyes mozzanatainak kiemelésével, átalakításával, sajátos visszatükröződésével új, a jelenségek objektiv folyamatáiban eddig nem tapasztalt okozatokkal, következményekkel kapcsolják össze, kimondva, hogy a célként tételezett magatartás realizálódásakor, illetve elmaradásakor a meghatározott jogkövetkezményeknek is be kell állniok. A legyen-struktúra, az, hogy *A* esetén *B*-nek *kell* bekövetkezni, tehát egy társadalmi realitás, objektiváció belső szerkezeteként jelenik meg. A tényállás, az előírt magatartás és a hozzá fűzött jogkövetkezmény vázolt kapcsolatának legyen-jellege a jogi normán, e társadalmi objektiváción belül áll fenn. Magában a jogi normában a meghatározott emberi magatartás és jogkövetkezménye még nem valóságosak, még csak „léttel bírónak gondoltak”, s mint ilyenek a legyennel vannak összekapcsolva. A jogi norma strukturális és kategóriális sajátossága, hogy a benne kifejezett emberi magatartás és az ahhoz fűzött, kilátásba helyezett jogkövetkezmény csak a jövőben valóságos. Ez a jövőben valóságos emberi magatartás és jogkövetkezménye a jelenben azáltal hat, hogy már valamilyen formában, a jogi norma formájában előzetesen létezik. Mutatis mutandis, a jogi normára nézve is áll, amit N. Hartmann a gondolat, a szándék, a cél létmódjáról megállapít: „A tudatnak megvan az a bámulatos szabadsága, hogy a még nem-valóságosat tetszés szerint jóval előre képes elgondolni vagy elképzelni. Az előlegezett létmódja szerint csak in mente áll fenn, de azért valóban fennáll reálissá válása előtt.”⁶⁵ A jogi normának ez a sajátos létezési módja, érvényessége, hogy mint érvé-

⁶⁵ Hartmann, N.: I. m. 130. o.

nyes létezik – amelynek részletes tárgyalására a későbbiekben kerül sor – azáltal nyeri el életbeli, gyakorlati igazolását, hogy a jogi normában „léttel bírónak gondolt”, a legyen a tényleges emberi magatartásokban és társadalmi viszonyokban általában megvalósul, azaz kauzális sorokat hoz működésbe.

A jogi norma sajátos struktúrájában és társadalmi létezésében – abban, hogy a benne kifejezett emberi magatartás előzetesen mint „léttel bírónak gondolt”, mint érvényes létezik, másfelől épp e létmódja és megjelenési formája folytán a jövőben, a későbbiekben reálissá válik – az objektív társadalmi folyamatok és összefüggések olyan reális tagja, eleme, amely a kauzális társadalmi viszonyokban hol mint ok, hol pedig mint okozat jelenik meg. Konkréten és közelebbről ez annyit jelent, hogy a jogi normában célként tételezett emberi magatartás realizálódása esetén a jogi norma – mint társadalmi tény – e magatartás hatására működésbe jön, újabb kauzális kapcsolatot indít be, azaz közbeékelődött tényezőként, okként kiváltja a jogi normában a szóban forgó magatartáshoz a legyennel fűzött jogkövetkezményt. Az a tény, hogy a kauzális összefüggések hálójában „ugyanaz a dolog mutatkozik egyszer mint ok, máskor mint okozat, ott mint reális fennállás, itt mint tételezettség vagy meghatározottság egy máson,”⁶⁶ a jogi norma vonatkozásában úgy jelentkezik, hogy a jogi norma mint társadalmi objektiváció egyrészt bizonyos értelemben oka a realizálódott, meghatározott emberi magatartásnak, mely kauzális meghatározó ereje a jogi normának többek között abból fakad, hogy ugyanakkor a jogszabály az emberi magatartás mint feltétel következményeként, okozataként a jogi normában kilátásba helyezett jogkövetkezmények kiváltó kauzájaként lép fel, s általában e jogkövetkezmények beállítását reálisan előidézi. A kauzális összefüggés tehát képletbe kifejezve a következőképpen néz ki: ha van A magatartás, N jogszabály mint ok következtében B jogkövetkezmény áll fenn. Röviden: ha van A és N , van B . A kauzális kapcsolat egyszerű képletéből, ha van A , van B , az eltérés a jogi norma közbelépése folytán annyi, hogy az A és B közötti kauzális kapcsolat nem közvetlen, hanem közvetetté válik azáltal, hogy B -nek nemcsak A az oka, s nem is közvetlenül, hanem A és N együtt, amikor is A az N -nek feltétele, N pedig B -nek közvetlen oka. A jogi norma tehát mint sajátos társadalmi objektiváció, mint társadalmi realitás benne áll a társadalmi viszonyok kauzális láncolatában. De mint tükröződésnek sajátossága abban van, hogy olyan strukturális, kategóriális belső felépítéssel rendelkezik (ha van X körülmény, legyen A ; ha van A , legyen B , röviden: A esetében legyen B), amelynek folytán a kauzális összefüggésekben létező társadalmi objektiváció, a jogi norma, amelynek sajátos létmódja, társadalmi érvényessége van azáltal, hogy A -t és B -t a legyennel fűzi össze, A -nak és ugyanakkor ennek közvetítésével B -nek is okaként lép fel, csakhogy különböző, de egymástól elszakíthatatlan kauzális összefüggésekben. A jogszabály azáltal válik A okává, hogy társadalmi érvényessége folytán A esetén általában B kauzájának minősül. A tükröződésben megnyilvánuló az a sajátosság, hogy a jogi normában bizonyos, a kauzális összefüggésekből kiemelt tényezők a legyennel összekapcsolva újszerű, sajátos relációkat tételeznek, a jogi normát mint társadalmi objektivációt illetően azt eredm-

⁶⁶ Hegel: A logika tudománya, II. kötet. Budapest 1957. 170. o.

nyezi, hogy ez mint társadalmi realitás a konkrét kauzális összefüggések keretében sajátos relációkat hoz létre. Az a tény azonban, hogy a jogi norma sajátos létmódú és strukturális felépítésű társadalmi objektíváció, az objektív társadalmi folyamatoknak sajátos visszatükröződése, nem jelenti azt – mint Kelsen gondolja –, hogy mint ilyen kikerül a kauzális összefüggések hálójából, és attól lényegében eltérő, sőt azzal szembenálló, sajátos viszony és különös hatásmód teremtőjévé és elemévé válik. Helyesen állapítja meg Szabó Imre Kelsen „normativista” koncepcióját bírálva, „hogy a jog kötelező parancsok s ezek megszegése esetére szankciók útján – *befolyásolja, meghatározza* az emberek magatartását, s így a társadalmi viszonyok alakulását; ez az összefüggés belefér és benne van a dialektikusan felfogott oksági viszonyban a társadalmi jelenségek síkján. A jog sajátosságait nem abban kell keresni és látni, hogy az sajátos, nem oksági viszonyt teremt, hanem abban, hogy ezen az oksági viszonyon belül *sajátos módszereket* alkalmaz, a visszahatást sajátosan jogi eszközökkel éri el.”⁶⁷ A jogi normában a meghatározott emberi magatartás és a legyennel hozzáfűzött jogkövetkezmény valóban sajátos normatív viszony, amely azonban egyrészt a kauzális összefüggések alapján épül fel, másrészt olyan társadalmi objektíváció struktúrájaként jelentkezik, amely éppen sajátos létmódja, érvényessége folytán a jogi normában előírt és a realizálódott emberi magatartás, valamint a kilátásba helyezett jogkövetkezmény közötti kauzális láncolatban részben okként, részben okozatként jelenik meg, azaz a kauzális kapcsolatokon felépülő normatív viszony ugyancsak kauzális összefüggéseken keresztül, kauzális relációkra bomlik és ezekben valósul meg.

⁶⁷ Szabó Imre: Hans Kelsen és a marxista jogelmélet (Kritikai tanulmányok a modern polgári jogelmületről). Budapest 1963. 441. o.

IV. A JOGI NORMA VISSZATÜKRÖZŐDÉS

1. A JOGI NORMA AZ OBJEKTÍV VALÓSÁG SAJÁTOS VISSZATÜKRÖZŐDÉSE

A jogi norma teleologikus jellegét vizsgálva kitűnt, hogy a jogi norma objektív kauzális társadalmi folyamatok sajátos teleologikus visszatükröződése. Mielőtt közelebbről szemügyre vennők a jogi normának azokat az elemeit, kategóriáit, kifejezési formáit, amelyekben a jogi normának ez a teleologikus struktúrája közvetlenül megnyilvánul, elengedhetetlen, hogy a jogi normáról mint visszatükröződésről általában néhány szót szóljunk. Ha a jogi pozitivizmusnak és a különféle neopozitivista, analitikus joglogikai kísérleteknek alapvető hibáját abban látjuk, hogy a jogi norma elemeit, kategóriális szerkezetét azoktól a társadalmi-történelmi folyamatoktól elválasztva elemzik, amelyek a jogi norma ún. logikai formáit és struktúráját valójában meghatározzák, kitermelik, akkor magától értetődő, hogy ez utóbbiak jelentését, sajátosságait és szerepét csak mint a reális társadalmi-történelmi folyamat mozzanatait, visszatükröződéseit tárhatjuk fel. A dialektikus materializmus visszatükröződési elmélete közös alapja minden formának, amelyben az emberi tudat a valóságot elméletileg és gyakorlatilag feldolgozza. Ez alól a jogi norma sem kivétel. Miért is a jogi norma itt csak a dialektikus materializmus visszatükröződési elmélete alapján érthető meg.

E visszatükröződési elméletnek megfelelően abból kell kiindulni, hogy a jogi norma mint „a visszatükröződés minden fajtája . . . ugyanazt az objektív valóságot ábrázolja.”⁶⁸ A jogi normában tehát lényegében ugyanaz a társadalmi valóság tükröződik, mint a társadalmat reflektáló más visszatükröződési formákban. Ebből a tényből és megállapításból szükségszerűen következik, hogy nemcsak a visszatükröződés tárgyaként jelentkező társadalmi viszonyok ugyanazok, hanem a társadalmi valóságot kifejező kategóriák is (lényeg, jelenség, ok, cél, egyes, különös, általános stb.). Mindez azonban egyáltalán nem jelenti a különböző visszatükröződési fajták közötti különbségek elmosását, sem pedig azt, hogy az objektív valóság valamiféle mechanikus, fotokopikus másolásáról van szó. A világ extenzív és intenzív végtelensége az embert arra kényszeríti, hogy alkalmazkodjék saját szükségleteihez és érdekeihez, hogy öntudatlanul válogassa, emelje ki azokat a mozzanatokot a visszatükrözés során, amelyek az adott cselekvés szempontjából döntőnek bizonyulnak. Ezt fejezi ki Lenin, amikor a következőket írja: „A megismerés a természet emberi visszatükrözése. Ez azonban nem

⁶⁸ Lukács György: Az esztétikum sajátossága. 1. kötet. Budapest 1965. 18. o.

egyszerű, nem közvetlen, nem totális visszatükrözés, hanem absztrakciók egész sorának, fogalmak, törvények stb. alakításának, képzésének a folyamata, s ezek a fogalmak, törvények stb. (gondolkodás, tudomány = 'logikai eszme') *fogják át* feltételesen, megközelítőleg az örökké mozgó és fejlődő természet egyetemes törvényszerűségét . . . Az ember nem képes az *egész* természetet teljesen, 'közvetlen totalitásban' átfogni – visszatükrözni – lemásolni, csak örökké közeledhet hozzá, absztrakciókat, fogalmakat, törvényeket, tudományos világméretet stb. stb. alkotva.”⁶⁹ Ami mármost a jogi normát mint sajátos visszatükröződést illeti, itt sem más a helyzet. A jogi normát az különbözteti meg a más visszatükröződési fajtáktól, ahogyan benne a visszatükröződés világának konkrét felépítésében a döntő társadalmi mozzanatok, kategóriák kiválasztása, kiemelése, specifikus hangsúlyozása, csoportosítása végbemegy. Az imént láttuk a célnak, a teleologikus struktúrának és a legyenek meghatározó jelentőségét és szerepét a jogi normában mint az objektív társadalmi folyamatok visszatükröződésében. De ezzel a jogi normának mint visszatükrözésnek kategoriális szerkezete és felépítése még nem merült ki. Éppen a további fejtegetések egyik feladata lesz, hogy a jogi normának ezeket a kategoriális sajátosságait felmutassa, ezáltal a jogi normát a más visszatükröződési fajtáktól megkülönböztesse. Az eddigieket röviden összefoglalva elmondhatjuk tehát, hogy a jogi normára nézve is áll Marxnak az a megállapítása – lévén a jogszabály is az emberi tudat terméke –, hogy az emberi tudat az objektív valóságot átalakult, koncentrált és általánosított formában fejezi ki.⁷⁰

Mindaz, amit eddig a visszatükröződésről általában és a jogi normáról mint sajátos visszatükröződési formáról különösen elmondottunk, nevezetesen azt, hogy minden visszatükröződés az objektív valóság sűrített, formált, elvont és általánosított feldolgozása, amely a filozófiai általánosság aspektusából tekintve ugyanazt a valóságot ugyanazokban a kategóriákban fejezi ki, s hogy a visszatükröződési formák különbsége a döntő társadalmi mozzanatok és ezeket kifejező kategóriák kiemelésére, csoportosítására, hangsúlyozására vezethető vissza, a jogi norma vonatkozásában további fontos problémákat vet fel, amelyek megvilágítása szükséges. Arról van szó, hogy a jogi normát mint sajátos társadalmi objektivációt a társadalmi viszonyokat feldolgozó más visszatükröződési formáktól lényegileg valóban az különbözteti meg, hogy az objektív társadalmi valóságnak főként mely viszonyaira, oldalaira, mozzanataira koncentrál, s azokat milyen kategóriákba, a kategóriák milyen csoportosításával, elrendezésében tükrözi vissza. A társadalmi objektivációk és visszatükröződési formák eltérései és különbségei csak ezen azonos kiindulási pont alapján tisztázhatók. Ám a jogi norma esetében – mint egyetlen visszatükröződési forma esetében sem – a társadalmi valóságnak ezekben az általános filozófiai kategóriákban való kifejeződése nem mutatkozik meg közvetlenül. A különböző társadalmi objektivációk és visszatükröződési formák – talán csak a filozófia kivétel ez alól – közvetlenül nem az említett kategóriák (általánosság, különosság, típus stb.) formájában jelennek meg. Ez a kategoriális szerkezet, ezeknek a kategóriáknak sajátos összefüggései, vonatkozásai alkotják lényegileg az

⁶⁹ Lenin: I. m. 157–158. o.

⁷⁰ Marx: A tőke. I. kötet; Marx–Engels: Művei. 23. kötet. Budapest 1967. 19–20. o.

adott társadalmi objektiváció sajátos struktúráját és belső felépítését, de ez nem közvetlenül, hanem csupán közvetítéseken keresztül nyilvánul meg, azokat ezekből a közvetlen jelenségformákból kell a tudományos megismerésnek kihámozni. Nincs ez másként a jogi normával sem. A jogi norma mint visszatükröződés a maga közvetlenségében nem az említett, általános jellegű kategóriákban jelenik meg. A jogi normának mint a társadalmi viszonyok sajátos visszatükröződésének az említett általános kategóriákban meghatározott, sajátos struktúrája, kategoriális szerkezete közvetlenül sajátos jogi fogalmakban, formulákban, kategóriákban és megfogalmazásban fejt ki hatását. És itt nem egyszerűen a jogi norma és a jogi norma tételezése közötti, a jogelmélet birodalmában gyakran hangsúlyozott és bőven tárgyalt ellentmondással állunk szemben.

2. A JOGI NORMA ÉS JOGI NORMA-TÉTEL

Aligha kétséges, hogy a jogi norma mint sajátos jogi objektiváció belső struktúrájának mint a társadalmi viszonyok sajátos visszatükröződése kategoriális szerkezetének megértését nagyon megnehezíti a jogi norma és nyelvi kifejezése közötti dialektikus összefüggés. A jogi norma és a „norma-tétel”, a „norma-mondat”, vagy a „norma-kijelentés” megkülönböztetése nem új jelenség a jogelméletben, aminthogy e kategóriák elméleti értelmezésének és magyarázatának különbségei sem.⁷¹ Ha az újabb jogelméleti fejlődésben ez a kérdés megkülönböztetett jelentőségre tett szert,⁷² az elsősorban a modern polgári filozófia logikai-pozitivista és analitikus tendenciáival függ össze. Ezeknek a nyelv és a gondolkodás, illetve a nyelv és a valóság viszonyát a filozófiai gondolkodás központi problémájává tevő elméleti tendenciáknak⁷³ jogelméleti hatásaival most itt behatóan nem foglalkozhatunk, mert ez szétfeszítené a jelen fejtegetések kereteit. Arra azonban általánosságban rá kell mutatni, hogy a jogi normát kizárólag a nyelv oldaláról megközelítő logikai-pozitivista és az analitikus filozófiára támaszkodó kísérletek a jogi norma valóságos társadalmi lényegét, szerepét és funkcióját feltárni nem képesek. Jól látható ez azokból a steril lingvisztikai elemzésekből, amelyek a jogi normát mint sajátos nyelvi kifejezést, struktúrát fogják fel. Azok az analitikus tenden-

⁷¹ A jogi norma és a jogi norma-tétel megkülönböztetését és különféle értelmezését illetően lásd: *Binding, K.*: Die Normen und ihre Übertretung. I. kötet. 1890. Leipzig 103. o.; *Ehrlich, E.*: Grundlegung der Soziologie des Rechts. München und Leipzig 1929. 138. o.; *Mayer, M. E.*: Rechtsnormen und Kulturnormen. Darmstadt 1965.; *Kaufmann, F.*: Die Kriterien des Rechts. Tübingen 1924. 69–70. o. stb.

⁷² Lásd: *Kalinowski, G.*: Introduction à la logique juridique. Paris 1965. 82–83. o.; *Wright, G. H.*: Norm and Action. London 1963. 93–103. o.; *Lahtinen, O.*: Zum Aufbau der rechtlichen Grundlagen. Helsinki 1951. 123–126. o.; *Weinberger, O.*: Philosophische Studien zur Logik. Praha 1964. 27. stb. o.; *Geiger, T.*: Vorstudien zu einer Soziologie des Rechts. Kopenhagen, 1947. 23. o.; *Klaus, F.*: Die Macht des Wortes. Berlin 1965. 165. o.; *Loeser, F.*: Deontik. Berlin 1966. 74–75. o.; *Meyer-Cording, U.*: Die Rechtsnormen. Tübingen 1971. 19. o. stb.

⁷³ Lásd: *Márkus György–Tordai Zádor*: Irányzatok a mai polgári filozófiában. Budapest 1964. 370–371. o.; *Márkus György*: Kritikai megjegyzések Ludwig Wittgenstein értekezéséhez (*Wittgenstein*: Logikai-filozófiai értekezés. Budapest 1963. 72–89. o.)

ciák, amelyek a jogi norma nyelvi sajátosságai, struktúrája, szemantikája vagy grammatikai szerkezete alapján kísérlük meg a jogi normát megvilágítani, nyíltan vagy be nem vallottan abból az alapvetően hibás feltételezésből indulnak ki, ami a wittgensteini teóriának is elvi fundamentuma, hogy a nyelv és a valóság két egyenrangú, párhuzamos tényező, melyek viszonya szimmetrikus és izomorf. Miért is csak a nyelv sajátos belső törvényszerűségeit kell feltárni, ezzel egyúttal a valóságos világ is megismertté válik. Holott a megismerés útja nem a nyelvtől vezet a valóságig, hanem éppen megfordítva, a valóságtól a nyelvhez. „Nem igaz az, hogy a valóság minden egyes objektumának nyelvünkben egy önálló 'nyelvi objektum', azaz egy-egy szó, s minden objektív tulajdonságának és relációjának egy meghatározott nyelvi (pontosabban szintetikus) tulajdonság és reláció felelne meg, vagy valamiféle ideál értelmében kellene, hogy megfeleljen. Ha e párhuzamosság valóban fennállna, akkor a nyelv nem lenne kevésbé bonyolult magánál a valóságnál s elsajátítása nem szolgálhatna eszközül az utóbbi megismeréséhez.”⁷⁴

A jogi norma nyelvi megformulálásának problematikájából itt most csupán egyetlen, általános jellegű kérdést emelünk ki, mégpedig a „norma-mondat”, „norma-tétel” grammatikai szerkezetét. Ezt is elsősorban annak dokumentálására, hogy a jogi norma nyelvi megformulása még közvetettebbé, még nehezebben hozzáférhetőbbé teszi azt a genetikus kapcsolatot, amely a különböző társadalmi tények, struktúrák és a jogi norma elemei, kategoriális szerkezete között fennáll. A jogirodalomban általában elterjedt, hogy a jogi normának sajátos nyelvi kifejezési formája az imperatív mód, illetve a deontikus mondat, nevezetesen amelyben a „kell”, „lehet”, „nem szabad” stb. deontikus igék szerepelnek. De – mint arra a jogirodalomban többen felhívják a figyelmet⁷⁵ – a jogi normák nyelvi megformulása gazdag változatosságot mutat, s azok nemcsak a felszólító módú vagy a deontikus mondatokban, hanem gyakran egyszerű kijelentő mondatokban is megjelenhetnek. (Pl. „Az eladó viseli az átadással és az ingatlanvilvántartásban feltüntetett állapot rendezésével kapcsolatos költségeket.” (1977. évi IV. törvény Ptk. 367. §); „A vállalkozó a munkát saját költségén végzi el.” (Ptk. 391. § stb.). Mindezt azért kell általános jelleggel kiemelni, mert a jogi norma tisztázását célzó sok elméleti törekvés éppen azon az alapon jut olykor téves következtetésekre, hogy a jogi normát ilyen nyelvi formában fogalmazták meg. Tekintettel azonban e nyelvi megformulázás gazdagságára, és arra, hogy a jogi norma a legkülönbélebb grammatikai típusú mondatokban (felszólító, kijelentő, jelen és jövő idejű stb.) megjelenhet, s nincs kizárólagos nyelvi forma-típusa, csak egyetérthetünk Wrightnek azzal a figyelmeztetésével, hogy „ezért óva kell intenünk attól a gondolattól, hogy a normák fogalmi tanulmányozását a beszéd bizonyos nyelvi formáinak logikai tanulmányozására alapozzuk”.⁷⁶ Itt tehát megelégedhetünk egyelőre azzal, hogy a jogi normáknak és nyelvi megformulálásának a nyelv és a gondolkodás egységén nyugvó egységét, azt, hogy a jogi norma és nyelvi kifejezése egy egységes folyamatnak két

⁷⁴ Márkus György: I. m. 47. o.

⁷⁵ Lásd: Wright, G. H.: I. m. 102. o.; Ross, A.: Directives and Norms. London 1968. 36. o. stb.

⁷⁶ Wright, G. H.: I. m. 102. o.

különböző folyamata, oldala, alkotóeleme, megállapítsuk. Ebből adódik, hogy fokozott jelentőséget tulajdonítunk annak, hogy a jogi norma és nyelvi kifejezése közötti kapcsolatot a jogi norma megértése érdekében állandóan szem előtt tartjuk. Ezért a továbbiakban mindig jelezni fogjuk azokat a sajátos vonásokat és mozzanatokat, amelyek a jogi norma és nyelvi megformulázása, a „jogi norma-tétel” közötti összefüggésben konkrétan megmutatkoznak.

3. A JOGI NORMA EGYNEMŰSÍT

Ha tagadhatatlan is a jogi norma és nyelvi megformulázása közötti kapcsolat jelentősége a jogszabály mint visszatükröződési forma sajátosságának felmutatását illetően, aligha lenne helyes a jogi norma mint jelenség és belső struktúrája, kategoriális szerkezete közötti dialektikus összefüggést kizárólag a jogi normának és nyelvi kifejezésének kapcsolatára redukálni. Itt jóval többről van szó, mint egyszerűen a nyelv és a gondolkodás, illetve a nyelv és valóság viszonyáról. Amikor a jogszabálynak mint visszatükröződésnek sajátos kategoriális szerkezetét fel akarjuk tárni, akkor nem elég – amennyiben tételezett jogi normával állunk szemben – a nyelvi megformulázásból a tulajdonképpeni jogi normát (norma-jelentést vagy norma-tartalmat) kiolvasni, hanem a jogszabály – többnyire nyelviileg kifejezett, tételezett – közvetlen elemeiben, fogalmaiban, kategóriáiban kell azt az általános kategoriális szerkezetet felmutatni, amely lényegében a jogi norma mint visszatükröződés sajátos felépítését jelenti. Ez természetesen csak azokkal a társadalmi viszonyokkal és emberi magatartásokkal való összefüggésében lehetséges, amelyek szabályozására, rendezésére tulajdonképpen irányul. Mert a visszatükröződés belső kategoriális felépítését mindig adott tárgyak, illetve azon mozzanatai határozzák meg, amelyek a mindenkori cselekvés szempontjából döntőnek mutatkoznak. Ilyenformán a visszatükröződés során mindig a valóság meghatározott mozzanatait ragadják meg. Ez olykor azzal jár, hogy a visszatükröződés rendkívül messzire eltávolodhat a valóságtól, és annak tárgyi tulajdonságait és viszonyait teljesen elhanyagolja. Az emberek a kitűzött cél és feladat – a jogszabály esetében a társadalmi viszonyok, illetve az emberi magatartások rendezése – szempontjából állapítják meg ugyanis a tárgyak, tények, relációk és magatartások objektíve meglévő tulajdonságait, s ezeket a jogi norma funkciójára összpontosítva és redukálva, megkísérlik közös nevezőre hozni; egynemű közeggé gyúrni. Minden társadalmi objektivációban – a jogszabályban is – bizonyos redukció, beszűkítés megy végbe, nevezetesen az objektív társadalmi valóság tényeit, viszonyait, tulajdonságait a kitűzött cél szempontjából negatív vagy pozitív értékelik, s ennek megfelelően bizonyos meghatározásokat – amelyek a cél szempontjából döntőnek mutatkoznak – előtérbe helyeznek, másokat – amelyek a cél elérése vonatkozásában közömbösnek, sőt egyenesen akadályozónak bizonyulnak – a háttérbe szorítanak, azaz az adott társadalmi mozzanatokat a meghatározott cél és feladat aspektusából egyneműsítik. A sajátos egynemű közeg segítségével a visszatükröződés tárgya, a társadalmi relációk és emberi magatartások minőségileg azonos szintre hozhatók. Ez a minőségileg azonosító egyneműsítés éppen a valóságtól való viszonylagos eltávolodás, a társadalmi viszonyok és magatartások egyes

mozzanataira koncentráció következtében a visszatükrözött társadalmi relációkat gazdagabbá, lényegbevágóbbá teszik, mint amilyen az a különemű valóságban korábban lehetett. A gondolati egyneműsítés ugyanis a jogi normában a társadalmi viszonyok és magatartások objektíve meglévő tulajdonságait a sajátos társadalmi rendezés, jogi szabályozás funkciójára összpontosítja és redukálja. A különemű társadalmi viszonyok és magatartások sajátos egyneműségbe, jogiságba való átfordítása a jogi normában a specifikus strukturális felépítésben, a jogszabály tartalmi kategóriáinak sajátos megválasztásában és nem utolsó sorban a sajátos jogi érvényességgel való felruházásban megy végbe. A társadalmi valóságnak a jogi normában történő visszatükröződése során – mint majd részleteiben is látni fogjuk – azok a tulajdonságai, meghatározásai bizonyulnak lényegesnek, amelyek a kitűzött célt, a társadalmi viszonyok s az emberi magatartások rendezését leginkább megkönnyítik, elősegítik: „az egynemű közeg megkönnyíti és lehetővé teszi a tárgy lényegesre való redukálását, hogy közvetlenségéből azok a meghatározások kerüljenek előtérbe, amelyek a visszatükrözési aktus céljával tárgyilag szorosan összefüggnek, és azok szoruljanak háttérbe, sőt bizonyos körülmények között a figyelem körén teljesen kívülre, amelyek a céllal lazán, véletlenszerűen vagy esetleg egyáltalán nem függnek össze.”⁷⁷ A jogi normának, illetve a jognak erre a homogén jellegére, s ebből szükségképpen következő, a valóságot beszűkítő, redukáló voltára mutat rá Szabó Imre, amikor a jog bizonyos „*társadalmi érzéketlenségéről*”, arról ír, hogy a jog „a nem egyenlő értékű és nem egyenlő gyakoriságú *'háromdimenziós'* társadalmi viszonyokat a jogrendszer *kétdimenziójú* síkjára vetíti le.”⁷⁸

A tulajdonképpeni társadalmi feladat és rendeltetés, az emberi magatartások és ezen keresztül a társadalmi viszonyok szabályozása, rendezése szempontjából döntőnek mutató társadalmi relációk és mozzanatok tehát a jogi normában sűrítve, egyneműsítve, rövidítve, a jogszabály sajátos elemeiben és szerkezetében (a jogi norma alanya, tárgya, a tényállás, a rendelkezés, a szankció, a jogkövetkezmény stb.) fejeződnek ki. A jogi norma mint jelenség közvetlenül ezeket a mozzanatokot, relációkat tárja elénk, a jogszabály közvetlenül megjelenő kategóriái, fogalmai, szerkezeti elemei ilyenképpen lejtik valóságos belső kategóriális felépítését és strukturáját, azt, ami a jogi normát mint visszatükrözési formát a más visszatükrözésektől lényegileg megkülönbözteti. Az, amit Marx „az összes megjelenési formákról és rejtett mögöttes alapjukról”⁷⁹ ír, „hogy megjelenésükben a dolgok gyakran fonákjukról mutatkoznak meg”,⁸⁰ a jogi normára nézve is érvényes. A jogszabály, akárcsak a Marx által elemzett „munka értéke és ára”, mint megjelenési forma a valóságos viszonyt láthatatlanná teszi.⁸¹ Ezért a továbbiakban, amikor a jogi normának közvetlenül megjelenő elemeit, fogalmait, kategóriáit megvizsgáljuk, állandóan utalnunk kell az ezekben elrejtetten kifejeződő valóságos strukturális összefüggésekre.

⁷⁷ Lukács Gy.: Az esztétikum sajátossága. 1. kötet. 595. o.

⁷⁸ Szabó Imre: A jogelmélet alapjai. Budapest 1971. 169. o.

⁷⁹ Marx: I. m. 504. o.

⁸⁰ Uo. 500. o.

⁸¹ Uo. 502–503. p.

4. A JOGI NORMA IGAZSÁGÉRTÉKE

Mielőtt erre sort kerítenénk, a jogi normával mint visszatükrözéssel kapcsolatosan még egy általános jellegű, a jogelméleti irodalomban sokat vitatott kérdést kell érintenünk, nevezetesen a jogi norma igazságértékét. Kérdés formájában megfogalmazva, a probléma a következőképpen hangzik: lehet-e a logikai igazság és hamisság kategóriáit a jogszabályra vonatkoztatni? Elmondható-e, hogy a jogi norma ismeretelméleti aspektusból nézve, igaznak vagy hamisnak minősül? A kérdés jelentőségét fokozza, hogy egyes jogelméleti koncepciók szerint, amennyiben a jogszabálynak nincs igazságértéke, akkor azt nem is lehet az objektív valóság visszatükrözéseként felfogni. Így Kelsennek az a korábban idézett megállapítása, amely a dialektikus materializmus visszatükrözései elméletének a jogszabályra alkalmazhatóságát kétségbe vonva, a jogi norma visszatükrözés-jellegét tagadja, jórészt azon a megfontoláson és érvelésen alapul, hogy „a jogi normák nem ítéletek, tehát nem a megismerés adott tárgyáról szóló kijelentések”,⁸² s mint ilyenek sem igazak, sem hamisak nem lehetnek. A jogi norma „sem igaz, sem hamis nem lehet, mert nem kijelentés, nem a tárgy leírása, hanem előírás, és mint ilyen a jogtudomány által leírandó tárgy.”⁸³ Az a kritérium, amely a jogszabályt jellemzi, nem igazságértéke, hanem érvényessége. A jogi normák (Sollnormák) „se nem igazak, se nem hamisak, hanem csak érvényesek vagy nem érvényesek.”⁸⁴ Nem véletlenül idéztük ilyen hosszan Kelsen szóban forgó fejtegetéseit. Kelsennek ezek a megállapításai ugyanis tömören összefoglalják mindazt, ami a jogelméleti irodalomban e problémával kapcsolatosan kifejtésre került.⁸⁵ Kelsen okfejtése tartalmazza a jogi norma igazságértékével kapcsolatosan a jogelméleti irodalomban érintett valamennyi lényeges mozzanatot: 1. a jogi norma nem logikai ítélet, tehát nem ismeretelméleti kategória; 2. a jogi norma ezért nem lehet se nem igaz, se nem hamis, azaz nincs gnoszeológiai értelemben vett igazságértéke; 3. a jogi normának érvényessége és nem igazságértéke van; 4. a konklúzió általános megfogalmazásában: a jogi norma az objektív valóságnak nem visszatükrözése.

A jogszabály igazságértékével kapcsolatosan felvázolt problematika első kérdése talán a legkevésbé problematikus: logikai ítéletnek, ismeretelméleti kategóriának tekinthető-e a jogi norma? A logikai ítélet a valóság valamely tényét és összefüggését állapítja meg, a valóság megismerésére irányuló logikai kijelentés. A logikai alany és a logikai állítmány arisztotelészi egysége a logikai ítéletben a megismert valóság valamely összefüggését, tényét tükrözi vissza. A megismerés és a valóságról tett megállapítás

⁸² Kelsen, H.: *Reine Rechtslehre*. Wien 1960 73. o.

⁸³ Uo. 76. o.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ Lásd: Achermann, F.: *Das Verhältnis von Sein und Sollen als ein Grundproblem des Rechts*. Winterthur 1955. 66–67. o.; Larenz, K.: *Methodenlehre der Rechtswissenschaft*. Berlin–Göttingen–Heidelberg 1960. 152. o.; Kalinowski, G.: I. m. 135–135. o.; Wright, G. H.: I. m. 104–106. o.; Ross, A.: I. m. 177–182. o.; Weinberger, O.: *Können Sollsätze (Imperative) als wahr bezeichnet?* *Rozprawy Rocnik* 68, Praha, 1958. 9. o.; Klaus, F.: I. m. 166–171. o.; Loeser, F.: I. m. 126–127. o.

tehát a logikai ítélet lényege. A jogi norma mint társadalmi objektiváció rendeltetése és feladata — mint arról szó volt — egyáltalán nem a valóság megismerése, a valóság valamely tényének vagy összefüggésének megállapítása. A jogszabály nem kijelentés arról, ami van, hanem előírása annak, aminek lennie kell. A jogi norma nem a valóság megismerésére irányuló logikai ítélet, hanem a társadalmi valóság szabályozására irányuló jogi előírás, rendelkezés. Sem a valóság megismerése, sem valamely valóságos tény vagy összefüggés megállapítása nem jelenti a jogi norma lényegét. A jogszabály tehát nem logikai kijelentés vagy ítélet, s mint ilyen, nem ismeretelméleti kategória.

Ebből magától értetődően következik, hogy a jogi norma vonatkozásában egyáltalán helytelen és jogosulatlan a logikai igazság és hamisság kérdését felvetni. A jogi norma sem logikai ítélet, sem ismeretelméleti kategória nem lévén, logikailag se nem igaz, se nem hamis nem lehet. Röviden: ismeretelméleti értelemben a jogi normának nincs igazságértéke. Minthogy a jogi norma nem a valóság megismerésére irányuló, a valóság valamely tényét vagy összefüggését megállapító kijelentés, nem minősülhet igaznak vagy hamisnak sem a valóság vonatkozásában. Helytelen volna azonban mind-ebből arra következtetni, hogy a megismerésnek és a logikai igaznak és hamisnak egyáltalán nincs szerepe és jelentősége a jogszabály vonatkozásában. „A norma formája elrejtí az t körülményt, hogy megismerő folyamat eredményét fejezi ki.”⁸⁶ Ahhoz, hogy a jogi norma meg tudja valósítani társadalmi rendeltetését és feladatát, a társadalmi viszonyok szabályozását, mindenekelőtt ismernünk kell azokat az objektív törvényszerűségeket, amelyek a társadalmi viszonyokat mozgatják, amelyek a társadalmi viszonyokban érvényesülnek. Nem kevésbé elengedhetetlen azoknak a konkrét szituációknak, emberi relációknak, helyzeteknek és magatartásoknak az ismerete sem, amelyekben a jogi norma által szabályozásra kerülő társadalmi viszonyok hordozói mindennapi életükben és tevékenységükben fellépnek, illetve amelyeket kifejtének. Utaltunk rá, hogy a jogi normában a mindenkor uralkodó osztály akarata fejeződik ki államakaratként. Mondani sem kell, hogy ez csak azáltal történhet, hogy a megismerés útján tisztázódik, mi is az adott, szabályozandó kérdésben és esetre nézve az uralkodó osztály általános akarata. A jogszabály normativitása ugyanis — mint arról még bőven lesz szó — közvetlenül azon a társadalmi bázison nyugszik, amelyet az uralkodó osztály tényleges, általános akaratának különossége jelent. A jogszabály normativitásának elengedhetetlen feltétele, hogy a jogi normában az uralkodó osztály tényleges, valóságos, általános akarata fejeződjék ki, mely általános akarat a megismerés folyamatában tárul fel. Mindez azt mutatja, hogy a jogi norma mint társadalmi objektiváció létrejöttében az emberi megismerésnek fontos szerepe van. De a félreértések és különösen annak elkerülése érdekében, hogy a jogi norma marxista felfogását éppen a megismerésnek a jogszabály kialakulásában játszott imént jelzett szerepét helytelenül értelmezve — mint azt gyakorta teszik — természetjognak minősítsék, hangsúlyozni kell, hogy a valóságos emberi helyzetek és viselkedési formák megismerése és ismerete önmagában még nem jelenti a jogi normát. Hasonlóképpen a gazdasági-társadalmi viszonyok objektív törvényszerűségeinek és az uralkodó osztály valóságos akaratának megismerésével sem

⁸⁶ Makai Mária: Az erkölcsi tudat dialektikájáról. Budapest 1966. 153. o.

adott a jogszabály; a jogi norma ezeknek az objektív törvényszerűségeknek és az uralkodó osztályakaratnak nem ismeretelméleti kifejeződését jelenti. A megismerésnek mindazok az eredményei, amelyek a társadalmi viszonyok objektív törvényszerűségei, a konkrét emberi helyzetek és magatartások, valamint az uralkodó osztályakarat vonatkozásában létrejöttek, a társadalmi viszonyoknak abban a visszatükröződési folyamatában, amelyben a jogszabály megjelenik, további kategoriális feldolgozáson, átformáláson, egyneműsítésen mennek át. Elég itt csupán a megismert emberi helyzeteknek, relációknak és magatartásoknak az egység, a különösség, az általánosság és a tipikus kategóriájában való kifejezésére, vagy az uralkodó osztályakaratnak az államakarat általánosságában való megformálására utalni.

A megismerés szerepét a jogi norma vonatkozásában vizsgálva, összefoglalóan megállapíthatjuk tehát, hogy a megismerés a jogi normának és a jogi normát kialakító visszatükröződési folyamatnak elengedhetetlen mozzanata, de csupán mozzanata, amely a jogi norma lényegét nem meríti ki. Minthogy a megismerés a jogszabálynak csak egyik fontos genetikus mozzanata, az is magától értetődő, hogy a logika szabályainak érvénye a jogi norma vonatkozásában csak részlegesen, korlátozottan, a megismerés mozzanatára redukáltan áll fenn. Ezért tartjuk elhibázottnak és érvényességi körét megengedhetetlenül túllépőnek az olyan kérdésfelvetést, amely a jogi normának logikai értelemben vett igazságát vagy hamisságát firtatja. A logikai igazságra és hamisságra kérdezés a jogi normát illetően csak annyiban állja meg a helyét, amennyiben a jogi normában jelentős mozzanatként jelentkező megismerésre és ennek eredményét képező megállapításokra irányul. A jogszabály érvényessége általában csorbát szenvedhet, sőt megsemmisülhet, mert nincs összhangban az objektív társadalmi valósággal, s ez lehet annak a következménye, hogy a jogi norma hamis, téves logikai, ismeretelméleti tételeken és megállapításokon alapul, de a jogszabály társadalmi valósággal való harmonikus kapcsolatának megbomlása nem vezethető kizárólag a megismerés mozzanatában jelentkező hibára vissza, sőt gyakran az ismeretelméleti elem és a logikai megállapítások igazsága, helyessége ellenére is bekövetkezik: „a szabályozó funkció minősége a benne rejlő megismerő elemek igaz vagy hamis jellegétől is függ.”⁸⁷ Az elmondottakat megismételve és összegezve: a jogi norma nem ismeretelméleti, logikai kategória, miért is se igaznak, se hamisnak nem minősülhet.

Alapul szolgálhat-e azonban ez a megállapítás annak, hogy a jogi normát mint a társadalmi-gazdasági viszonyok visszatükröződését kétségbe vonják? Vannak ugyanis olyan álláspontok, amelyek éppen azért, mert a jogi norma nem ismeretelméleti kategória, nem logikai kijelentés, tagadják, hogy a jogszabályok a gazdasági-társadalmi viszonyok visszatükröződései,⁸⁸ illetve azt állítják, hogy nem visszatükröződések, hanem a társadalmi valóságnak „jelei”, „lenyomatai”.⁸⁹ A jogi norma visszatükröződés voltát megkérdőjelező mindkét jogelméleti nézet arra a téves feltevésre vezethető vissza, amely a visszatükröződési elméletet megengedhetetlenül az ismeretelméletre

⁸⁷ Uo. 136. o.

⁸⁸ Kelsen, H.: *The Communist Theory of Law*. London 1955. 15–16. o.

⁸⁹ Weinberger, O.: *Die Sollsatzproblematik in der modernen Logik*. Rozpravi C. A. Praha 1958. 159. o.

redukálja. Ez a felfogás csak az ismeretelméleti megállapításokat, a logikai kijelentéseket tekinti a valóság visszatükröződésének, holott a materialista dialektika értelmében – mint erre utaltunk – nemcsak a megismerés különféle formái (mindennapi, logikai, tudományos stb.) esetén beszélhetünk az objektív valóság visszatükröződéséről, hanem más objektivációkat (pl. esztétikai, etikai, állami, jogi, politikai stb.) illetően is. Az objektív valóság visszatükröződésének számos sajátos módja, formája van, amelyeknek az ismeretelméleti tükröződésre való redukálása lehetetlenné tenné a különféle objektivációk genezisének és funkciójának megértését. A jogi norma tehát jöllehet nem ismeretelméleti kategória, nem logikai kijelentés, s így rá az igaz és a hamis gnoszeológiai kritériumai nem vonatkoztathatók, az objektív társadalmi valóságnak visszatükröződése, sajátos visszatükröződési formája, amelynek sajátosságát – mint arról szó volt – az a kategoriális szerkezet, a kategóriáknak az a kiválasztása, csoportosítása, hangsúlyozása adja meg, amelyben az objektív valóság kifejezése megtörténik.

Mindebből azonban nem következik az – ami pedig a jogirodalomban általánosan elfogadott nézetnek mondható –, hogy a jogi normának a logikai igazzal és hamissal analogon, paralel kritériuma: érvényessége vagy érvénytelensége.⁹⁰ Rendkívül érdekes és tanulságos számunkra, ahogyan Franz Loeser éppen a materialista visszatükröződési elmélet alapján a morál-normák vonatkozásában megkísérli kimutatni, hogy a logikai kijelentések igazságának a morális normák érvényessége az analogonja: „Gondolkodásunkban abból az általánosan elfogadott felfogásból indulunk ki, hogy a morál-normák érvényességét mint a kijelentések igazságának analogonját kell felfogni. Minthogy a kijelentések igazsága visszatükröződési funkciójukra vonatkozik, világos számunkra, hogy a morál-norma érvényessége is visszatükröződési funkcióján alapul és ezáltal érthető meg. Következésképpen a morál-norma érvényességét, illetve érvénytelenségét mint olyan sajátosságot határozhatjuk meg, amely a morál-normát akkor illeti meg, ha az a társadalmi valóságot adekvátnan, illetve torzítva tükrözi vissza.”⁹¹ Mi több, Loeser ezt a tételt olyan általánossággal fogalmazza meg – s éppen ezért felfogásában a jogi normára nézve is érvényesnek kell tekintenünk –, hogy azok a gondolkodási formák, amelyek valamely tényt tükröznek vissza, igazak vagy hamisak, amelyek viszont nem tények visszatükrözései, érvényesek, vagy érvénytelenek.⁹²

Mielőtt Loeser koncepcióját illető kétségeinknek hangot adnánk, a történeti igazság és a helyes kép kedvéért nem mulaszthatjuk el, hogy fel ne hívjuk a figyelmet azokra a nézetekre, amelyek a szóban forgó elméleti megállapítást szintén vitatják. Alf Ross a normákról írt könyvében élénken polemizál Weinbergernek azzal a megállapításával, ami az érvényességet az igazsággal egyenlő talajra helyezi.⁹³ Míg az igazság – mondja Ross⁹⁴ – olyan minőség, amely egy propozíciónak tulajdonítható, függetlenül attól,

⁹⁰ *Kelsen, H.*: Reine Rechtslehre. 76. o.; *Weinberger, O.*: Können Sollsätze (Imperative) als wahr bezeichnet? 9. o.; *Klaus, F.*: I. m. 166–171. o.; *Loeser, F.*: I. m. 126–127. o. stb.

⁹¹ *Loeser, F.*: I. m. 126. o.

⁹² Uo. 127. o.

⁹³ *Ross, A.*: I. m. 177–178. o.

⁹⁴ Uo. 178. o.

hogy elfogadják-e, minthogy igazságértéke a szubjektumtól független módszerekkel megállapítható, ugyanez az érvényesség tekintetében nem mondható el. S jóllehet érvelésében Ross a problémát a szemantika területére vezeti,⁹⁵ – ahová már helyeslően nem követhetjük – amikor a logikai kijelentés igazságának vagy hamisságának jelentőségét eliminálva megállapítja, hogy az érvényesség tulajdonképpeni magasabb rendű fogalom, amely mind a logikai propozíciókra, mind a normákra vonatkozatható, hiszen nem fejez ki mást, mint azt, hogy a logikai propozícióknak indikatív, a normáknak pedig direktív jelentésük van, azt jól sejti, hogy a logikai igaznak a normák tekintetében az érvényesség nem lehet analogonja. Sőt még Hans Kelsen is, aki – mint az iménti hivatkozásokból is láttuk – több évtizeden keresztül vallotta magáénak azt a tételt, hogy a jogi normáknak nem igazságértékük, hanem érvényességük van.⁹⁶ egy 1963-ban írott tanulmányában ezt az álláspontját feladni kényszerült: „A norma azonban sem nem igaz, sem nem hamis, az érvényes és nem érvényes. És nincs semmiféle párhuzam vagy analógia a tétel igazsága és a norma érvényessége között. Szándékosan hangsúlyozom ezt azzal az általános elfogadott véleménnyel szemben, amelyet hosszú ideig magam is védtem.”⁹⁷

Talán már ennyiből is jól látható az a kétely, amely újabban ama tétel körül támadt, amely a jogi normák érvényességét a logikai kijelentések igazságával állítja párhuzamba. Visszatérve most Loesernek azokra a fejtegetéseire, amelyekben a gondolkodási formák két nagy csoportját különbözteti meg aszerint, hogy ismeretelméletiek vagy sem, ennek megfelelően illeti meg azokat az igazság, illetve a hamisság, valamint az érvényesség, illetve az érvénytelenség sajátossága attól függően, hogy miként tükrözik vissza az objektív valóságot, megállapíthatjuk, hogy Loeser helyesen – nem redukálja a visszatükröződési elméletet az ismeretelméletre. De amikor a tényeket visszatükröző gondolkodási formák igazságát, illetve hamisságát, valamint a normák érvényességét, illetve érvénytelenségét egyaránt ugyanazon kritériumtól, nevezetesen, hogy adekvátan vagy eltorzítva fejezik-e ki a valóságot, teszi függővé, akkor a norma érvényességét nem elég körültekintően fogja fel. Mert míg egy logikai kijelentés igazsága valóban kizárólag attól függ, hogy az megfelel-e az objektív valóságnak, addig egy jogszabály érvényességéről minden megszorítás nélkül ez már aligha mondható el. Egy jogi norma – a jogtörténet tanúsága szerint – hosszú ideig érvényben lehet, jóllehet a valóságos társadalmi-gazdasági viszonyokat torzán, nem adekvátan fejezi ki. Többek között éppen ebben nyilvánul meg a jog területén az egyenlőtlen fejlődés dialektikus törvényszerűsége. Az államhatalom, bizonyos társadalmi erők az inadekvát tükröződés ellenére is képesek a jogi norma érvényét hosszabb-rövidebb ideig biztosítani. Aminthogy az ellenkezője sem biztosan igaz, nevezetesen, egy a társadalmi valóságot adekvátan tükröző jogszabály mindig érvényes. Gyakran előfordul, hogy az elmaradott társadalmi tudat, a politikai erőviszonyok hullámválása, a bürokratikus apparátus sajátos törvényszerűségei stb. következtében az ilyen jogszabály érvényét veszti. A lényeg

⁹⁵ Uo. 179–180. o.

⁹⁶ Kelsen, H.: *Reine Rechtslehre*. Wien 1960. 76. o.

⁹⁷ Kelsen, H.: *Die Grundlage der Naturrechtslehre*. Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht. 1964. 1–2. 2. o.

tehát az, hogy a jogi norma érvényességének nem egyedüli és kizárólagos kritériuma az objektív társadalmi viszonyoknak való adekvát megfelelése, illetve nem megfelelése. Ezért helytelen a logikai kijelentés igazságát eldöntő kizárólagos kritériumnak, az objektív valóság adekvátan visszatükrözésének mutatis mutandis a jogi normák érvényességére való aplikálása. A félreértések elkerülése végett azonban hangsúlyozni kell, hogy Loesernek abban igaza van, hogy végső fokon, történelmi folyamatában a jogszabályok érvényessége attól függ, hogy helyesen tükrözik-e vissza az objektív társadalmi valóságot. Erre az állam vonatkozásában már Engels is rámutatott.⁹⁸ Mégis, ami itt a lényeges és el nem hanyagolható, az a *végső fokon* meghatározó jelleg és az, hogy a maga közvetlenségében a jogszabály érvényességének a visszatükröződés adekvátsága nem kizárólagos kritériuma.

Az elmondottakat összegezve tehát azt állapíthatjuk meg, hogy a jogi normára – nem lévén logikai, ismeretelméleti kategória – az igaz és a hamis kritériumai nem vonatkoztathatók; a jogszabály érvényessége, illetve érvénytelensége a logikai igaznak és hamisnak nem analagonja; mindezek ellenére a jogi norma a társadalmi valóság sajátos visszatükröződése.

⁹⁸ Marx–Engels: Válogatott levelek. Budapest 1950. 498. o.

V. A TELEOLOGIKUS STRUKTÚRA KÖZVETLEN KIFEJEZŐDÉSE A JOGI NORMÁBAN

1. A JOGI NORMA TÁRGYA

Azoknak a mozzanatoknak a sorában, amelyek a jogi normának az imént elemzett teleologikus struktúráját elrejtik, és ugyanakkor érvényre juttatják, mindenekelőtt azt kell megvizsgálni, amelyet általában a jogi norma *tárgyaként* lehet megjelölni. A jogi normában célként kitűzött emberi magatartásról, arról az elérendő, megvalósítandó eredményről van szó, amely – mint láttuk – sajátos, központi helyet foglal el a jogszabály által rendezésre kerülő társadalmi relációk és emberi magatartások totalitásában. A jogszabály ugyanis rövidített, koncentrált formájában csupán annyit fejez ki, hogy egy meghatározott emberi magatartás célként tételezett. De ennek a teleologikusan tételezett emberi magatartásnak azt a kapcsolatát a jogalkotó közvetett célját képező társadalmi viszonyok meghatározott rendjével és alakulásával, ami ezt a teleologikus tételezést a jogi normában tulajdonképpen megalapozta, a jogi norma általában nem fejezi ki. Ez a lényeges összefüggés, az, hogy a jogszabályban teleologikusan tételezett emberi magatartás egy további, de meghatározó jellegű teleologikus viszonynak *mozzanata*, egy távolabbi célnak *eszköze*, a jogi normában rejtve marad. A jogszabály csak annyit mond, hogy egy meghatározott emberi magatartás célként tételezett (mi több – mint erről szó lesz – ezt sem közvetlenül, hanem a normatív kijelentés formájában teszi), de ennek az emberi magatartásnak sem a kauzális, sem a további teleologikus összefüggésekben való elhelyezkedésére nem utal.

A jogi norma tárgyát jelentő, teleologikusan tételezett emberi magatartásoknak két fő csoportját különböztetjük meg: a *cselekedetet* és a *tevékenységet*. A tevékenység és a cselekedet közötti különbség és az összefüggés abban mutatkozik meg, hogy a tevékenység általában több és többféle cselekedetből áll. Így a fokozott veszéllyel járó tevékenység, pl. a gépkocsi üzemeltetése a legkülönfélébb cselekedeteket öleli fel. A jogszabály tárgya lehet ez a tevékenység általában, de e tevékenység során kifejtett valamely cselekedet is. A polgári jogban megtaláljuk például a fokozott veszéllyel járó tevékenységre általában vonatkozó azt a szabályt, hogy a fokozott veszéllyel járó tevékenység folytán előálló kárt meg kell téríteni; a büntetőjogi norma pedig – többek között – arról rendelkezik, hogy a fokozott veszéllyel járó tevékenység során kifejtett olyan cselekedet, amely a foglalkozási szabályok megsértésével életet veszélyeztet, meghatározott büntetéssel büntetendő. A jogi norma tárgyaként kifejeződő cselekménynek vagy cselekedetnek még további két nagy csoportját különböztethetjük meg:

a *tevést*, a tettet és a tevéstől való *tartózkodást*, a nem-tevést. Anélkül, hogy most a jogi norma tárgyaként megjelenő emberi cselekvések e két csoportjának a szabályozás jellegére, módjára és a jogi norma nyelvi megformulálására való jelentős hatását taglalnánk – erre a későbbiekben még sor kerül – csupán a cselekvés e két fajtája, a tevés és a tartózkodás eltérő jellege alapján a jogi normákat szokás *pozitív*, illetve *negatív* normákként megkülönböztetni. Pozitívek azok a jogszabályok, amelyek valaminek a tevést, negatívak, amelyek valaminek a nem-tevést, a valamitől tartózkodást tételezik célként.

2. A JOGI NORMA AUTORITÁSA

Annak a teleologikus tételezésnek, amely a jogi normában kifejeződik, lényeges és sajátos mozzanataként tárgyaltuk, hogy a célt *ki* és *kinek* tűzi ki. Az, aki a teleologikus tételezésnek alanya, tehát aki a célt tűzi, a jogi norma *autoritásaként*, kibocsátójaként, alkotójaként jelenik meg, míg azok, akiknek a számára a célt megvalósítandóként tételezik, a jogi norma *alanyait* jelentik. Mindenekelőtt a jogi normát kibocsátó *autoritást* vizsgáljuk meg. A jogszabály alkotójának, kibocsátójának – mint az a jogi norma általános társadalmi feltételeinek vizsgálatából kitűnt – az államot, illetve az állam meghatározott szervét tekintjük. Ez a tény, hogy a jogi normát az állam alkotja és bocsátja ki – mint arról még lesz szó – szoros összefüggésben van az állam kényszerítő hatalom voltával és a jogi norma kikényszerítésével, illetve a jogi normában kifejeződő szankcióval: „a jog a jogszabály megtartására kényszeríteni tudó szervezet nélkül semmi.”⁹⁹ Az az autoritás, amely a jogi normában kifejeződő teleologikus tételezés alanya, aki a célt kitűzi: az állam, illetve az állam meghatározott szerve. Ez a tény azonban a jogi normában közvetlenül gyakorta nem fejeződik ki. Nem tükröződik közvetlenül azért, mert a jogszabály a maga konkrétságában és rövidítettségében gyakran csak annyit mond, hogy valamely emberi magatartás mint cél megvalósítandó, és nem jelzi, hogy ezt a célt ki tételezi. A jogi norma kibocsátója azért nem jelenik meg minden jogszabályban közvetlenül, mert a jogi norma tételezése, nyelvi megformulázása során a kifejezés ökonomikussága azt igényli, hogy a kibocsátó autoritásnak minden egyes jogi normában való megnevezését mellőzzék. Ezért gyakran a jogszabályban megformulázott teleologikus tételezés olyanként jelenik meg, amelynek nincs alanya. Ez azonban csak a jogszabály nyelvi megformulálásának, tételezésének következménye, de nem a jogi norma lényegi sajátossága. Minden jogi normának van ugyanis kibocsátó autoritása, alkotója. A jogszabály tételezése során azonban ezt a konkrét alkotó, kibocsátó szervet általánosan olyképpen jelölik meg, hogy az nem csupán egy konkrét jogi norma, hanem több jogszabály szerzőjeként, kibocsátójaként szerepel. Ez a jelenség annak a következménye, hogy a jogalkotó szervek rendszerint egy aktuál több jogi normát bocsátanak ki és fogalmaznak meg. A jognak azok a megjelenési formái, amelyek egyszerre több jogi normát, vagy a jogi normák egész rendszerét

⁹⁹ Lenin: Válogatott Művek. II. kötet. Budapest 1949. 237. o.

tartalmazzák, a kódexek, a törvények és a rendeletek — az ún. alaki jogforrások¹⁰⁰ —, amelyeknek konkrétan minden jogrendszerben meghatározott állami szerv, absztrakte pedig az állam a kibocsátója. Így a Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyvében megfogalmazott számos jogszabálynak a konkrét kibocsátója az Országgyűlés, elvontan pedig a Magyar Népköztársaság mint állam. Ez a „törvény” megjelölésből és a kódex bevezető rendelkezéseiből napnál világosabban kitűnik. Értelmetlen lenne, mert a kifejezés, a megfogalmazás ökonomikusságának mondana ellent, ha az Országgyűlés vagy a Magyar Népköztársaság minden egyes jogi normában kibocsátó autoritásként megismétlődne.

3. A JOGI NORMA HETERONOM JELLEGE

A jogi norma kibocsátó autoritását illetően még két olyan problémát kell érintenünk, amelyek a jogszabálytani vizsgálódás szerves részét alkotják: a jogi norma kibocsátó autoritásának *perszonális* vagy *imperszonális* jellegét, valamint a jogszabály *heteronom* voltát. A normákat ugyanis szokás aszerint megkülönböztetni, hogy kibocsátójuk személy vagy szervezet, hivatal, intézmény. Az emberi individuum alkotta normák autoritása perszonális, szemben az imperszonális autoritással rendelkező azokkal a normákkal, amelyeket valamely hivatal, szerv vagy intézmény bocsát ki. Tekintettel arra, hogy a jogi normákat az állam, illetve az állam erre kijelölt, meghatározott szerve alkotja, a jogszabályok az imperszonális autoritással rendelkező normák közé tartoznak. Hogy a jogi normák kibocsátója imperszonalitásának hangsúlyozása nem csupán formális osztályozásra nyújt alapot, hanem a jogi norma jellegének és egyes lényeges mozzanatainak tisztázása szempontjából is jelentős, az majd a jogi parancs és a jogi norma megkülönböztetésénél, valamint a jogi norma akarati jellegének tárgyalásakor egészen világossá válik. Most itt egyelőre elégedjünk meg annak megállapításával, hogy a jogi normák imperszonális autoritástól származnak.

Nagy elmélettörténeti múltját tekintve, problematikusabbnak és mélyebb elméleti tartalommal rendelkezőnek tűnik a jogi normák *heteronom* jellegének kérdése. Nem feladatunk most autonómia és heteronómia a jog és az erkölcs megkülönböztetését illetően Kant által exponált kapcsolatának a jogi norma vonatkozásában való kifejtése.¹⁰¹ Ez tulajdonképpen témánktól túl messzire vezetne. Itt csupán a jogi norma heteronom jellegére irányítjuk a figyelmet, mégpedig azért, mert a jogszabálynak ez a heteronom volta nem más, mint a jogi normában kifejeződő teleologikus tételezés azon imént tárgyalt lényeges mozzanatának normatív visszatükröződése, hogy a teleologikus tételezés során a célt a tételező nem saját magának, hanem mások számára tűzi ki. A jogi norma heteronom jellege ugyanis nem jelent többet, csak annyit, hogy kibocsátó autoritása és címzettjei, tehát a teleologikus tételezés alanya és megvalósítója nem esnek egybe, hanem elválnak egymástól. Ez a jogszabályban a kibocsátó autoritás és a jogi

¹⁰⁰ Lásd: *Peschka Vilmos*: Jogforrás és jogalkotás. Budapest 1965. 37–38. o.

¹⁰¹ Lásd: *Kulcsár Kálmán*: A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban. Budapest 1961. 97–102. o.

norma címzettjeinek, alanyainak kettősségében mutatkozik meg. A heteronimitás tehát itt csupán azt jelzi, hogy a jogszabályban a kibocsátó autoritás és a jogi norma alanyai különbözőek. „Az előírás heteronom . . . ha valaki által valaki *másnak* adott. A heteronom előírásoknak különböző autoritása(i) vannak.”¹⁰²

4. A JOGI NORMA ALANYAI

A jogi norma sajátos teleologikus struktúrája tehát a teleologikus tételezés alanya mellett azokat a személyeket is feltételezi, akik a jogszabályban célként tételezett emberi magatartást megvalósítják. Ezek a személyek a jogi norma *alanyai* vagy *címzettjei*. Amikor most a jogi norma alanyairól szólnak, akkor elkerülhetetlenül a jogszabálynak, illetve teleologikus jellegének néhány olyan mozzanatát és sajátosságát kell érintőlegesen előlegeznünk, amelyek részletes bemutatására csak később kerül majd sor. A jogszabályban kifejeződő teleologikus tételezés eddigi vizsgálatából ugyanis a jogi norma alanyaira nézve csak annyit állapíthatunk meg, hogy azok a jogi norma autoritásától különböző személyek, akiknek a jogi normában meghatározott emberi magatartást mint megvalósítandó célt tételeznek. Ha azonban a jogi norma címzettjeit közelebbről megvizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy azok jellemző sajátossága bizonyos fokú általánosság. Röviden arról van szó, hogy itt abban a teleologikus tételezésben, amelyben a tételezés alanya és megvalósítója már elválnak egymástól, mindkét oldalon, mind a tételező, mind a realizáló vonatkozásában egy konkrét egyedi és több személy is elképzelhető. Léteznek olyan jogelméleti koncepciók, amelyek ezt a jogi normában kifejeződő teleologikus tételezés alanyára és megvalósítójára is érvényesnek tekintik.¹⁰³ Ennek a jogelméleti felfogásnak az értelmében a jogi norma alanya vagy címzettje egy konkrét individuum is lehet. Többek között ezen a megfontoláson alapul az individuális jogi normákról, valamint a jogi norma parancs jellegéről szóló elmélet,¹⁰⁴ amiről még bőven lesz szó. Most be kell érünk annyival, hogy e későbbi vizsgálódások eredményeit előlegezve és figyelembe véve megállapítsuk a jogi normában kifejeződő teleologikus tételezésnek azt a sajátosságát, miszerint az, aki számára a cél tételezése történik, a jogi normában sohasem egy konkrét személy, hanem *a személyek bizonyos köre és általánossága*. A jogi norma vagy korlátozás nélkül az adott állam minden polgárához, vagy mindazokhoz az emberekhez szól, akik bizonyos, meghatározott vonásokkal rendelkeznek. A jogi norma alanyait tekintve

¹⁰² Wright, G. H.: I. m. 76. o.

¹⁰³ Lásd: Somló, F.: Juristische Grundlehre. Leipzig 1927. 64. o.; Kelsen, H.: General Theory of Law and State. 38. o.; Tammelo, J.: Outlines of Modern Legal Logic. Wiesbaden 1969. 86. o.; Lahtinen, O.: I. m. 135. o.

¹⁰⁴ Lásd: Kelsen, H.: I. m. 38. o.; Tammelo, J.: I. m. 88. o.; Contemporary Developments of the Imperative Theory of Law. A Survey and Appraisal. ARSPH 1963. IL. 2–3. 255–279. o.; Binding, K.: I. m. 27. o.; Thon, A.: Rechtsnorm und subjectives Recht. Weimar 1878. 8. o.; Nawiasky, H.: Allgemeine Rechtslehre als System der rechtlichen Grundbegriffe. Köln 1941. 8. o.; Engisch, K.: Einführung in das juristische Denken. Stuttgart 1959. 22. o. stb.

lehet *általános* és *különös*. Általános akkor, ha címzettje korlátozás nélkül a társadalom minden tagja, különös, amennyiben alanya csupán a társadalom meghatározott csoportja, rétege, vagy bizonyos, a jogszabályban körülírt feltételeknek megfelelő személyek. A Magyar Népköztársaság Alkotmányában foglalt jogi normának minden magyar állampolgár alanya. A Munka Törvénykönyvében megfogalmazott jogszabályok jó részének viszont csak meghatározott korról, nemmel, szakképesítéssel rendelkező személyek a címzettjei. És ilyen, az alanyok körét konkretizáló meghatározások bármely jogág jogszabályait illetően kimutathatók.

Miként a jogi norma kibocsátója, alanyai, címzettjei sincsenek minden egyes jogszabály nyelvi megformulálásában közvetlenül megjelölve. A jogi tételezés gazdaságossága, rövidítettsége, valamint ama tény folytán, hogy rendszerint több jogszabály egy-egy, együttesen, egy aktuálisan és egy ún. alaki jogforrásban jelenik meg, a jogi norma alanya is rendszerint külön jogtételben nyer megfogalmazást, és nem kerül sor minden egyes jogi normában megismétlésre. Így például a Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyve külön részben foglalkozik a polgári jogi normák alanyaival, a személyekkel: az emberrel, az állammal, a jogi személyekkel és azok egyes fajtaival.¹⁰⁵ A polgári jogi normák alanyainak ez a tételezése és körülírása egyúttal annyit jelent, hogy minden polgári jogi norma alanyaként – további ismételt kifejezés nélkül – ezek a személyek tekintendők. Ezért lehetséges, hogy a polgári jogi normák nyelvi kifejeződésében, tételezésében rendszerint hiányzik, elmarad az adott jogi norma alanyának megjelölése, ami azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy az adott jogszabálynak nincs alanya, illetve az hiányos. Csupán arról van szó, hogy a jogi norma alanya már másutt általános jelleggel és érvennyel megfogalmazást nyert. Nincs ez másként a többi jogágba tartozó jogi normák tételezésénél sem, legfeljebb a jogszabály nyelvi kifejezése konkrétságának, közvetlenségének fokában mutatkozik eltérés, ami azután a jogszabály alanyának tüzetesebb, részletesebb, olykor ismétlődő megjelölésében fejezhető ki. A jogszabály alanyának ilyen külön jogtételekben történő megformulázása és az egyes jogi normák tételezésében az alany megjelenésének mellőzése tulajdonképpen az önálló és önállótlan jogi normák a jogi irodalomban sokat vitatott problémájának egyik esetét jelenti. Tekintettel arra, hogy az önálló és önállótlan jogi normák kérdésével később részletesebben foglalkozunk, itt elégedjünk meg azzal, hogy a jogszabály alanyainak külön jogtételekben való körülírása és az egyes jogi normák nyelvi megformulálásánál mellőzése nem jelenti azt, hogy léteznek olyan jogi normák, amelyeknek – nyelvi kifejezésük tanúsága szerint – nincs alanyuk, hanem csak azt, hogy a jogszabály nyelvi megformulázása, tételezése a jogi norma elemeit nem közvetlenül tükrözi, hanem általában áttételesen, a visszatükrözés során teremtett új, sajátos összefüggésekben, rövidítve és komplex módon.

¹⁰⁵ 1977. évi IV. törvény a Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyvéről szóló 1959. évi IV. törvény módosításáról és egységes szövegéről. 2. rész. A személyek 8–75. §.

5. A JOGI NORMA AUTORITÁSA, ALANYA ÉS TÁRGYA KÖZÖTTI KAPCSOLAT

A jogi norma teleologikus struktúrájának a jogszabályban való közvetlen tükröződését vizsgálva, a jogi normának ahhoz az eleméhez, pontosabban azokhoz a mozzanataihoz érkeztünk, amelyek kauzalitás, teleológia és normativitás imént elemzett bonyolult társadalmi összefüggését a jogi normában tulajdonképpen kifejezik. A jogszabálynak azokról a mozzanatairól van szó, amelyek a jogi norma autoritását, alanyát és tárgyát egymással olyképpen hozzák vonatkozásba, hogy meghatározott emberi magatartás a jogi norma alanyai számára a jogszabály autoritása által kitűzött és megkövetelt, normatív célként jelenik meg. Azt az összetett, sokrétű kapcsolatot, amely a jogszabály autoritása, alanya és tárgya között fennáll, a jogi normának azok az elemei fejezik ki, amelyeket a jogirodalomban általában *hipotézisnek*, *diszpozíciónak* és *szankciónak* nevezünk. Ez a sajátos teleologikus-normatív reláció – mint arról szó volt – tulajdonképpen kétirányú kauzális sorokat hoz mozgásba: egyfelől a jogi norma alanyának olyan magatartását váltja ki, amelyet a jogi norma autoritása célként, megvalósítandóként tételezett, másfelől pedig e magatartás realizálásának azokat a hatásait, következményeit, amelyek a megkövetelt magatartás megvalósulásához – az egyébként objektíve beálló okozatok, eredmények mellett és azokon túl – a jogalkotó autoritás közrehatása folytán állnak be. Ennek a kétirányú kauzális sornak a beindítását a jogi norma lényegében teleologikus struktúrája közvetlenül azokban a normaelemekben objektiválja és fejezi ki, amelyek megállapítják, hogy a jogszabály tárgyaként meghatározott emberi magatartás megkövetelt, megengedett vagy tiltott, hogy ez a magatartás milyen társadalmi feltételek mellett tanúsítandó, valamint hogy milyen jogkövetkezmények állnak be a célként tételezett és megvalósult emberi magatartás következtében, a jogszabálynak és autoritásának a társadalmi relációk jelzett kauzális összefüggéseibe való beépülése folytán.

Hogy a jogi normának ezek az elemei, amelyek a jogszabály autoritása, alanya és tárgya között a tulajdonképpeni teleologikus-normatív kapcsolatot megteremtik, rendkívül sok, fontos problémát rejtenek magukban, mi sem bizonyítja jobban, mint az a számtalan jogszabálytani koncepció, amely a jogi normának ezeket a mozzanatait vizsgálja. Kiindulásképpen tekintsük át röviden a jogi norma említett elemeit, a hipotézist, a diszpozíciót és a szankciót illetően kialakult tipikus koncepciókat. A vizsgálódás középpontjába – természetesen – itt azt a kérdést helyezzük, hogy ezek a kategóriák vagy valamelyikük alkalmas-e annak a teleologikus-normatív struktúrájának a közvetlen kifejezésére, amit korábban részletesen tárgyaltunk. A hagyományos jogelméleti fel fogás a jogi normának három szerkezeti elemét különbözteti meg: a hipotézist, a diszpozíciót és a szankciót. Ezzel szemben számos olyan álláspont alakult ki, amely vagy a hipotézist, vagy a szankciót nem tekinti a jogi norma szükségképpeni általános elemének, s így egyfelől csak a diszpozícióról és a szankcióról, másfelől a hipotézisről és a diszpozícióról beszél, mint a jogi norma elengedhetetlen mozzanatairól. Azok a jogelméleti koncepciók, amelyek szerint a hipotézis a jogi normának nem szükségképpeni eleme, azzal érvelnek, hogy vannak olyan jogi normák, amelyeknek

hatálya feltétel nélkül minden állampolgárra kihat,¹⁰⁶ hogy a jogszabályok jelentős részének, például a büntetőjogi normáknak a hipotézis nem immanens része, mert ezekben a jogi normákban a hipotézist és a diszpozíciót nem lehet egymástól elválasztani, s amit gyakorta hipotézisnek neveznek, nem más, mint maga a norma,¹⁰⁷ és végül, hogy a szocialista társadalomban kialakultak olyan speciális jogi normák, mint a feladatnormák, amelyekből a hipotézis szintén hiányzik.¹⁰⁸ A szankciót a jogi norma elemei közül száműző jogelméleti nézetek azt hangsúlyozzák, hogy számos olyan jogi norma létezik, amelynek nincs kényszerítő szankciója, hiszen az állam a jog egészét, de nem minden egyes jogi normát szankcionál,¹⁰⁹ valamint hogy sok jogi normát egy másik jogszabály lát el szankcióval.¹¹⁰ A jogelméleti irodalomban általánosnak mondható az a koncepció is, amely nem tesz különbséget hipotézis, diszpozíció és szankció között, hanem a jogi normának e mozzanatokat átfogó, két elemét emeli ki: a tényállást és a jogkövetkezményt.¹¹¹ Ez a felfogás általánosságánál fogva részben többet, részben kevesebbet mond, mint az imént vizsgált teóriák. Kevesebbet, mert nem jelzi a hipotézis és a diszpozíció – igaz, egymásba való átmenetelük és szoros összefonódottságuk folytán olykor nehezen felmutatható – különbségét, eltérő szerepét és funkcióját; többet, mert a jogkövetkezmény nemcsak a hagyományos értelemben vett szankciót jelenti, hanem a jogszabály diszpozíciójában megjelölt magatartás megvalósulásához fűződő valamennyi joghatást. Végül a jogi norma szóban forgó elemeit szűkítő, megszorító tendenciák mellett olyan jogszabálytani koncepcióról kell szót ejteni, amely a jogi norma teleologikus-normatív struktúrájának közvetlen kifejeződését a jogszabálynak nem három, hanem négy mozzanatában látja. G. H. Wright ugyanis a jogi norma alkalmazási feltétele (hipotézis), jellege (diszpozíció) és szankciója mellett negyedik mozzanatként azt az alkalmat is megjelöli, ahol és amikor az

¹⁰⁶ (Ribin, A. V.) Рыбин, А. В.: Структура и виды правовой нормы. Ученые записки Пермского университета. XV. 3. 1958. 41. o.

¹⁰⁷ (Sejndlin, B. V. Шейндлин, Б. В.: Сущность советского права. Ленинград 1959. 92. o.; (Bercsenko, A. Ja.) Берченко, А. Я.: Нормы советского права как средство закрепления, охраны и развития социалистических общественных отношений. Москва 1950. 21. o.; (Tomasevskij, N. P.) Томашевский, Н. П.: О структуре правовой нормы и классификации ее элементов. (Bratusz, Sz. N.) Братусь, С. Н.: Вопросы общей теории советского права. Москва 1960. 203. o.; (Kuriljev, Sz. V.) Курyleв, С. В.: Санкция как элемент правовой нормы. Советское Государство и право, 8. 1964. 50–51. o. stb.

¹⁰⁸ (Golunskij, Sz. A.) Голунский, С. А.: К вопросу о понятии правовой нормы в теории социалистического права. Советское Государство и право, 4. 1961. 34. o.

¹⁰⁹ Шейндлин, Б. В.: I. m. 92–94. o.; Томашевский, Н. П.: I. m. 224–225. o.; Голунский, С. А.: I. m. 28–29. o.

¹¹⁰ Курyleв, С. В.: I. m. 50–51. o.; Томашевский, Н. П.: I. m. 219. o. (Kerimov, D. A., Koroljov, A. I., Sargorodszkij, M. D.) Керимов, Д. А., Королев, А. И., Шаргородский, М. Д.: Общая теория государства и права. Ленинград 1961. 331–332. o. stb.

¹¹¹ Larenz, K.: I. m. 149 stb. p.; Goldschmidt, W.: Beziehungen zwischen Ontologie und Logik in der Rechtswissenschaft. (Die ontologische Begründung des Rechts. Bad Homburg von der Höhe. 1965. 257. o.); Schreiber, R.: Die Geltung von Rechtsnormen. Berlin–Heidelberg–New York 1966. 10. stb. o.; stb.

előírt magatartást a jogalanyoknak realizálnia kell, jöllehet meg kell jegyezni, hogy a szankciót nem tekinti a norma olyan komponensének, mint a többi mozzanatot.¹¹²

Nem tekintjük feladatunknak e jogszabálytani koncepciók konkrét kritikai elemzését, hiszen a következő fejtegetésekből minden bizonnyal kitűnik majd, hol térünk el a szóban forgó felfogásoktól és mennyiben értünk egyet azokkal. Annyit azonban mindenképpen előre kell bocsátanunk, hogy azok a polémiák, amelyek a jogszabály tradicionális értelemben vett három eleme – a hipotézis, a diszpozíció és a szankció – körül folynak, jórészt azon alapulnak, hogy figyelmen kívül hagyják a jogi norma és a jogi norma-tétel, azaz a jogi norma és nyelvi megformulázása közötti inkongruenciákat. S itt most nemcsak arról van szó, hogy egy jogszabály több jogtételben vagy több alaki értelemben vett jogforrásban (törvény, rendelet stb.) találhat kifejezésre, hanem arról is, hogy pusztán a nyelvi megformulázás önmagában, a különböző nyelvi, szintaktikus rövidítések és összevonások önmagukban is táptalajul szolgálnak az eltérő jogszabálytani koncepciók és az elméleti tévedések számára. Ennek már csak azért is nagy jelentőséget tulajdonítunk és intő példáját állandóan szem előtt tartjuk, mert a jogszabály szóban forgó mozzanataira, a jogi norma autoritása, alanya és tárgya közötti vonatkozásokra, Tammelo kifejezésével a közöttük levő „nexus”-ra¹¹³ irányuló vizsgálódásunk során – mint azt már eddig is tettük – nem a jogi norma jelenségformáiból, nyelvi megjelenéséből indulunk ki, hanem azokból az alapvető társadalmi összefüggésekből, amelyeknek sajátosan teleologikus-normatív jellegét, valamint kauzális sorokat mozgásba hozó funkcióját az imént feltártuk. Minthogy a jogi normát – mint arról szó volt – az objektív társadalmi viszonyok sajátos normatív visszatükröződésének tartjuk, magától értetődő, hogy ezt a sajátos társadalmi objektívációt, kategoriális felépítést nem közvetlen jelenségformáiból, hanem azokból az alapvető, belső strukturális összefüggésekből próbáljuk megérteni és megvilágítani, amelyek társadalmi szerepének és feladatának ellátására tulajdonképpen alkalmassá teszik.

Ezeket az alapvető, strukturális összefüggéseket – mint láttuk – mindenekelőtt azok a társadalmi szükségletek és feladatok határozzák meg, amelyek kielégítésére és megvalósítására a jogi norma mint társadalmi objektíváció létrejön. A jogi szabály, hogy társadalmi rendeltetésének és feladatának eleget tegyen, meghatározott emberi magatartásokat ír elő megvalósítandóként. A jogi norma belső strukturális felépítését tehát az határozza meg, hogy a tulajdonképpeni társadalmi szükségletet kielégítő emberi magatartás megvalósuljon, amit olyképpen ér el, hogy egyfelől megjelöli ezt az emberi magatartást mint megvalósítandót, másfelől ennek az emberi magatartásnak a jogi normában kifejezett legyen (Sollen) jellegét nemcsak – sőt nem is elsősorban – azzal teremti meg, hogy megvalósítandónak mondja ki, hanem döntő módon azzal, hogy a meghatározott emberi magatartás megvalósulásához speciális következményeket, joghatásokat fűz. Ezért szólottunk arról, hogy a jogszabály teleologikus-normatív struktúrája a társadalmi viszonyokban kétirányú kauzális sorokat hoz mozgásba.

¹¹² Wright, G. H.: I. m. 70. o.

¹¹³ Tammelo, I.: *Outlines of Modern Legal Logic*. Wiesbaden 1969. 86. o.

Amikor ennek a belső teleologikus-normatív struktúrának a jogi normában, annak kategoriális felépítésében való kifejeződését vizsgáljuk, akkor – természetesen – azokra a mozzanatokra kell koncentrálnunk, amelyek kifejezetten és közvetlenül ezt a belső teleologikus-normatív szerkezetet fejezik ki sajátos módon. A fő kérdés tehát az, hogyan lehet a társadalmi szükségletet kielégítő emberi magatartást úgy kifejezni, hogy a hozzáfűzött meghatározott következmények folytán a címzett azt megvalósítsa.

A lényeges itt a jogi normának már vizsgált autoritása, alanya és tárgya közötti sajátos, teleologikus-normatív kapcsolat. Ezt a „nexus”-t a jogi norma a jogirodalomban általánosnak mondható felfogás szerint, egy hipotetikus ítéletben fejezi ki.¹¹⁴ A hipotetikus normatív tétel a következőképpen hangzik: ha van tényállás, kell hogy legyen jogkövetkezmény. Jól látható ebből, hogy a szóban forgó kapcsolatot a jogi normában nem hipotetikus oksági ítélettel, hanem annak normatív változatával fejezik ki. Ha Hegel azt írja, hogy „a feltételes ítélet nem azt tartalmazza, hogy *A* van vagy *B* van, hanem csak azt, *ha* az egyik van, akkor van a másik; csak a szélső fogalmak összefüggése van mint léttel bíró tételezve, nem maguk e fogalmak,”¹¹⁵ akkor arról a hipotetikus ítéletről, amely a jogi normában kifejeződik, azt kell megállapítani, hogy abban nemcsak a szélső fogalmak nem léttel bírónak tételezettek, hanem összefüggésük sem. A hipotetikus normatív ítéletben mind a szélső fogalmak, mind összefüggésük pusztán léttel bírónak gondolt, „de nem valóságos”.¹¹⁶ Az a jogelméleti megállapítás, hogy a jogi norma lényeges mozzanatát jelentő „nexus” egy hipotetikus normatív tétel fejezi ki, lényegében adekváтан ragadja meg a jogi norma valóságát, de elvontságánál, annál fogva, hogy csupán tényállást és jogkövetkezményt különböztet meg, illetve csak e két mozzanatot hozza egymással vonatkozásba, a jogszabály relationális gazdagságát elszegényíti és nem mutatja fel az ún. hipotézis és a diszpozíció, illetve a szankció lehetséges konkrét kapcsolatait. Ezt korrigálandó állítja Kelsen szemben Cossio azt, hogy a jogi norma szóban forgó elemeinek kapcsolatában nem hipotetikus, hanem diszjunktív ítéletet kell látnunk.¹¹⁷ Cossio szerint, ha van tényállás, akkor kell teljesítésnek lenni, vagy ha nincs teljesítés, akkor kell szankciónak lenni. Ez a jogelméleti tétel arra törekszik, hogy egyrészt kifejezze a jogi normában a magatartás és feltétele közötti relációt, másrészt pedig azt, hogy a nem rendeltetésszerűen megvalósuló magatartáshoz (diszpozícióhoz) mint feltételhez további jogkövetkezmény, szankció járul. A diszjunktív ítélet tehát vagylagosan két feltételt és két következményt tartalmaz, mint megvalósítandót. A jogi norma jellegét vagy tartalmát jelentő relációt Cossio diszjunktív ítélete azonban csak részben fejezi ki, mert figyelmen kívül hagyja a jogi norma teleologikus-normatív struktúráját illetően azt a rendkívül fontos tény, hogy jogkövetkezményt a jogszabály nemcsak a feltételhez rendelt emberi magatartás elmaradásához, hanem realizálódá-

¹¹⁴ Kelsen, H.: *Reine Rechtslehre*. 106–107. o.; Larenz, K.: I. m. 156. o.; Szabó Imre: *A szocialista jog*. Budapest 1963. 243. o. stb.

¹¹⁵ Hegel: *A logika tudománya*. II. kötet. Budapest 1957. 256. o.

¹¹⁶ Hegel: *A szellem fenomenológiája*. Budapest 1961. 309. o.

¹¹⁷ Cossio, C.: *Panorama der egologischen Rechtslehre*. (Die Ontologische Begründung des Rechts.) 278. o.

sához is fűz. Ha tehát a meghatározott feltételek fennforgásakor a jogszabály címzettje tanúsítja az előírt magatartást, akkor is kell hogy további joghatások álljanak be, s nemcsak akkor, ha a magatartás, a teljesítés elmarad (szankció). Itt nyilvánvalóan a tiltó, főképpen büntetőjogi normák szankciós jellegének megengedhetetlen általánosítása, minden jogi norma tekintetében érvényesnek feltételezése az, ami a valóságos helyzetet és összefüggéseket eltorzítja.

Azok a jogelméleti koncepciók,¹¹⁸ amelyek a tényállásnak és a jogkövetkezménynek az összekapcsolódását a jogi normában az extenzív implikáció logikai kapcsolatával fejezik ki, látszólag nem mondanak többet, mint azok, amelyek a jogi normát hipotetikus normatív tételként határozták meg. Az extenzív implikáció formulája a következőképpen hangzik: mindig, ha van A , akkor van B ($A-B$). Az extenzív implikáció lényege, hogy igazságértékek kapcsolatát jelzi, mégpedig olyképpen, hogy ez a kapcsolat csak akkor hamis, ha az első kijelentés igaz és a második hamis. Ezt Klug a jogi norma vonatkozásában úgy fejezi ki, hogy a jogszabályban levő nexus csak akkor nem jogos, ha a tényállás jogos és a jogkövetkezmény jogtalan.¹¹⁹ Nem kell sokat bizonygatni, hogy az extenzív implikációnak ez a sajátossága a jogi norma autoritása, alanya és tárgya közötti kapcsolat jelen vizsgálata szempontjából nem túlzottan jelentős. Hogy a jogszabály lényeges elemeként megjelölt nexust elemezve, mégis egyáltalán említésre méltónak ítéltük, annak oka az extenzív implikációnak Schreiber által hangsúlyozott másik sajátossága: tranzitivitása.¹²⁰ Schreiber a jogszabály rétegeit kutatva rámutat arra, hogy a jogi normák átmennek egymásba, amit az extenzív implikáció tranzitív természete folytán jól érzékeltet. A jogi normában ugyanis a tényállás és a jogkövetkezmény implikációjáról van szó. A tényállásból következik B jogkövetkezmény, és B tényállásból következik C jogkövetkezmény. Itt tulajdonképpen két implikációval állunk szemben, amely úgy jött létre, hogy az $A - C$ implikáció felbontásra került, s a kettő közé B mozzanat iktatódott be. Szimbolikusan kifejezve a két implikáció: $A - B$ és $B - C$. Nem vitás, hogy ez a kettős implikáció a jogi normák, illetve egyes elemeik kapcsolatát illetően fennállhat. De nyilvánvaló, ebben az esetben két jogi normáról, a jogi normának két eleméről (tényállás és jogkövetkezmény) és ezek kapcsolatáról van szó. Tekintettel arra, hogy most a feltételnek, a magatartásnak és a következménynek a jogi normán belül fennálló kapcsolatát vizsgáljuk, világos, hogy a Schreiber által kifejtettek nem relevánsak. Mégis az extenzív implikáció tranzitivitásának felmutatása a jogi normának erre a lényeges elemére nézve is jelentős lehet. Ha – mint arra utaltunk – a jogszabályban tényállás és jogkövetkezmény implikációját látjuk, akkor ezzel nem jutottunk tovább azoknál, akik e két mozzanatot hipotetikus ítéletben kapcsolják össze. Megváltozik a helyzet, ha az extenzív implikáció tranzitivitását a jogi norma említett három eleme vonatkozásában kíséreljük meg felmutatni: ekkor a jogi normában nem egy, hanem két extenzív implikációt állapíthatunk meg. Az egyik a

¹¹⁸ Klug, U.: Juristische Logik. Berlin–Göttingen–Heidelberg 1958. 35. o.; Schreiber, R.: I. m. 9–19. stb. o.

¹¹⁹ Klug, U.: I. m. 47. o.

¹²⁰ Schreiber, R.: I. m. 33. o.

jogszabály hipotézise és a diszpozícióban előírt emberi magatartás között áll fenn, a másik a szóban forgó magatartás és a hozzá fűzött jogkövetkezmények között. Ugyan-ez lényegében két hipotetikus normatív tétellel is kifejezhető, de ezek nem diszjunktíve – mint Cossio állítja¹²¹ –, hanem konjunktíve kapcsolódnak össze: ha fennforognak a feltételek, kell hogy legyen meghatározott magatartás, ha van meghatározott magatartás, kell hogy legyen jogkövetkezmény.

6. A HIPOTÉZIS

Akár kettős implikációnak, akár két hipotetikus tételnek fogjuk fel azt a kapcsolatot, amely a jogi norma autoritását, alanyát és tárgyát összefűzi, ebből az nyilvánvalóan kitűnik, hogy a jogszabály teleologikus-normatív struktúrája a jogi normában közvetlenül csak olyan kategóriákban fejeződhet ki, amelyek mind a megvalósítandó magatartást, mind e magatartás tanúsításának feltételeit, mind pedig a realizált magatartáshoz fűződő jogkövetkezményeket tartalmazzák. Az extenzív implikációnak, illetve a hipotetikus ítéletnek a jog normában való megkettőzése – amely a jogszabály teleologikus-normatív struktúráján alapul –, feltárta, hogy minden jogi normának az autoritás, az alany és a tárgy kapcsolatát kifejezendő, három eleme kell legyen: hipotézise, diszpozíciója és jogkövetkezménye (szankciója). A legkevésbé sem tudunk tehát egyetérteni azzal a felfogással, amely a jogi normát lényegében a diszpozícióra redukálja.¹²² A jogszabálynak lényegében a diszpozícióval való azonosítása akár azért történik, hogy a diszpozíciónak a jogi norma szerkezetében megkülönböztetett helyét és funkcióját hangsúlyozza, akár azért, hogy a hipotézisnek és a szankciónak a jelentőségét csökkentve, ezek esetleges elmaradását igazolja, mindenképpen figyelmen kívül hagyja azt az alapvető teleologikus-normatív struktúrát, amely a jogi normát tulajdonképpen meghatározza. E teleologikus-normatív struktúrában ugyanis – mint arról szó volt – mind a hipotézisben, mind a diszpozícióban és a szankcióban kifejezett társadalmi mozzanatoknak olyan lényeges szerepük és funkciójuk van, amelyek közül bármelyiknek az elmaradása az egész teleologikus-normatív struktúra megbomlását s így a jogszabálynak mind társadalmi objektivációnak a megszűnését eredményezi. Ez mindjárt világossá válik, ha a jogi normának ezt a három elemét, a hipotézist, a diszpozíciót és a jogkövetkezményt a jogszabály teleologikus-normatív struktúrája vonatkozásában konkrétan megvizsgáljuk.

A jogi norma teleologikus-normatív struktúráját vizsgálva rámutattunk arra, hogy a megvalósítandó magatartásnak a jogszabályban célként tételezése meghatározott társadalmi viszonyok, körülmények, helyzetek fennállását feltételezi. A jogalkotó olyan társadalmi viszonyra vagy helyzetre nézve tételez célként és megvalósítandóként meg-

¹²¹ Cossio, C.: I. m. 278. o.

¹²² Шейндлин, Б. В.: I. m. 91. o.; (Leiszt, O. J.) Лейст, О. Е.: К вопросам структуры правовой нормы. Ученые записки, 15. Москва 1961, 19. o.; Санкция в советском праве. Москва 1962. 21. o.; Találó bírálatát lásd: Asztalos László: A polgári jogi szankció. Budapest 1966. 43. o.

határozott magatartást, amelyek mellett a célzott magatartás realizálódása meghatározott társadalmi okozatokat, következményeket eredményez. Ebből fakad, hogy a jogi normában előírt emberi magatartásnak csak bizonyos társadalmi, emberi feltételek esetén van a jogalkotó szempontjából értelme. A híres kanti elv, hogy „amit kell, azt lehet is”, nemcsak a morális legyen,¹²³ hanem a jogszabály legyenje vonatkozásában sem érvényes. Abból, hogy a jogszabály valamely emberi magatartást megvalósítandó követelményként előír, önmagában még nem következik, hogy ezt a legyent meg is lehet valósítani. Elképzelhető, hogy a jogalkotó nem véve figyelembe az objektív társadalmi-gazdasági feltételeket, megvalósíthatatlan követelménnyel lép fel a jogszabály címzettjével szemben.¹²⁴ Wright rámutat arra, hogy a kanti principiumnak a normák vonatkozásában csak logikailag van értelme. Eszerint „hogy létezik egy előírás, amely megparancsol vagy megenged egy bizonyos dolgot, feltételezi, hogy az előírás alanya(i) megteheti(k) a parancsolt vagy engedett dolgot.” Logikailag tehát a norma legyenje implikálja a lehetőséget, a képességet, de – természetesen – nem a sikert minden individuális esetben.¹²⁵ Ha a normában a legyen nem implikálja a lehetőséget, a képességet, akkor ez a normában kifejezett reláció logikailag helytelen, hiszen – mint arra az imént utaltunk – az implikációs kapcsolat csak akkor hamis, ha első tagja igaz és a második nem. Aligha szükséges hangsúlyozni, hogy az „amit kell, azt lehet is” wrighti értelmezése, hogy „a norma létezése logikailag a képesség tényeitől függ”¹²⁶, valójában a kanti elv tartalmát ellentétébe fordítja. Más kérdés – és számunkra ez a fontos –, hogy Wrightnek a legyen és a lehetőség kapcsolatát a normák vonatkozásában elemző fejtegetései a logika szférájában és kategóriáiban adekvátnak fejezik ki a valóságot. Amit ehhez még hozzá kell fűzni, az az, hogy a legyennek és a lehetőségnek a normában, a jogi normában fennálló kapcsolata nemcsak logikailag olyan, hogy a jogszabály legyenje feltételezi a megvalósítás lehetőségét, hanem valóságos társadalmiságában is. Már jeleztük, hogy a jogszabály csak akkor töltheti be társadalmi rendeltetését, meghatározott emberi magatartások kiváltását, ha e magatartás realizálásának megvannak a társadalmi, emberi feltételei. A jogi norma létezése tehát abban az esetben, ha a benne előírt emberi magatartás megvalósításának nincsen meg az objektív és szubjektív lehetősége, nemcsak logikailag kétséges, hanem társadalmi valóságában is. A jogi norma ugyanis, amely a benne megkövetelt emberi magatartás realizálásának lehetetlensége folytán általában nem érvényesül, megszűnik jogi norma lenni. A jogszabály alanyait tárgyalva már utaltunk arra, hogy a jogi normában az alanyok megjelenése bizonyos általánosságban történik s a jogi norma tartalmi különösségét és érvényessége általánosságát vizsgálva, még bőven lesz szó arról, hogy az emberi magatartás előírása is hasonló jellegű. Nincs ez másként a jogszabályban előírt emberi magatartás lehetőségének, azoknak a képességeknek, körülményeknek, helyzeteknek a meghatározásával sem, amelyeket a jogi norma hipotéziseként jelölnek meg. Mint láttuk, Wright is hangsúlyozza a normában foglalt lehetőség és képesség generikus voltát és

¹²³ Heller Ágnes: A szándéktól a következményig. Budapest 1970. 163. o.

¹²⁴ Lásd: Marx–Engels: Művei. 3. köt. 318. o.

¹²⁵ Wright, G. H.: I. m. 111. o.

¹²⁶ Uo. 110. o.

azt, hogy a norma legyenje csak ezt implikálja, de nem a sikert az individuális esetben. A tényállásnak, a hipotézisnek mint visszatükröződésnek a sajátos jellegét, tipikusságát, különösségét, általános, illetve egyedi jellegét a következő fejezetben tárgyaljuk. Itt csupán az esetleges félreértések elkerülése végett jeleztük, hogy a jogszabályban előírt emberi magatartás megvalósításának lehetőségét és képességét a jogi norma bizonyos általánosságban fejezi ki. Ezzel mintegy már az önálló és önállótlan jogi normák problémájának egyik sarkalatos kérdését is érintettük, nevezetesen azokat az alaki értelemben vett jogforrásokban található megfogalmazásokat, amelyek a jogalanyok jogképességét, cselekvőképességét, vétőképességét, büntethetőségét és más körülményeket, sajátosságokat, helyzeteket és relációkat általában írnak körül, de nem mint egy konkrét jogi norma konkrét részét. E kérdést illetően elégedjünk most meg ennyivel – hiszen az önálló és az önállótlan jogi normák témáját még részletesen megvizsgáljuk majd – és azzal, hogy a törvényekben, rendeletekben található ezen meghatározások tulajdonképpen valamely jogi norma vagy jogi normák hipotézisét jelentik.

Jóllehet a lehetőség – ezek szerint – a jogszabályban előírt magatartás elengedhetetlen előfeltétele, mégis – mint arról szó volt – számos olyan jogelméleti koncepció létezik, amely kétségbe vonja, sőt tagadja, hogy a hipotézis a jogi normáknak szükségképpeni eleme. Ezek a felfogások azon a megtévesztő látszaton alapulnak, hogy szerzőik a jogszabály hipotézis elemét nagyon sokszor a konkrét hatályos jogszabályokat vizsgálva egyszerűen nem találják. Márpedig, ha jelentős számú jogi normából a hipotézis hiányzik, akkor jogos és megalapozott az a megállapítás, hogy a hipotézis a jogszabálynak nem elengedhetetlen része. Aminthogy jogos és nem meglepő az a tétova kétely sem, amely immár két egymásnak ellentmondó állítás hallatán keletkezik: egyfelől kifejtettük, hogy a jogi norma teleologikus-normatív struktúrájában az előírt magatartás mindig meghatározott lehetőségek, képességek meglétét feltételezi, másfelől viszont többen mutatnak fel olyan jogszabályokat, amelyekből a hipotézis (az előírt magatartás feltétele) hiányzik. Ám ez a kétely könnyedén eloszlatható, ha feltárjuk azokat a tényezőket és okokat, amelyek alapján a hipotézist mint a jogi norma szükséges elemét tagadják. Itt – mint az imént jeleztük – valamiféle megtévesztő látszatról van szó, amely alapvetően két jelenségből táplálkozik: egyrészt abból, hogy a jogszabály hipotézise nem a konkrét jogi normában foglaltan, a diszpozícióval és a szankcióval együtt, a törvénynek vagy rendeletnek nem egy helyén van megfogalmazva, mi több, gyakran előfordul, hogy az előírt magatartás feltételeit (jogképesség, cselekvőképesség stb.) – mint arról éppen most volt szó – általánosságban, több jogi norma vonatkozásában – mintegy kiemelten és elkülönítetten – határozzák meg. Másrészt nagyon sok olyan jogszabály létezik, amely a benne előírt magatartás feltételeit (hipotézisét) egyszerűen meg sem fogalmazza, nem is mondja ki. Mint az mindkét esetről látható, ismét a jogi norma és a jogi norma-tételezés kapcsolatáról van szó, arról, hogy a jogszabály nyelvi, logikai megformulázása során az előírt magatartás feltétele részben vagy egészen elrejtőzik, eltűnik. De ez – hangsúlyozzuk – csak a jogi norma megjelenésének megtévesztő látszata. Valójában minden jogszabály teleologikus-normatív struktúrája meghatározza az előírt magatartás bizonyos feltételeit.

Ami az elsőként említett esetet, azt illeti, hogy a jogi norma hipotézise nem a

konkrét jogi normában foglaltan, hanem az alaki értelemben vett több jogforrásban vagy ugyanazon jogforrásban több helyütt, mi több, általánosságban és elkülönítetten nyer megfogalmazást, ehhez aligha szükséges bármit is hozzáfűzni. Nyilvánvaló, hogy a jogszabálynak, sőt több jogi normának együtt is van hipotézise, azaz a meghatározott emberi magatartások bizonyos körülmények, lehetőségek, képességek esetére előírtak. Látszólag más a helyzet azokkal a jogszabályokkal, amelyek az előírt magatartás feltételeit nem mondják ki, nem fogalmazzák meg. A jogelméleti irodalomban ezeket a jogszabályokat *kategorikus* jogi normáknak nevezik,¹²⁷ szemben a hipotetikus jogi normákkal. A kategorikus jogi normák a meghatározott magatartást feltétlenül, illetve minden korra, minden esetre írják elő, bármilyenek legyenek is a körülmények. A hipotetikus jogi normák viszont az előírt emberi magatartás meghatározott feltételeit is tartalmazzák. A kategorikus jogi normák pregnáns példái azok, amelyek valamilyen magatartástól való tartózkodást, valaminek a tilalmát írják elő: ne ölj, ne lopj stb. Kelsen helyesen mutat rá arra, hogy az ún. kategorikus jogi normákban megfogalmazott emberi magatartásnak is vannak feltételei, sőt a valamely magatartástól való tartózkodás is csak meghatározott feltételek mellett lehetséges. Csak meghatározott feltételek megléte esetén lehet lopni, ölni stb., illetve e magatartásoktól tartózkodni. „A feltétel, amely mellett a meghatározott magatartástól való tartózkodás előírt, azoknak a körülményeknek az összessége, amelyek mellett ez a cselekedet lehetséges.”¹²⁸ E megállapítás igazságát támasztják alá — írja Kelsen¹²⁹ — azok a kivételek is, amelyeket csaknem minden jogrendszer tartalmaz az imént említett tartózkodást, tilalmat előíró normák alól. Így csaknem minden jogrendszerben találunk olyan jogi normákat, amelyek körülírják azokat a feltételeket, amikor az emberölés, a lopás stb. nincs tiltva. Lényegében hasonló konklúzióra jut Wright is, amikor megállapítja, hogy a kategorikus normáknak is van alkalmazási feltételük (hipotézisük), csak az tartalmukkal (az előírt magatartással) adott. „Ismervén tartalmát (a kategorikus normáét) tudjuk, mi alkalmazásának feltétele. Éppen ezért a feltétel külön említése a megformulálásban nem szükséges.”¹³⁰

Az ún. kategorikus jogi normák tekintetében tehát megállapítható, hogy valójában ezeknek a jogszabályoknak is van hipotézisük, legfeljebb az nincs külön megfogalmazva. Ezeknek a jogi normáknak is magától értetődően hipotézisük azok az általános megfogalmazott feltételek, amelyek a jogképességet, cselekvőképességet, büntethetőséget stb. határozzák meg. De ezen túlmenően az előírt konkrét magatartásnak is mindig vannak meghatározott feltételei, azok a körülmények, helyzetek, relációk, amelyek mellett a kívánt magatartás tanúsítása egyáltalán lehetséges. Hogy ezek a konkrét feltételek a jogszabályban nincsenek kimondva, külön megfogalmazva, az a jogi gondolkodás és a jogi norma ökonomikusságának, a nélkülözhetetlen gondolati és

¹²⁷ Lásd: *Bierling, E. R.*: I. m. 76. o.; *Kelsen, H.*: *General Theory of Law and State*. Cambridge (Mass.) 1949. 39. o.; *Reine Rechtslehre*. Wien 1960. 106–107. o.; *Wright, G. H.*: I. m. 73–75. o. stb.

¹²⁸ *Kelsen, H.*: *Reine Rechtslehre*. Wien 1960. 106. o.

¹²⁹ Uo. 106–107. o.

¹³⁰ *Wright, G. H.*: I. m. 74–75. o.

kifejezési rövidítéseknek tulajdonítható. Így az ún. kategorikus jogi normák jelentős részénél, különösen a meghatározott magatartástól való tartózkodást, a tilalmat előíró jogi normák esetében lerövidített szillogizmussal (syllogismus decurtatus), entimémával állunk szemben. Az entimémára jellemző, hogy benne a szillogizmus valamelyik alkotórészét, tehát a premisszák valamelyikét nem fejezik ki, a nyelvi kifejezésben elhagyják, hozzágondolják, hozzáértik. Ez történik az ún. kategorikus jogi normákban is, nevezetesen az előírt magatartás feltételét (hipotézisét) mint annak a szillogizmusnak felső tételét, amelynek alsó tétele a diszpozíció és konklúziója a jogkövetkezmény, elhagyják, nyelviileg nem fejezik ki, s csak a másik premisszához hozzágondolják és hozzáértik. Ezért tűnik úgy, hogy az ún. kategorikus jogi normáknak nincs hipotézisük. De mind a jogi norma teleologikus-normatív struktúrájának, mind nyelvi-logikai kifejezésének elemzése megszünteti a jogi norma jelenségének ezt a megtévesztő látványát.

7. A DISZPOZÍCIÓ: PARANCSOLÓ ÉS TILTÓ

A jogi normának az autoritását, alanyát és tárgyát összefűző sajátos teleologikus-normatív kapcsolatot kifejező mozzanatai közül az, amellyel összefüggésben a legtöbb probléma merül fel: a jogi norma *diszpozíciója*, rendelkezése. Már érintettük azokat a jogelméleti felfogásokat és jeleztük tarthatatlanságukat, amelyek a diszpozíciót a jogszabály annyira lényeges, központi elemének tekintik, hogy a jogi normát tulajdonképpen a diszpozícióval azonosítják. Tagadhatatlan tény, hogy a jogi norma rendelkező része megkülönböztetett helyet és szerepet látszik elfoglalni, illetve betölteni a jogi norma más mozzanatai között, mert a jogszabály diszpozíciója az, amely a jogi norma tárgyát jelentő emberi magatartást a jogalanyok számára közvetlenül normatív célként kitűzi. Afelől tehát, hogy a jogi norma tárgyaként megjelölt emberi magatartást a jogalanyok tanúsítania kell vagy lehet, a jogi norma diszpozíciója rendelkezik. A jogszabály tárgyát jelentő emberi magatartás megvalósítandó célként a jogi norma rendelkező részében jelenik meg közvetlenül. A jogi norma diszpozíciója kimondja, hogy a hipotézisben körülírt feltételek fennforgása esetén a jogszabály alanyának (alanyainak) a jogi norma tárgyaként meghatározott emberi magatartást kell vagy lehet tanúsítania. Az eddig elmondottak után aligha szükséges különösebben hangsúlyozni, hogy a jogszabály diszpozíciójának specifikus helyzete és jelentősége a jogi norma más mozzanatai, különösen a hipotézis és a szankció vonatkozásában azért megtévesztő, mert a diszpozíció valódi értelmét és jelentését, azt, hogy a meghatározott emberi magatartást meg kell vagy lehet valósítani, csak a jogszabály említett elemeivel való összefüggésében, azokkal együtt nyeri el. Ez egészen nyilvánvalóvá és kézzelfoghatóvá válik a szankciónak, illetve a jogkövetkezménynek mint a jogi norma elemének tárgyalásakor.

Ha a jogszabály diszpozícióját tehát nem is emeljük a jogi norma más mozzanatai elé vagy fölé, az nem kétséges, hogy a jogi norma rendelkező része a jogszabálynak olyan mozzanata, amely a jogi norma egészével vagy egyes mozzanataival összefüggésben már felmerült vagy érintett problémákat mintegy koncentráltan tartalmazza. A jogszabály diszpozícióját elemző jogelméleti irodalom központi kérdése, hogy valójában

mit jelent a jogi normának az a rendelkezése, amellyel a jogi norma tárgyát képező emberi magatartást megparancsolja, tiltja, megengedi, sőt e magatartás tanúsítására felhatalmaz, feljogosít, jogosítványt ad. A jogirodalomban általánosnak mondható az a felfogás, amely diszpozícióik alapján *parancsoló*, *tiltó* és *engedő* jogi normákat különböztet meg. Vannak azonban olyan jogszabálytani koncepciók, amelyek az említett diszpozíciók mellett vagy némelyikük helyett felhatalmazó¹³¹, jogosító¹³² és jogosítványt biztosító¹³³ rendelkezésekről beszélnek. Ezek részletes elemzése előtt még egy megjegyzést kell tennünk. A jogi norma diszpozíciójának jellegét (parancsoló, tiltó, engedő) a jogszabálytanban általában – mint majd látni fogjuk – logikai, nyelvi, megfogalmazási problémának tartják. Már most előre kell bocsátanunk, amit a konkrét fejtegetéseknek kell majd igazolniuk, hogy a jogszabály rendelkező részének jellege lényegében és alapvetően nem nyelvi, logikai kérdés, hanem azt a jogszabály teleologikus-normatív struktúrája határozza meg, jóllehet tagadhatatlan, hogy a nyelvi, logikai elemzés nem kis segítséget nyújt a jogszabály diszpozíciójának vizsgálatkor. A jogi norma diszpozíciója gyakran többféle módon is megfogalmazható, mégis általában azt állapíthatjuk meg, hogy a jogszabály diszpozíciójának jellegét a szabályozandó konkrét társadalmi viszonyok és a jogi norma teleologikus-normatív struktúrája határozzák meg. Egészen jól látható ez a jogelméletben legkevésbé problematikusnak tekintett *parancsoló* és *tiltó* diszpozíciók kapcsolatát illetően is. A modern jogszabálytani és joglogikai vizsgálódások a parancsoló és tiltó diszpozíciók viszonyát interdefinitív kapcsolatként jellemzik.¹³⁴ A jogszabály – mint arról a jogi norma tárgyát vizsgálva volt szó – tevést vagy nem tevést, meghatározott cselekedetet vagy attól való tartózkodást ír elő. A jogszabály diszpozíciója tehát vagy tevéstre, vagy nem tevéstre, a cselekedettől való tartózkodásra irányul. Ennek megfelelően a diszpozíció a jогalanynak vagy meghatározott cselekedet kifejtését, vagy az attól való tartózkodást parancsolja meg. Egykönnyen belátni, hogy a meghatározott cselekedettől való tartózkodás parancsa tilalomként is kifejezhető, mégpedig olyképpen, hogy a jogszabály diszpozíciója megtiltja azt a cselekedetet, amelytől a tartózkodást parancsként előírta. És megfordítva, a meghatározott cselekedetre irányuló parancs az ilyen cselekedettől való tartózkodás tilalmaként is megfogalmazható. Nemcsak a logika, az általános társadalomontológia aspektusából is helytálló Lukács György megállapítása: „Minden alternatív döntést ki lehet fejezni igenlő vagy tagadó formában, anélkül, hogy tartalmát lényegesen megváltoztatnánk.”¹³⁵ Pusztán a jogi norma diszpozícióját tekintve tehát teljesen közömbös,

¹³¹ Kelsen, H.: I. m. 15. o.; Eörsi Gyula: A szocialista polgári jog alapp problémái. Budapest 1965. 156–157. o.

¹³² Bierling, E. R.: I. m. 73. o.; (Golunskij, Sz. A., Sztrogovics, M. Sz.) Голунский, С. А., Строгович, М. С.: Теория государства и права. Москва 1940. 246–247. o.; (Gyenyiszov, A. I.) Денисов, А. И.: Теория государства и права. Москва 1948. 400. o.; (Nyedbajlo, P. J.) Недбайло, П. Е.: Советские социалистические правовые нормы. Львов 1959. 68. o. stb.

¹³³ Szabó Imre: A jogelmélet alapjai. Budapest 1971. 166. o.

¹³⁴ Wright, G. H.: I. m. 83–84. o.; Ross, A.: I. m. 116. o.; Klug, U.: Bemerkungen zur logischen Analyse einiger Rechts-theoretischer Begriffe und Behauptungen. (Logik und Logikkalkül. Festschrift für Wilhelm Britzelmayr. Freiburg–München 1962. 118. stb. o.; stb.)

¹³⁵ Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. III. köt. 136. o.

hogy a jogszabály tárgyát jelentő emberi magatartás a jogalany számára parancsként vagy tilalomként jelenik meg. Logikailag az interdefinitivitás vitathatatlan: a parancsnak tilomba s a tilomnak parancsba átfordítása az előírt emberi magatartásnak tevésésként vagy a cselekvéstől való tartózkodásként megfogalmazásával logikailag hibátlan. Ám mint gyakorta, ezúttal is, a logikailag kifogástalan megállapítás a jog, konkrétan a jogi normák világában nem bizonyul teljesen kielégítőnek, a valóságos társadalmi-jogi összefüggéseket adekvátan visszatükrözőnek. Ahhoz azonban, hogy ezt belássuk, nem elég a jogszabály diszpozícióját önmagában, a jogi norma más elemeitől függetlenül vizsgálni. Amint ugyanis a jogszabály diszpozícióját a hipotézissel, de különösen a jogi norma tárgyával és jogkövetkezményével (szankciójával) való összefüggésében, azokkal együtt elemezzük, kitűnik, hogy a jogszabály totalitása vonatkozásában nem teljesen közömbös az, hogy a jogi norma diszpozíciója parancsoló-e vagy tiltó. S hogy ez a jogi norma egészét érinti, az a jogszabály által szabályozásra kerülő társadalmi viszonyok jellegében, valamint a jogi norma sajátos teleologikus struktúrájában talál magyarázatot.

A jogszabály teleologikus-normatív struktúráját vizsgálva rámutattunk arra, hogy a jogalkotó a jogi normában a jogalany számára mindig meghatározott emberi magatartást tűz ki megvalósítandó célként, mégpedig olyan sajátos teleologikus struktúrában, amelyben a célként tételezett emberi magatartás realizálásához – éppen azért, hogy a meghatározott emberi magatartás megvalósulását elősegítse és biztosítsa, s ezáltal tulajdonképpen társadalmi rendeltetését betöltse – az objektív beálló következmények mellett további következményeket, jogkövetkezményeket fűz. Nem kétséges, hogy a jogszabály teleologikus-normatív struktúrájának középpontjában a célként tételezett, megvalósítandó emberi magatartás és ennek realizálódása áll. Az a kétirányú kauzális összefüggés, amely a jogszabály mint társadalmi objektiváció teleologikus szerkezete folytán mozgásba jön, szorosán összefonódik, de a kettő közül a lényeges, a meghatározó – kétségkívül – az a kauzális sor, amely a célzott emberi magatartáshoz vezet. Ám az a kauzális láncolat és eredmény, amelyet tulajdonképpen a jogszabály által előírt és megvalósított emberi magatartás indít be, illetve vált ki, éppen azért lényeges része a jogi norma teleologikus struktúrájának, hogy a jogszabályban célként tételezett emberi magatartás létrejöjjön. Ez a kauzális összefüggés teleologikus előlegezettségében arra irányul, hogy a jogszabályban célként tételezett emberi magatartáshoz vezető kauzális láncolatba bekapcsolódva, az előírt magatartás megvalósulását előmozdítsa. A jogkövetkezmények kiválasztása, meghatározása, beállásuk feltételeinek körülírása tehát mindig a teleologikusan tételezett megvalósítandó emberi magatartás mint célzott eredmény felől történik. A célként tételezett, realizálandó emberi magatartás jellegétől és természetétől, általánosabban attól a társadalmi viszonytól, amelyben ez az emberi magatartás egyáltalán előfordulhat és megvalósulhat, függ a jogszabályban kilátásba helyezett jogkövetkezmény jellege, és hogy az milyen feltételek mellett, milyen relációkban áll be.

A jogszabály diszpozíciójának parancsoló, illetve tiltó jellegét vizsgálva, a jogelméletben a figyelmet általában arra koncentrálják, hogy a jogszabály tárgyát jelentő emberi magatartás cselekvésben vagy a cselekvéstől való tartózkodásban, tevésben vagy

nem tevésben áll. Ez nem véletlen és nem is meglepő, mert egyfelől látszólag nem jelentéktelen az, hogy a jogszabály valamely cselekedetet, tevést vagy pedig attól való tartózkodást akar a címzett jogalanyokból kiváltani; másfelől viszont éppen az emberi magatartás e két formája teszi lehetővé – mint arra utaltunk – hogy ugyanaz az emberi magatartás a jogszabály diszpozíciójában parancsként és tilalomként is megfogalmazódhat: egyszer mint cselekvés parancs formájában, másszor mint a szóban forgó cselekvéstől való tartózkodás tilalma és vice versa. Az utóbb említett tény azonban már jelzi, hogy a jogszabálynak a tevésre vagy a nem tevésre irányultsága a jogi norma diszpozíciójának jellegét önmagában még nem határozza meg, mert mind a pozitív cselekvést, mind az attól való tartózkodást a parancsoló és a tiltó diszpozíciókkal egyaránt ki lehet fejezni. Nem változik a helyzet akkor sem, ha a parancsoló és a tiltó diszpozíciók kapcsolatát a hozzájuk fűzött jogkövetkezményekkel együtt vizsgáljuk. Hiszen a tiltó diszpozíció esetén a jogszabály a rendelkezésben tiltott cselekedet megvalósulásához, a parancsoló diszpozíciót tartalmazó jogszabály pedig a diszpozícióban előírt ugyanazon cselekedettől való tartózkodás elmaradásához fűzi a jogkövetkezményt. Ugyanazon jogkövetkezményt, attól függően, hogy diszpozíciója a tevést tiltja vagy az attól való tartózkodást parancsolja, a jogszabály parancsoló és tiltó diszpozícióval egyaránt kiválthatja. A Magyar Büntető Törvénykönyv (1978: IV. Tv.) 316. §-ában található jogi norma, amely az idegen dolog jogtalan eltulajdonítását szabályozza, mind tiltó, mind parancsoló diszpozícióban megfogalmazható, és ugyanazzal a büntetőjogi szankcióval kapcsolható össze – *tiltó* jogi norma: „Ne tulajdoníts el jogtalanul idegen dolgot, mert ha ezt teszed, nyolc évig terjedő szabadságvesztéssel vagy büntetendő”; *parancsoló* jogi norma: „Tartózkodj idegen dolog jogtalan eltulajdonításától, mert ha nem, akkor nyolc évig terjedő szabadságvesztéssel vagy büntetendő.” A Magyar Polgári Törvénykönyv (1977. évi IV. Tv.) 200. § (2) bekezdése kimondja, hogy *tilos* olyan szerződést kötni, amely jogszabályba ütközik. Ha a polgári jogi norma diszpozíciójában tiltott cselekedet – a jogszabályba ütköző szerződéskötés – megvalósul, ehhez a szóban forgó jogszabály jogkövetkezményként a szerződés semmisségét fűzi. Amennyiben ezt a tiltó polgári jogszabályt parancsolóvá alakítjuk, az a következőképpen hangzik: „Tartózkodj jogellenes szerződések megkötésétől, ha nem, az ilyen szerződés semmis.” Mutatis mutandis ugyanez a helyzet azokkal a jogszabályokkal is, amelyek a jogkövetkezményt a diszpozícióban előírt emberi magatartás megvalósulásához fűzik. Mert például, ha a Ptk. említett rendelkezését figyelembe véve, akár a jogellenes szerződéskötéstől való megparancsolt tartózkodással, akár tiltott jogellenes szerződést nem kötve, a felek olyan szerződést (például adásvétel) hoznak létre, amely nem ütközik jogszabályba – egyéb törvényes feltételek megléte esetén – akkor is beáll jogkövetkezmény, mégpedig adásvételi szerződésről lévén szó, konkrétan az, hogy a felek között olyan jogviszony keletkezik, amelyben az eladó köteles a dolog tulajdonát a vevőre átruházni és a dolgot a vevő birtokába bocsátani, a vevő pedig köteles a vételárát megfizetni és a dolgot átvenni. (365. §.)

A jogszabály tehát a meghatározott cselekedetet tiltó vagy az attól való tartózkodást parancsoló diszpozícióval ugyanazt a jogkövetkezményt válthatja ki. De nem ugyanazon az úton és módon. Az eddigi vizsgálódás során ugyanis csak azt vettük

figyelembe, hogy a jogszabály diszpozíciója cselekedetre vagy attól tartózkodásra, tevésre vagy nem tevésre vonatkozik, hogy a diszpozícióban az emberi magatartásnak ezek a formái parancsoltak vagy tiltottak, valamint hogy a parancsolt és a tiltott emberi magatartások realizálódásához, illetve nem realizálódásához a jogszabály meghatározott jogkövetkezményeket fűz. E momentumok elemzéséből kiderült, hogy a jogszabály tiltó és parancsoló diszpozíciója mind az emberi magatartásformákat, mind a jogkövetkezményeket tekintve interdefinitív. Sem az emberi magatartásformáknak, sem ezeknek a jogszabály diszpozíciójában tiltottként vagy parancsoltként való megjelenésének, sem a jogi normában hozzájuk kapcsolódó jogkövetkezményeknek a vizsgálata nem utal arra, hogy a jogi normák diszpozíciójának tiltó vagy parancsoló jellegét a jogszabály teleologikus-normatív struktúrája, illetve a szabályozásra kerülő társadalmi viszonyok természete befolyásolná.

Ha azonban a figyelmet nem a jogszabály diszpozíciójában parancsoltként vagy tiltottként megfogalmazott konkrét magatartásformákra (tevés, nem tevés), az ezekhez fűződő konkrét jogkövetkezményekre és ezek logikai, nyelvi megformulálásának különböző variánsaira, hanem közvetlenül a jogszabály diszpozíciójára és a hozzá kapcsolódó jogkövetkezményre magára fordítjuk, akkor feltárul a parancsoló és tiltó diszpozíciók társadalmi meghatározottsága és a jogszabály teleologikus-normatív struktúrájához kötöttsége. A parancsoló, a tiltó diszpozíciók és jogkövetkezményeik kapcsolatát vizsgálva ugyanis figyelmen kívül maradnak a jogi norma tárgyát képező konkrét magatartásformák (tevés, nem tevés), amelyek a tiltó és a parancsoló diszpozíciók interdefinitálásának megalapozásával tulajdonképpen ezek distinkcióját jelentéktelenné teszik, és így a szóban forgó kérdés tisztázását tulajdonképpen csak terhelik és zavarják. Most a vizsgálódás centrumába pusztán a jogszabály tiltó és parancsoló diszpozícióját, az ezekhez fűzött jogkövetkezményeket s a kettő kapcsolatát helyezük. A közvetlen szemléletben akkor a következőket látjuk: a parancsoló diszpozíció esetében a jogszabály vagy a diszpozíció realizálódásához vagy nem realizálódásához, a diszpozíció negációjához fűz jogkövetkezményeket. Például a Ptk. 277. §. (1) bek. szerint „a szerződéseket tartalmuknak megfelelően, a megszabott helyen és időben, a megállapított mennyiség, minőség és választék szerint kell teljesíteni.” E polgári jogi diszpozíció megvalósításának számos jogkövetkezménye lehet: a szerződés megszűnése, a kárveszélynek a másik szerződő félre átszállása stb. A Ptk. 392. §-ának (3) bekezdése kimondja, hogy „Ha a megrendelő alkalmatlan anyagot vagy pedig célszerűtlen vagy szakszerűtlen utasítást ad, erre a vállalkozó köteles őt figyelmeztetni.” Annak, hogy e polgári jogi diszpozíció nem realizálódik, azaz a vállalkozó a megrendelőt nem figyelmezteti, a Ptk. 392. §. (3) bek. szerint az a jogkövetkezménye, hogy a figyelmeztetés elmulasztásából eredő kárért a vállalkozó felel. A Magyar Büntető törvénykönyv 150. §. (1) bekezdése azoknak a feljelentési kötelezettségét mondja ki, akik hitelt érdemlő tudomást szereznek arról, hogy összeesküvés, lázadás, kártevés, rombolás, merénylet, hazaárulás, hűtlenség, ellenség támogatása vagy kémkedés elkövetése készül, avagy még le nem leplezett ilyen bűntettet követtek el. Amennyiben az ilyen ismeretekkel rendelkező személy e kötelezettségének nem tesz eleget, azaz a szóban forgó büntetőjogi rendelkezés nem érvényesül, a Btk. jogkövetkezményként 3 évig terjedő szabadság-

vesztést helyez kilátásba. Tiltó diszpozíciót tartalmazó jogi norma jogkövetkezménye is kapcsolódhat mind a tiltó rendelkezés realizálódásához, mind megsértéséhez. Tiltó diszpozíciójú jogszabály esetén az általános természetesen az, hogy a jogszabály a tiltó diszpozíció nem realizálódásához fűz jogkövetkezményt. Ezt példázza a büntetőjogi normák túlnyomó többsége: a Btk. 166. §. (1) bek. értelmében az emberölés tilos, aki ezt a rendelkezést sértve embert öl, jogkövetkezményként 5 évtől 15 évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. A Btk. 169. § (1) bek. tiltja a magzatelhajtást, a diszpozíció nem realizálódása azzal a jogkövetkezménnyel jár, hogy a magzatát elhajtó személy 3 évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. Elképzelhető olyan jogszabály is, amely a tiltó diszpozíció megvalósításához is fűz jogkövetkezményt, de ez a jogkövetkezmény semmiképpen sem lehet negatív, azaz szankció. Az a jogszabály ugyanis, amely tiltó diszpozíciójának realizálódásához negatív jogkövetkezményt, szankciót fűz, éppúgy önellentmondó és értelmetlen, mint a parancsoló diszpozíciót tartalmazó jogi norma, amely diszpozíciójának megvalósulását negatív jogkövetkezménnyel, szankcióval kapcsolja össze. Mindebből mindjárt az is kiderül, hogy a jogkövetkezménynek a tiltó vagy parancsoló diszpozíció realizálódásához, illetve nem érvényesüléséhez kapcsolódása meghatározza a jogkövetkezmény jellegét, azt, hogy az utóbbi negatív (szankció) vagy pozitív (joghatás) legyen. A tiltó és a parancsoló diszpozíciójú jogi normák eddigi vizsgálatából az tehát világos, hogy mindkét fajta diszpozíciónak mind megvalósulása, mind nem realizálódása jogkövetkezménnyel járhat: parancsoló diszpozíciót tartalmazó norma esetén a parancsoló diszpozíció megvalósulása pozitív jogkövetkezményhez vezet. Ugyanezen jogi norma parancsoló diszpozíciójának nem realizálódása viszont negatív jogkövetkezményt, szankciót von maga után. Ha a jogszabály diszpozíciója tiltó, akkor ennek megvalósulása is csak pozitív jogkövetkezményt eredményezhet. Amennyiben a tiltó diszpozíciójú jogi norma tiltó rendelkezése nem realizálódik, akkor a jogkövetkezmény csak negatív, azaz szankció lehet.

Azt látjuk tehát, hogy diszpozíciójuk és jogkövetkezményük kapcsolatát tekintve, a tiltó és a parancsoló diszpozíciójú jogszabályok logikailag éppúgy interdefinitiveknek bizonyulnak, mint korábban a konkrét magatartásformák és a hozzájuk fűződő jogkövetkezmények relációi alapján. Mégis, ha a tiltó és a parancsoló diszpozíciót tartalmazó jogszabályokat és a hozzájuk kapcsolódó szankciókat egyfelől a jogi norma teleologikus-normatív struktúrájának központi mozzanatát jelentő, célként tételezett, megvalósítandó emberi magatartás, másfelől a jogi norma rendelkezésének való engedelmeskedés aspektusából alaposabban szemügyre vesszük, nem jelentéktelen következtetésekre juthatunk. Mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy – jóllehet logikailag tiltó diszpozíció pozitív jogkövetkezménnyel is összekapcsolható – a tiltó diszpozíciót tartalmazó jogszabályokra tipikusan az jellemző, hogy a tiltó diszpozíció sérelme esetére, nem realizálódását illetően állapít meg jogkövetkezményt, mégpedig annak negatív formáját, szankciót. Jól jelezte ezt már az a tény is, hogy a magyar jogrendszer tartva szem előtt, egyszerűen képtelenek voltunk olyan jogi normát felmutatni, amely tiltó diszpozíciójának realizálódásához jogkövetkezményt fűz. Nem egészen így áll a helyzet a parancsoló diszpozíciójú jogszabályokkal. A jogi normák parancsoló diszpozíciója valóban mind realizálódásához, mind nem realizálódásához

fűzött jogkövetkezéssel, illetve szankcióval fellelhető. Mind a tiltó, mind a parancsoló diszpozíciót tartalmazó jogi normákban közös az, hogy a diszpozíció nem realizálódását negatív jogkövetkezéssel, szankcióval kapcsolják össze. Ennek lényege abban van, hogy a jogszabály által célként tételezett emberi magatartást ezek a jogi normák közvetve, azáltal kívánják elérni, hogy a meg nem valósuló, akár tiltó, akár parancsoló diszpozícióhoz negatív jogkövetkezést fűznek. Ilyenformán mind a parancsoló, mind a tiltó diszpozíciójú jogszabályok a célként tételezett emberi magatartást az ezzel ellentétes emberi magatartás tanúsításától való távoltartással, az ilyen magatartás kifejtéséhez kapcsolt szankcióval, közvetve váltják ki. Röviden: akár parancsoló, akár tiltó a jogszabály diszpozíciója, ha csak meg nem valósulását szankcionálja, akkor a jogi norma által tulajdonképpen célzott emberi magatartást csak közvetve, az azzal ellentétes magatartástól visszatartással, az ilyen magatartás szankcionálásával idézi elő. Az ilyen jogi normák diszpozíciója, akármilyen formában (parancsoló, tiltó) legyen is megfogalmazva, tulajdonképpen egy meghatározott magatartást tiltva, szankcionálva, akarja az ezzel ellentétes emberi magatartást mint a jogszabályban valójában tételezett célt elérni és megvalósítani. Nem jutunk más következtetésre akkor sem, ha az olyan parancsoló és tiltó diszpozíciójú jogszabályokat, amelyek diszpozíciójuk nem realizálódásához fűznek szankciót, abból a szempontból vizsgáljuk meg, hogy a jogi normák diszpozíciója alapvetően arra irányul, hogy a jogalanyok megtartsák őket. Mind a parancsoló, mind a tiltó diszpozíciót tartalmazó jogszabályok, amennyiben nem realizálódásukat szankcionálják, a diszpozíciójuknak engedelmességet, a tiltó vagy parancsoló rendelkezés megtartását csupán közvetve, azáltal érik el, hogy a diszpozícióval ellentétes magatartástól, az engedetlenségtől tartanak vissza. Ezért megállapítható, hogy az olyan parancsoló diszpozíciójú jogszabályok, amelyek szerint jogkövetkezést a parancsoló rendelkezés nem realizálódása, meg nem tartása von maga után, tulajdonképpen meghatározott magatartást tiltanak, s így parancsoló diszpozíciójú tiltó rendelkezést tartalmaznak, tiltó diszpozíciót lepleznek.

Ha most a figyelmet azokra a parancsoló, illetve tiltó diszpozíciót tartalmazó jogszabályokra fordítjuk, amelyek *diszpozíciójuk megvalósulásához* fűznek jogkövetkezést, akkor itt a jogkövetkezéssel beállításának strukturális körülményeit illetően az előbb vizsgált tiltó és parancsoló diszpozíciójú normákhoz képest jelentős eltérést állapíthatunk meg. Azt már korábban jeleztük, hogy a jogkövetkezéssel ezekben az esetekben csak pozitív (joghatás) lehet, és semmiképpen sem negatív (szankció), mert az utóbbi a jogszabály önellentmondását jelenti. Tekintettel arra, hogy tiltó diszpozíciójú jogi normáknál – jóllehet ez logikailag nem kizárt – az, hogy a tiltó diszpozíció megtartásához jogkövetkezést kapcsolnak, nemigen fordul elő, a figyelmet elsősorban a parancsoló diszpozíciójú jogszabályokra fordítjuk. Természetesen azt is mindjárt előrebocsátjuk, hogy amennyiben viszont a tiltó diszpozíciójú jogszabály jogkövetkezése a tiltó rendelkezés megvalósulásához járul, ugyanazok a belső strukturális sajátosságok mutatkoznak, mint a parancsoló diszpozíciók – most megvizsgálandó – realizálódásánál. A jogszabály általában – mint arról többször szó volt – arra irányul, hogy a benne teleologikusan tételezett meghatározott emberi magatartás létrejöhön, megvalósuljon. Ezt a parancsoló diszpozíciójú jogszabályok közvetlenül is

kifejezik azzal, hogy konkrétan megjelölik azt az emberi magatartást, amelynek megvalósítását előírják, megparancsolják. Ennyiben minden jogszabály, amelynek parancsoló diszpozíciója van, egyforma, akár tevést, akár tevéstől való tartózkodást ír elő. A parancsoló diszpozíciót tartalmazó jogszabályokon belül a tulajdonképpeni, strukturálisan meghatározó elkülönülést az váltja ki, hogy a jogszabály a parancsoló rendelkezés megvalósításához vagy megsértéséhez, nem realizálódásához fűz jogkövetkezményt. Az utóbb említett jogi normákat és belső struktúrájuknak azt a sajátosságát, hogy a valójában közvetlenül előírt emberi magatartást tulajdonképpen az ellentétes emberi magatartás szankcionálásával (közvetett tiltásával), indirekte igyekszik megvalósulásához segíteni, az imént megvizsgáltuk. A figyelmet most azokra a jogszabályokra koncentráljuk, amelyek parancsoló diszpozíciójuk megvalósulásához kapcsolnak jogkövetkezményeket. Itt az előbb feltárt indirekt összefüggés, amely a parancsoló diszpozíció nem realizálódása, illetve ahhoz fűződő jogkövetkezmény és a valójában megparancsolt emberi magatartás között fennáll, direktbe fordul. Mondhatni, hogy azoknál a parancsoló diszpozíciójú jogszabályoknál, amelyek a jogkövetkezményt a parancsoló rendelkezés megvalósításához fűzik, a jogi norma struktúrája közvetlen összhangban van a diszpozíció parancsoló jellegével. Az ilyen jogszabályok ugyanis a következőt mondják: „Meghatározott emberi magatartás (tevés vagy nem tévés) tanúsítását parancsolom, ha parancsoló rendelkezésemnek eleget téve az előírt magatartás megvalósul, akkor az meghatározott (pozitív) jogkövetkezményeket von maga után.” A jogkövetkezmények tehát közvetlenül a parancsoló diszpozícióban előírt emberi magatartás megvalósulásához fűződnek. S minthogy a parancsoló diszpozíciót tartalmazó jogszabály a teleologikusan tételezett, megvalósítandó emberi magatartást ugyancsak közvetlenül mondja ki, a kilátásba helyezett jogkövetkezmény a jogi norma tulajdonképpeni célját jelentő emberi magatartást is közvetlenül befolyásolja, mégpedig sajátos módon úgy, hogy a jogkövetkezményt a jogi norma által teleologikusan tételezett és ezt a parancsoló diszpozícióban közvetlenségében kimondott emberi magatartás megvalósulásával kapcsolja össze. Tekintettel arra, hogy ez a jogkövetkezmény – mint arról szó volt – a jogszabály sajátos teleologikus struktúrájában nem valóságosként, előlegezetten adott, a megparancsolt emberi magatartáshoz vezető kauzális sorba ebben a létformájában kapcsolódik. Az ilyen parancsoló diszpozíciójú jogszabálynál a belső társadalmi teleologikus struktúra közvetlen kifejeződése egyfelől a teleologikusan tételezett emberi magatartás direkt kimondásában, másfelől a jogkövetkezménynek e parancsoló rendelkezés megvalósulásához való közvetlen kapcsolódásában nyilvánul meg. A jogi normában felépített teleologikus láncolat és a valóságban történő kauzális megvalósulása egyenes irányú. A jogszabály parancsoló diszpozíciója előírja a megvalósítandó emberi magatartást, ennek megvalósulása pedig kiváltja a jogszabályban kilátásba helyezett jogkövetkezményt. Ezzel szemben parancsoló diszpozíciót tartalmazó olyan jogi normáknál, ahol a jogkövetkezmény a diszpozíció nem realizálódásához kapcsolódik, ez az egyenes vonalú közvetlenség megbomlik, mert a jogszabály diszpozíciója előírja ugyan a megvalósítandó emberi magatartást, de a jogkövetkezményt nem ennek a rendelkezésnek és magatartásnak megvalósítása, hanem éppen ellentéte, nem realizálódása váltja ki. A jogszabály sajátos

teleologikus struktúrájában a lényegesnek azt a relációt jelöltük meg, amely a célként tételezett, megvalósítandó emberi magatartáshoz vezet. A parancsoló diszpozíciójú jogszabályokat elkülönítő különbség éppen a megvalósítandó emberi magatartáshoz vezető folyamat teleologikus megtervezettségében, illetve kauzális megvalósításában, röviden: a jogszabályban teleologikusan tételezett, megvalósítandó emberi magatartás és a parancsoló diszpozíció, illetve ahhoz fűzött jogkövetkezmény közötti kapcsolat közvetlenségében, illetve közvetettségében van.

A jogszabályok parancsoló és tiltó diszpozíciójának vizsgálatából tehát kitűnik, hogy a jogi norma mint társadalmi objektíváció sajátos teleologikus struktúrája és a meghatározó gazdasági-társadalmi viszonyok vonatkozásában nem a jogszabály diszpozíciójának parancsoló vagy tiltó jellege, hanem az a lényeges, hogy a jogi normában a jogkövetkezmény a diszpozíció megvalósulásához vagy nem realizálódásához járul. A jogszabály diszpozíciójának parancsoló és tiltó jellege csak annyiban jelentős, hogy feltárja egyfelől a parancsoló és tiltó diszpozíciók egyaránti alkalmasságát arra, hogy megsértésük, meg nem valósulásuk váltson ki jogkövetkezményt, mégpedig negatív, szankciót; másfelől, hogy általában a parancsoló diszpozíciójú jogszabályok azok, amelyek a diszpozíció megvalósulásához fűznek pozitív jogkövetkezményt, míg a tiltó diszpozíciójú normáknál ez, jóllehet logikailag nem kizárt, nemigen fordul elő. Aligha szükséges hangsúlyozni, hogy mind azt, hogy a jogszabály akár parancsoló, akár tiltó diszpozíciójának nem realizálódásához fűz jogkövetkezményt, mind azt, hogy a tiltó diszpozíciót tartalmazó jogszabályoknál a jogkövetkezmény nemigen járul a diszpozíció megvalósulásához, mindig a szabályozásra kerülő társadalmi viszonyok és emberi magatartások jellege, jelentősége, természete határozza meg. Vannak olyan társadalmi viszonyok, helyzetek és emberi magatartások, amelyeket a jog mindkét módon, azaz kétféle diszpozícióval szabályoz: ezekben az esetekben a jogalkotó egyrészt olyan jogszabályt alkot, amelyben az akár parancsoló, akár tiltó diszpozíció nem realizálódását szankcionálja: másrészt olyan jogi normákat, amely (rendszerint) parancsoló diszpozíciójának megvalósulásához fűz jogkövetkezményt. Ez a helyzet annál a polgári jogi példánknál, amikor a Ptk. egyfelől megparancsolja, hogy a szerződéseket meghatározott időben kell teljesíteni (277. § (1) bek.), mely diszpozíció megvalósulásához kapcsolja például, hogy a kárveszély ettől kezdve a másik szerződő félre száll át (279. § (2)); másfelől megtiltja a szerződések késedelmes teljesítését (298–301. §), és a kötelezett késedelmes teljesítéséhez különféle jogkövetkezményeket, szankciókat fűz. Nem más a helyzet akkor sem, ha az adott társadalmi relációt és emberi magatartást eltérő jogágakba tartozó jogszabályok szabályozzák hasonló módon. Leggyakrabban ez a társadalmi viszonyok büntetőjogi normákkal és más jogágazati normákkal való együttes szabályozásakor figyelhető meg, amikor is a büntetőjogi norma az, amelynél a tiltó vagy parancsoló diszpozíció meg nem valósulása von maga után jogkövetkezményt, szankciót. Ezért is minősítik a jogelméletben a büntető jogszabályokat gyakran szankcionáló normáknak. (Ezt később még behatóan megvizsgáljuk.) Nem kétséges, hogy a jog azokat a társadalmi viszonyokat és emberi magatartásokat szabályozza ilyen intenzíven és kétirányúan, amelyeknek realizálódására – specifikus jelentőségük folytán – különös súlyt helyez. Az ilyen különleges helyzetet elfoglaló és szerepet

betöltő relációk és emberi magatartások szabályozásakor a jogalkotó nem elégszik meg sem azzal, hogy a parancsoló diszpozíció realizálódását előtérbe helyezze, ahhoz fűzve jogkövetkezményt, segítse a célzott emberi magatartás realizálódását, sem azzal, hogy közvetve, a célzott emberi magatartással ellentétes magatartástól visszatartva, az akár parancsoló, akár tiltó diszpozíció nem realizálódását szankcionálva járuljon hozzá a jogi normában teleologikusan tételezett emberi magatartás megvalósításához.

Léteznek azonban olyan társadalmi viszonyok és emberi magatartások is, amelyek szabályozását a jogalkotó vagy az egyik, vagy a másik úton valósítja meg. Nagyon gyakori és a legkevésbé problematikus, amikor az akár parancsoló, akár tiltó diszpozíciójú jogszabály rendelkezésének nem realizálódását szankcionálva szabályoz a jog meghatározott társadalmi viszonyokat és emberi magatartásokat. Ilyenkor nyilvánvaló, hogy a jogszabály hatása arra irányul, hogy visszatartson bizonyos emberi magatartások tanúsításától, mert ez önmagában a társadalmi viszonyok megfelelő alakulását eredményezi, anélkül, hogy a diszpozíció megvalósulásához még további pozitív jogkövetkezmények beállása is szükséges lenne. Nem ilyen egyszerű a helyzet azokat a társadalmi viszonyokat és emberi magatartásokat illetően, amelyeket olyan jogi norma szabályoz, amelyben a parancsoló diszpozíció realizálódásához fűződik jogkövetkezmény. Nyilvánvaló, hogy ez esetben olyan társadalmi viszonyokról és emberi magatartásokról van szó, amelyek megvalósulását a jogszabály csak azzal kívánja befolyásolni, hogy realizálódásukhoz pozitív jogkövetkezményeket fűz. Ilyenkor a jogi norma parancsoló diszpozíciójának nem realizálódása csupán azzal jár, hogy nem állnak be a kilátásba helyezett jogkövetkezmények. A jogalanyok, a címzettek viszont *csak* a jogszabály parancsoló diszpozíciójának megvalósításával érhetik el az adott esetben a jogi normában megjelölt joghatást. A parancsoló diszpozíciót tartalmazó, azoknak a jogszabályoknak az esetében, amelyek a jogkövetkezményt a diszpozíció megvalósulásához fűzik, olyan társadalmi viszonyok jogi szabályozásáról van tehát általában szó, amelyek meghatározott alakulását a jogalkotó csak azzal kívánja befolyásolni és gondolja elérni, hogy a meghatározott emberi magatartások kifejtését nem az ellentétes magatartás tilalmával és szankcionálásával szorgalmazza, hanem a meghatározott magatartáshoz fűzött pozitív jogkövetkezményekkel. A problémát ez esetben az okozza, hogy vannak olyan jogszabályok is, amelyek diszpozíciója meghatározott magatartást *enged* és nem parancsol, és a megengedő diszpozíció realizálódásához fűzi a pozitív jogkövetkezményeket, hiszen a megengedő diszpozíció nem realizálódásához negatív jogkövetkezmény kapcsolása éppannyira értelmetlen és önellentmondó lenne, mint a tiltó és a parancsoló diszpozíció realizálódásához negatív szankciót fűzni. Ezzel a jogszabály diszpozíciójának jellegét vizsgáló jogelméleti koncepciók egyik legtöbbet vitatott kérdéséhez érkeztünk: a *megengedő diszpozíció* problémájához.

8. A MEGENGEDŐ DISZPOZÍCIÓ

Abból, a jogirodalomban régóta folyó polémiából, amely a jogszabály megengedő diszpozíciójának tisztázására irányul, kitűnik, hogy a jogszabály megengedő diszpozíciójának természetét feltárni megkísérlő vizsgálódások alapkérdése: a jogi norma megengedő diszpozíciójának viszonya a parancsoló, illetve a tiltó rendelkezésekkel. A világos áttekintés végett hangsúlyozni kell, hogy a megengedő, a tiltó, illetve parancsoló diszpozíciók összefüggése a jogszabály megengedő diszpozíciójának lényegét tisztázni megkísérlő jogelméleti vitában több aspektusban merült fel, s így könnyen félreértésekre és felesleges polémiákra vezet. A megengedő és a tiltó, illetve a parancsoló diszpozíciók kapcsolata egyfelől mint *általános* logikai, *deontikus logikai* probléma kerül tárgyalásra, másfelől pedig a megengedő diszpozíciójú jogszabályok *konkrét viszonya* valamely tiltó vagy parancsoló rendelkezést tartalmazó jogi normával *egy adott* jogrendszeren belül. Magától értetődő, hogy a következő fejtegetésekben arra fogunk törekedni, hogy a megengedő és a tiltó, illetve a parancsoló diszpozíciók közötti összefüggéseknek ezt a két oldalát és aspektusát mindig megkülönböztessük. Ugyancsak a könnyebb megértés és a zavaró mozzanatok kiküszöbölése érdekében előrebocsátjuk, hogy a jogi normák megengedő diszpozíciójának megvilágítása szempontjából jelentéktelennek s így mellőzendőnek tartjuk azt az elvont meghatározást, amely szerint mindaz, amit a jogi normák nem tiltanak, megengedettek. Kelsen ezt negatív jogi szabályozásnak nevezi, amelynek értelmében „az emberi magatartást a normatív rend negatív módon szabályozza, ha ezt a magatartást a rend nem tiltja – anélkül, hogy a tiltó norma érvényességi körét korlátozó norma pozitíve megengedné – és ezért csak negatív értelemben megengedett”.¹³⁶ Lényegében ugyanazt fejezi ki Wright úgynevezett *gyenge* engedélye is, ami nem jelent mást, mint hogy az olyan aktusok, amelyek nincsenek alávetve a jogi norma szabályozásának, jogilag *ipso facto* nem tiltottak, és így az ilyen aktus megengedett.¹³⁷ Nyilvánvaló, hogy ezekben az esetekben nem a jogi norma megengedő diszpozíciójáról van szó, hanem a jogilag nem szabályozott, a jog körén kívül elhelyezkedő emberi magatartásokról mint ebben az értelemben megengedettekről. Helyesen mutat rá Wright arra, hogy az ún. *gyenge* engedélyek valójában nem is tekinthetők normáknak.

Ezzel mindjárt adva van tulajdonképpeni vizsgálódásunk területe: azok a jogi normák, amelyeknek diszpozíciója úgy rendelkezik, hogy meghatározott emberi magatartások kifejtését engedélyezi, konkrétan az az összefüggés, amely e megengedő rendelkezések és a tiltó, valamint a parancsoló diszpozíciók között áll fenn. Kutatásunk tárgya tehát, Wright terminológiáját használva, az ún. *erős engedélyek* köre, azaz azok a megengedő rendelkezések, amelyek olyan aktusokra vonatkoznak, amelyek alá vannak vetve a jog szabályozásának, de a szóban forgó diszpozíciók értelmében megengedettek. A jogszabályok megengedő és tiltó, illetve parancsoló rendelkezése közötti összefüggést mindenekelőtt a kimondottan *deontikus logikai aspek-*

¹³⁶ Kelsen, H.: I. m. 16. o.

¹³⁷ Wright, G. H.: I. m. 86. o.

tusból vizsgáljuk meg. A háromféle diszpozíció kapcsolata ebből a nézőpontból szemlélve mint a megengedő, tiltó, és parancsoló rendelkezések *interdefinitivitásának* problémája jelenik meg. Akárcsak a parancsoló és tiltó diszpozíciók elemzésénél, a figyelem itt is arra irányul, hogy logikailag az egyik fajta diszpozíció a másikkal kifejezhető-e vagy sem: lehet-e a jogszabály megengedő diszpozícióját parancsoló vagy tiltó rendelkezésben megfogalmazni és vice versa. A különböző deontikus logikai kutatások kimutatták, hogy a jogszabály megengedő rendelkezése a tiltó és parancsoló diszpozíciókkal interdefinitív.¹³⁸ A megengedett cselekvés egyértelmű azzal, hogy az adott cselekvéstől való tartózkodás nincs megparancsolva, valamint azzal, hogy az adott magatartás nincs tiltva. És megfordítva: az, hogy a cselekedet parancsolt, úgy is meghatározható, hogy a szóban forgó cselekvéstől való tartózkodás nincs megengedve, valamint, hogy a cselekvés tilalma annyit jelent, hogy a cselekvés nincs megengedve. Lényegében – akárcsak a tiltó és a parancsoló diszpozíciók interdefinitivitásának elemzésénél – nem változik a helyzet, ha a megengedő, a tiltó és a parancsoló rendelkezések interdefinitivitasát a hozzájuk kapcsolódó jogkövetkezményekkel együtt szemléljük. A jogkövetkezményeknek a megengedő rendelkezéséhez, illetve ugyanazt a tartalmat parancsoló vagy tiltó módon kifejező diszpozíciókhoz fűzése nem szünteti meg vagy módosítja a háromféle diszpozíció logikai interdefinitivitasát. Mégis Schreiber – aki egyébként Klug joglogikai eredményeit általában akceptálja – a megengedő, a tiltó és a parancsoló diszpozíciók interdefinitivitasát állító klugi fejtegetésekkel kapcsolatban felhívja a figyelmet arra, hogy ez az interdefinitivitas a jogi norma háromféle diszpozíciója között fennáll ugyan, a közöttük levő egyensúly azonban megbomlik, ha a jogszabály szankcióját is a vizsgálódás körébe vonjuk. Kiderül ugyanis, hogy míg a parancsoló és a tiltó diszpozíciók nem realizálódásához – mint arról szó volt – szankció járul, addig a megengedő diszpozíciójú jogi normákban kifejezett tevéshöz vagy mulasztáshoz semmiféle szankció nem kapcsolódik.¹³⁹ Amennyiben csak szankcióról, tehát negatív jogkövetkezményről van szó, Schreibernek igaza van, mert a jogszabály megengedő diszpozíciójához szankciót, negatív jogkövetkezményt fűzni éppúgy önellentmondás, mint a parancsoló vagy tiltó diszpozíció realizálását szankcióval összekapcsolni. Míg azonban az utóbbi két diszpozíció meg nem valósulásához szankció járulhat, addig a megengedő diszpozíciót tartalmazó jogszabályok esetében ez sem képzelhető el, mert amennyiben a jogi norma rendelkezése által engedélyezett magatartás nem valósul meg, ahhoz ugyancsak értelmetlen lenne negatív jogkövetkezményt fűzni. A jogi norma megengedő, tiltó és parancsoló diszpozíciójának összefüggését azonban nem csupán a *szankció*, hanem általában a *jogkövetkezmények* vonatkozásában kell vizsgálni, s akkor nemcsak arra derül fény, amire Schreiber felhívja a figyelmet, hanem arra is, hogy a megengedő diszpozíciójú jogszabályoknak csak *pozitív* jogkövetkezményük lehet, amely közvetlenül a megengedett magatartás realizálásához kapcsolódik. Hogy ennek a jogi norma diszpozícióit illetően a jogszabály belső sajátos teleologikus struktúrájában gyökerező, megkülönböztető jelentősége van,

¹³⁸ Ross, H.: I. m. 120–121. o. Klug, U.: I. m. 118. o.; Wright, G. H.: I. m. 139. o.; Schreiber, R.: I. m. 38–39. o., Берченко: I. m. 69. o. stb.

¹³⁹ Schreiber, R.: I. m. 10. o.

azt már a parancsoló diszpozíciókat vizsgálva jeleztük, s a továbbiakban még majd részletesen tárgyaljuk.

Mielőtt azonban ezt megtennénk, közelebről meg kell vizsgálni a jogszabály megengedő, tiltó és parancsoló diszpozíciója közti összefüggést abból az aspektusból, hogy milyen a megengedő diszpozíciójú jogi norma konkrét kapcsolata a tiltó vagy parancsoló diszpozíciót tartalmazó jogi normákhoz egy adott jogrendszeren belül. Hogy a jogirodalomban e kérdés körül folyó viták néhány – megítélésünk szerint – zavaró mozzanatát már eleve elhárítsuk, s ezzel a kutatásnak a lényegre koncentrációját elősegítsük, ezúttal is két megjegyzést kell előrebocsátanunk: az egyik, hogy a jogszabály megengedő diszpozíciójának lényege, a másféle konkrét rendelkezésekkel való viszonya, valamint a jogi norma *diszpozitív* jellege a jogszabálytan két különböző kérdése. A jogi norma diszpozitivitása ugyanis nem a jogszabály diszpozíciójára, e rendelkezés természetére, jellegére, fajtájára utal, hanem a jogi norma érvényességének specifikus esete. Hiszen a diszpozitív jogi norma diszpozíciója akár parancsoló, akár engedő is lehet. Ezért a jogszabály diszpozitivitását a jogi norma érvényességét tárgyalva vizsgáljuk, és a jogszabály diszpozíciójának megengedő jellegével való felcserélését zavarónak és tévesnek tartjuk. Hasonló jellegű másik előzetes megjegyzésünk is azoknak a dezorientáló elméleti törekvéseknek kívánja elejét venni, amelyek a jogi normák megengedő diszpozícióját mint ún. *jogosító* diszpozíciót lényegében az *alanyi jogosultsággal* cserélik fel, holott az alanyi jogok és kötelezettségek nem a jogszabályok, hanem a jogviszonyok problematikájába tartoznak. Igaz, hogy a jogi norma az alanyi jog feltétele, de a jogszabály önmagában még nem jelent alanyi jogot vagy kötelezettséget. Az alanyi jog és kötelezettség a jogi norma konkretizációja,¹⁴⁰ függetlenül attól, hogy milyen jellegű (tiltó, parancsoló, engedő) diszpozíciót tartalmazó jogszabályról van szó. A jogi normák diszpozíciójának olyan megkülönböztetése¹⁴¹ tehát, hogy az jogosító vagy kötelező, illetve jogosító és kötelező, semmitmondó, hiszen minden jogszabály az alanyi jogosultságokban és kötelezettségekben realizálódik, azaz jogosít, illetve kötelez.¹⁴²

A jogszabályok engedő diszpozíciójának lényegét a jogirodalomban nemcsak logikai interdefinitivitásuk, hanem az adott jogrendszeren belüli elhelyezkedésük és szerepük tekintetében is általában a tiltó diszpozíciójú jogszabályok viszonylatában határozzák meg. Eszerint a jogi norma megengedő rendelkezésének csak egy másik jogszabály tiltó diszpozíciója vonatkozásában van egyáltalán értelme. Határozottan és élesen fogal-

¹⁴⁰ Lásd: *Peschka V.*: A jogviszonyelmélet alapvető kérdései. Budapest 1960, 153–157. o.

¹⁴¹ *Голунский, С. А., Строгович, М. С.*: I. m. 246–247. o.; *Денисов, А. И.*: I. m. 400. o.; (*Карева, М. П.*) *Карева, М. П.*: Теория государства и права. Москва 1949. 256. o.; *Недбайло, П. Е.*: I. m. 68. o.; (*Себанов, А. Ф.*) *Шебанов, А. Ф.*: Нормы советского социалистического права. МГУ, 1956. 42. o.; (*Риголькин*) *Пиголькин*: Нормы советского социалистического права и их структура (*Братусь, С. Н.*: I. m. 162–164. o. stb.)

¹⁴² Lásd: (*Александров, Н. Г.*) *Александров, Н. Г.*: Юридическая норма и правоотношение. Москва 1947. 9. o.; (*Йоффе, О. С.*) *Йоффе, О. С.*: Правоотношение по советскому гражданскому праву. Ленинград 1949. 51. o.; *Керимов, Д. А., Королев, А. И., Шаргородский, М. Д.*: I. m. 342. o.;

mazza ezt meg Alf Ross, amikor ironikusan írja, hogy sohasem hallott olyan jogról, amelyet azzal a céllal hoztak létre, hogy kijelentsék, hogy a magatartás valamely új formája megengedett, hiszen nincs olyan engedő jogszabály, amely ne valamely tilalmat módosító kivétel lenne.¹⁴³ A jogszabály megengedő diszpozíciója tehát nem jelent mást, mint valamely más jogi norma által tiltott magatartásnak meghatározott körülmények (hipotézis) melletti engedélyezését. Ez egyfelől a szóban forgó tiltó diszpozíciójú norma alóli kivétel, másfelől ugyanakkor a tiltó diszpozíciójú jogszabály érvényességi körének szűkítése. Ennyiben tehát a megengedő diszpozíciót tartalmazó jogszabály valóban rokon a diszpozitív jogi normával és hasonlít ahhoz, de mégis lényegesen különbözik tőle, mert míg a diszpozitív jogszabályoknál a diszpozitivitás a jogi norma érvényességének totalitását érinti, addig az engedő diszpozíciójú jogszabály csupán a tiltó diszpozíciót tartalmazó jogi norma érvényességi körének konkrét meghatározása (pl. kivétel segítségével). Az olyan engedő diszpozíciójú jogszabályoknak, amelyek valamely tiltó diszpozíciót tartalmazó jogi norma alóli kivételnek minősülnek, klasszikus példái a jogos védelem és a végszükség akár polgári jogi, akár büntetőjogi szabályai (Ptk. 343. §.; Btk. 29. §., 30. §.). E megengedő diszpozíciójú jogszabályok vizsgálatából kitűnik, hogy valóságos lényegük nem más, mint az, hogy meghatározott feltételek (szükséghelyzet, jogos védelmi helyzet) esetén az egyébként tiltott és jogellenes magatartás engedélyezett lévén, a hozzáfűzött jogkövetkezmény, szankció elmarad. A jogszabály ebben az értelemben felfogott engedő diszpozíciója tehát azzal a jogkövetkezménnyel, joghatással jár, hogy a megengedett magatartás realizálódása nem vonja maga után az ugyanerre a magatartásra más tiltó diszpozíciójú jogi norma által rendelt szankciót. Éppen ebben mutatkozik meg, hogy a megengedő diszpozícióval rendelkező jogi norma a vonatkozó tiltó diszpozíciójú jogszabály alól való kivétel. Ilyenformán a jogszabály megengedő diszpozíciójának tartalma relatív, csak valamely más jogszabály tiltó diszpozíciója viszonylatában van értelme, s így aligha tekinthető a jogszabályi diszpozíciók önálló, külön fajtájának. A jogi norma megengedő diszpozíciója ugyanis ebben a szemléletben nemcsak logikailag interdefinitív a parancsoló és a tiltó rendelkezésekkel, hanem egy adott jogrendszerben konkrétan is csak egy tiltó diszpozíciójú jogi normával együtt, mint annak bizonyos vonatkozású negációja, kivétele jelenhet meg.

A jogszabály megengedő diszpozíciójának ezzel a felfogásával szemben a jogelméletben nyíltan vagy közvetve, különböző vonatkozásokban komoly kétségek merültek fel. A legszembetűnőbbben ennek Wright ad hangot, amikor felveti a megengedő diszpozíciójú jogszabályok önállóságának, a parancsoló és a tiltó diszpozícióval rendelkező jogszabályoktól való függetlenségének a kérdését.¹⁴⁴ Jóllehet Wright végül is nem foglal el határozott álláspontot e problémát illetően, és fejtegetései során nem választja következetesen szét a — megítélésünk szerint — két kérdést, a megengedő diszpozícióknak, a tiltó és a parancsoló rendelkezésekkel való interdefinitivitását, valamint azt, vajon egy adott jogrendszeren belül a megengedő diszpozíciójú jogszabály csak

¹⁴³ Ross, A.: I. m. 122. o.

¹⁴⁴ Wright, G. H.: I. m. 85. o.

más tiltó diszpozíciót tartalmazó jogi norma viszonylatában létezhet-e, mégis a megengedő diszpozíciók fajtáinak elemzésével a figyelmet kétségkívül egy jelentős és valóságos jogszabálytani problémára irányította. A jogszabály megengedő diszpozíciójának a tiltó rendelkezések vonatkozásában való relativitását kérdőjelezzük meg azok a jogelméleti koncepciók is, amelyek a jogi normának az előbbi értelemben vett megengedő rendelkezését az ún. felhatalmazó jogi normák egyik esetének,¹⁴⁵ illetve amelyek a „jogosítványt biztosító”,¹⁴⁶ „felhatalmazó” vagy „lehetőséget nyújtó” diszpozíciókat a megengedő rendelkezések sajátos fajtáinak tekintik.¹⁴⁷

A tulajdonképpeni jogszabálytani kérdés a következő: léteznek-e olyan jogi normák, amelyeknek megengedő diszpozíciója egy adott jogrendszeren belül nem egy másik tiltó diszpozíciót tartalmazó jogszabály bizonyos vonatkozású negációja, kivétele? Kelsen fejtegetéseiből az derül ki, hogy vannak olyan jogszabályok, amelyeknek diszpozíciója a címzettet arra hatalmazza fel, hogy meghatározott cselekedetével az adott rend által szabályozott meghatározott következményeket idézzen elő. Ilyennek tekinti elsősorban a jogalkotásra és a jogalkalmazásra felhatalmazó jogszabályokat, valamint az előbbi értelemben vett megengedő diszpozíciójú normákat.¹⁴⁸ Ha most – feltéve, de nem megengedve – eltekintünk is attól, hogy Kelsen ezeket a felhatalmazott, illetve megengedett cselekedeteket ugyanakkor jogalkalmazásként fogja fel, arra mindenképpen rá kell mutatni, hogy a jogszabály diszpozíciója nemcsak jogalkotásra, jogalkalmazásra és más jogi norma által tiltott magatartás kifejtésére hatalmazhat fel, illetve csak ezeket engedélyezheti, hanem olyan emberi magatartásokra is, amelyek nem minősülnek sem jogalkotásnak, sem jogalkalmazásnak, sem pedig valamely tiltó diszpozíciójú jogszabály alóli kivételnek. Vizsgálódásunk szempontjából a lényeges itt az olyan jogi normáknak a létezése, amelyeknek diszpozíciója meghatározott emberi magatartást engedélyez, anélkül, hogy ugyanakkor ezáltal valamely jogi norma tiltó diszpozícióját negálná vagy az alól kivételt képezne. Az ilyen diszpozíciót tartalmazó jogszabályok felmutatására és megjelölésére irányulnak azok a jogszabálytani felfogások, amelyek „jogosítványt biztosító”, „lehetőséget nyújtó” vagy „felhatalmazó” diszpozíciójú jogi normákról szólnak. Ezek a diszpozíciók lényegüket tekintve meghatározott emberi magatartásokat engedélyeznek, mégpedig olyanokat, amelyeket más jogszabály nem tilt vagy parancsol. Eörsi Gyula a polgári jog területén mutat fel számos olyan jogszabályt, amelynek diszpozíciója ebben az értelemben felhatalmaz, lehetőséget biztosít. „A Ptk. szinte minden nagyobb jogintézményének bevezető szabálya ilyen szabály: nem parancsol és nem tilt, hanem lehetőségeket biztosít a polgári jogi viszony relative független, önálló alanyának a cselekvésre, a tartózkodásra, az önkifejtésre.”¹⁴⁹ S ha azzal – mint az már korábbi, a jogi norma alanyairól, címzettjeiről szóló fejtegetéseinkből következik – nem is értünk egyet, hogy a Ptk.-nak az ember jogképességéről, cselekvőképességéről szóló rendelkezései ilyenek, hiszen

¹⁴⁵ Kelsen, H.: I. m. 15. o.

¹⁴⁶ Szabó, I.: I. m. 166. o.

¹⁴⁷ Eörsi, Gy.: I. m. 156–157. o.

¹⁴⁸ Kelsen, H.: I. m. 15. o.

¹⁴⁹ Eörsi Gy.: I. m. 156. o.

ezeket a jogszabálynak alanyait megjelölő mozzanataiként fogjuk fel, az tagadhatatlan, hogy a polgári jogi normákra nézve tipikus az ilyen engedő, felhatalmazó diszpozíció, amelyet az Eörsi Gyula által felsorolt további példák is igazolnak.¹⁵⁰ Szabó Imre az államjog és államigazgatási jog körében talál olyan jogszabályokra, amelyeknek diszpozíciója nemcsak az előbbi értelemben megenged, azaz valamely tilalom alól kivon, hanem „jogosítványt nyújt”, pl. a művelődésre, választásra, egészségügyi gondozásra stb.¹⁵¹ Tekintettel arra, hogy – mint állandóan hangsúlyoztuk – a jogszabály diszpozíciójának jellegét, illetve a különböző diszpozíciófajták természetét csak a jogszabály sajátos teleologikus-normatív struktúrája alapján tisztázhatjuk, az ilyen engedő diszpozíciójú jogi normákat is alapvető és meghatározó belső teleologikus struktúrájuk szempontjából kell megvizsgálni. Ennek lényegét röviden abban jelöltük meg, hogy a jogszabály a teleologikusan tételezett emberi magatartás eléréséhez milyen kauzális sorokat és hogyan hoz mozgásba. Az imént láttuk, hogy azoknak a megengedő diszpozíciójú jogszabályoknak, amelyek tulajdonképpen egy tiltó diszpozíciójú jogszabály negációi, illetve kivételei, jellemző sajátossága, hogy a jogszabályban megengedett emberi magatartás realizálása a vonatkozó, negált vagy korlátozott tiltó diszpozíciójú jogi norma szankciójának elmaradását eredményezi. A megengedő diszpozícióval rendelkező jogszabályban körülírt emberi magatartás közvetlen jogkövetkezménye egy másik, ugyanezt az emberi magatartást tiltó jogi norma szankciója alóli mentesülés. A probléma azokat a jogszabályokat illetően, amelyeknek diszpozíciója olyan emberi magatartást enged meg, amelyet ugyanazon jogrendszer másik jogszabálya nem tilt, az, hogy milyen jogkövetkezmények fűződnek az ilyen módon megengedett emberi magatartás kifejtéséhez. Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy ezeknél a megengedő diszpozíciójú jogszabályoknál arról nem lehet szó, hogy a jogkövetkezmény egy tiltó jogi norma szankciójának elmaradása. Márpedig a jogszabály sajátos teleologikus-normatív struktúrája azt mutatta, hogy jogi normával csak akkor állunk szemben, ha a megvalósítandó célként előírt emberi magatartás realizálódásához, illetve meg nem valósulásához meghatározott jogkövetkezmények járulnak.

A megengedő diszpozíciót tartalmazó jogszabályok jelentős részénél a jogkövetkezményeket illetően nem is merül fel probléma. Ezek a jogszabályok a diszpozíciójukban engedélyezett emberi magatartás megvalósulásához közvetlenül valamilyen jogkövetkezményt, mégpedig pozitív joghatást fűznek, hiszen – mint arra utaltunk – az ilyen megengedett magatartás szankcionálása önellentmondás lenne. A Ptk. 240. §. (1) bekezdése kimondja, hogy a felek közös megegyezéssel módosíthatják a szerződés tartalmát, amennyiben ezt a felek megteszik, az adott szerződés jogkövetkezményei (jogosultságok és kötelezettségek mindkét oldalon) a megváltozott tartalomnak megfelelően következnek be. A Ptk. 243. § (1) bekezdése úgy rendelkezik, hogy a szerződés megkötésekor a kötelezettségvállalás jeléül foglalót lehet adni. Amennyiben erre sor kerül, beállnak a 244. §-ban és a 255. §-ban körülírt jogkövetkezmények. A Ptk. 674. §. (1) bekezdése szerint az örökös az öröklés megnyíltá után az örökséget vissza-

¹⁵⁰ Uo. 156–157. o.

¹⁵¹ Szabó I.: I. m. 166. o.

utasíthatja. Ha ezt teszi, a Ptk. 600. §. f) pontja értelmében kiesik az öröklésből. E példákból kitűnik, hogy a szóban forgó polgári jogi normákban megengedett emberi magatartások realizálódásához közvetlenül meghatározott jogkövetkezmények fűződnek. Amennyiben a címzettek az engedélyezett emberi magatartásokat nem tanúsítják, annak következménye csupán az lesz, hogy nem állnak be a kilátásba helyezett joghatások. Ezek a megengedő diszpozíciójú jogszabályok tehát működésüket, funkciójukat, hatásukat tekintve nem térnek el azoktól a parancsoló diszpozíciókat tartalmazó jogszabályoktól, amelyek – mint arról szó volt – az előírt emberi magatartás, a diszpozíció megvalósulásához fűznek közvetlenül jogkövetkezményt, mégpedig pozitív jogkövetkezményt, joghatást, míg a diszpozíció nem realizálódása csupán azzal jár, hogy a szóban forgó jogkövetkezmények nem állnak be. Mind az engedő diszpozíciójú jogszabály, mind a parancsoló rendelkezést tartalmazó jogi normák, amelyek közvetlenül pozitív jogkövetkezménnyel járnak, belső teleologikus-normatív struktúrájukat illetően nem különböznek egymástól, s így csupán a normatélélezésben mutatkozik eltérés, aszerint, hogy a jogszabály tárgyát jelentő emberi magatartást engedélyezettként, illetve parancsoltként fogalmazzák meg. Ebben az esetben tehát annak, hogy a szóban forgó emberi magatartás megengedettként vagy megparancsoltként nyer megfogalmazást – mint arra Schreiber is utal¹⁵² – csupán hangulati, pszichológiai értéke van; a megengedő diszpozíció ugyanis sokkal barátságosabb és pozitívabb kifejezés, mint a parancsoló rendelkezés. Az igazság kedvéért azt is mindjárt meg kell jegyezni, hogy az olyan parancsoló diszpozíciójú jogszabály, amely a diszpozíció megvalósulásához pozitív jogkövetkezményt fűz, és ugyanakkor a jogrendszeren belül nincs tiltó diszpozíciójú pendantja, amely a tiltó diszpozíció nem realizálódását szankcióval sújtja, legalább olyan ritka, mint az olyan tiltó jogszabály, amely diszpozíciójának realizálódásához pozitív jogkövetkezményt fűz, de a diszpozíció meg nem valósulását nem szankcionálja.

A jogszabálytani vizsgálódásoknak a legnagyobb gondot azok a jogszabályok okozzák, amelyek megengedő diszpozíciójuk realizálódásához semmiféle jogkövetkezményt nem fűznek. Ebben az esetben úgy tűnik, hogy a jogi norma valamely emberi magatartást engedélyezettként mond ki, de ennek – tekintettel arra, hogy a jogszabály diszpozíciójának megvalósítása semmiféle joghatással nem jár – a jog, a jogi szabályozás szempontjából semmi jelentősége nincs. Elsősorban az ilyen jogszabályokat mint engedő diszpozíciójúkat feltételező jogszabálytani koncepciókat illetően teszi ironikus megjegyzését Ross, mondván, hogy ilyen jogi normákat neki mindeddig nem sikerült felfedeznie.¹⁵³ A kérdés problematikáját a legátfogóbban a Ross által bírált Wright vázolja fel, amikor az engedő rendelkezéseknek három fajtáját különbözteti meg. A jogszabály engedő diszpozíciója ennek értelmében mindenképp tolerálás, azaz a jogalkotó autoritásnak olyan kijelentése, hogy a jogi norma diszpozíciójában körülírt magatartást tolerálja, azaz megígéri, hogy az engedett magatartás kifejtésébe nem fog beavatkozni, azt nem akadályozza. A tolerálás következő foka az ún. alanyi

¹⁵² Schreiber, R.: I. m. 38. o.

¹⁵³ Ross A.: I. m. 122. o.

jogosultsági helyzet, amikor is a jogszabály diszpozíciójában engedélyezett emberi magatartás alanyának jogosultsága van arra, hogy a jogi norma által engedett magatartás akadályozását tiltó jogszabály alanyától követelje a tiltó jogi norma diszpozíciójának megtartását, a másik jogi norma rendelkezése által engedélyezett emberi magatartás akadályozásától való tartózkodást. Amennyiben pedig az engedő diszpozíciójú jogszabály olyan tiltó rendelkezést tartalmazó jogi normával van kombinálva, amelynek értelmében az engedélyezett emberi magatartás alanya a tiltó jogszabály címzettjétől nemcsak tartózkodást, hanem valami pozitív magatartást, tevést követelhet az engedélyezett emberi magatartás megvalósulását illetően, akkor Wright szerint a jogi tolerálás harmadik fajtájával, megjelölése szerint igénnyel állunk szemben. Arra, hogy Wright az alanyi jog és az igény jogi kategóriáit nem a jogtudományban elfogadott értelemben használja, kár szót vesztegetni, aminthogy arra is, hogy a jogszabály autoritásának önmagát *morálisan* kötelező ígérete mint a jogi norma engedélyező diszpozíciójában kifejeződő tolerancia – hangsúlyozza találoan Ross¹⁵⁴ – a képzelet szüleménye. Ami a jogszabály engedő diszpozíciójának wrighti elemzéséből, valamint Wright és Ross polémiájából számunkra fontos, az, hogy az olyan jogi normák, amelyek engedő rendelkezésük megvalósulásához nem fűznek pozitív jogkövetkezményt, jogi jelentést és jelentőséget csak akkor nyernek, más szóval csak akkor tekinthetők valóban jogszabályoknak, ha olyan tiltó diszpozíciójú jogi normákkal kombinálódnak, amelyek a megengedett emberi magatartás kifejtésének zavarását, akadályozását szankcionálják. Jogszabálynak tehát csak az a megengedő rendelkezés minősül, amely vagy a diszpozíció megvalósulását közvetlenül jogkövetkezménnyel kapcsolja össze, vagy amennyiben a megengedő rendelkezés realizálódását akadályozzák, a megengedő jogszabály alanyának lehetőséget nyújt a zavaró, akadályozó magatartás elhárítására (joghatás). Akár meghatározott cselekvéstől való tartózkodás, akár egy meghatározott tevés a jogszabály által engedélyezett emberi magatartás megvalósulásának feltétele, akár valamely állami szerv, még ha jogalkotó szervről legyen is szó, akár valamely más jogalany számára tiltott az engedélyezett emberi magatartás kifejtésének akadályozása, megzavarása, az a jogi norma megengedő diszpozíciójának természetét, jellegét illetően közömbös. A lényeges az, hogy megengedő rendelkezést tartalmazó jogszabályról – amennyiben a megengedett magatartás realizálódásához közvetlenül nem fűződik joghatás – csak akkor lehet szó, ha a megengedett magatartás kifejtésének lehetőséget a jogi norma azzal a jogkövetkezménnyel biztosíthat, hogy a megengedett magatartást zavaró, akadályozó beavatkozás elhárítását a megengedő jogszabály alanya akár állami kényszer igénybevételével elérheti. Ezt igazolandó a „felhatalmazó”, „lehetőséget nyújtó”, „jogosítványt biztosító” jogi normákat megkülönböztető szerzők által említett példákra hivatkozhatunk. Eörsi Gyula ilyenként jelöli meg többek között a Magyar Polgári Törvénykönyvnek a tulajdonos birtoklására (98. §) és használati jogosítványára (99. §) vonatkozó szabályait.¹⁵⁵ A Ptk.-nak ezek a szakaszai valóban pusztán engedők, felhatalmazást, lehetőséget adnak a tulajdonosnak

¹⁵⁴ Uo. 123. o.

¹⁵⁵ Eörsi, Gy.: I. m. 157. o.

arra, hogy tulajdona tárgyat birtokolja és használja. Sőt mind a tulajdonosi birtoklást, mind a tulajdonos használatát illetően az a helyzet, hogy a megengedett emberi magatartás megvalósítása, a konkrét birtoklás és a használat önmagában közvetlenül nem mindig vált ki jogkövetkezményt. A Ptk. 98. §-a azonban nemcsak azt szögezi le, hogy a tulajdonosnak megengedett a tulajdonában levő dolog birtoklása, hanem azt is, hogy birtokvédelem is megilleti, azaz, amennyiben a megengedett magatartás, a birtoklás kifejtésében zavarják vagy akadályozzák, élhet a 115. §-ban, valamint a 188–192. §-okban nyújtott lehetőségekkel, amelyek a tulajdonos birtoklását zavaró és akadályozó emberi magatartások elhárítására irányulnak. Nem más a helyzet a tulajdonosnak nyújtott használat lehetőségével sem. A Ptk. 115. §-a ugyanis e vonatkozásban is alkalmazható, s így a tulajdonost a tulajdonában álló dolog használatában zavaró vagy akadályozó emberi magatartás kiküszöbölése ekkor is biztosított. Részben különböznek ezektől azok az államjogi és államigazgatási jogi normák, amelyek például művelődésre, egészségügyi ellátásra, választásra nyújtanak „jogosítványt”.¹⁵⁶ Az eltérés abban van, hogy ezek a jogszabályok, illetve megengedő diszpozíciójuk elvontabbak, általánosabbak, mint az imént említett polgári jogi rendelkezések. Ennek következtében az olyan megengedő diszpozíciójú államjogi vagy államigazgatási jogi normák esetében, amelyeknél a megengedő diszpozíció realizálása közvetlenül nem vált ki jogkövetkezményt, a közvetett joghatást, szankciót más konkrétabb, esetleg nem is az államjog vagy az államigazgatási jog körébe tartozó jogszabály tartalmazza. De jogszabályoknak ezek is csak akkor minősülnek, ha akár közvetlenül, akár közvetve más, konkrétabb tiltó diszpozíciójú jogszabályokkal kombinálódva, joghatással, szankcióval járnak.

A diszpozíciójuk megvalósulásával jogkövetkezményt közvetlenül nem kiváltó megengedő jogszabályok vizsgálatából adódó konklúziók a legteljesebb összhangban vannak azzal, amit a jogi norma sajátos belső teleologikus struktúrájáról korábban kifejtettünk. Az olyan hipotézis és megengedő rendelkezés esetében ugyanis, amikor a megengedő diszpozíciók realizálódása közvetlen jogkövetkezménnyel nem jár, a jogszabályban teleologikusan tételezett emberi magatartás anélkül valósul meg, hogy a jogi norma teleologikus struktúrájában immanensen, akár a közvetlen, akár a közvetett kauzális sor beindulásának lehetősége tételezve lenne, még kevésbé, hogy megvalósulna. Márpedig, ha a jogszabály elemeként felfogott hipotézis és diszpozíció nem a megtervezett kauzális sorok beindulását feltételező struktúra részeként, a jogkövetkezménnyel való kapcsolatában jelenik meg, akkor nem valósulhat meg az a sajátos társadalmi-jogi közvetítő rendszer, amely a jogi normát tulajdonképpen jelenti. Ilyenkor tehát csak két olyan mozzanattal állunk szemben – a hipotézissel és a megengedő diszpozícióval –, amely ha akár direkte, akár indirekte valamilyen jogkövetkezménnyel, illetve lehetőségével kapcsolódik, jogszabályt alkot. Ezért merül fel ismét, de most más aspektusban a megengedő diszpozíciót tartalmazó jogszabályoknak a tiltó jogi normákkal való konkrét kapcsolata egy adott jogrendszeren belül. Továbbra sem a megengedő, tiltó és parancsoló diszpozíciójú jogi normák logikai interdefinitívását

¹⁵⁶ Szabó I.: I. m. 166. o.

tartjuk szem előtt, hiszen azt már korábban tisztáztuk. A megengedő és a tiltó diszpozíciójú jogszabályok konkrét kapcsolatát egy adott jogrendszeren belül vizsgálva megállapítottuk, hogy – miként azt a jogirodalom általában elismeri – a megengedő rendelkezést tartalmazó jogi normák jó része nem más, mint ugyanazon jogrendszer valamely más tiltó diszpozíciójú jogszabálya alóli kivétel, annak bizonyos negációja. Most a közvetlen jogkövetkezésmennyel nem járó megengedő diszpozíciójú jogszabályokat véve szemügyre, arra a konklúzióra jutottunk, hogy ezek a megengedő diszpozíciók és hipotézisük csak a megengedett emberi magatartás akadályozását tiltó jogi normával együtt alkotnak valóban jogszabályt. A diszpozícióban megengedett emberi magatartás megvalósításának akadályozása, azaz az akadályozó, zavaró beavatkozást tiltó rendelkezés nem realizálódása esetére ugyanis az a joghatás áll be, hogy a megengedett magatartás alanya akár állami segítséget is igénybe vehet az akadályozó, zavaró beavatkozás elhárítására. Ekkor tehát a megengedő diszpozíció nem egy másik tiltó jogszabály alóli kivétel, nem annak negációja, hanem éppen ellenkezőleg, a tiltó jogi norma a megengedő diszpozíció megerősítése, olyannyira elengedhetlen kiegészítő része, hogy csak együtt alkotnak jogi normát. Míg a tiltó jogszabály kivételét, negációját jelentő megengedő diszpozíciójú jogi norma jogkövetkezése az volt, hogy a megengedett magatartás realizálódásához nem járult az ugyanazt a magatartást egyébként tiltó jogi norma által kilátásba helyezett negatív jogkövetkezmény, szankció, azaz az ilyen megengedő diszpozíciójú jogszabály joghatása az volt, hogy egy másik tiltó jogi norma szankciója alól a szóban forgó magatartást kivonta, addig az olyan megengedő diszpozícióknál, amelyek közvetlenül nem járnak jogkövetkezésmennyel, hanem csak indirekte, a megengedett emberi magatartásba való beavatkozást tiltó jogi norma diszpozíciójának megsértése folytán, a tiltó jogszabállyal való kapcsolat nem a tiltó jogi norma szankciójának elmaradását, hanem beállítását feltételezi, azzal a nem jelentéktelen változással, hogy ez a szankció nem a megengedett emberi magatartás címzettjét, hanem az őt akadályozó beavatkozás alanyát érinti. A megengedő és a tiltó diszpozíció ilyenkor összhangban, szinkronban van egymással, és a tiltó jogi norma, illetve a megengedő jogszabály jogkövetkezése akkor áll be, amikor a kétféle diszpozíció megvalósulása, illetve nem realizálódása során ez az összhang megbomlik, a tiltó diszpozíció nem érvényesülése akadályát képezvén a megengedő rendelkezés realizálódásának. Ezzel a megengedő és a tiltó diszpozíciók sajátos viszonya jön létre egy adott jogrendszeren belül: nem a negáció, hanem a pozitív erősítés és együttesség (inherencia) kapcsolata. A megengedő és a tiltó diszpozíciók tehát vagy így, vagy úgy inherensek.

Joggal merül fel a kérdés, vajon nem felesleges-e ilyenkor megengedő jogi normákról szólni, illetve egyáltalán van-e értelme ebben az esetben a megengedő diszpozíciójú jogszabályokat feltételezni? Kétségtelen, hogy itt bizonyos ismétléssel, megkettőzéssel és átfedéssel találkozunk, nevezetesen azzal, hogy a megengedő diszpozícióban és hipotézisében körülírt, engedélyezett emberi magatartást az ilyen magatartást akadályozó behatásokat tiltó másik diszpozíció indirekte tartalmazza, mégpedig olyképpen, hogy a tiltó diszpozíció nem realizálódása szankciót von maga után. Tekintettel arra, hogy a megengedő diszpozíció realizálódása vagy meg nem valósulása közvetlenül nem jár

jogkövetkezéssel vagy szankcióval, ez a megengedő rendelkezés csak az általa tartalmazott emberi magatartást indirekte kifejező, a magatartás kifejtésének akadályozását tiltó diszpozícióval s az ennek nem realizálódásához fűzött szankcióval együtt alkot jogi normát. Ilyenformán tehát a szóban forgó emberi magatartásnak megengedő diszpozícióban kimondása tulajdonképpen felesleges, mert csak indirekt kifejezése a tiltó jogi norma diszpozíciójának, illetve megfordítva, az utóbbi a megengedő diszpozíciónak, és jogkövetkezéssel csak a tiltó diszpozíciók meg nem valósulását kíséri. Valójában itt ismét a jogszabály és tételzése, nyelvi megfogalmazása közötti kapcsolatról van szó. A jog megjelenési formáiban, az ún. alaki jogforrásokban (törvény, rendelet stb.) a legkülönbözőbb kódex-, törvény-, vagy rendeletszerkesztési szempontok indokolhatják ezt a jogi norma lényegét és struktúráját illetően feleslegesnek bizonyuló ismétlést, megkettőzést: pl. a látszólagos átfedés ellenére a törvényszerkesztési ökonomizmus, rövidítés követelménye esetleges kivételek megfogalmazása esetén; a jogalkotó túlzott óvatossága, precizitása és ugyanakkor következetlensége, bőbeszédűsége és túlszabályozása; a jogi dogmatikának a törvényszerkesztésbe való közvetlen behatolása stb. A jogszabály és diszpozíciója vonatkozásában a lényeges azonban az, hogy amikor a megengedő diszpozícióhoz közvetlenül jogkövetkezéssel nem járul, hanem csak közvetve, egy másik tiltó diszpozíció nem realizálódása következtében, akkor csupán egy jogi normáról, mégpedig tiltó jellegűről van szó, a szabályozott magatartást közvetlenül és közvetve, akár egyhelyütt, akár külön-külön fogalmazzák is meg, egyszer engedő, egyszer pedig indirekt formában.

A jogszabályok megengedő diszpozíciójáról kifejtetteket összefoglalva tehát a következőket állapíthatjuk meg: a megengedő diszpozíciójú jogszabályokra általában az jellemző, hogy a jogi norma rendelkező részében engedélyezett emberi magatartás megvalósulását joghatások, pozitív jogkövetkezéssel kísérik. Ezeket a joghatásokat figyelembe véve, a megengedő diszpozíciót tartalmazó jogszabályoknak két nagy csoportját különböztethetjük meg: egyfelől azokat, amelyek egy tiltó jogi norma diszpozícióját negálva, az alól – mintegy kivételként – kivonva, a megengedett emberi magatartás realizálódását mentesíti az ugyanazt az emberi magatartást tiltó jogi normában kilátásba helyezett joghátrány, szankció alól, másfelől azokat, amelyek megengedő diszpozíciójának realizálódása közvetlenül valamiféle joghatást, pozitív jogkövetkezéssel vált ki. Lényegében e megengedő diszpozíciójú jogi normákat jelöli a szocialista jogelmélet az ajánló jogi normák elnevezéssel,¹⁵⁷ hiszen „ezeknek a normáknak éppen az lenne a sajátosságuk, hogy nemcsak feljogosítják valamire az állampolgárt, hanem egyben biztatják is arra, hogy éljenek e jogokkal”.¹⁵⁸ Hogy ebben az értelemben ajánló normáknak nemcsak azok tekinthetők, amelyek bizonyos emberi magatartások megvalósítását kitüntetésekkel honorálva, e magatartások kifejtésére buzdítanak, serkentenek, hanem azok is, amelyek valamiféle más joghatást helyeznek ugyanezen célból kilátásba, ez aligha lehet kétséges. Ezért az ajánló diszpozíciót és az

¹⁵⁷ *Недбайло, П. Е.*: I. m. 75. o.; *Лейст, О. Е.*: I. m. 32–35. o.; *Керимов, Д. А., Королев, А. И., Шаргородский, М. Д.*: I. m. 341. o. *Szabó I.*: I. m. 167. o.; A szocialista jog. 242. o. stb.

¹⁵⁸ *Szabó I.*: A jogelmélet alapjai. Budapest 1971. 167. o.

ajánló diszpozíciójú jogszabályokat nem tekintjük a jogi normák, illetve diszpozícióik külön fajtájának, hanem a közvetlen pozitív jogkövetkezéssel, joghatással járó megengedő diszpozíciójú jogszabályok körébe soroljuk. Gyakran találkozunk olyan direkt pozitív joghatással járó, megengedő diszpozíciót tartalmazó jogszabályokkal, amelyeknek a jogrendszerben tiltó diszpozíciójú, a megengedett magatartást indirekt módon kifejező, az annak kifejtését akadályozó emberi magatartást szankcionáló pendantja van. Ez azonban – tekintettel arra, hogy a megengedő diszpozíciójú jogszabálynak is van közvetlen pozitív jogkövetkezésménye – a megengedő diszpozíciót tartalmazó jogszabály jellegét nem érinti. Másképpen alakul – mint láttuk – a helyzet akkor, ha a megengedő diszpozícióhoz közvetlenül nem járul jogkövetkezésmény (joghatás), hanem csak közvetve, valamely a megengedett magatartás akadályozását tiltó jogi norma szankciója révén. Ebben az esetben azonban megengedő diszpozíciójú jogszabályról nem beszélhetünk, hanem csak tiltó rendelkezést tartalmazó jogi normáról és a szóban forgó emberi magatartást indirekte megengedettként is megfogalmazó diszpozícióról, amely – természetesen – a szóban forgó jogszabály jellegét illetően nem jelentős és el is maradhat.

A jogszabály diszpozíciójának sajátos belső teleologikus-normatív struktúrája alapján végzett elemzéséből általában a jogi normára, autoritásának, alanyának és tárgyának kapcsolatára és különösen rendelkezésének jellegére nézve végül is a következő konklúziókat vonhatjuk le: a jogi norma parancsoló, tiltó és megengedő diszpozíciójának vizsgálata mindenekelőtt azt mutatja, hogy a diszpozíciók jellegét alapvetően az határozza meg, hogy milyen az *összefüggés* a különböző *rendelkezések* és a hozzájuk fűződő *jogkövetkezésmények* között. Mind a parancsoló, mind a tiltó diszpozíciójú jogi normák jellemző sajátossága, hogy a jogkövetkezésményt *közvetve* az váltja ki, hogy a tiltó vagy a parancsoló rendelkezést *megsértik*, az *nem realizálódik*. Ezért a jogkövetkezésmény jellege *negatív: szankció*. Logikailag elképzelhető, sőt olykor egyes jogi szabályozásokban található is ugyan olyan tiltó vagy parancsoló módon megfogalmazott diszpozíció, amelynek realizálódása *közvetlenül pozitív jogkövetkezésményt, joghatást* vált ki, anélkül, hogy a tiltó vagy a parancsoló rendelkezés megsértését szankcióval sújtánák, s így indirekt jogkövetkezésménnyel is járna: az ilyen tiltó vagy parancsoló diszpozíciójú jogszabály azonban lényegében semmiben sem tér el a *megengedő* rendelkezést tartalmazó jogszabálytól, amely – mint láttuk – szintén *közvetlenül pozitív jogkövetkezésményt, joghatást* fűz a megengedett emberi magatartás megvalósulásához. Az ilyen jogi norma parancsoló vagy tiltó rendelkezésének nem realizálódása ugyanis ugyanazzal a jogkövetkezésménnyel jár, mint a jogszabály megengedő diszpozíciójának meg nem valósulása, nevezetesen a kilátásba helyezett *pozitív jogkövetkezésmények elmaradásával*. Ezért, ha a jogszabály diszpozícióját mint annak lényeges elemét a jogi norma sajátos belső, teleologikus-normatív struktúrája alapján vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a jogi normáknak lényegében *kétféle diszpozícióját* különböztethetjük meg: a *tiltó* és a *megengedő* rendelkezéseket. Ennek a disztinkciónak a kritériuma: a jogkövetkezésmények beállításának *közvetlensége* vagy *közvetettsége*. Minthogy mind a *tiltó*, mind az ún. *parancsoló* diszpozíciójú jogszabályok megkülönböztető lényegi sajátossága az, hogy a jogi normában teleologikusan téte-

lezett emberi magatartást *közvetve* azzal kívánja elérni, hogy a tiltó vagy a parancsoló rendelkezés *nem realizálódását szankcionálja*, azaz a célzott emberi magatartással ellentétes emberi magatartást joghátránnyal sújtja, valóban mindkét rendelkezés tiltó, hiszen a megparancsolt emberi magatartáshoz éppúgy az azzal ellentétes magatartástól való visszatartáson, annak szankcionálásán keresztül vezet az út, mint a tiltott emberi magatartás nem realizálódásához, annak szankcionált megvalósulása közvetítésével. Ezzel szemben azok a jogszabályok, amelyek diszpozíciójának nem realizálódása csak azzal a következménnyel jár, hogy *közvetlenül elmarad* a megvalósulás kilátásba helyezett *pozitív jogkövetkezménye, joghatása*, lényegében *megengedő* jogi normák, még ha diszpozíciójuk tiltó vagy parancsoló módon van is megfogalmazva. Az ilyen tiltó és parancsoló jogszabályok esetében ugyanis a jogi norma által teleologikusan tételezett emberi magatartás kiváltását közvetlenül azzal érik el, hogy a parancsolt, illetve a tiltott emberi magatartás megvalósulásához, illetve nem realizálásához *pozitív jogkövetkezmény, joghatás* járul, akár csak az egyéb *megengedő* diszpozíciójú jogszabályoknál. Itt tehát a jogszabály a teleologikusan tételezett emberi magatartáshoz nem az azzal ellentétes magatartás szankcionálásával, hanem a célzott magatartás megvalósulásához közvetlenül fűzött jogkövetkezménnyel, joghatással jut el. Az ilyen jogszabály, lévén diszpozíciója tiltó, parancsoló vagy megengedő formában megfogalmazva, rendelkezése akár megvalósul, akár nem, a teleologikusan tételezett emberi magatartást a diszpozíció megvalósulásához *közvetlenül* kapcsolódó *pozitív jogkövetkezménnyel, joghatással*, vagy a rendelkezés nem realizálódásakor a *pozitív jogkövetkezmény, joghatás közvetlen elmaradásával* kívánja előidézni. Míg a tiltó jogszabály diszpozíciója *nem* realizálódásához fűz *szankciót*, addig a *megengedő* jogi norma rendelkezése *megvalósulását* kapcsolja össze *pozitív jogkövetkezménnyel, joghatással*. Ennek megfelelően a jogszabályokat diszpozíciójuk alapján *tiltóknak* vagy *megengedőknak* minősíthetjük, s az, hogy akár egyik, akár másik csoporton belül a jogszabály diszpozíciója egyébként parancsoló, tiltó vagy megengedő módon van megfogalmazva, az már nem a jogi norma strukturális elemeinek, hanem tételezésének kérdése.

9. A JOGKÖVETKEZMÉNY

Annak a sajátos teleologikus-normatív kapcsolatnak, amely a jogszabály autoritását, alanyát és tárgyát összefűzi, harmadik mozzanataként a jogi norma hipotézise és diszpozíciója mellett a *jogkövetkezményt* jelöltük meg. A három elem közötti elszakíthatatlan kölcsönös összefüggés az eddigi fejtegetések során elkerülhetetlenné tette, hogy a hipotézis vagy a diszpozíció megvilágításakor a jogkövetkezmények tekintetében megállapításokat, utalásokat ne tegyünk. Ezért most a jogszabály teleologikus-normatív struktúráját kifejező összefüggés e mozzanatának, a jogkövetkezménynek a tárgyalásakor valójában könnyű helyzetben vagyunk, hiszen nem másról van szó, mint az eddig elmondottak rendszerezett összefoglalásáról. A jogszabályról kialakított koncepciókban a jogkövetkezményről szóló fejtegetéseknek különös jelentőséget ad azonban, hogy a jogkövetkezményben a jogi normának azt a mozzanatát látjuk, amely

– mint arról szó volt – a jogszabály *legyen*-jellegét tulajdonképpen megalapozza. Talán az eddig elmondottakból már kiderült, hogy jogszabálytani felfogásunkat a különféle pozitívista és neopozitívista elképzelésektől – többek között – döntően az választja el, hogy a meghatározott emberi magatartást előíró diszpozíciónak önmagában, pusztán a nyelvi-logikai megfogalmazásban kifejeződő követelmény, parancs, kívánság vagy engedély folytán még nem tulajdonítunk legyen, még kevésbé jogi legyen-jelleget. A jogszabály teleologikus-normatív struktúráját vizsgálva hangsúlyoztuk, hogy az lényegében kétirányú teleologikus kapcsolatot koncentrálnak, s ennek következtében kétirányú kauzális összefüggést hoz mozgásba: egyfelől a jogi normában célként meghatározott emberi magatartás tételezett, másfelől az e magatartás realizálódásához vagy meg nem valósulásához fűzött jogkövetkezmény, ami kauzálisan azzal jár, hogy egyrészt a jogszabály alanyának olyan magatartását váltja ki, amelyet a jogi norma autoritása célként tételezett, vagy ettől eltérő magatartást; másrészt pedig e magatartások realizálásához azokat a hatásait, következményeit, amelyek az előírt, megkövetelt magatartás realizálásához vagy meg nem valósulásához, az egyébként objektíve beálló okozatok, eredmények mellett, azokkal együtt és azokon túl – a jogalkotó autoritás közrehatása folytán állnak be, illetve maradnak el. A jogszabálynak ebben a teleologikus struktúrájában a diszpozícióban előírt magatartás normatív, legyen jellegét éppen a jogi normában kifejeződő, ettől a teleologikus tételezéstől elválaszthatatlan másik teleologikus láncolat, nevezetesen az alapozza meg, hogy amennyiben a diszpozícióban körülírt és célként tételezett emberi magatartás realizálódik vagy nem, a jogi norma másik mozzanatában kifejezett teleologikus tételezés meghatározott következmények beállítását helyezi kilátásba. Azt, hogy a jogszabály diszpozíciójában megfogalmazott magatartást tanúsítani *kell* vagy *szabad*, a jogi normának az a mozzanata, amelyet *jogkövetkezménynek* nevezünk, támasztja alá. A jogkövetkezmény teleologikus-normatív kifejeződése, kiváltképpen azonban társadalmi realitása nélkül a diszpozícióban körülírt emberi magatartás csak nyelvi és logikailag fejez ki *legyen*, de nem társadalmi-jogi érvényességében és realitásában. A jogszabály – mint azt többször hangsúlyoztuk – éppen azért jön létre, hogy az emberek, a társadalom mindennapi életében felmerülő feladatok megoldását a konkrét célkitűzések és megvalósulásuk közé ékelődve elősegítse. A jogi norma ezt a funkcióját olyképpen valósítja meg, hogy diszpozíciójában nemcsak megfogalmazza és előírja a megfelelő emberi magatartást, hanem ennek realizálódását vagy meg nem valósulását olyan jogkövetkezménnyel kapcsolja össze, ami a jogalanyok számára előnyös, illetve hátrányos, minek folytán a jogalanyok azok bekövetkezését vagy elmaradását kívánják. Ilyenképpen a jogkövetkezmény a jogszabály diszpozíciójának legyen jelleget kölcsönöz.

A jogszabály harmadik elemének ez a sajátos szerepe és funkciója magyarázza, hogy ilyenként – eltérően a hagyományos és általános elterjedt felfogástól – nem a szankciót, hanem – mint az a korábbi fejtegetésekből is már minden bizonnyal kiderült – a *jogkövetkezményt* tekintjük. Ezzel a legkevésbé sem állítunk valami eredetien újat, hiszen a modern jogelméleti törekvések meghatározó tendenciája ebbe az irányba mutat. Különböző megfontolások és érvelések alapján közvetlen fejtegetésekben vagy indirekt utalásokban mindinkább nyilvánvalóvá válik, hogy a hagyo-

mányos értelemben vett szankciónak a jogi norma harmadik mozzanataként való megjelölése a jogszabálytan több kérdését megválaszolatlanul hagyja, és egyáltalán nem képes annak a szabályozó szerepnek és funkciónak a megvilágítására, ami a jogi normának sajátja. Ezért a modern jogelméleti kísérletek egyik fő tendenciája az, hogy a jogi normának a hipotézishez és a diszpozícióhoz csatlakozó harmadik mozzanatában ne pusztán hagyományos értelemben vett szankciót, a jogszabály diszpozíciójának nem követése esetére kilátásba helyezett hátrányt, a diszpozícióellenes magatartást kifejtő jogalanyt negatív, hátrányosan érintő és sújtó jogkövetkezményt lásson. A tradicionális és általánosnak mondható jogszabálytani nézet ugyanis az, hogy a jogi norma rendező, szabályozó szerepét azáltal tölti be, hogy a diszpozíciójában előírt magatartás elmaradásához, illetve azzal ellenkező magatartáshoz büntetést, hátrányt – ami lehet vagyoni veszteség, kényszerítés, vagy a jogellenesen viselkedő személyt sújtó más jogkövetkezmény – egyszerűen: *szankciót* fűz. Az újabb törekvések előtt azonban világos, hogy a jogszabály diszpozícióját nemcsak az ebben az értelemben vett szankcióval, tehát negatív jogkövetkezménnyel, hátrányos helyzetbe hozással kapcsolja össze, hanem gyakorta ennek éppen ellenkezőjét, meghatározott előnyt, jutalmat helyez kilátásba. Ezért írja Kelsen és Ross, hogy a jogi norma szankciójának fogalmában jutalom és büntetés vannak összefoglalva,¹⁵⁹ hogy a norma szankciója egyfelől fájdalom, veszteség és megsemmisítés révén okozott büntetést, másfelől jutalmat jelent.¹⁶⁰ Mind Kelsen, mind Ross tehát csak elnevezésében, megjelölésében őrzik meg a jogszabály harmadik elemeként a szankciót, és tartalmában lényegesen eltérnek annak bevett felfogásától. Tovább lépnek ennél és a jogszabály valóságát adekvátnan fejezik ki azok, akik a jogi normában strukturális mozzanatként a hipotézis és a diszpozíció mellett jogkövetkezményt különböztetnek meg.¹⁶¹ A jogkövetkezményt mint a jogszabály harmadik mozzanatát a legbehatóbban és a legalaposabban a marxista jogelmélet aspektusából Asztalos László tárgyalja, aki nemcsak szakít a jogi norma harmadik szerkezeti elemének a szankciót tekintő hagyományos felfogással, amikor a *jogkövetkezményt* kapcsolja egybe a jogszabály hipotézisével és diszpozíciójával, hanem egyúttal a jogkövetkezmények egyik fajtájaként megőrzi az eddigi értelemben vett *szankciót*, a jogi norma diszpozíciójának szabályszerű vagy rendellenes, de a jogi szankcionálás feltételeit nélkülöző realizálódásához járuló *joghatás* mellett.¹⁶²

A jogszabálynak mint sajátos normatív visszatükröződésnek és a társadalomban betöltött szabályozó szerepének a megértése – mint az korábbi fejtegetéseinkből már minden bizonnyal kiderült – nem lehetséges a jogi norma strukturális felépítésének ama hagyományos felfogása alapján, amely a jogszabály harmadik szerkezeti elemét a szankcióban látja. Ha a jogi norma hipotéziséhez és diszpozíciójához kapcsolódó harmadik mozzanatának a szankciót tartjuk, akkor a jogszabályok jó részének legyen jellege kétségesse válik. Ezt a legyen jelleget ugyanis – mint arról szó volt – az

¹⁵⁹ Kelsen, H.: I. m. 26. o.

¹⁶⁰ Ross, A.: I. m. 39. o.

¹⁶¹ Goldschmidt: I. m. 257. p.; Eltzbacher, P.: Die Handlungsfähigkeit nach dem deutschen bürgerlichen Recht. I. kötet. Berlin 1903. 118–120., 257–261., 348–355. stb. o.; Fürst László: A magánjog szerkezete. Budapest 1934. 269–270. o.

¹⁶² Asztalos L.: I. m. 45–46. o.

alapozza meg, hogy a jogszabályban található teleologikus tételezéshez, amely a jogalany meghatározott magatartását jelöli ki célként, egy másik teleologikus tételezést fűz, nevezetesen a célként kitűzött emberi magatartás kifejtésétől, illetve meg nem valósításától függően további következmények beállítását helyezi kilátásba, azaz a realizálódás síkján egy másik kauzális sor indul be, amely végső fokon a jogszabály diszpozíciójának legyen jelleget kölcsönöz és érvényességét megalapozza. A jogi norma diszpozíciójának vizsgálata azt mutatta, hogy vannak olyan jellegű diszpozíciók, amelyeknek a hagyományos értelemben vett szankcióval, tehát hátránnyal, büntetéssel való összekapcsolása eleve értelmetlen és önellentmondó. Gondoljunk csak azokra a jogi normákra, amelyek *engedő* diszpozíciót tartalmaznak. Joggal merül fel a kérdés, a jogszabálynak melyik mozzanata az, ami ezeknek az ún. engedő diszpozíciókkal rendelkező jogszabályoknak a legyen jellegét megalapozza. Az – mint láttuk – nyilvánvaló, hogy a hagyományos értelemben vett szankció nem lehet. Az engedő diszpozíciót elemezve rámutattunk arra, hogy ezeket a jogi norma azzal segíti realizálódásukban, hogy megvalósulásukhoz pozitív *joghatást* fűz. Az engedő diszpozíciót tartalmazó jogszabályok engedő diszpozíciójuknak legyen jelleget azzal adnak, hogy kimondják, teleologikusan előlegezik, hogy amennyiben a megengedett magatartás megvalósul, meghatározott pozitív jogkövetkezmény, *joghatás kell* hogy bekövetkezzék. A jogi norma strukturális belső felépítésében tehát az engedő diszpozíciójú jogszabályok megegyeznek a tiltó diszpozíciójúakkal abban, hogy az előírt, illetve megengedett emberi magatartás megvalósulása mindkettőben egy másik teleologikusan tételezett kauzális sor beindulását tételezi. A különbség azonban – mint arról szó volt – az, hogy míg a tiltó diszpozíciót tartalmazó jogszabályban ez a diszpozíció *közvetve* negatív jogkövetkezménnyel, *szankcióval*, addig az engedő diszpozíciójú jogszabály *közvetlenül* pozitív jogkövetkezménnyel, *joghatással* van összekapcsolva. Mindebből az is látható, hogy a jogi norma belső strukturális felépítésének mint az objektív valóság sajátos teleologikus-normatív tükröződésének a vizsgálata alapján – Asztalos László koncepciójával egyezően – a jogi norma harmadik strukturális mozzanatának a *szankcióra* és a *joghatásra* tagolódó *jogkövetkezményt* tartjuk. Ennek megfelelően jogi normáról csak akkor beszélhetünk, ha abban a jogszabály általunk tárgyalt mindhárom strukturális eleme megtalálható, azaz csak akkor, ha a jogi norma hipotéziséhez és diszpozíciójához *jogkövetkezmény* (szankció vagy joghatás) fűződik. Nem érthetünk tehát egyet azokkal a jogszabálytani koncepciókkal, amelyek azt állítják, hogy léteznek olyan jogszabályok, amelyeknek nincs szankciójuk,¹⁶³ illetve sok jogi normát egy másik jogszabály lát el szankcióval.¹⁶⁴ A jogkövetkezmény a jogi normának szükségképpeni eleme.¹⁶⁵ Ezért a jogkövetkezménnyel nem rendelkező szankcionált és az ún. szank-

¹⁶³ Szász-Schwarz Gusztáv: Parerga. Budapest, 1912. 14. Шейндлин, Б. В.: I. m. 92–94. o.; Томашевский, Н. П.: I. m. 224–225. o.; Голунский, С. А.: I. m. 30. o. stb.;

¹⁶⁴ Курьев, С. В.: I. m. 50–51. o.; Томашевский, Н. П.: I. m. 224–225. o.; Керимов, Д. А., Королев, А. И., Шаргородский, М. Д.: I. m. 331–332. o.

¹⁶⁵ Nawiasky, H.: I. m. 9., 13. o.; Brusiin, O.: Über die Objektivität der Rechtsprechung. Helsinki 1949. 12. o.; Kelsen, H.: I. m. 56., 59. o.; Austin, J.: Lectures on jurisprudence. London 1929. 89. o.; Asztalos L.: I. m. 47. o. stb.

cionáló jogi normákat mint önállóan jogszabályokat egyáltalán nem tekintjük jogi normáknak, illetve ezekben az esetekben rendszerint jogi normákkal állunk szemben, amelyek csupán a tételezés során váltak egyes elemeikben úgy el, hogy önállóan jogi normák látszatát keltik. (Az önálló és az önállóan jogszabályok problémájáról a későbbiekben még részletesen lesz szó.) Ezzel mindjárt azt a sokat vitatott kérdést is megválaszoltuk, hogy a jogi normának vagy csak a jognak, a jogrendszernek mint totalitásnak van-e szankciója. Abból, hogy a jogi norma legyen jellegét nem pusztán az ún. szankcióval véljük megalapozottnak, hanem azokkal a kilátásba helyezett pozitív jogkövetkezményekkel is, amelyek rendszerint a megengedő diszpozícióhoz járulnak, s amelyeket *joghatásnak* nevezünk, magától értetődően következik, hogy olyan jogi normák nem lévén, amelyek jogkövetkezményeket nem helyeznek kilátásba, minden jogi norma ebben az értelemben szankcionált, s nemcsak a jogrendszer egésze. Az a szélesen elterjedt jogelméleti felfogás ugyanis, amely azt állítja, hogy csak a jog, a jogrendszer totalitása szankcionált, de nem minden egyes jogi norma, ezzel éppen azt a problémát próbálja megoldani, hogy az olyan jogszabályoknak, elsősorban engedő diszpozíciójú jogi normáknak, amelyek a hagyományos értelemben vett szankcióval nem rendelkeznek, jogi jellegét megalapozza és magyarázza. Következésképpen az engedő diszpozíciójú, szankcióval nem rendelkező jogszabályok azáltal válnak teljessé, hogy a jogrendszer egészébe illeszkedve, annak szankcionáltsága rájuk is kisugárzik. Valójában azonban az a helyzet, hogy a jogi norma belső strukturális felépítése az, ami legyen jellegét megalapozza, nevezetesen, hogy a diszpozíció realizálódása vagy meg nem valósulása esetén a jogi norma bizonyos pozitív vagy negatív jogkövetkezmények beállítását helyezi kilátásba. Ha ez a második kauzális sor, amely a jogkövetkezményekhez vezet, a jogi normában nincs sajátos módon teleologikusan tételezve, akkor a jogszabály diszpozíciójának legyen jellegét társadalmilag semmi sem támasztja alá, s az csak mint pusztá kijelentés, nyelvi-logikai megfogalmazásában legyen jellegű.

Mind a jogszabály diszpozíciójáról, mind szankciójáról eddig elmondottakból kitűnik, hogy milyen szoros és kölcsönös összefüggés áll fenn a jogi norma belső strukturájának e két mozzanata között. Még világosabbá válik ez, ha a jogi normát és belső teleologikus-normatív felépítését nemcsak a jogszabályt kibocsátó autoritás felől, hanem a jogi norma alanyának szemszögéből is megvizsgáljuk. Eddig a vizsgálódás középpontjában az állt, hogy a jogszabály kibocsátója, alkotója a jogi normában két teleologikus tételezést koncentrálnak, minek realizálódása két kauzális sor beindulását eredményezi. Ennek keretében a jogszabályban elsődlegesen az a teleologikus tételezés jelenik meg, amely meghatározott emberi magatartást tűz ki a jogalanyok számára célként, és az e célnak legyen jelleget kölcsönző jogkövetkezményt kilátásba helyező teleologikus tételezés csupán másodlagos, az elsőt támogató, annak legyen jellegét megalapozó, tehát annak tulajdonképpen a jogi normában teleologikusan megfogalmazott eszköze. Ezt fejezték ki a jogszabály diszpozíciója és jogkövetkezménye közötti, vázolt összefüggések is, nevezetesen: tiltó diszpozícióhoz közvetve negatív jogkövetkezmény, szankció, míg engedő (parancsoló) diszpozícióhoz közvetlenül pozitív jogkövetkezmény, joghatás járul. Ha most mindezeket a folyamatokat és összefüggéseket a *jogalany* aspektusából nézzük, akkor a következőket állapíthatjuk meg: a

jogi norma középpontjában továbbra is az emberi magatartás áll, hiszen a jogszabály alanya számára közvetlenül célként ennek a magatartásnak a tanúsítása jelenik meg. Mégis a jogalany magatartásának kifejtése, realizálódása folyamatában az a kettős teleologikus tételezés, amely a jogszabály autoritásától kiindulva direkt, egyenes irányú, teleologikus, illetve kauzális sorokat jelent, most megfordítva, indirekt módon jelentkezik. Hangsúlyozva, hogy most, meg nem engedett módon, figyelmünket kizárólag a jogi normára, annak belső, strukturális felépítésére és a jogalany számára előírt magatartásra korlátozzuk, a jogszabály alanya, amikor a jogi normában számára célként tételezett és követendőként előírt emberi magatartást realizálja, mindenekelőtt abból indul ki, hogy ez a magatartás számára milyen eredménnyel, következménnyel jár. Ha most a jogi norma világában maradunk, akkor nyilvánvaló, hogy a jogalany számára elsődlegessé és meghatározóvá, magatartása legyen jellegét megalapozóvá a jogszabály második teleologikus tételezése, a jogkövetkezmények válnak. Ebben a folyamatban a jogszabály alanyának célja vagy az, hogy bizonyos negatív eredmény, jogkövetkezmény, szankció elmaradjon, ne álljon be, vagy az, hogy meghatározott pozitív jogkövetkezmény, joghatás megvalósuljon. Pusztán a jogi norma és strukturális felépítése szemszögéből tehát a jogalany számára előírt magatartás realizálódását a második teleologikus tételezés, a kilátásba helyezett jogkövetkezmények határozzák meg. Ezért számára, a jogi norma diszpozíciójában előírt magatartás realizálásának folyamatában a teleologikus tételezések sora megfordul, és elsődlegesként a jogkövetkezmények teleologikus tételezése jelenik meg. Ebben a folyamatban a diszpozíció és a jogkövetkezmény összefüggése, direkt vagy indirekt kapcsolata ismét nyilvánvalóvá vált. Ha a jogalany a negatív jogkövetkezményt, a szankciót elkerülni akarja, akkor a diszpozíció jellegétől, illetve tételezésétől függően a parancsolt magatartást megvalósítja, a tiltottól pedig tartózkodik. Ebben mutatkozik meg a jogi norma szankciójának preventív jellege.¹⁶⁶ A pozitív jogkövetkezmény, joghatás beállítását akarva viszont kifejti az előírt, engedett vagy parancsolt emberi magatartást. Ez viszont a jogszabály pozitív jogkövetkezményének, joghatásának *ösztönző*, inspiráló, buzdító jellegére utal.¹⁶⁷ Az első esetben a tagadás tagadása vezet a jogszabály diszpozíciójában teleologikusan tételezett emberi magatartáshoz, azaz a negatív jogkövetkezmény teleologikus tételezésének tagadása. Ennyiben itt is megmutatkozik a jogszabály tiltó diszpozíciója és negatív jogkövetkezménye, szankciója közötti közvetett, indirekt kapcsolat. A második esetben viszont a jogi norma engedő diszpozíciója és pozitív jogkövetkezménye, joghatása közötti közvetlen, direkt összefüggés jelenik meg a jogalany aspektusából is, hiszen a pozitív jogkövetkezmény, a joghatás teleologikus tételezésének igenlése indít a diszpozícióban célként tételezett emberi magatartás realizálására.

Nem véletlenül hangsúlyoztuk, hogy a jogszabály diszpozíciója és jogkövetkezménye közötti összefüggésnek a jogalany vonatkozásában történt iménti vizsgálata a valóságos folyamatokat torzítva, nem teljességükben tárja elénk, hiszen a figyelmet

¹⁶⁶ Asztalos: I. m. 54. o.

¹⁶⁷ Uo.

meg nem engedett módon, bizonyos belső strukturális összefüggések jobb megvilágítása és megértése kedvéért, kizárólag a jogi norma világára korlátoztuk. Ha most a jogszabályt mint társadalmi jelenséget és totalitást, mint sajátos normatív társadalmi objektivációt társadalmi szerepében, funkciójában és működésében tekintjük, akkor azonnal kiderül, hogy a jogi norma diszpozíciójában előírt magatartást a jogalanyok rendszerint nem kizárólag, sőt nem is elsősorban azért realizálják, mert a jogi normában meghatározott jogkövetkezmények kilátásba vannak helyezve. Erre a problémára éreznek rá azok a jogszabálytani koncepciók, amelyek hangsúlyozzák, hogy a jogszabály jogkövetkezményében, szankciójában kilátásba helyezett előny vagy hátrány nem tekinthető a jogi norma diszpozícióját megvalósító magatartás egyedüli motívumának.¹⁶⁸ Előfordul – írja Kelsen¹⁶⁹ –, hogy más erkölcsi, vallási stb. motívumok sokkal erősebbek a jogi norma szankciójában foglalnál, sőt Wright arra a következtetésre jut, hogy „a szankció funkciója az, hogy a normának való engedelmeskedés motívumát akkor alkossa, ha az engedelmeség más motívuma hiányzik, és az engedetlenség motívumai vannak jelen.¹⁷⁰ Tagadhatatlan, hogy a jogi norma alanyainak a diszpozíciót követő magatartásait nem pusztán a jogszabály jogkövetkezménye, hanem más társadalmi jelenségek és normák is motiválják. Nagyon gyakran a jogalanyok nem is tudják egyfelől, hogy jogi norma diszpozícióját valósítják vagy nem valósítják meg, másfelől, hogy mi magatartásuk jogi következménye. A jogszabály előírásai vonatkozásában is érvényes, amit Marx általában az emberi tevékenység társadalmi kihatásait illetően mondott: „Nem tudják, de teszik.”¹⁷¹ A jogi norma objektiváció jellegét és érvényességének objektív voltát mutatja, hogy a maga közvetlenségében – mint arról még lesz szó – a jogalanyok tudatától függetlenül létezik. Sőt a jogszabályban megfogalmazott diszpozíció realitása, illetve ennek lehetősége elsősorban nem is a jogi normában kilátásba helyezett jogkövetkezményeken alapul. A jogszabály diszpozíciójában megfogalmazott emberi magatartásnak rendszerint azért van realitása, ezt a jogalanyok rendszerint azért követik, mert e magatartásnak az objektív kauzális valóságban a jogi normától függetlenül létező és beálló eredményét, hatását, okozatát akarják, kívánják, annak bekövetkezésében érdekeltek. A jogszabály jogkövetkezményei – mint azt többször hangsúlyoztuk – csak ezekhez az objektíve beálló eredményekhez, hatáshoz járuló, azon túl és felül jelentkező okozatok, következmények, amelyek gyakran úgy jelentkeznek, hogy a magatartás objektíve beálló eredményéhez további jogi hatások járulnak. Ugyancsak gyenge lábakon állna a jogszabály érvényessége, ha pusztán a jogkövetkezmények motiváló erejére támaszkodna. Ezért is hangsúlyozzuk állandóan és fogjuk még bővebben kifejteni, hogy a jogszabálynak társadalmi érvényessége van, hogy ez az érvényesség szociológiailag megalapozott. Mégis az vitathatatlan, hogy azt a sajátos normatív jelleget, amit a jogszabály legyenje jelent, belső struktúrájában és végső fokon a jogi normában kilátásba helyezett jogkövetkezmények alapozzák meg. Ha ugyanis a jogszabály diszpozíciójában

¹⁶⁸ Kelsen, H.: I. m. 36. o.; Wright, G. H.: I. m. 125–126. o.; Ross, A.: I. m. 39–40. o.

¹⁶⁹ Kelsen, H.: I. m. 36. o.

¹⁷⁰ Wright, G. H.: 125–126. o.

¹⁷¹ Marx: A tőke. I. köt. 76. o.

előírt emberi magatartást a jogalany sem társadalmilag objektíve beálló eredménye, sem más motívum alapján nem tanúsítja, akkor végül is a jogi normában kilátásba helyezett jogkövetkezmény az, ami erre a legyenre figyelmezteti, illetve ha ez nem eredményes, akkor akár a szankció alkalmazásával, akár a joghatás elmaradásával hátrányos helyzetbe hozza.

Végül a jogszabály harmadik strukturális elemével, a jogkövetkezménnyel kapcsolatosan arról a jogelméleti, különösen polgári jogi koncepcióról kell néhány szót szólni, amely attól függően, hogy a jogszabály diszpozíciójához járul-e szankció (jogkövetkezmény) vagy sem, illetve, hogy milyen jogkövetkezmények és szankciók állnak be, *lex perfectát* és *imperfectát*, illetve *lex plus quam perfectát* és *lex minus quam perfectát* különböztet meg.¹⁷² A marxista jogirodalomban már többen rámutattak arra, hogy a jogi normáknak szankcionáltságuk alapján történő ezen megkülönböztetése meghaladottnak tekinthető.¹⁷³ Ha most a jogszabályoknak ezt a felosztását a jogi norma belső strukturális felépítéséről, különösen pedig szankciójáról elmondottak fényében megvizsgáljuk, akkor mindenekelőtt azt állapíthatjuk meg, hogy az ún. *lex imperfectát*, azaz az olyan bármilyen alaki jogforrásban megfogalmazott diszpozíciót, amelyhez nem fűződik jogkövetkezmény, akár szankció, akár joghatás, nem tartjuk jogi normának. Felfogásunk szerint olyan *jogi norma*, amelyet a hagyományos értelemben vett *lex imperfecta* feltételez, mint ilyen nem létezik. A *lex imperfecta* jogosultságát tehát nem ismerjük el. Ennek megfelelően a jogszabályok között *lex perfectának* és *imperfectának* megkülönböztetése értelmetlen. Jogi norma ebben a minőségében csak mint a hagyományos értelemben vett *lex perfecta* létezik. Felmerül tehát a kérdés, hasznosítható-e a marxista jogszabálytan számára a jogi normáknak mint *lex perfectáknak* minus, illetve *plus quam perfectákra* való felosztása. Tekintettel arra, hogy a jogi normát akkor tekintjük *perfektnek*, ha diszpozíciójához valamiféle *jogkövetkezmény* — akár szankció, akár joghatás — járul, a *lex minus quam perfecta* ugyancsak értelmét veszti, hiszen ha bármelyik a kétféle jogkövetkezmény (szankció és joghatás) közül a diszpozícióhoz fűződik, a jogszabály *perfekt*. Ha a jogi norma diszpozícióját csak szankcióval vagy csak joghatással kapcsolták össze, a jogszabály teljességét ez nem érinti. Mindebből következik, hogy a jogszabályokat jogkövetkezményük alapján megkülönböztető kategóriákból a *lex perfecta* mellett és azon belül csak a *lex plus quam perfectának* lehet bizonyos jogosultsága és megvilágító értelme. *Lex plus quam perfectáról* beszélhetünk a jogi normák körében ugyanis akkor, ha a jogszabály diszpozíciója nem egyszerűen azért teljes, mert ahhoz akár joghatás, akár szankció fűződik, hanem olyan módon az, hogy a jogi norma diszpozíciója egyszerre joghatással és szankcióval is egybe van kapcsolva. Ekkor több mint teljes a jogi norma, azaz *lex plus quam perfecta*, mert a jogi normát önmagában is teljessé, tökéletessé tevő joghatással, illetve szankcióval még a másik jogkövetkezmény, a szankció vagy a joghatás is társul.

¹⁷² Szász-Schwarz G.: I. m. 16–17. o.; Szladits Károly: Magyar magánjog. I. köt. Budapest 1941. 141. o.; Marton Géza: A római magánjog elemeinek tankönyve. Institúció. Budapest 1957. 80. o. stb.

¹⁷³ Szabó I.: A szocialista jog. 250. o.; Asztalos L.: I. m. 50. o. stb.

10. ÖNÁLLÓ ÉS ÖNÁLLÓTLAN JOGSZABÁLYOK

A jogszabály strukturális felépítését vizsgálva, több alkalommal (a jogi norma alanya, hipotézise, szankciója) is utaltunk az ún. *önállótlan* jogszabályok problémájára, későbbre halasztva megvilágítását. Most a jogi norma szerkezetét elemző fejtegetéseknek mintegy lezárásaként röviden foglalkozunk az önállótlan jogszabály kérdésével. A jogelméleti irodalomban bizonyos jogszabálytani problémák megoldását célozva *önálló és önállótlan* jogszabályokat különböztetnek meg. A jogi normáknak ez az osztályozása mind a polgári, mind a szocialista jogtudományban megtalálható. Mi ennek a disztinkciónak a lényege, és milyen kérdések megválaszolására irányul? Az önálló és az önállótlan jogszabályok megkülönböztetése azon a feltételezésen alapul, hogy vannak olyan jogi normák, amelyek csak más jogi normákkal együtt teszik ki a jogi norma teljességét vagy egészét. A polgári jogelméletben a legpregnansabban ezt a német jogi pozitívizmus két kiemelkedő reprezentánsa – Bierling és Kelsen – fejezi ki. Bierling szerint a jogszabályok aszerint önállóak vagy önállótlanok, hogy „önmagukban már egyedül értelmes és ésszerű jelentéssel rendelkeznek”, illetve „értelmük csak ugyanakkor létező más normákra való vonatkozásukban van”.¹⁷⁴ Lényegében hasonló úton jár Kelsen is, amikor a jogszabály kényszerítő jellegére koncentrálván, önállótlan jogi normáknak azokat tekinti, amelyek „csak egy kényszerítő aktust statuáló normával együtt érvényesek”.¹⁷⁵ A szocialista jogtudományban azok, akik önálló és önállótlan jogszabályokat különböztetnek meg, szintén abból indulnak ki, hogy léteznek jogi normák, amelyek csak más jogi normákkal együtt alkotnak egy teljes jogszabályt. Ezt lényegében azok a szocialista jogszabálytani koncepciók vallják, amelyek – mint arról már szó volt – olyan jogi normát is feltételeznek, amely a jogi norma belső strukturális elemeinek egyikével vagy másikával nem rendelkezik. Eszerint azok a jogszabályok önállótlanok, amelyekben a jogi norma három eleme: a hipotézis, a diszpozíció és a szankció nem található meg együtt.¹⁷⁶ A jogszabálytani irodalomból kitűnőleg az önállótlan jogszabályoknak a következő konkrét fajtáit különböztetjük meg: 1. A *fogalommeghatározó* jogi normákat, amelyek egy másik jogszabály tartalmát, jelentését közelebbről meghatározzák. Ez történhet a másik jogi normában használt fogalom definiálásával, közelebbről körülhatárolásával és megvilágításával, vagy a másik jogszabályban meghatározatlanul hagyott kifejezés tartalommal való kitöltésével, a rendelt jogkövetkezmény specializálásával, illetve a másik normának specifikus értelmezésével. 2. Az *utaló* jogi normákat, amelyek tartalmukat más jogi vagy nem jogi normára hivatkozva határozzák meg. 3. A *tagadó és megszorító* jogi normákat. Ezek lényege abban áll, hogy más jogi normák tartalmát egészében vagy részlegesen módosítják. Több jogszabálytani koncepció az *engedő* jogi normákat – mint arról szó volt – a tagadó jogi normák egyik fajtájának fogja fel, amelyek azt

¹⁷⁴ Bierling, E. R.: I. m. I. köt. 71. o.

¹⁷⁵ Kelsen, H.: I. m. 59. o.

¹⁷⁶ Lásd: Világhy Miklós–Eörsi Gyula: Magyar polgári jog. I. köt. Budapest 1962. 74. o.; Asztalos László: I. m. 38–41. o. Керимов, Д. А., Королев, А. И., Шаргородский, М. Д.: I. m. 331–332., 338–339. o.

mondják ki, hogy valamely tiltó jogi norma egy bizonyos tényállásra nézve nem érvényes. 4. A tagadó jogi normákkal rokon *megszüntető* jogi normákat, amelyek szintén a másik jogi norma tagadásai, de annak nem tartalmát, hanem formális érvényességét negálják. 5. És végül az ún. *szankcionáló* jogi normákat. Ebben az esetben a jogi normákhoz nem közvetlenül tapad a szankció, hanem az utóbbit egy másik jogszabály tartalmazza.

Nem nehéz észrevenni, hogy az önálló és az önállótlan jogi normákat megkülönböztető jogszabálytani koncepciók a jogi normának tulajdonképpen *kétféle* fogalmát feltételezik. Egyfelől megállapítják, hogy jogi normának az olyan magatartási szabályokat kell tekinteni, amelyek a norma belső strukturális felépítésének mindhárom elemével – a hipotézissel, a diszpozícióval és a szankcióval – egyaránt rendelkeznek. Másfelől viszont – az önállótlan jogi normák feltételezésével – elismerik, hogy léteznek olyan magatartási szabályok és jogi normák, amelyekben a strukturális elemek mindegyike nem található meg, egyik vagy másik hiányzik, vagy csak egyik vagy másik van meg, de ezek nem önállóak, hanem önállótlanak, mert teljes jogi normát csak más jogi normákkal együtt alkotnak. Logikailag itt a jogi normának *háromféle* fogalmát határozzák meg: a jogi normáét, a teljes jogi normáét és a nem teljes jogi normáét. Ennek belső logikai ellentmondása és abszurditása nyilvánvaló. Egy jogi jelenség többféle fogalmának feltételezése és logikai definiálása nem segíti elő a valóság tisztázását. Valójában – belső teleologikus-normatív struktúráját tekintve – a jogi normának csak egyféle fogalma létezik, amely ezt a belső teleologikus-normatív szerkezetet és felépítést a maga lényegében megragadja és kifejti. Afelől lehetnek nézeteltérések – s ennek megfelelően a jogi norma fogalommeghatározásában különbségek –, hogy ki miben látja a jogi normának ezt a belső teleologikus-normatív struktúráját, de ha azt egyszer olyképpen definiálták, hogy annak lényegét voltaképpen mindhárom strukturális mozzanat együtt jelenti, akkor már csak úgy lehet a jogi normának még másfajta fogalmát is feltételezni, hogy ezzel belső logikai ellentmondás jön létre. Az önálló és az önállótlan jogi normák megkülönböztetésénél konkrétan ez úgy jelentkezik, hogy egyfelől jogszabály csak az, ami mindhárom strukturális elemet tartalmazza, másfelől az is, amely ezeknek csak valamelyikét. Hogy ezt a logikai ellentmondást feloldják, a jogi normának egy harmadik fogalmát, a *teljes* jogi norma fogalmát feltételezik, s ezt mintegy a jogi norma fogalma helyébe ültetik.

Ezúttal is – mint mindig – a logikai ellentmondás tárgyi, tartalmi ellentétet tükröz. Arról van szó, hogy az önálló és az önállótlan jogi normákat megkülönböztető jogelméleti koncepciók valójában nem a jogi normának – korábban kifejtett – belső teleologikus-normatív struktúrájából, e belső szerkezeti felépítés által tükrözött és beindított kauzális összefüggésekből indulnak ki, hanem a jogi norma tárgyi megjelenéséből, *jelenségformáiból*. Más szóval, az önálló és az önállótlan jogi normákat megkülönböztető jogszabálytani koncepciók a jogi normákat pozitívista módon, a jogi normák nyelvi megformulázása, kifejeződése felől közelítik meg. Jól látható ez Larenznel, aki, hogy az önálló és az önállótlan jogi normák feltételezésében rejlő logikai ellentmondást elkerülje és áthidalja, nem önállótlan jogi normákról, hanem önállótlan jogi mondatokról (jogtételekről) beszél. Eszerint egy törvény sok

mondatból áll, de ezeknek nem mindegyike egy teljes jogi mondat. Nyelvileg ezek a mondatok teljesek, jogilag azonban nem. A más jogszabálytani koncepciókban önállóan jogi normának nevezett megszorító, utaló stb. jogi mondatokról Larenz a következőket írja: „Minden ilyen mondat *mint jogi mondat nem teljes*, jóllehet nyelvileg teljes mondat.”¹⁷⁷ Larenz kísérlete azért érdekes és jelentős, mert pregnánsan jelzi, hogy az önálló és az önállóan jogi normák megkülönböztetése mint probléma tulajdonképpen a nyelvi megformulázás síkján jelentkezik. Larenznek teljesen igaza van abban, hogy egy jogtétel, egy jogi mondat több, nyelvileg teljes mondatból áll. De e nyelvileg teljes mondatokat csak azért, mert valamely ún. alaki jogforrásban, törvényben, rendeletben található, mert „részt vesznek a törvény érvényességi jelentésében... azaz nem kijelentő mondatok, hanem az érvényességi rendelkezés (részei),”¹⁷⁸ jogi – ha nem is teljes – mondatnak, jogtételnek, másoknál jogi normának minősíteni, a pozitív megjelenési forma abszolutizálásából eredő tévedés. Ilyenformán ugyanis az ún. alaki jogforrásban megfogalmazott bármely mondat, amely a jogi normának valamely elemét, mozzanatát tartalmazza, önállóan jogi norma, amely csak az alaki jogforrásban található többi, a jogi norma más mozzanatait kifejező mondatával mint önállóan jogi normákkal együtt alkot egy teljes jogi normát. Önálló jogi norma vagy teljes jogi mondat – ezek szerint – csak az, amelyik a jogszabály valamennyi lényeges, strukturális elemét magában foglalja. Mások ezt odáig enyhítik, hogy az önálló jogi norma fogalmát nem egy mondatra redukálják, hanem az alaki jogforrásban egyhelyütt megtalálható olyan mondatokra, amelyek a jogszabály ismeretes strukturális elemeit tartalmazzák. Talán mindebből már látható, hogy az a tárgyi ellentmondás, amely az önálló és önállóan jogi normákat megkülönböztető jogszabálytani koncepciók logikai belső ellentmondásossága mélyén húzódik meg, nem más, mint a jogi norma *belső teleologikus-normatív struktúrája és külső nyelvi megjelenési formája* közötti dialektikus ellentét, azaz ebben az értelemben a *tartalom és a forma* viszonyának megengedhetetlen megbontása. A jogszabály teleologikus-normatív struktúrája és ennek lényeges mozzanatai ugyanis nyelvi megjelenési formájukban és megformulázásukban rendszerint nem közvetlenül és együttesen jelennek meg. A jogszabály egyes lényeges, belső strukturális elemei gyakran közvetve, áttételesen, az eltérő jogi rendelkezések és előírások különféle helyein, szakaszaiban, sőt különböző jogágakban fejeződnek ki. A jogszabály nyelvi kifejeződésének, megformulálásának ez az áttételessége, látszólagos rendszertelensége és szétszórtsága azonban a legkevésbé sem szünteti meg a jogi norma tárgyalt belső teleologikus-normatív struktúrájának szükségképpeni egységét. Ezért, ha valamely jogszabály diszpozíciója és szankciója különböző, egymástól mind tartalmában, mind jellegében eltérő jogi előírásokban található meg, ez egyáltalán nem jelenti, hogy ezek nem ugyanannak a jogi normának lényeges, belső, strukturális elemei, hanem csak azt mutatja, hogy a jogi normának ezek a strukturális elemei – valamilyen technikai, jogformulázási, nyelvi, kifejezési, a jogrendszer belső formális felépítésében rejlő, vagy pusztán a kifejezési ökonomia által

¹⁷⁷ Larenz, K.: I. m. 160. o.

¹⁷⁸ Uo. 160. o.

vezérelt szempont, de lehet, hogy éppen helytelen kifejeződés, túlzott jogi komplikáltság, vagy valamely formai belső ellentmondás megoldása miatt – nem közvetlenül, a maguk zárt logikai tisztaságában és közvetlenségében, egyhelyütt, magától értetődő egységükben jelennek meg. Itt tehát a tartalom és a forma, a jogi norma és kifejeződési formája (a normatétel, normamondat) közötti dialektikus ellentmondással állunk szemben. Az önálló és az önállótlan jogszabályokat megkülönböztető jogszabálytani koncepció tévedése abban van, hogy a jogi norma belső, strukturális felépítése mint tartalom és ennek nyelvi kifejeződése mint forma közötti ellentmondást figyelmen kívül hagyva, a jogi normát kizárólag annak nyelvi, formai megjelenéséből akarja megérteni és belső strukturális felépítését is ennek alapján kifejteni. A nyelvi kifejeződés viszont valóban azt mutatja, hogy a jogi norma teleologikus-normatív struktúrája gyakran különböző jogi előírásokban, elszórta, több helyen és csak ritkán egyhelyütt, egy szakaszban vagy előírásban, még kevésbé egy mondatban található meg.

Egészen világossá válik mindez, ha az önállótlan jogi normának – az imént jelzett – konkrét megjelenési formáit vesszük szemügyre. A legnyilvánvalóbb talán a helyzet az ún. *fogalom meghatározó* jogi normák mint önállótlan jogszabályok esetében. Hiszen ekkor nem másról van szó, mint csupán arról, hogy a jogszabályban használt valamely fogalmat, kifejezést, vagy a jogi norma valamely elemének, hipotézisének, diszpozíciójának vagy szankciójának egyik mozzanatát közelebről körülírják, megvilágítják, definiálják. Ez a jogi norma valamely fogalmát, kategóriáját meghatározó, megvilágító vagy kifejtő tétel önmagában – csak azért, mert egy ún. alaki jogforrásban fogalmazták meg – még egyáltalán nem jogi norma, azzá csak éppen annak következtében válik, hogy egy jogszabály valamely fogalmi, kategoriális elemének definiálása. Itt nyilvánvalóan semmi másról nincs szó, csak a jogszabály tartalmának vagy érvényességének konkrétabb tisztázásáról, megvilágításáról. Ezek a fogalom meghatározó tételek a jogi normát konkrétan kifejtő és meghatározó nyelvi megjelenési formák, amelyek a jogi normának részei, esetleg nem a jogi normát tartalmazó rendelkezésekhez szorosan tapadva, nem ugyanabban az ún. alaki jogforrásban, sőt lehet, hogy más jogág körében megfogalmazva. De ettől ezek a fogalomkifejtő és definiáló mondatok, tételek nem válnak önállótlan jogi normává, hiszen a jogi norma teleologikus-normatív struktúrájának csak részleges mozzanatait tartalmazzák, s éppen ezért csak a jogi norma totalitásában nyernek egyáltalán jogi és normatív jelentést.

Lényegében ugyanerről van szó az önállótlan jogszabályok másik konkrétan megjelölt formájával, az ún. *utaló jogszabályokkal* kapcsolatosan is. Az utaló jogi norma valójában nem más, mint a jogi norma tartalmának rövidített kifejezése. Az utaló jogi norma nem önállótlan jogi norma, hanem olyan (önálló) jogszabály, amely teleologikus-normatív struktúrájának egy vagy több elemét, vagy a hipotézis, a diszpozíció, illetve a szankció valamely oldalát, mozzanatát olyképpen határozza meg, hogy egy már érvényben levő jogi normára hivatkozik. Látszólag tehát ebben az esetben az utaló jogi normának valamely lényeges eleme (hipotézise, diszpozíciója, szankciója) hiányzik s így nem teljes, nem önálló jogi norma, valójában azonban csak arról van szó, hogy a jogszabály látszólag hiányzó részét, elemét, mozzanatát a jogi normában nem fogalmazzák meg, mert azt már egy másik jogszabály tartalmazza, s így

csak utalnak az ott található meghatározásokra. Itt is tehát a jogszabály és nyelvi megformulázása, kifejezése közötti eltéréssel állunk szemben. Erre rendszerint azért kerül sor, mert vagy ugyanolyan feltételekre nézve szabályoz, rendez a diszpozíció, mint egy másik jogi norma, vagy ugyanaz a rendelkezés irányadó eltérő feltételek mellett, vagy csak a szankció azonos, eltérő hipotézishez és diszpozícióhoz kapcsoltnak. Akármelyik legyen is a helyzet, nem egy önálló és egy önállótlan jogszabály kapcsolatáról, hanem két önálló jogi norma olyan összefüggéséről van szó, amelyben a két jogi norma valamelyik elemét, oldalát csak az egyik jogi norma kifejeződési formájában fogalmazták meg konkrétan közvetlenül, a másokban csak közvetett, utaló módon.

A *tagadó, megszorító, engedő és megszüntető* jogi normák, mint önállótlan jogszabályok vagy valamely jogi norma tartalmát vagy érvényét módosítják, korlátozzák, illetve megszüntetik. Ezek a jogszabály tartalmát vagy érvényességét megváltoztató vagy megszüntető ún. önállótlan jogi normák jogi normatív jelentést csak azokkal a jogszabályokkal együtt nyernek, amelyekre vonatkoznak. Önmagukban ezeknek sem értelmük, sem jogi érvényük nincsen. Csak azáltal válnak jogi normává, hogy a már meglévő jogi norma részeivé válnak, módosítva vagy megszüntetve ezek jogi tartalmát és érvényét. Ha ezek a módosítandó vagy megszüntetendő jogszabályok nem léteznének, a tartalmukat vagy érvényüket megszüntető vagy megváltoztató tételeknek semmi értelmük és jogi érvényük nem lenne. Valójában itt vagy arról van szó, hogy a jogi szabályozás részlegesen megváltozik, de ezt a jogalkotó nem új jogszabály alkotásával, hanem annak csak részleges megváltoztatásával hajtja végre, vagy arról, hogy a szóban forgó jogi szabályozást, jogi normát egyszerűen megszüntetik, jogi érvényességét negálják, amely lehet, hogy új jogi norma létrehozásával történik, lehet, hogy csak a meglévő szabályozás egyszerű kiiktatásával.

Végül a jogirodalomban leggyakrabban tárgyalt önállótlan jogszabályról, az ún. *szankcionáló jogi normákról* kell néhány szót szólni. Tekintettel arra, hogy a parancsoló, a tiltó és az engedélyező normákat a jogi norma teleologikus-normatív struktúrája alapján elemezve, megkíséreltük bemutatni és bizonyítani, hogy jogi normával csak akkor állunk szembe, ha a jogszabály hipotéziséhez és diszpozíciójához harmadikként a jogkövetkezmény (joghatás vagy szankció) járul, magától értetődik, hogy a szankciót megfogalmazó jogtételt, még ha az több hipotézissel és diszpozícióval társul, nem tekintjük önállótlan jogi normának, hanem csak több jogszabály külön megfogalmazott részének. Ilyenformán a látszólag önállótlan jogszabály, amely meghatározott magatartást vagy magatartási formákat szankcionál, csak jogi megfogalmazásában válik el azoktól a jogi normáktól, amelyeknek valójában részét képezi, de nem tartalmában. Az ún. szankcionáló jogszabály csak azokkal a jogi normákkal együtt alkot jogi normát, amelyeknek előírásait szankcionálja, s így nem arról van szó, hogy két vagy több önállótlan jogi norma képez egy teljes önálló jogi normát, hanem arról, hogy több jogi norma szankciója utaló módon egyszer kerül megfogalmazásra, és ténylegesen több jogi norma lényegi eleme. Ez a helyzet, ha a szankció nemcsak a hipotézist és a diszpozíciót magában foglaló ún. alaki jogforrástól eltérő jogforrásban fogalmazódik meg, hanem még akkor is, ha a jogi normának ezek a mozzanatai eltérő jogágakba tartozó alaki jogforrásokban fejeződnek ki.

Az önálló és az önállótlan jogszabályok problémájának megértését nagyban nehezíti az a fogalmi és terminológiai zavar, amely a jogszabály (jogi norma) kifejezést illetően a jogelméletben és a jogtudományban, különösen a jogi pozitívizmus hatására, uralkodik. Már Haenel felhívja a figyelmet arra a konfúzióra, amely a törvény, objektív jog, jogi norma és jogtétel kifejezéseket körülveszi: „Létezik egy, a pozitív jogi nyelvünkben hitelesített és felvett nyelvhasználat, amely a 'törvény' szót az objektív joggal, jogtétellel, jogi normával azonos értelemben veszi.”¹⁷⁹ Az újabb polgári jogszabálytani irodalomban Ulrich Meyer-Cording az, aki erőteljesen hangsúlyozza, mennyire helytelen a törvényt, a jogtételt, a jogi normát és az objektív jogot azonosítani és egymással felcserélni.¹⁸⁰ A szocialista jogirodalomban Szabó Imre mutat rá a jogforrás, a jogszabály és a jogi norma kifejezések eltérő tartalmú használatára.¹⁸¹ A problémát voltaképpen az okozza, hogy a jogelméletben jogszabályon nemcsak az eddig tárgyalt értelemben vett jogi normát értik, hanem az ún. alaki jogforrásokat (törvény, rendelet stb.) is. E jogforrások általános megjelölésére is a jogszabály kifejezést használják. Az alaki jogforrás fogalmában rejlő nehézségeket már más helyütt tárgyaltuk.¹⁸² A jogi norma és a jogtétel kapcsolatáról és különbségéről pedig már volt szó. Ami tisztázásra vár, az a jogi norma és a jogszabály (törvény, rendelet stb.) összefüggése. Tekintettel arra, hogy a magyar jogelméleti szóhasználatban a jogi normát és az alaki jogforrásokat rendszerint egyaránt jogszabálynak nevezik, a fogalmi és a terminológiai határozottság és pontosság érdekében helyes lenne a jogi norma és a jogszabály terminus megkülönböztetése. Eszerint jogszabályok az ún. alaki jogforrások lennének, de a tulajdonképpeni jogi normák nem.¹⁸³ Így azonnal világossá és érthetővé válna, hogy egy jogszabály több jogi normát tartalmazhat, illetve, hogy egy jogi norma több jogszabályban található megfogalmazásra. A jogszabálynak és a jogi normának ez a disztingkciója pedig együtt a jogtétellel és a jogi normával elmondottakkal egészen nyilvánvalóvá teszi az önálló és az önállótlan jogi normák megkülönböztetésének tévedését és megalapozatlanságát. Az, hogy valamely jogi norma több jogszabályban fogalmazódik meg, nevezetesen, hogy a jogi norma valamely lényeges strukturális eleme a többbitől elvártan, egy másik jogszabályban jelenik meg, ezt az utóbbi jogtételt nem teszi önállótlan jogi normává, hanem csak azt jelenti, hogy a szóban forgó jogi norma mint tartalom megformálódása során több jogszabályban tételeződik. Aminthogy mindez azt is magától értetődővé teszi, hogy egy jogszabályban megfogalmazott valamely jogi normaelem (pl. szankció) más jogszabályokban kifejezett több jogi norma lényegi mozzanata lehet. Minek folytán a jogi normának ez a mozzanata külön jogszabályban megjelenvén, nem önállótlan jogi norma, hanem más jogszabályokban megfogalmazott, több jogi norma része. Összegezésként tehát megállapíthatjuk, hogy – e javasolt ter-

¹⁷⁹ Haenel, A.: Das Gesetz im formellen und materiellen Sinne. (Studien zum deutschen Staatsrechte.) II. 1888. 21. o.

¹⁸⁰ Meyer-Cording, U.: I. m. 19–20. o.

¹⁸¹ Szabó I.: A szocialista jog. 246–252. o.

¹⁸² Lásd: Peschka V.: Jogforrás és jogalkotás. Budapest 1965. 34–38., 40–42. stb. o.

¹⁸³ Ennek ellenére – engedve a tradíciónak – e munkában a jogszabály kifejezést a jogi norma szinonimájaként használjuk.

minológia értelmében – egy jogszabály több jogi normát tartalmazhat, de egy jogi norma több jogszabályban, sőt eltérő jogágak jogszabályaiban is megfogalmazódhat. E terminológiai tisztázásra irányuló kísérletből és terminológiai javaslatból is kiderül, hogy az ún. önálló jogi norma tisztán a pozitív megformálás, a nyelvi kifejezés szintjén jelentkezik sajátos jogi jelenségeként, valójában azonban önálló jogi norma mint ilyen, nem létezik.

Második fejezet

A JOGI NORMA TARTALMA

A jogi norma tárgyi tartalma. –

A jogi norma érték tartalma.

I. A JOGI NORMA TÁRGYI TARTALMA

I. A JOGI NORMA TARTALMA ÉS FORMÁJA

Az eddigi vizsgálódások kiváltképpen a jogszabály struktúrájára, szerkezeti elemeire, ezek sajátos összefüggéseire, belső felépítésére, még pontosabban arra irányultak, hogy felmutassák mindezeknek a mozzanatoknak és sajátos komplexusoknak a társadalmi viszonyok totalitásával, mindenekelőtt a gazdasági-társadalmi viszonyokkal való összefüggését. Az elemzés tendenciája éppen az volt, hogy a jogi norma logikai felépítése, strukturális elemei, egyszóval formai oldala vonatkozásában is igazolja azt az alapvető marxista jogelméleti megállapítást, miszerint a jogi norma a gazdasági-társadalmi viszonyok specifikus visszatükröződése. Talán sikerült megvilágítani és érzékeltetni, hogy a jogszabály logikai, strukturális, tehát kimondottan formai mozzanatai és összefüggései, különösen a jogszabály hipotézisében, diszpozíciójában és jogkövetkezményében, illetve az ezek kapcsolataiban kifejeződő specifikus teleologikus-normatív struktúrája lényegében a mindennapi élet, a gazdasági-társadalmi viszonyok kauzális és teleologikus összefüggéseinek sajátos tudati feldolgozását és átalakítását jelentik. A jogi normának ez a formai, szerkezeti oldaláról való megközelítése két eredménnyel járt: egyfelől fényt derített az imént jelzett lényegi összefüggésre, másfelől nyilvánvalóvá tette a jogszabály logikai-strukturális felépítésében, formájában megmutatkozó specifikumát, azt, hogy a jogi normát *sajátos* társadalmi objektivációvá, a gazdasági-társadalmi viszonyok *sajátos* visszatükröződésévé, e viszonyokat és hordozóik magatartását szabályozó *sajátos*, egynemű közeggé éppen specifikus megformáltsága, specifikus logikai-strukturális megszervezése teszi.

A jogszabálynak – mint minden társadalmi jelenségnek, komplexusnak, folyamatnak és objektivációnak – specifikumát, éppigylétét mindenkor tartalom és forma viszonya, ellentmondásos egysége határozzák meg. Ahhoz tehát, hogy a jogi norma *sajátossága* előttünk teljességgel feltáruljon, nem érhetjük be a jogszabály teleologikus-normatív struktúrájának, formai oldalának elemzésével, hanem a vizsgáló figyelmet arra a *tartalomra* kell irányítani, amit ez a sajátos forma kifejez, ami ebben a sajátos strukturális felépítésben megszerveződik és kifejeződik. A jogszabály formál-pozitivistá, normativista megközelítésének nagy tévedése, hogy a jogi norma specifikumát kizárólag annak strukturális, formális mozzanataiban látja. Nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy a jogszabály *sajátosságát* a tartalmi és formai elemek és relációk *együtt*, tehát a jogi norma tartalmának és formájának szétszakíthatatlan, ellentmondásos egy-

sége határozza meg. Következésképpen a továbbiakban azt a *sajátos tartalmat* kell megvizsgálni, ami a jogi norma formai mozzanataiban, strukturális felépítésében megjelenik. Ha az eddigiekben azt kutattuk, hogy mit jelent a jogszabály sajátos normatív-teleologikus struktúrája és ez hogyan szerveződik meg a jogi norma olyan formai elemeiben, mint alanya, tárgya, hipotézise, diszpozíciója, szankciója, illetve ezek összefüggéseiben, most azt kérdezzük: mit is fejeznek ki ezek a formális mozzanatok, ez a sajátos normatív struktúra?

Unos-untalan ismételt közhely, hogy a jogi normának *társadalmi* tartalma van. A jogszabály tartalma – lévén a jogi norma a társadalmi viszonyok és az emberi magatartások rendezője – nyilvánvalóan társadalmi. Mégsem teljesen világos és sok félreértés okozója a jogszabálynak ez a társadalmisága. A jogszabályt ugyanis mint sajátos társadalmi objektivációt, mint a társadalmi viszonyok szabályozóját és sajátos visszatükröződését, rendszerint a gazdasági-társadalmi viszonyok *formájának*, e társadalmi-gazdasági viszonyokat pedig a jogi normák *tartalmának* tekintik. Holott a tartalom és a forma viszonya „reflexiós meghatározás, ami annyit jelent, hogy a forma és a tartalom az egyes tárgynál, a komplexusnál és folyamatnál stb. mindig és mindenütt és csakis együtt határozzák meg ezek sajátosságát, éppígy létét (az általánosságot is beleértve). De éppen ezért lehetetlen, hogy valóságosan különböző komplexusok meghatározásában egyikük tartalomként, a másikuk formaként szerepeljen.”¹ A jogi norma – mint azt már a jogszabály strukturális, formai mozzanatainál is láttuk – valóban a gazdasági-társadalmi viszonyok sajátos visszatükröződése, de éppen azért, hogy társadalmi rendeltetését, a társadalmi viszonyok és az emberi magatartások rendezését ellássa, sajátos társadalmi objektivációként, olyan külön komplexusként jelenik meg, amely különeműségénél, sajátos tartalmi és formai mozzanatainál, felépítésénél fogva alapvetően eltér a szabályozása alá vont társadalmi viszonyoktól és objektivációktól. Mindez a jogszabály vonatkozásában egyfelől azt jelenti, hogy a jogi normának mind tartalmát, mind formáját az adott gazdasági-társadalmi viszonyok határozzák meg, hogy a jogszabály tartalma és formája egyaránt a gazdasági-társadalmi viszonyok sajátos visszatükröződése. Másfelől, hogy a jogi norma mint sajátos társadalmi objektiváció nemcsak formájában, strukturális felépítésében és megformáltságában, hanem tartalmában, tartalmi mozzanataiban és relációiban is lényegesen eltér az általa visszatükrözött és rendezett gazdasági-társadalmi viszonyoktól, azoktól különböző társadalmi komplexust képez, és így nemcsak sajátos külön formával, hanem specifikus saját tartalommal is rendelkezik.

A jogi normák a más társadalmi komplexusoktól, így a gazdasági-társadalmi viszonyoktól nemcsak sajátos normatív-teleologikus struktúrájuknál fogva különböznek, hanem annál fogva is, hogy e strukturális-formai elemekben mint például a jogszabály hipotézise, diszpozíciója, jogkövetkezménye stb. milyen társadalmi viszonyok, azoknak mely oldalai, vonatkozásai, milyen társadalmi események, történések és cselekvések jelennek meg, és ezeket a társadalmi mozzanatokot hogyan, milyen szinten ragadják meg és fejezik ki a jogszabály tartalmaként. A jogi norma strukturális elemeit és

¹ Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. I. köt. Budapest 1976. 408–409. o.

ezen összefüggéseit vizsgálva, a figyelmet elsősorban arra irányítottuk, hogy mit is jelent tulajdonképpen és általában, hogy a jogi normának hipotézise, diszpozíciója és jogkövetkezmenyi eleme van, hogy a jogszabály bizonyos feltételek (hipotézis) esetére meghatározott előírást, rendelkezést (diszpozíció) tartalmaz, mely rendelkezés realizálódásához, illetve meg nem valósulásához meghatározott jogkövetkezmenyeket fűz. Nyilvánvaló, hogy a jogi normának mind a hipotézisében, mind a diszpozíciójában bizonyos társadalmi relációk, helyzetek, szituációk, emberi magatartások, cselekvések fejeződnek ki. A jogi norma hipotézisében meg kell konkrétan határozni azt a társadalmi szituációt, viszonylatot, amelynek fennforgása esetén a diszpozícióban ugyancsak konkrétan meghatározott emberi magatartást kifejteni vagy attól tartózkodni kell. Mind a hipotézisnek és diszpozíciónak, mind a jogkövetkezmenynek ezek a társadalmi elemei, folyamatai és mozzanatai a jogszabályban történt megragadásukban, kifejeződésekben, feldolgozottságukban és átalakítottságukban jelentik a jogi norma tartalmát, amely a jogi norma sajátos normatív-teleologikus formájában jelenik meg. Ez a jogszabályi tartalom építő köveit, alkotó elemeit – természetesen – a valóságos gazdasági-társadalmi viszonyokból veszi, onnan emeli ki, de megszünteti közvetlenségüket, bizonyos absztrakciós szinten ragadja meg őket és sajátos, a valóságostól olykor jelentősen eltérő összefüggésekbe helyezi. A jogi norma tartalmát jelentő ezen társadalmi relációknak, helyzeteknek, mozzanatoknak és szituációknak sajátosságát, jellegzetességét, tartalmi kifejeződésük módját kísérlük meg a következő fejtegetések megvilágítani.

2. A JOGSZABÁLY TÁRGYIASSÁGA

A jogszabály emberi magatartások és ezeken keresztül társadalmi viszonyok rendezésére irányul. A jogi norma tehát e szabályozó tevékenységét és hatását csak akkor tudja kifejteni, ha a szabályozandó magatartásokat, helyzeteket, szituációkat megjelöli, kifejezi, tartalmazza. Tekintettel arra, hogy a szabályozandó emberi magatartás mindig meghatározott természeti, társadalmi tények, viszonyok és tulajdonságok összefüggéseiben jelenik meg, sőt éppen ezek az összefüggések és relációk adják meg igazi jelentését, a rendezendő magatartás meghatározásakor a jogszabálynak ezekre figyelemmel kell lennie, ki kell fejeznie azokat a természeti, társadalmi, dologi stb. körülményeket, állapotokat, szituációkat és folyamatokat, amelyekkel kapcsolatosan a valóságban a jogi normában rendezett magatartás megjelenik. A jogi norma sajátos normatív-logikai struktúráját kutatva, vizsgáltuk a jogszabály egyes strukturális elemeit, mint alanyát, tárgyát, hipotézisét, diszpozícióját és jogkövetkezmenyét stb. Mindazokat az emberi, társadalmi és természeti adottságokat, eseményeket, helyzeteket és folyamatokat, amelyekről az imént említést tettünk, kiváltképpen pedig a szabályozandó emberi magatartásokat a jogszabálynak ezek a logikai-strukturális elemei és formái foglalják magukba. Amikor tehát a vizsgálódás középpontjába a jogszabályok tartalmát helyezzük, mindezekelőtt a jogi normának ezekre a tárgyi feltételeire, tárgyi tartalmára, röviden *tárgyiasságára* kell a figyelmet irányítani. A jogi normában – tekintettel arra, hogy a jogszabályok a mindennapi élet legkülönfélébb területeit, a legkülönözőbb szituá-

ciókat és magatartásokat vonják szabályozási körükbe – a természetnek és a társadalomnak, röviden a tárgyi világnak a legkülönbözőbb mozzanatai, relációi, adottságai jelennek meg, tükröződnek vissza tartalmi elemként.

A jogi norma tárgyiasságának e rendkívüli gazdagságát illetően hangsúlyozni kell a jogszabály *antropomorf* jellegével való összefüggését. A jogszabály antropomorf jellege nyilvánul meg abban, hogy a jogi norma mindig az emberre koncentrált, az emberek közötti viszonyokra, egymással szembeni magatartásaikra vonatkozik. A jogi norma az emberekhez szól, közvetlenül általa előre meghatározott magatartások kifejtésére hív fel. A jogi normának ez az emberi magatartásokra, cselekvésekre koncentrált-sága, röviden antropomorf természete indokolja, hogy a jogszabály tartalmaként csak olyan természeti és társadalmi körülmények, mozzanatok fejeződnek ki, amelyek valamilyen módon összefüggésben vannak a szabályozandó emberi magatartással. A különféle természeti és társadalmi tárgyak csak a jogi normában szabályozott emberi magatartástól és tevékenységtől való függőségükben, erre az emberi magatartásra való vonatkoztatottságukban válnak a jogi norma tartalmi elemeivé. Ilyeténképpen ezek a tárgyak, tárgyi relációk a jogi normában szabályozandó emberi magatartás körülírását, meghatározását, jellemzését, sajátos közvetítését és kifejeződését jelentik.

A jogi norma tárgyiasságával kapcsolatosan mindenekelőtt az a kérdés merül fel, hogy melyek azok a természeti, társadalmi jelenségek, szituációk, körülmények, állapotok, amelyek rendszerint és általában a jogi norma tartalmi elemeként megjelennek. Aligha szükséges hangoztatni, hogy a jogi norma tartalmában kifejeződő tárgyak köre és terjedelme tulajdonképpen meghatározhatatlan, hiszen a jogi norma a mindennapi élet legkülönbözőbb területein a legkülönbözőbb magatartásokat szabályozhatja, s így az ezekkel összefüggő tárgyak felmérhetetlen gazdagsága lehet a jogszabály tartalmának eleme. Mégis a jogtudomány a jogszabály tartalmában kifejeződő legtipikusabb, leggyakoribb, legáltalánosabban előforduló tárgyakat katalogizálta.

Ezek sorában mindenekelőtt az *élőlényeket*, kiváltképpen az *embereket*, a személyeket és ezek *tulajdonságait* kell megemlíteni. Nem beszélhetünk jogi normáról, ha annak – mint arról szó volt – nincs alanya, címzettje; a jogszabály alanya, címzettje pedig az ember, illetve az emberek bizonyos csoportja, szerve, szervezete (állam, jogi személy stb.). De az ember nemcsak mint a jogi norma címzettje, alanya válhat a jogszabály tartalmi elemévé, hanem mint a jogszabályban megjelölt magatartás tárgya (pl. emberölésnél elkövetési tárgy) is. A jogszabály tartalmában mint élőlény az állatok is megtalálhatók. Gondoljunk csak a vadállatok által okozott kár megtérítéséről szóló szabályokra (Ptk. 351. § (2)), vagy az állatszavatosság normájára (Ptk. 311. § (2)). A jogi norma tárgyiasságának jelentős részét alkotják azok a meghatározott *tulajdonságok*, amelyek a személyeket jellemzik, így a személyek neme, kora, beszámítási képessége, szakképzettsége, családi állapota stb.

A jogi norma tartalmi elemeként említett tárgyak körében az élőlényekkel, kiváltképpen az emberekkel, a személyekkel legszorosabban az emberek *tevékenysége*, *magatartása*, *viselkedése* függ össze. A jogszabály feladata – mint arról szó volt – a társadalmi viszonyok rendezése, amit közvetlenül az emberi magatartások szabályozásán keresztül ér el. Nyilvánvaló tehát, hogy a jogszabály tárgyiasságának jelentős

területét az emberi magatartások, cselekvések alkotják. A jogi norma egyik legfontosabb, ha nem a leglényegesebb tartalmi eleme: az emberi magatartás. Az emberi magatartás legjellemzőbb fajtáival, a cselekvéssel, a tevékenységgel, sőt a cselekvés elmaradásával, a mulasztással, a jogi norma strukturális elemeit, így a jogszabály tárgyát vizsgálva, a maga elvontságában és formális voltában már foglalkoztunk. A jogszabály tartalmában kifejeződő legfontosabb tárgyakat vázolva sem törekedhetünk arra, hogy a jogi norma tárgyiasságát alkotó egyik mozzanatnak, az emberi magatartásnak akár csak legjellemzőbb típusait is felsorolni megkíséreljük. Ez a jogi normák által rendezett és tartalmukban megragadott emberi magatartások, magatartási formák rendkívüli sokszínűsége és gazdagsága folytán különben is lehetetlen, de nem is szükséges. A lényeg csak az, hogy a jogi norma tartalmi elemét alkotják az emberi magatartások, tehát az ember bizonyos *külsődleges*, mások számára észlelhető és jelentőséggel bíró *cselekvései*. A jogi norma tartalmi elemeként megjelenő tárgyat azonban nem pusztán a *külsődleges* emberi magatartás jelenti, hanem ennek a magatartásnak a szubjektív oldala, azok a *pszichikai folyamatok és tények*, amelyek e magatartások motívumát, tudati mozzanatait alkotják. Gondoljunk csak bizonyos tények vagy normák ismeretére, vagy nem tudására, egyes magatartások szándékára, a cselekvések gondosságára vagy gondatlanságára, vétkességére vagy bűnösségére, mint a jogszabály tárgyaira. Persze a jogtörténet arról tanúskodik, hogy a jogfejlődés menetében a jogi normák olykor csak a *külsődleges* emberi magatartásokat és objektív eredményüket emelik a jogi norma tartalmában kifejeződő tárgyak közé, és az emberi magatartás szubjektív oldalát és mozzanatait figyelmen kívül hagyják. Elég csak a primitív jogrendszereknek a kártérítési felelősséget rendező jogi normáira, vagy a modern jogfejlődésben a fokozott veszéllyel járó tevékenységből eredő károkért való felelősség jogi normáira emlékeztetni. Ennek szélsőséges és közvetlen elméleti kifejeződését jelentik azok a jogelméleti koncepciók, amelyek a jogszabályok tisztán objektív legalitását hangsúlyozzák a merőben szubjektív moralitással szemben. A jogfejlődés általános tendenciája mégis a jog etikai befolyásolása irányába, arra mutat, hogy az emberi magatartás olyan szubjektív mozzanatai, mint a szándék, a vétkesség, a bűnösség stb. a jogi norma tartalmi elemeivé válnak. Hogy az emberi magatartás szubjektív mozzanatainak a jogszabály tárgyi körébe kerülése milyen jelentős hatással van a jogi norma tartalmának megformálódására, arról a továbbiakban a jogi norma tartalmának mint visszatükrözőedésnek elemzésénél még bőven lesz szó, itt elég annak rögzítése, hogy a jogi norma tartalmi elemeként kifejeződő tárgyak körébe a *külsődleges* emberi magatartások és ennek szubjektív mozzanatai egyaránt beletartoznak.

A jogi szabályozás tárgyát alkotó emberi magatartások rendszerint bizonyos természeti tényekkel és folyamatokkal függnek össze, ezekre vonatkoznak. Ezért a jogi norma tárgyainak jelentős részét alkotják a *természeti tények és folyamatok*. Ilyenek az ember születése és halála, vérszerinti leszármazása, vagy az árvíz, a földrengés, villámcsapás stb. Közel állnak a természeti tényekhez és folyamatokhoz a különféle *tárgyak és dolgok*, amelyek nem pusztán természetesek, mint például folyó, erdő, fa, kőzet stb., hanem az emberi tevékenység által megmunkáltak, illetve annak eredményei. Ezeknek a tárgyaknak és dolgoknak a különböző fajtái és megjelenési formái

ugyancsak feltérképezhetetlenek. A jogi norma tárgyai körébe tartoznak ezeknek a dolgoknak bizonyos sajátos *tulajdonságai* is, pl. nagyság, mennyiség, minőség, szín stb.; több, nemcsak ún. természetes sajátossága, hanem a jogi szabályozással összefüggően kialakuló tulajdonsága is, mint pl. a dolog forgalomképessége, illetve képtelensége (Ptk. 173. §.) a dolog veszélyessége (Btk. 77. §.) az üzem veszélyessége (Ptk. 345. §.), a dolog sajátos jellege, pénz, értékpapír, okmány stb.

Nemcsak a dolgok bizonyos jogi sajátosságai, tulajdonságai lehetnek a jogi norma tartalmának tárgyi mozzanatai, hanem az emberek között fennálló jogilag szabályozott kapcsolatok, a *jogviszonyok* is. Ilyenkor azzal a specifikus helyzettel állunk szemben, hogy más jogi normák által rendezett, tehát más jogi normák tartalmi elemeként szereplő társadalmi viszonyok, ebben a jogilag szabályozott állapotukban jelennek meg a jogi norma tárgyaként. Elég itt csupán pl. a tulajdonjogi viszonyokra, egyes szerződési viszonyokra utalni, amelyek létezése számos jogi normának hipotézisében fontos mozzanat lehet. Nem is szólva a büntetőjogi normák nagy részéről, ahol éppen az egyébként jogilag szabályozott viszony megzavarása, megakadályozása, sérelme alkotja a tulajdonképpeni tényállást. Vagy gondoljunk akár a különböző eljárásjogi normákra, amelyek rendszerint valamely anyagi jogszabály által rendezett társadalmi viszony létezését feltételezik. De nemcsak maguk a jogilag szabályozott társadalmi viszonyok, a jogviszonyok, hanem meghatározott jogintézmények, mesterséges jogi konstrukciók is lehetnek a jogi norma tartalmának tárgyi elemei. Az olyan jogintézmények, mint az állampolgárság, a tulajdon, a biztosítás, a különféle jogi szervezetek stb. mind tárgyat képezhetik a jogi normának.

Hogy a jogi norma tárgyi mozzanataként nemcsak külsődleges, érzékelhető dolgok és ezek tulajdonságai jelenhetnek meg, hanem *tudati, pszichikai, szellemi* jelenségek, viszonyok és intézmények, az különösen pregnánsan mutatkozik meg azokban a – Larenz által kiemelt² – különféle *értékítéletekben, értékminősítésekben és értékminőségekben*, amelyek meghatározott cselekvésekhez, szituációkhoz kapcsolódhatnak. Ilyeneként említi Larenz a cselekedetek „jó erkölcsökbe ütközését”, „erkölcstelenségét”, „tisztességtelenségét” stb. Itt valójában meghatározott emberi magatartások specifikus tulajdonságairól van szó, amelyek specifikumát éppen az adja, hogy csak bizonyos értékítéletek, értékelések eredményeképpen állnak elő és járulnak a szóban forgó cselekedetekhez.

3. A JOGSZABÁLY TÁRGYIASSÁGÁNAK MEGHATÁROZATLANSÁGA

A jogi norma a társadalmi élet legkülönfélébb területeit, a mindennapi élet különféle oldalait és vonatkozásait rendezési körébe vonván, a tárgyak, viszonylatok, magatartások, szituációk rendkívüli gazdagságára vonatkozik, illetve a tárgyiasságnak ezt a rendkívüli gazdagságát fejezi ki tartalmában. A jogi norma tehát lényegében a

² Larenz, K.: Methodenlehre der Rechtswissenschaft. Berlin–Göttingen–Heidelberg 1960. 179–180. o.

tárgyi világ extenzív és intenzív végtelenségével áll szemben, amikor rendező szerepének és funkciójának megvalósítására tör. A kérdés kézenfekvően adódik: hogyan tudja a jogi norma tartalma a tárgyiasságnak ezt a gazdagságát, amelyet szabályozó szerepe feltételez, megragadni és magában foglalni? A válasz épp ilyen magától értetődő: a tárgyaknak ezt az intenzív és extenzív végtelenségét a maga közvetlenségében a jogszabály tartalma nem fejezheti ki. Mint minden visszatükröződéskor, a jogi norma esetében is az a helyzet, hogy a sajátos visszatükröződési forma, a sajátos társadalmi objektíváció specifikus elméleti és gyakorlati célja, sajátos társadalmi feladata és rendeltetése határozza meg azt, hogy a tárgyiasság végtelen gazdagságából, hogy a tárgyak és tulajdonságai végtelen számából melyek lesznek a jogszabály tartalmi elemeként kiválasztottak, kiemelve és így meghatározottak. A tárgyak és tulajdonságaik kiválasztásának alapjául szolgáló megismerésszerű és gyakorlati cél, amelyet a tulajdonképpeni meghatározásnak szolgálnia kell, eredményezi a jogszabály formális-egyneműsítő jellegét s egyúttal azt az inkongruenciát, amely az így keletkezett objektívációs rendszer és a visszatükrözőtt, feldolgozott anyag között jön létre. „Az ilyen rendezési szisztéma formális zártsága inkongruens viszonyban áll ugyan a rendezendő anyaggal, mint annak visszatükröződése, mégis bizonyos időszereken lényeges mozzanatait gondolatilag és gyakorlatilag helyesen kell megragadnia ahhoz, hogy egyáltalán gyakorolhassa rendező funkcióját.”³ A jogi norma tartalmában kifejeződő tárgyakat illetően is érvényesülnie kell tehát a meghatározás ama jellegzetességének, hogy az illető tárgy lényeges mozzanatait megközelítőleg helyesen kell visszatükröznie. A jogszabály tartalmi mozzanataiként szereplő tárgyak meghatározásának ebből a kettős jellegéből következik, hogy a tárgyiasságnak ez a meghatározása nem lehet teljes, a jogszabálynak a tárgyakat visszatükröző tartalma nem lehet adekvát. Ez nem egyszerűen ismeretelméleti korlátokból fakad, hanem főleg és elsősorban a jogi norma mint visszatükröződés sajátos társadalmi, gyakorlati céljából és rendeltetéséből. A jogi norma tartalmában megragadott tárgyiasság vonatkozásában is érvényes a meghatározásnak az az általános jellegzetessége, hogy „minden helyes meghatározásnak, anélkül, hogy világossága és egyértelműsége vallaná a kárát, sőt épp e veszteség ellen védelmül, a meghatározatlanság mozzanatait is tartalmaznia kell”.⁴ A jogi norma tárgyiasságának ez a meghatározatlansága éppen az, ami lehetővé teszi a jogszabály központi, lényeges feladatára és rendeltetésére való koncentrációt, és mentesít a felesleges, zavaró és terhelő mozzanatoktól. A jogi norma tárgyiasságának túlzott meghatározása könnyen elvezethet a jogszabály központi, döntő feladatától és funkciójától, sőt annak akadályává válhat, míg a meghatározatlanság mozzanata a jogszabály számára sajátos mozgásteret biztosíthat.

A jogi norma tárgyiasságának meghatározottságát, illetve meghatározatlanságát illetően a tulajdonképpeni probléma mindig az, hogy milyen mérvű, milyen fokú is ez a meghatározatlanság. Más szóval, a jogi norma tartalmában a tárgyak és tulajdonságaik milyen mennyiségben és minőségben, mennyire részletesen és konkrétan fejeződnek ki.

³ Lukács György: i. m. 389. o.

⁴ Lukács György: Az esztétikum sajátossága. 1. köt. Budapest 1965. 666–667. o.

Természetesen, erre nézve semmiféle szabály vagy recept nem állítható fel, amely megszabná a meghatározatlanság fokát és mértékét. Ezt mindig a szabályozásra kerülő konkrét életviszonyok és a szabályozás célja, jellege határozzák meg konkrétan. A jogi norma tárgyiasságának meghatározatlanságát lényegében azok a specifikus kategóriák feltételezik, amelyek a tárgyakkal a jogi norma tartalmi elemeként történő megragadásában és kifejezésében döntő szerepet játszanak (általános, különös stb.).

A jogi norma tárgyiasságának ezzel a meghatározatlanságával, illetve e meghatározatlanság társadalomontológiai alapjaival, nevezetesen a visszatükröződés jellegét alapvetően meghatározó társadalmi rendeltetéssel és a tárgyakkal ehhez elengedhetetlen, lényegileg helyes megragadásával függ a legszorosabban össze a jogszabály tartalmának, a jogszabály tartalmában kifejeződő ténymegállapításnak lényegében kettős jellege: a jogi norma tartalmának egyfelől a tényállásokat, a tárgyiasságokat „a lehető legegyszerűbben, definíciószerűen kell gondolatilag kifejeznie”.⁵ Másfelől a tényeknek ez a gondolatilag releváns rögzítése, rendszerezése, logikai levezetése, megokolása „nem magában a társadalmi valóságban gyökeredzik, hanem pusztán a mindenkori uralkodó osztálynak arra irányuló akaratában, hogy a társadalmi gyakorlatot szándékainak megfelelően osztályozza”.⁶ A jogi norma tárgyiasságának meghatározását, a jogszabály tartalmi tényállásainak megállapítását ugyanis elsősorban nem a társadalmi valóság és folyamatok objektív magánvalójának megismerése befolyásolja, hanem a jogszabálynak az az akarati jellege és beállítottsága, amely kifejezi, hogy minek és miként kell az adott szituációban megtörténnie, illetve nem szabad előfordulnia. Mindebből következik, hogy a jogi norma tartalmát vizsgálva annak kettős tartalmát kell megkülönböztetni, amelyek — természetesen — a valóságban a legkevésbé sem választhatók el egymástól, nevezetesen: *a jogi norma tárgyi és értéktartalmát.*

4. A JOGI NORMA TÁRGYIASSÁGÁNAK TARTALMI KIFEJEZŐDÉSE

A jogi norma tárgyiasságának meghatározását illetően az imént utaltunk arra, hogy ebben milyen nagy szerepe van a különféle tárgyak jogszabályban történő tartalmi megragadásának. A jogi norma tartalmának problémája lényegében tehát az, hogy a jogszabály hogyan, milyen absztrakciós szinten és kategóriákban fejezi ki tartalmában a mindennapi életnek és a társadalom mozgásának azokat a tárgyi folyamatait, azokat a bennük megnyilvánuló emberi magatartásokat, helyzeteket és dologi mozzanatokat, amelyekre a jogi norma tulajdonképpen vonatkozik. Hogyan tükröződnek a társadalmi élet objektív folyamatai, szituációi és a bennük megjelenő tettek, cselekedetek a jogszabály tartalmában? E kérdés részletes kifejtését megelőzően a figyelmet mindenekelőtt azokra a meghatározó összefüggésekre kell irányítani, amelyek a jognak mint sajátos társadalmi komplexusnak összefolyamatát jelentik. Az a társadalomontológiai

⁵ Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. II. köt. Budapest 1976. 218. o.

⁶ Uo.

törvényszerűség, hogy egy komplexuson belül a közvetítő mozzanatok és folyamatok jellegét, lényegét, irányát, minőségét stb. a komplexus egésze, totalitása, összfolyamata határozza meg,⁷ a társadalomnak mint összkomplexusnak olyan közvetítő, viszonylag önálló részkomplexusa, mint a jog vonatkozásában is érvényes. A jogszabály nyilvánvalóan része a jognak mint komplexusnak összfolyamatán belül. Ezért a jogi norma tartalmi kérdései a legszorosabban összefüggnek a jog más részkomplexusainak és a jog mint sajátos komplexus totalitásának mozgásával. A jogi norma tartalmi problémái nem világíthatók meg tehát magának az elszigetelten álló jogszabálynak vagy jogszabályoknak az alapján. Az első lépés kétségtelenül az egyediségükben megjelenő jogszabályok tartalmi kérdéseinek vizsgálata, különös tekintettel a jogi normák – már vizsgált – strukturális felépítésére. A feladat konkrétan és közvetlenül a következőképpen jelentkezik: hogyan ragadja meg és fejezi ki a jogszabály hipotézise, diszpozíciója és szankciója a jogszabály által szabályozandó társadalmi helyzeteket, folyamatokat, emberi magatartásokat, egyszóval a jogi norma tárgyiasságát? A vizsgálódások – amelyekre a továbbiakban sor kerül – azt mutatják, hogy ez a legkülönfélébb módokon, absztrakciós szinten és kategóriákban történik (egyediség, különösség, általánosság, típus, eset stb.). Az így nyert kép némileg módosul, ha azokat az összefüggéseket is a vizsgálódás körébe vonjuk, amelyek a jogszabály hipotézisében, diszpozíciójában és szankciójában kifejezett tartalmak között fennállanak; más szóval, ha a jogszabályt tartalmát illetően mint egészet, mint részkomplexust tekintjük. Bár a tartalmi kifejeződés gazdagsága a jogszabályt mint totalitást vizsgálva is megmarad, a tárgyiasság tartalmi megragadásának bizonyos tipikus fajtái kétségkívül megfigyelhetők. További lépés, amely aztán a jogszabály tartalmát más megvilágításba helyezi, a különféle tartalmú típusokat felmutató jogi normáknak egy-egy jogintézmény, sőt egy-egy jogágazat normái összefüggésében való elemzése. Ekkor kapja meg tulajdonképpeni értelmét és magyarázatát az a tény, hogy a jogi normák a szabályozás alá vont tárgyiasságokat tartalmilag a legkülönféléképpen az absztrakció és feldolgozás eltérő szintjén határozzák meg. A jogszabályok tartalmi gazdagságát és eltéréseit tehát a jognak mint komplexusnak összfolyamata, totalitása indokolja. A jog ugyanis a társadalomnak mint totalitásnak komplexusaként a társadalom legkülönbözőbb viszonyait, területeit, folyamatait szabályozza, mely rendezés jellegét, lényegét, irányát végső fokon a társadalmi totalitás összmozgása határozza meg. Ez a végső fokon való meghatározottság a különböző közvetítő mozzanatokon (jogrendszer, jogágazat, jogintézmény stb.) keresztül befolyásolja a jogszabály tartalmának kialakulását. Így attól függően, hogy a jogi norma milyen jogrendszer mely ágazatában, milyen jogintézmény szabályainak körében jelenik meg, éspedig e körben milyen jellegű és tartalmú jogi normák társaságában, változik a jogi norma tartalmának jellege, változik a jogszabály strukturális elemei által hordozott tartalmak kategoriális feldolgozása és absztrakciós szintje. Ezeknek az összefüggéseknek, nevezetesen, hogy a jogszabályi tartalom valamely jogágazat meghatározott intézménye vagy intézményei körében és vonatkozásában milyen sajátosságokat mutat, az ágazati jogtudományok vizsgálódásának terepnuma. A jogi norma

⁷ Uo. 140., 227. stb. o.

tartalmának a jogelmélet aspektusából történő megközelítése csak azoknak az általános vonásoknak feltárására irányulhat, amelyek többé-kevésbé a jogi normák tartalmát általában jellemzik. Ezért a továbbiakban elsősorban azt vizsgáljuk meg, hogy a jogszabályon mint komplexuson belül a jogi norma különböző elemeiben, alanyában, tárgyában, hipotézisében, diszpozíciójában és jogkövetkezményében a jogszabály tárgya hogyan jelenik meg, s a jogi norma e strukturális mozzanataiban kifejeződő tartalmak összefüggései a jogszabály mint komplexus tartalmának milyen tipikus megnyilvánulásait tárják elénk.

Formailag a jogi norma három strukturális eleme – hipotézise, diszpozíciója és jogkövetkezménye – valójában a jogi norma egyéb mozzanatait is átfogja, kifejezi. Ezért a jogszabály tartalmát, azt vizsgálva, hogy a jogi norma hogyan, milyen szinten ragadja meg tárgyiasságát, a figyelmet elsősorban a jogszabálynak ezekre a strukturális elemekre fordítjuk. A kérdés tehát mindenekelőtt az, hogy a jogi norma *hipotézise* hogyan tükrözi azokat a természeti, társadalmi helyzeteket, körülményeket, amelyek a jogszabály diszpozíciójának elengedhetetlen feltételei. A jogszabályok hipotézisének vizsgálata meglehetősen színes és sokrétű képet mutat. A jogrendszer különböző ágazataiban megjelenő jogi normák hipotéziseiből kitűnik, hogy azok a természeti, társadalmi szituációk, események, cselekvések és folyamatok, amelyek a jogszabály hipotézisének tartalmát alkotják, rendkívül eltérő absztrakciós szinten és kategóriákban fejeződnek ki. Általában elmondható, hogy a jogi norma hipotézisének tartalma általánosként éppúgy, mint különösként, sőt egyediként is megjelenik. Általános érvennyel tehát aligha állapítható meg bármely visszatükröződési kategóriának (egyedi, különös, általános) a jogszabályi hipotézis tartalmát illetően döntő vagy uralkodó jellege. Éppen ellenkezőleg, a jogszabályok hipotézisei tartalmuk kifejeződési szintjét tekintve nagy gazdagságról tanúskodnak. Még csak az sem mondható ki egyértelmű kizárólagossággal, hogy egyik vagy másik jogágban a jogi normák hipotézisének tartalma általában az egyedi, a különös vagy az általános szintjén jelenik meg. Legfeljebb arról lehet szó, hogy a jogszabály hipotézisének tartalma az egyik vagy a másik jogágban valamelyik absztrakciós kategóriában egyáltalán nem vagy csak elvétve figyelhető meg. Tekintettel arra, hogy a jogszabálynak mint komplexusnak általában elismerten döntő kategóriája az általánosság, talán a leginkább meglepő, ha a jogi normák hipotézisének tartalma az *egyedit* ragadja meg, s a legkevésbé, ha a jogszabályi hipotézis tartalmát az *általános* kategóriája uralja. Valóban akár a polgári, akár a büntető jogban aligha találkozzunk olyan jogszabályokkal, amelyeknek hipotézisét a tartalom egyedisége jellemzi, talán csak olyanokkal, amelyek hipotézisének tartalma a különösség terében helyezkedik el, de az egyedi közelében: gondoljunk csak a vállalkozási szerződés esetén az alvállalkozó igénybevételének lehetőségét körülíró polgári jogi hipotézisre. Az alvállalkozó igénybevételének feltétele egyfelől a különösként megjelölt vállalkozási szerződés fennállása, másfelől pedig az, „hogy ezt a munka jellege, gazdaságos és szakszerű elvégzése szükségessé teszi” (Ptk. 391. § (2)). Mondani sem kell, hogy a gazdaságosság és a szakszerűség mindig csak a konkrét *egyedi* esetben dönthető el. Ennyiben tehát az a feltétel, hogy vállalkozási szerződésnek kell fennállnia, tovább konkretizálódik és specifikálódik, mégpedig egy olyan mozzanat által, amely tulajdonképpen mindig egyedi.

Ez persze a hipotézis tartalmát nem emeli ki a különös köréből, hiszen a vállalkozási szerződés mint típus különös feltétel, hanem csak ezen belül az *egyedihez* közelíti. A jogszabályi hipotézis egyedi felé orientáló tartalmának büntetőjogi példája, amikor a jogszabály a büntethetőséget kizáró gyermekkort olyképpen határozza meg, hogy „nem büntethető, aki a cselekmény elkövetésekor a 14. életévét nem töltötte be” (Btk. 23. §). Hasonló a büntetőjogi norma hipotézisének tartalma a halálbüntetés alkalmazhatóságának meghatározásakor: „Halálbüntetés csak azzal szemben szabható ki, aki a bűncselekmény elkövetésekor huszadik életévét betöltötte” (Btk. 39. §). Mindkét esetben a jogszabály hipotézisének tartalma nem pusztán az egyedi, hiszen bizonyos időhatárok közötti életkorról (ennyiben különös) van szó, de a hipotézis tartalma kétségkívül nagyon közel helyezkedik el az egyedihez. Másképpen mutatkozik meg a jogszabályi tartalom egyedisége az államjogban vagy az államigazgatási jogban, ahol a jogi norma alanya gyakran a konkrét egyediség szintjén kerül megfogalmazásra: elég csupán azokra a jogszabályokra hivatkozni, amelyek az Országgyűlés, az Elnöki Tanács, a Minisztertanács, a Legfelsőbb Bíróság vagy a Legfelsőbb Ügyészség jogait és kötelezettségeit tartalmazzák (Alkotmány II. fejezet, III. fejezet 47. §, 51. § stb.).

Kevésbé szembevetendő, sőt magától értetődő a jogszabályi hipotézis tartalmának az *általánosság* síkján történő megfogalmazódása. Mégsem állapítható meg általában, hogy a jogszabályi hipotézis tartalma bármely jogágzatban az általánosság formájában jelenik meg. Aminthogy az sem mondható ki általános érvennyel, hogy van olyan jogágzat, ahol a jogi normák hipotézisének tartalmát kizárólag, döntően az általános kategóriája uralja. A tartalmat az általánosság szintjén kifejező jogszabályi hipotézisnek példák azok a polgári jogi normák, amelyek diszpozíciójának feltételeként a jogképeség jelenik meg. A hipotézist mint a jogi norma egyik strukturális elemét vizsgálva, már jeleztük, hogy a jogképeség mint a hipotézis egyik mozzanata rendszerint általános. Ha most a polgári jogi norma hipotézisében megfogalmazott jogképeséget mint tartalmi elemet megvizsgáljuk, korábbi utalásunkat teljesen megerősítve látjuk: A Ptk. 8. §-a leszögezi, hogy „minden ember” jogképes, azaz jogképesnek az embert *általában* jelöli meg. Sőt ennek az általánosnak a körülírása, konkrét meghatározása még azt is hangsúlyozza, hogy a jogképeség minden feltétel nélkül (életkor, nem, nemzetiség, felekezet) egyenlően megillet minden embert. Az általánosságot kiemelendő és hangsúlyozandó a hipotézis tartalma éppen azokat a sajátos jegyeket zárja ki mint specifikálókat, amelyek ezt az általánost esetleg szűkíthetnék, korlátozhatnák, általánosságából kimozdíthatnák és különössé tehetnék. Mi több, a Ptk.-ban szereplő ez a hipotéziselem annyira konzekvensen őrzi tartalmának általánosságát, hogy a jogképeség jogügyleti korlátozását, így specifikálását is kizárja: „A jogképeséget korlátozó szerződés vagy egyoldalú nyilatkozat semmis” (Ptk. 8. § (3)). Hasonlóképpen az általános szintjén fogalmazódik meg a jogi norma hipotézisének tartalma azokban a polgári jogi normákban, amelyek a semmis és a megtámadható szerződésekről szólva, feltételként általában azt jelölik meg, hogy „ha valaki szerződést köt” (200. § (2), 201. § (2), 202. § 210. § 217. § (1) stb.). Ezekben az esetekben a jogszabály alanya nincs specifikálva, a helyzet pedig általában a szerződéskötés. Tévedés lenne azonban azt gondolni, hogy csak a polgári jogban fordulnak elő olyan jogszabályok, amelyek hipotézisének

tartalma az általános síkján fejeződik ki. Ugyancsak az általános kategóriájában ragadják meg a jogszabályi hipotézis tartalmát azok az államjogi normák, amelyek a jogszabály alanyát gyakran általánosságban jelölik meg: így az Alkotmány IV. fejezete, különösen 42–44. §-ai általában a Tanácsról szólnak, mint a vonatkozó államjogi normák alanyairól. Nem más a helyzet azoknál az államjogi normáknál sem, amelyek a jogszabálynak hipotézisében megjelölt alanyaként általában a bíróságokat említik (Alkotmány, 46. § 49. § stb.).

Az a kategória, amelyben a jogi norma hipotézisének tartalma általában minden jogágazat területén megjelenik, a *különösség*. Talán nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy – ha a jogágakat tekintve nem is egyforma súllyal és jelentőséggel – a jogszabályi hipotézis tartalmának a különösség szintjén való megragadása a jogban általában megfigyelhető. Ehhez még azt kell hozzáfűzni, hogy a különösség közvetítő mező az egyes és az általános között.⁸ Ez a jogszabályi hipotézis tartalmának a különösség szintjén megjelenését illetően azzal jár, hogy a jogszabályi hipotézis tartalma a különösség meglehetősen széles mozgási terében hol az egyedi, hol az általános felé közelítve helyezkedik el. A jogszabályi hipotézis tartalmának a különösség közvetítő terében az egyedi vagy az általános közelében való ez az elhelyezkedése rendkívüli változatosságot eredményez a jogi norma hipotézisének tartalmát illetően. A jogi norma hipotézisének a különösség mezejében megjelenő tartalma tehát a jogszabályi hipotézist különösen alkalmassá teszi arra, hogy a különféle jogágak specifikus jellegéhez, feladataihoz és funkciójához, a jogi szabályozásnak inkább az egyedi, vagy inkább az általános felé orientálódásához könnyen alkalmazkodjék. Jól látható mindez akár a polgári és büntetőjogi, akár államjogi és államigazgatási jogi normákat vesszük szemügyre.

A polgári jogi normák hipotézisének tartalma jelentős részben a különösség szintjén jelenik meg. Sőt még az is megállapítható, hogy a polgári jogi norma hipotézisének tartalma többnyire az általános felé közelít.⁹ A legnyilvánvalóbb a polgári jogi norma hipotézise tartalmának a különösség terében való elhelyezkedése a jogszabályi hipotézisben tartalmi feltételként megjelölt tipikus szerződések meghatározása tekintetében. Csaknem minden szerződési típus szabálya azzal kezdődik, hogy „adásvételi, vállalkozás, bérleti stb. szerződés alapján”, tehát ama feltétel esetében, ha a megnevezett típusú szerződés fennáll, meghatározott magatartást kell vagy lehet tanúsítani. Feltételként ezekben az esetekben nem általában a szerződés, hanem a szerződés konkrét típusa van megjelölve, de nem valamely konkrét, egyedi szerződés, sőt még csak nem is például az adásvételen belül az ingatlan adásvétele. Így az általában vett szerződéshez mint feltételhez képest a konkrét szerződési típusok specifikációt, különöst jelentenek. A tipikus szerződések szabályozását illetően tehát világos – minthogy e téren olyan jogszabályi hipotéziselem nem fordul elő, amelyben a konkrét, egyedi szerződés lenne feltétel –, hogy a tipikus szerződések mint a diszpozíciók feltételei a különösség síkján helyezkednek el. Hasonlóképpen pregnánsan mutatkozik meg a polgári jogszabályi hipotézise tartalmának a különösben megragadása a jogi norma nevesített, minősített

⁸ Lukács György: A különösség mint esztétikai kategória. Budapest 1957. 93. o.

⁹ Eörsi Gyula: A szocialista polgári jog alapproblémái. Budapest 1965. 155. o.

alanyainak a meghatározásakor. Ezekről a nevesített jogalanyokról – mint tulajdonos, birtokos, bérlő, örökös stb. – általában elmondható, hogy különösségükben vannak megragadva, mert végül is mindegyik általában a jogalanynak, a jogképes személynek a specifikációja. Így a tulajdonos az a személy (jogalany), aki a törvényben meghatározott módokon a tulajdonosi minőséget megszerezte. Ezek a módok mint a hipotézis mozzanatai szerepelnek, azaz a hipotézisben megjelölt jogalany nem általában a jogképes személy, hanem annak további ismérvek által specifikált fajtája, azaz az átruházás, az elbirtoklás, a találás útján tulajdonossá vált jogalany. Haszonélvező az a személy, akinek a dolgot átadják és az ingatlanra vonatkozó haszonélvezeti jogát az ingatlannyilvántartásba bejegyzik (Ptk. 158. § (1) bek.). Birtokos, aki a dolgot magához veszi, vagy az, akinek az más módon hatalmába kerül (Ptk. 187. § (1) bek.). Örökös például az örökhagyó gyermeke, ha vonatkozásában a Ptk. 600. §-ában felsorolt kiesési okok nem forognak fenn, úgyszintén az is, akit az örökhagyó örökösként megnevez (Ptk. 599. § (1) bek.).

A polgári jogszabály hipotézisének a különösség szintjén kifejeződő tartalmát illetően jeleztük, hogy gyakorta az általánosság közelében kerül meghatározásra. Jól példázta ezt a cselekvőképességnek mint a hipotézis tartalmi mozzanatának normatív körülírása. A cselekvőképesség a Magyar Polgári Törvénykönyv szerint nem általános, mint a jogképeség: „Cselekvőképes *mindenki*, akinek a cselekvőképességét a törvény nem *korlátozza* vagy *nem zárja ki*” (Ptk. 11. § (1) bek.). A cselekvőképesség általánossága tehát nem teljes, hanem korlátozott, egyéb ismérvektől függően specifikált, megszorított, konkretizált. A cselekvőképtelenekeket a *mindenki* általánossága alól a következő jellegzetességek emelik ki: kor, cselekvőképességet kizáró és korlátozó gondnokság alá helyezés, olyan állapot, amely a beszámítási képesség teljes hiányát jelenti (Ptk. 15., 16., 17. §). Jóllehet, ezek a specifikus mozzanatok is bizonyos általánossággal vannak megjelölve, ezek sokkal konkrétabbak és meghatározottabbak, mint a *mindenki* átfogó és teljes általánossága. A Ptk. a cselekvőképességet tehát nem az egyedi szintjén határozza meg, nem konkrét, egyedi személyeket és eseteket jelöl meg olyanokként, amelyek a cselekvőképességet kizárják, hanem bizonyos konkretizáló, specifikáló vonásokat, körülményeket, amelyek a *mindenki* általánosságát megszüntetik, és azzal, hogy köréből bizonyos általánossággal megjelölt személyeket kiemel, a cselekvőképes személyek ismérveit konkrétan, indirekten egyúttal meghatározza. Hiszen – ezek szerint – csak azok a személyek cselekvőképesek, akik a cselekvőképtelenség imént említett ismérveivel nem rendelkeznek. Ennyiben tehát a kor, a szellemi állapot, a belátási képesség a cselekvőképességnek is ismérvei, azt specifikálják, teszik konkrétan meghatározottá, azaz különössé. A polgári jogszabály hipotézisének tartalmi mozzanatát jelentő cselekvőképesség különösségének sajátossága, hogy a cselekvőképesség tartalmi meghatározásakor a Ptk. a *mindenki* körét korlátozó ismérveket – akár a cselekvőképtelenség, akár a korlátozott cselekvőképesség megjelölésének indirekt útján – bizonyos általánosság szintjén fogalmazza meg. Az olyan általános megjelölések, mint a kor, a szellemi állapot, a belátási képesség bizonyos általánossággal specifikált konkrétsága, arra mutatnak, hogy a cselekvőképesség és ezzel a polgári jogi norma hipotézisének egyik jelentős tartalmi mozzanata a Ptk. vonatkozó szakaszaiban a

különösség szintjén vannak megragadva, de ezt a különösséget két vagy több általános egymással való viszony határozza meg, nem pedig az általános és az ezt specifikáló egyedi vonások kapcsolata és egysége. Ezért megállapítható, hogy a cselekvőképesség meghatározása a Ptk.-ban a különösség közvetítő területén történik ugyan, de az általános felé közelítve.

Jóllehet az alapvető tendencia kétségkívül az, hogy a polgári jogszabály hipotézisének tartalma a különösségen belül inkább az általános irányában orientált, ez egyáltalán nem jelenti – amint azt már a hipotézisnek az egyediség szintjén kifejeződő tartalmát vizsgálva, az alvállalkozó igénybevételének példájával jeleztük – hogy ne forduljon elő, amikor a polgári jogszabály hipotézisének tartalma a különösség terében az egyedi közelében van meghatározva. Elég itt csupán a vétőképesség polgári jogi meghatározására, illetve a Ptk.-ban meg nem határozottságára utalni. Abból, hogy a Ptk. pusztán általában vétőképességről szól, minden további konkretizálás nélkül, arra lehetne következtetni, hogy a hipotézisnek ez a tartalmi eleme az általános síkján helyezkedik el. Tekintettel azonban arra, hogy a bírói gyakorlat a vétőképesség határát a 12. életévben hajlik megjelölni, a hipotézisnek ez a tartalmi mozzanata a különösség terébe kerül. Ám ebben a közvetítő mezőben az adott eset és a konkrét személy tudati fejlettsége azok az ismérvek, amelyek a vétőképesség meghatározását illetően irányadóak. Ezek a mozzanatok viszont azt mutatják, hogy ezek a kiskorúságot megszorító, konkretizáló vonások a hipotézis tartalmát a különösön belül az egyedi felé közelítik. Hasonlóképpen a jogszabályi hipotézis tartalmának a különösség mezejében való meghatározásakor az egyedi felé való mozgás figyelhető meg az ági öröklés feltételeit illetően. Itt az öröklés ténybeli és jogi feltételei, valamint az öröklés tárgya egyaránt specifikáltak s így kiemelték az általános köréből: az ági öröklés feltétele ugyanis nem az, hogy általában nincs törvényes örökös, hanem, hogy nem a leszármazó a törvényes örökös, azaz, a törvényes örökösök körén belül a különös törvényes örökös hiánya. Az ági öröklés tárgyának mint a hipotézis tartalmának a meghatározása sem úgy történik, hogy általában a felmenőtől származó dolog, hanem csak az öröklés vagy ingyenes juttatás útján háramlott dolog. Az ági öröklés tárgyaiként feltételezett dolgok köre tehát kétszeresen is specifikált: egyfelől a felmenőtől származó, másfelől ingyenes vagy öröklés útján szerzett. Sőt az ági öröklés feltételeként meghatározott vagyontárgy még további konkretizáló megszorításban részesül, azaz a vagyontárgy specifikációja az egyedi felé közelítő ismérvekkel folytatódik: nincs helye ugyanis ági öröklésnek, ha a vagyontárgy már nincs meg, ha valami a helyébe lépett, valamint ha csak szokásos mértékű ajándékról van szó (Ptk. 613. § (1) bek.).

Nem más a helyzet – mint jeleztük – az államjogi vagy a büntetőjogi normák hipotézisének tartalmát illetően sem. Mind az államjogi, mind a büntetőjogi normák körében találkozunk a hipotézisnek a különösség szintjén meghatározott tartalmával. Gondoljunk csak a Honvédelmi Tanács létrehozásának feltételeként meghatározott veszély konkretizált és specifikált voltára, amelyben nem általában veszélyről, hanem az állam biztonságát súlyosan fenyegető veszélyről van szó (Alk. 31. §). Amint a választójog alanyaként is az Alkotmány nem általában minden állampolgárt, hanem csupán a *nagykorú* állampolgárokat jelöli meg, sőt ezt a kört is még tovább redukálja,

amikor azokra az államigazgatási jogszabályokra utal, amelyek a választójogból való kizárás eseteit tartalmazzák (72. §). Ilyeténképpen a passzív választójog alanya már az a személy, aki a 72. §-ban a különös síkján meghatározott feltételeknek megfelel, tehát a választópolgár. Itt kétségtől nemcsak a jogszabályi hipotézis tartalmának a különösség területén való megragadása figyelhető meg, hanem ezen belül enyhe mozgás az egyedi felé. Ugyanezzel a jelenséggel, a jogszabályi hipotézis tartalmának a különösség mezejében az egyedi felé orientálódásával találkozunk a büntetőjogban is, amikor a Btk. a hivatalos személyt határozza meg (137. §). Ennek értelmében nem általában az emberek, még csak nem is általában az állami tisztviselők és alkalmazottak, hanem konkrétan, de nem az egyediség szintjén meghatározott államhatalmi, államigazgatási szervek, bíróságok, ügyészségek, fegyveres testületek és egyes társadalmi szervezetek tagjai minősülnek hivatalos személynek. Még további közeledés figyelhető meg az egyedi felé, ha figyelembe vesszük a Btk. 230. §-át is, amely a hivatalos személyt megillető büntetőjogi védelmet még más, konkrétan felsorolt személyekre is kiterjeszti. Ugyancsak a különösség szintjén vannak meghatározva a büntetőjogi norma hipotézisének azok a tartalmi mozzanatai, mint az elmebetegség, a kényszer és a fenyegetés, a tévedés, a jogos védelem és végszükség a büntethetőséget kizáró okok sorában: nem általában az elmebeteg, hanem az olyan elmebeteg nem büntethető, akit állapota képtelenné tett cselekménye következményeinek felismerésére, vagy arra, hogy e felismerésnek megfelelően cselekedjék (Btk. 24. §. (1) bek.). Hasonlóképpen a büntethetőséget kizáró említett okok esetében sem általában kényszerről, fenyegetésről, tévedésről, jogos védelemről és végszükségről van szó, hanem ezek specifikált változatáról: olyan kényszerről vagy fenyegetésről, amelynek hatása akaratképtelenséget idézett elő: olyan tévedésről, amely a cselekmény társadalomra veszélyességére vonatkozik stb.

A jogi norma tartalmának vizsgálata során a következő kérdés, mely megválaszolásra vár: vajon a jogi norma *diszpozíciója* hogyan, milyen absztrakciós szinten és kategóriákban ragadja meg a tárgyi világnak azokat az elemeit és oldalait, mindenekelőtt az emberi magatartásokat, amelyeket követendő, megvalósítandó magatartásokként fejez ki? Ha figyelmünket a jogrendszer legfontosabb ágazatainak körében megjelenő jogszabályokra fordítjuk, azt tapasztaljuk, hogy a jogi normák diszpozíciójának tartalma a különféle emberi magatartásokat olykor az elvontságnak jelentősen eltérő fokán, a kategoriális feldolgozás gazdag változatosságát mutatva ragadja meg. A jogszabályok diszpozíciójának tartalmát vizsgálva, gyakorta találkozunk olyan jogszabályi rendelkezésekkel, amelyek az előírt, követendő magatartásokat az *általánosság* kategoriális szintjén fejezik ki. Gondoljunk csak az olyan polgári jog diszpozíciókra, mint a szerződéskötés alakiságát illetően általában érvényesülő formátlanság szabályára, melynek kivételei legjobb esetben is csak az általános körét vonják szorosabbra, de aligha orientálnak a különös felé; mint a szerződés semmisségére való hivatkozás általánosságára, hiszen arra *bárki* hivatkozhat (Ptk. 234. §); mint az in integrum restitutio szabályára, érvénytelen szerződés esetén (Ptk. 237. §). Teljesen az általános síkján helyezkedik el a szerződés bírói módosítását lehetővé tevő diszpozíció (Ptk. 241. §), az a szakasz, hogy „foglalót lehet adni” (Ptk. 243. §), ahol a legkevésbé sincs közelebről meghatározva vagy specifikálva a foglaló neve, mértéke stb., a jogvesztés kikötését körülíró szabály

(Ptk. 250. §). A fokozott veszéllyel járó tevékenységgel okozott károkért való felelősség normája (Ptk. 345. §) is az általános szintjén rendezi a kérdést, azzal a sajátos érdekességgel, hogy az egyetlen kimentő okot, amely aligha változtat a felelősségi szabály tartalmi általánosságán, különösségében ragadja meg.

De nemcsak a polgári jog, hanem a büntetőjog, az államjog és az államigazgatási jog területén is találunk olyan jogszabályokat, amelyek diszpozíciójának tartalmát az általánosság jellemzi. Elég csupán azokra a bűncselekménynek minősülő emberi magatartásokra emlékeztetni, amelyek tilalmát a feljelentési kötelezettség elmulasztásáról (Btk. 150., 219., 223. §§), a hamis vádról (Btk. 233. §), a fogolyszökésről (Btk. 245. §) szóló büntetőjogi normák diszpozíciója írja elő. Az általános szintjén fejeződik ki a büntetőjogi diszpozíció tartalmában „a hamis vagy meghamisított pénz forgalomba hozatala” (Btk. 306. §) éppúgy, mint az emberölés (Btk. 166. §), a magzatelhajtás (Btk. 169. §) vagy a bigámia (Btk. 192. §). A diszpozíciójukban az általános kategóriájában megragadott emberi magatartásokat tartalmazó büntetőjogi normák vonatkozásában mindenképpen említést érdemlő sajátos jelenség, hogy ezek a jogszabályok, illetve diszpozíciók rendszerint olyan diszpozíciókkal szoros összefüggésben jelennek meg, amelyek a szóban forgó magatartásokat már inkább különösségükben fejezve ki, e bűncselekmények minősített eseteit tartalmazó jogi normák mozzanatai. Talán a legkevésbé meglepő az általános tartalmú diszpozíció előfordulása az államjogi és az államigazgatási jogi normákban. Ezt látszanak igazolni azok az államjogi és államigazgatási jogi normák, illetve diszpozíciók, amelyek az egyes államhatalmi szervek jogosultságként vagy kötelezettségként megfogalmazott tevékenységét tartalmi általánosságukban fejezik ki: a Minisztertanács védi és biztosítja az állami, társadalmi rendet és az állampolgárok jogait; biztosítja a törvények és a törvényerejű rendeletek végrehajtását, irányítja a minisztériumok munkáját, a tanácsokat; biztosítja a népgazdasági tervek kidolgozását stb. (Alk. 35. §). Hasonlóképpen az általános szintjén szabályoz az Alkotmány 47. §-a, amikor a szóban forgó jogi norma diszpozíciójának tartalma általában a Legfelsőbb Bíróság elvi irányító tevékenységéről szól. Az államjogi és az államigazgatási jogi normák diszpozíciójának általános jellegű tartalmára bőven szolgált példát a Tanács-törvény is, amikor egyes jogszabályi diszpozícióiban általában arról szól, hogy a Tanács képviseli a lakosság érdekeit, gondoskodik a központi állami célkitűzések megvalósításáról, biztosítja az államigazgatási feladatok végrehajtását stb. (1971.: I. sz. tv. 9. §. (1) bek.).

A diszpozíciójuk tartalmát az általánosság szintjén kifejező jogszabályoktól a legfeljebb azok a jogszabályi diszpozíciók térnek el, amelyek tartalma a tárgyakat alkotó emberi magatartásokat *egyediségükben* ragadja meg. Nem egyedi ritkaság vagy kuriózum a jogszabályok között az olyan diszpozíciójú, amelynek tartalma az egyediség kategóriájának uralmát mutatja. Erről tanúskodnak a polgári jog és a büntetőjog normái éppúgy, mint az államjogi és az államigazgatási jogi szabályok. Az egyediségre építő kazuisztikus diszpozíciókkal való szabályozás éppolyan régi és csábító útja a jogalkotásnak, mint a jogszabályi diszpozíció tartalmának általános meghatározása. Az imént éppen diszpozíciójuk tartalmát illetően általános államjogi és államigazgatási jogi normákat idéztünk, s máris bőven szolgáltatathatjuk az ellenkező véletről tanúskodó

példákat: az olyan államjogi és államigazgatási jogi szabályokat, amelyek diszpozíciójának tartalmát az egyediség jellemzi. Alkotmányunk 30. §-a pregnáns példája a cselekedeteket, a tevékenységi formákat egyediségükben megragadó államjogi diszpozícióknak. Ez a rendelkezés az egyedi szintjén megfogalmazva tartalmazza az Elnöki Tanács teendőit: kitzúzi az országgyűlési választásokat, összehívja az Országgyűlést, törvényeket kezdeményez, nemzetközi szerződéseket köt, megválasztja a hivatásos bírákat. Hasonlóképpen az egyediség szintjén ragadja meg a tanácsnak szervezetével és működésével kapcsolatos tevékenységét a Tanácstörvény (1971. I. sz. törvény), amikor 12. §-ában arról szól, hogy a tanács elbírálja a tanácstagok megválasztásának törvényességét, határoz a tanácstagok összeférhetlenségi és a tanácstagságukkal összefüggő egyéb ügyeiben, határoz bizottságainak létrehozásáról, megválasztja a bizottságok elnökét és tagjait, meghatározza a végrehajtó bizottság szakigazgatási szervezetét stb.

Nem kevésbé gazdag egyedi tartalmú jogszabályokban a polgári jog vagy a büntetőjog sem. Kifejezetten az egyediség szintjén szabályoz az a polgári jogi norma, amely a törvényes kamat mértékét 5%-ban határozza meg (Ptk. 232. § (2)), vagy amely a törvényes öröklés rendjét szabja meg, felsorolva azokat a rokonsági fokokat, amelyek a törvényes öröklés rendjében követik egymást (Ptk. 607–610. §§). De az egyedi felé orientálódva fejezik ki a diszpozíció tartalmát azok a polgári jogi normák is, amelyek a szerződés létrejöttének időpontjáról (Ptk. 213–214. §§), a szerződések teljesítésének helyéről és idejéről (Ptk. 278–280. §§), vagy a bérlő bérfizetési kötelezettségének időpontjáról (Ptk. 428. §) rendelkeznek. Hasonló a helyzet a büntetőjogban is, ahol egyfelől találunk a diszpozíció tartalmát *expressis verbis* az egyediség síkján meghatározó jogszabályokat, mint pl. a sajtóbüntetteket szinte kazuisztikus részletességgel körülíró büntetőjogi normák (Btk. 213. §), vagy a segítségnyújtás elmulasztását bűncselekménynek minősítő büntetőjogi norma diszpozíciója, amely a segítségnyújtást elmulasztó személy magatartását a „tőle elvárhatóság” egyediségében ragadja meg, másfelől olyan jogszabályokat, amelyeknek diszpozíciója a norma tartalmát az egyediség irányában, közelében fogalmazza meg: gondoljunk csak a közlekedés biztonságát veszélyeztető büntetteket körülíró büntetőjogi normák diszpozíciójára, amely a közúti, vasúti, légi és vízi közlekedés megkülönböztetésével hozza az egyediséghez közel a szóban forgó diszpozíciókat.

Jóllehet a jogi normák diszpozíciójának tartalmát illetően kategóriális egyeduralomról, arról, hogy a jogszabályi tartalom kizárólag vagy döntően egyetlen kategóriában jelenik meg, az eddigi vizsgálódások eredménye alapján aligha beszélhetünk, hiszen – mint arról szó volt – a jogi normák diszpozíciójának tartalma mind az egyediség, mind az általánosság kategóriájában egyaránt megtalálható, azt minden bizonnyal megállapíthatjuk, hogy a jogi normák diszpozíciójának tartalma – természetesen figyelembe véve a különböző jogágak és a jogi szabályozások specifikus igényeiből fakadó eltéréseket – a leggyakrabban a *különosság* szintjén fogalmazódik meg. A különosság kategóriájában megragadott tartalommal rendelkező jogszabályi diszpozíciók általában minden jogágban, minden jogrendszerben és történeti korszakban fellelhetők. Jól mutatják ezt a jogrendszernek azokban a legfontosabb ágazataiban található jogszabályi diszpozíciók is, amelyekre jelen vizsgálódásaink koncentrálnak. Akár a polgári, akár a büntető-

jogot, vagy az állam- és államigazgatási jogot nézzük, bármelyik szolgál olyan jogi normákkal, amelyek diszpozíciójának tartalma a különösség kategoriális fennhatóságát mutatja. A jogszabály diszpozíciója különösség szintjén való tartalmi kifejeződésének tipikus és sokat idézett példája a Ptk. 339. § (1) bekezdése, amely a kárfelelősség alól mentesítő magatartás vétlenségét olyképpen határozza meg, hogy a károkozó „úgy járt el, ahogy az az adott helyzetben általában elvárható”. A Polgári Törvénykönyv szóban forgó diszpozíciója tehát nem a társadalomban általában elvárható magatartást, azaz az általánost nem is a károkozó személytől elvárhatót, mint egyedit teszi meg a vétkesség, illetve a vétlenség mértékének, hanem az adott helyzetben (egyedi) általában elvárható (általános), azaz a *különös* magatartást.¹⁰ Hasonlóképpen pregnáns példája a jogszabály tartalmát a különösség kategóriájában kifejező diszpozíciónak a joggal való visszaélést szabályozó polgári jogi norma. Eszerint joggal való visszaélésnek a rendeltetésellenes joggyakorlás minősül (Ptk. 5. §), de a rendeltetészerűség – és így ellentéte, az azzal össze nem férő – önmagában különös, hiszen rendeltetészerű az a joggyakorlás, amely nem általában a társadalom érdekeinek (általános), nem is az egyén individuális érdekének (egyedi) felel meg, hanem a kettő, az egyedi és az általános érdek összhangjának (Ptk. 4. §). Mi több, a joggal való visszaélés diszpozíciója még tovább specifikálja a rendeltetésellenes joggyakorlást, amikor felsorolja, hogy kiváltképpen mely esetekben lehet erről szó, azaz akkor, ha az „a népgazdaság megkárosítására, az állampolgárok zaklatására, jogaik és törvényes érdekeik csorbítására vagy illetéktelen előnyök szerzésére vezetnek”. Joggal elmondható, hogy a polgári jog területén a jogi norma diszpozíciójának tartalmát nagyon sokszor a különösség szintjén fejezik ki. Gondoljunk csak olyan további példákra, mint a személyi:égi jogok polgári jogi védelmét célzó tényállások körülírása (Ptk. 75–76. §§); a tulajdonosi használatot általában megfogalmazó 99. § rendelkezését specifikáló és a különösség síkjára vezető kivételek és megszorítások (Ptk. 100. stb. §§); az elbirtoklás szabálya, amely nemcsak azáltal különös, hogy az elbirtokló magatartásának sajátos kritériumai vannak, hanem azáltal is, hogy az elbirtokló magatartást még további megszorítások és kivételek specifikálják (Ptk. 121. §); a szerződési szabadságot általában megfogalmazó 200. § mely szabadság határait számos, a Ptk. egyéb helyén megfogalmazott kötöttségei és korlátai teszik különössé, mint a jogszabályokba és a dolgozó nép érdekeibe ütköző, valamint a jogszabályok megkerülésével kötött szerződés (Ptk. 200. § (2) bek.), és a példákat még szaporítani lehetne.

De a jogi norma diszpozíciójának tartalmát nemcsak a polgári jogban ragadják meg gyakran különösségükben. A jogszabályi diszpozíció tartalmának a különösség szintjén történő megfogalmazása nem idegen a büntetőjogtól és az államjogtól sem. Sőt talán nem túlzás azt állítani, hogy a büntetőjogi normák diszpozíciói tanúskodnak leginkább arról, hogy a rendelkezés tartalma a különösség kategóriájában jelenik meg. Aminthogy az is bizonyosnak látszik, hogy az államjogi és az államigazgatási jogi normák diszpozíciói körében fordul viszonylag a legritkábban elő a tartalomnak a különösség szintjén

¹⁰ Lásd: *Eörsi Gyula*: A jogi felelősség alapp problémái. A polgári jogi felelősség. Budapest 1961. 382. o.

kifejezése. A bűncselekménynek a büntetőjogi normák diszpozíciójában megfogalmazott tényállásai jelentős részét a különösség jellemzi. Elég itt csupán olyan büntetőjogi diszpozíciókra felhívni a figyelmet, mint a merényletről rendelkező (Btk. 143. §), amely nem általában emberölésről szól, nem is pusztán államhatalmi szerv tagjának vagy állami szervnél vagy társadalmi szervezetnél irányító szerepet betöltő személynek a megöléséről, hanem a fent nevezett személyeknek a szocializmus érdekében kifejtett tevékenysége miatti megöléséről; ugyancsak nem általában a hivatali kötelesség megszegése, a hatáskör túllépése, vagy a hivatali helyzettel való visszaélés, hanem ezeknek speciális célzattal való elkövetése alkotja a hivatali visszaélés bűncselekményét körülíró büntetőjogi norma (Btk. 225. §) diszpozíciójának tartalmát és így különös jellegű; hasonlóképpen specifikált s így a különösség szférájában helyezkedik el a hivatalos személy elleni erőszak (Btk. 229. §), a kuruzslás (Btk. 285. §), az erőszakos nemi közönség (Btk. 197. §), a csalás (Btk. 318. §) stb. bűncselekmények tényállását körülíró büntetőjogi diszpozíció tartalma is, ahol az egyes elkövetési magatartások mindig sajátos ismérve (erőszak, fenyegetés, tetteges bántalmazás, rendszeresség, ellenszolgáltatás, különös célzat stb.) által specifikáltak, s így az általánosból a különösbe vontak. A különösség szintjén fejezi ki diszpozíciójának tartalmát az az államjogi norma, amely az Országgyűlés jogkörét határozza meg (Alkotmány 19. § (2), (3) bek.). Ez a diszpozíció nemcsak általában mondja ki, hogy az Országgyűlés gyakorolja a népszuverenitásból eredő összes jogot, biztosítja a társadalom alkotmányos rendjét, meghatározza a kormányzás szervezetét, irányát és feltételeit, hanem ezen az általánoson belül egyediségükben sorolja fel az Országgyűlés egyes konkrét teendőit, minek folytán az általánosnak és az egyedinek ez a kombinációja az Országgyűlés jogkörét meghatározó államjogi diszpozíciót a különösség kategóriájában fejezi ki. Hasonló módon szabályozza a tanácsok alkotmányossági felügyeletét az az államjogi norma, amelynek diszpozíciója egyfelől általában kimondja, hogy a tanácsok felett az alkotmányossági felügyeletet az Elnöki Tanács gyakorolja, majd konkrét egyediségükben jelöl meg néhány olyan tevékenységet, amely a tanácsok általános alkotmányos felügyeletének jogkörére esik (Alk. 30. § (3) bek.). De a jogszabályi diszpozíció tartalmának ilyen jellegű, különös meghatározásával az államigazgatási jogban is találkozunk; gondoljunk csak a Tanácstörvény (1971. I. törv.) 10. §-ára, amely a tanácsok terület- és telepítés-fejlesztő, valamint a lakosság szükségleteinek kielégítését megszervező tevékenységről szól, a művelődésügyi, egészségügyi, szociális, lakás-, kommunális, kereskedelmi ellátás és szolgáltatások területén.

A jogszabályi hipotézis tartalmának különösségét vizsgálva, hangsúlyoztuk, hogy a különösség nem fix pontot, hanem sajátos közvetítő mezőt jelent az egyediség és az általános között, minek folytán a jogszabályi tartalomnak a hipotézisben a különösség szintjén való megragadása hol az egyediséghez, hol az általánossághoz közeledve történt. Nincs ez másként, amikor a jogi norma diszpozíciójának tartalmát fejezik ki a különösség síkján. A jogi norma diszpozíciójának a különösség kategóriájában kifejeződő tartalma is hol az egyediség, hol az általánosság közelében helyezkedik el, vagy az általánosság, vagy az egyediség irányában orientált. Így magától értetődő, hogy a jogszabályi diszpozíció tartalmának olyan megragadása, amely két általános vonás relá-

ciójának meghatározásából áll – a diszpozíció tartalmát ugyan specifikálja, hiszen az egyik általános a másik megkülönböztető jegye – a jogi norma diszpozíciójának tartalmát bár a különösség mezőjében helyezi el, de egészen az általánoshoz közel. Ezt példázza a haszonélvezet polgári jogi normája, amely diszpozíciójában egyfelől kimondja, hogy a haszonélvező a más személyi tulajdonában álló dolgot *általában* birtokában tarthatja, használhatja és hasznait szedheti (Ptk. 157. § (1) bek.), de csak a rendes gazdálkodás ugyancsak *általános* szabályai szerint (Ptk. 159. § (1) bek.). Haszonlóképpen az általános felé orientál a különösség területén a tévedésnek ingyenes szerződés esetén történő meghatározása. Míg a szerződések érvényességét illetően a tévedés visszerhesség esetében akkor releváns, ha azt a másik fél okozta vagy felismerhette (Ptk. 211. § (5)), s e két kritérium az általában vett tévedést különössé teszi, addig az ingyenes szerződések esetén az egyik kritérium, a felismerhetőség, elesik, s így a specifikáció gyengül, azaz a tévedés általánosságához hoz közel (Ptk. 211. §.). A különösség szintjén, de az általános irányában fejezik ki a diszpozíció tartalmát azok a büntetőjogi normák, amelyek az összeesküvés és a lázadás bűncselekményét fogalmazzák meg (Btk. 139. § (1), 140. § (1) bek.). Az egyediség felé orientálódást mutatnak általában azok a jogi normák, amelyek diszpozíciójuk tartalmát úgy ragadják meg, hogy az általános meghatározást egyediség kazuisztikus felsorolásával egyesítik. Így a polgári jogban a szerződések teljesítését rendező jogi norma pregnánsan az általános felől indít és az egyedi irányában halad, de olyképpen, hogy olykor – mint arról szó volt – például a teljesítés helyét és idejét illetően egészen az egyedibe süllyed. De ettől eltekintve is a teljesítés szabályai – ha még a különös mozgásterében maradnak is – olyannyira részletezők, hogy gyakran egészen az egyedi közelébe kerülnek: pl. több jogosult vagy kötelezett a szerződésben, vagy a szolgáltatás jellege szerint változó teljesítés stb. Az egyedi felé közeledés figyelhető meg a joggal való visszaélést szabályozó polgári jogi norma diszpozíciójának tartalmiságát illetően is, amikor a Ptk. 5. § (3) bekezdése már nem általában a rendeltetésellenes joggyakorlást specifikálja, hanem annak egyik sajátos és konkrét megjelenési formáját: a jogszabály által megkívánt nyilatkozat megtagadását. Különösen szembevetendő a jogszabályi diszpozíció tartalmának a különösség terében, de az egyediség felé közelítő megragadása azokban a büntetőjogi normákban, amelyeknek diszpozíciói valamely bűncselekmény minősített eseteit sorolják fel. Ám ezen túl is találunk a büntetőjogban példákat a jogszabályi diszpozíció tartalmának az egyediség felé orientálódó különös megfogalmazására: gondoljunk csak az izgatás, a közveszélyokozás (Btk. 148. §, 259. §) stb. bűncselekményi tényállásának csaknem kazuisztikus körülírására.

Végül a jogi norma harmadik szerkezeti elemének, a *jogkövetkezménynek* a tartalmiságát, azt, hogy a jogi normában kilátásba helyezett jogkövetkezményekben hogyan történik meg a jogszabály tárgyiaságának tartalmi megragadása, kell megvizsgálni. Egyáltalán kérdéses azonban, hogy lehet-e a tárgyiaság megragadásáról szólni a jogszabály jogkövetkezmény-elemét illetően? A jogszabály teleologikus-normatív struktúráját boncolgatva állandóan hangsúlyoztuk ennek a strukturális összefüggésnek azt a sajátosságát, hogy olyan kauzális sort is tételez és beindít, amely az objektív valóság kauzális összefüggéseiben egyébként nem fordulna elő. És ezt éppen a jogszabály harmadik

elemét jelentő jogkövetkezmények, illetve ezeknek a hipotézishez és a diszpozícióhoz kapcsolódása fejezi ki. Könnyen keletkezhet ebből az a látszat, hogy a jogi norma jogkövetkezmény-eleme nem valamiféle valóságos tárgyiasságot fejez ki tartalmában, hanem éppen ellenkezőleg, olyat, amely a valóságban nem létezik, s így ebben az esetben a tárgyi valóság egy részének és mozzanatainak a jogi norma jogkövetkezményi elemében való visszatükröződéséről nem lehet szó. Valójában azonban ha a jogi norma jogkövetkezmény-mozzanatának bármely formáját, akár a negatív jogkövetkezményt jelentő szankciót, akár a pozitív jogkövetkezményt, a joghatást vesszük szemügyre, azt látjuk, hogy a jogi norma szankciója és joghatása egyaránt tartalmában valóságos tárgyiasságokat ragad meg. Csupán arról van szó, hogy a szankció rendszerint sajátos normatív inverzióval él, azaz mintegy megfordítja, negatívba fordítja a valóság egyes tárgyi mozzanatait. Mind a szabadságvesztés vagy a halálbüntetés szankciója, mind a kártérítés vagy az in integrum restitutio lényegében nem más, mint a szabadság és az élet valóságának ellentétükké – fogság, halál – változtatása, illetve kártérítés és in integrum restitutio esetén a szankcionált személy vagyonának csökkentése, esetleg megszüntetése, vagy egyéb előnyös helyzetének felszámolása. A jogi norma pozitív jogkövetkezménye, joghatása pedig tartalmiságában nem jelent mást, mint meghatározott valóságos folyamatoknak, cselekvéseknek és eredményeiknek a jogszabályban megjelölt szituációban történő mesterséges, jogi előidézését, elismerését, támogatását (jutalom, kitüntetés, szankció elmaradása, jogosulti pozíció stb.). Mindebből következik, hogy a jogkövetkezmény mint a jogszabály strukturális eleme tárgyiassága tartalmi megragadását, kifejeződését illetően éppúgy megvizsgálendő, mint a jogi norma hipotézise és diszpozíciója.

Mutat-e a jogi norma jogkövetkezménye az imént jelzett – kétségkívül – specifikus vonásai és szerepe következtében tartalmiságának kifejeződésében valamiféle sajátosságot? Ha a jogszabály hipotézisének és diszpozíciójának tartalmiságát elemezve, lényegében arra a konklúzióra jutottunk, hogy ez az egyes, a különös és az általános szintjén egyaránt kifejeződik, s legfeljebb arról lehet szó, hogy a jogi norma jogrendszerbeli elhelyezkedésének, jogági természetének következménye az egyik vagy a másik kategória jelentőségének növekedése, illetve csökkenése, a jogi norma jogkövetkezményeinek tartalmiságát tekintve ennél általánosabb és egyértelműbb, tisztább megállapítást tehetünk. A tárgyiasság a jogi norma jogkövetkezményében történő tartalmi megragadásának szintjét, azt vizsgálva ugyanis, hogy a jogi norma jogkövetkezménye milyen kategóriákban fejezi ki a tárgyi valóságot, azt tapasztaljuk, hogy a jogszabályok jogrendszerbeli elhelyezkedésétől és jogági jellegétől szinte függetlenül a jogi normák jogkövetkezményi elemének tartalma általában az *általános* és a *különös* szintjén helyezkedik el, s csupán szórványos kivételként jelentkezik *egyediségében*. A kiutasítás vagy a halálbüntetés büntetőjogi szankciója éppúgy az általános szintjén fejezi ki a halál, illetve az ország elhagyásának tényét, mint azok a polgári jogi jogkövetkezmények, amelyek a jogsértés bírói megállapítását, abbahagyását, az elégtételadást, a sérelmes helyzet megszüntetését, a dolog visszaadását, a jogellenes behatás vagy beavatkozás megszüntetését, az eredeti állapot helyreállítását rendelik el, illetve elállást, tulajdonváltozást eredményeznek, a szóban forgó tevékenységeket és folyamatokat.

Különösségében fejezik ki a jogi norma tartalmát azok a jogkövetkezmények, amelyek a szankció tartalmát bizonyos mennyiségi határok kijelölésével határozzák meg. Tipikus példái a jogkövetkezmenyi tartalom ilyen kifejeződésének a szabadságvesztés, a javító-nevelő munka, a közügyektől és a foglalkozástól való eltiltás, a kitiltás büntetőjogi szankciója, amely bizonyos időbeli határok között határozza meg ezeknek a szankcióknak az időtartamát. Tehát nem általában szabadságvesztés, kitiltás, foglalkozástól eltiltás stb. a vonatkozó jogi normák jogkövetkezmenye, hanem meghatározott határokon belüli időtartammal specifikált szabadságvesztés, kitiltás stb. Például 1–5 évig terjedhető szabadságvesztés. Ennek különössége abban van, hogy egyfelől nem általában a szabadságvesztés, másfelől nem pl. egy évi szabadságvesztés (egyedi), hanem az általános és az egyes között elhelyezkedő mezőben 1–5 évig meghatározott szabadságvesztés. Hasonló a helyzet a pénzbüntetéssel, a különféle pénzbírságokkal, kötbér és kamat meghatározásokkal, akkor, ha a jogi norma jogkövetkezmenyként ezeket is bizonyos mennyiségi határok között jelöli meg, nem pedig konkrét egységükben, például a késedelmi kamat 5% (Ptk. 301. §), sem általánosságukban, pl. kötbér fizetendő, pénzbüntetéssel szankcionált stb. A különösség terében helyezkedik el azoknak a jogkövetkezmenyeknek a tartalma is, amelyek a jogkövetkezmenyi tartalom általánosságát további kritériumokkal, vonásokkal specifikálják. Gondoljunk csak a Ptk.-nak a kártérítés általános tartalmát konkretizáló 355. § (4)-ére (értékcsökkenés, elmaradt vagyoni előny, költségek megtérítése), a jogosulti késedelem esetén a felelős őrzésből eredő költségek és nem általában a költségek megfizetését rendelő jogkövetkezmenyre (Ptk. 303. § (2)), vagy a közügyektől eltiltást (Btk. 53. §) és a vagyonek Kobzást (Btk. 62. §) részletező s ezáltal a tartalmi különösség szintjén meghatározó szankciókra.

5. EGYEDI. KÜLÖNÖS ÉS ÁLTALÁNOS A JOGSZABÁLY TÁRGYI TARTALMÁBAN

Ha a jogi norma hipotézisét, diszpozícióját és jogkövetkezmenyét abból a szempontból vizsgáljuk, hogy a jogszabály tartalma milyen absztrakciós szinten, milyen kategóriákban fejezi ki a jogi norma tárgyiasságát, lényegében azt látjuk, hogy a jogszabályi tartalom akár a hipotézisről, akár a diszpozícióról vagy a jogkövetkezmenyről legyen szó, az egység, a különösség és az általánosság síkján és kategóriájában egyaránt megjelenik. Mindvégig hangsúlyoztuk, hogy a jogi norma bármely elemének tartalmiságát illetően aligha lehet kizárólagosan vagy döntően egyik vagy másik kategória uralmáról szólni. Mégis annyi talán általánosságban megállapítható, hogy – jóllehet a jogszabályok tartalma mind az egység, mind a különös és az általános szintjén kifejeződik – az a kategória, amely a jogszabály tartalmi kifejeződését minden elemét tekintve a legnagyobb súllyal – mondhatni bizonyos általánossággal – jellemzi: a *különösség*. Még inkább így van ez, ha a jogi norma tartalmi kifejeződését nem a jogszabály egyes elemeinek (hipotézis, diszpozíció, jogkövetkezmeny) elkülönítettségében vizsgáljuk, hanem a jogi norma strukturális felépítésének egységében, tehát a jog-

szabály totalitásában. Tekintettel arra, hogy az általános, de kiváltképpen az egyediség kategoriális súlya a különösség viszonylatában mindhárom jogszabályi elem tartalmát illetően megállapíthatóan kisebb, nem meglepő, ha ezeknek a mozzanatoknak a jogi normában megvalósuló egysége még kevésbé ragadja meg a jogszabály tartalmát az egyediség vagy az általános szintjén. Nyilvánvaló, hogy a jogi norma három eleme tartalmának és a tartalmat kifejező három kategóriának a kombinációja meghatározott és véges. S ezek közül csak nagyon ritkán, akkor, ha a jogszabályi mozzanatok közül legalább kettőnek a tartalma helyezkedik el az egyes vagy az általános síkján, lehet szó arról, hogy a jogi norma tartalma a maga totalitásában az egyediséget vagy az általánosságot reprezentálja. De túlnyomórészt a jogi normák tartalma – éppen azért, mert egyes mozzanataik tartalmiságából a szóban forgó kategóriák (egyes, különös, általános) valamiféle variánsa, kombinációja áll elő – a különösség terében helyezkedik el. Persze ez nem zárja ki olyan jogszabályok létezését, amelyek tartalmukat kizárólagosan az egyediség vagy az általánosság szintjén ragadják meg. Ezért a következőkben, mint a jogszabály tartalmát kifejező kategóriákat – az *egyediséget*, a *különösséget* és az *általánosságot* egyaránt közelebről megvizsgáljuk. Mielőtt azonban erre rátérnénk, még annak hangsúlyozását tartjuk szükségesnek, hogy az egyediség, a különösség és az általánosság az objektív valóság, az objektív folyamatok, jelenségek és tárgyak jellegzetes, pregnáns vonásai, valamint hogy az egyes, a különös és az általános összefüggése sajátos viszonylagosságot, belső dialektikus ellentmondásos egységet mutat. Ismeretesek a marxista klasszikusoknak azok a megállapításai, amelyek arra hívják fel a figyelmet, hogy az egyes és az általános (különös) átmennek, átcsapnak egymásba, hogy bizonyos viszonyok között az általános specifikálódik, különössé válik és megfordítva, az általános elnyeli, megszünteti a különösségeket,¹¹ amit a jogszabályok tartalmának iménti vizsgálata is megerősített, amikor a hipotézis, diszpozíció és a jogkövetkezmény tartalmi kifejeződésének egyedisége, különössége és általánossága közötti összefüggések mozgékonyaságára utalt.

Mit jelent az *egyediség* mint filozófiai-logikai kategória, és milyen jelentése és jelentősége van a jogszabály tárgyiasságának tartalmi kifejeződésében? „Így az egyedi minőségi *egy* vagy *ez* – írja Hegel¹² –. E minőség szerint *először* is magának *önmagától* való taszítása, ami a sok *más* egyest feltételezi; *másodszor* e feltételezett *másokkal* szemben negatív vonatkozás, s az egyedi ennyiben *kizáró*.” A minőségi *egynek* vagy *eznek* ebből a más egyediségét feltételező és ugyanakkor kizáró voltából következnek az egyedinek olyan jellemző vonásai, mint egyszerűsége és egyszerűsége, közvetlensége és esetlegessége. Az egyedinek mindezek a vonásai pedig jól mutatják a közvetlen egyedi közvetlen megragadhatatlanságát, azt, hogy az egyedi végtelen megismerés és megközelítés tárgya, amely csak az egyest a különössel és az általánossal összekapcsoló áttételek és közvetítések feltárása útján ismerhető meg.

Az egyediségnek ezek a filozófiai-logikai sajátosságai – egyszerűsége, egyszerűsége, esetlegessége és közvetlensége – természetesen azoknak a jogi normáknak a tartalmát

¹¹ Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Budapest 1970. 70–71. o.; Lenin: Filozófiai füzetek. Budapest 1954. 341. o. stb.

¹² Hegel: A logika tudománya. II. rész. Budapest 1957. 228. o.

is jellemzik, amelyek a jogi norma tartalmaként megragadott folyamatokat, szituációkat, eseteket, magatartásokat mint a jogszabály tárgyiasságát az egyediség szintjén és kategóriájában fejezik ki. Csalóka látszat rabja a tárgyi tartalmát az egyediség kategóriájában kifejező jogszabályt vizsgáló vagy alkalmazó, amikor első pillanatban azt hiszi, hogy a jogszabályi tartalom egyediségének egyszerűsége és közvetlensége a jogi normát a szabályozás tárgyának életbeli valóságához, realitásához hozza közel. Valójában ugyan az egyediség egyszerűsége, esetlegessége és végtelen extenzív totalitása legyőzhetetlen akadályát képezi annak, hogy a jogi norma a szabályozandó helyzeteket, eseteket, dolgokat és magatartásokat a maguk közvetlen egyediségében kimerítően átfogja. Bármennyire skrupulózusan részletező is a jogi norma tartalma, a szabályozása tárgyát jelentő magatartások, folyamatok és körülmények egyedi, esetleges, egyszerű és egyszeri vonásainak, jellegzetességének felsorolásában, ez sohasem lehet tökéletes, hiánytalan és teljes. Mind a szabályozási tárgyak egyediségének, egyedi, esetleges mozzanatainak extenzív végtelensége, mind az egyedi jelenségek állandó változásának, mozgékonyságának végtelensége folytán a jogi norma tartalma a körébe vont tárgyakat és jellegzetességeiket közvetlen egyediségükben adekvátan nem tükrözheti vissza. Mi több, a jogi norma tartalmának közvetlen egyedisége éppúgy feloldja az általánost, éppúgy eltünteti, elrejteti azt, mint a szabályozásra kerülő tárgyak objektív valóságának közvetlen egyedisége. Sőt a jogszabályi tartalom egyediségének korlátozottsága, az, hogy a legkevésbé sem merítheti ki az egyediség extenzív totalitását, még az általánosságot is beszűkíti és eltorzítja, ha belőle absztraháljuk. Nem is szólva ennek a gondolati műveletnek rendkívüli bonyolultságáról és problematikusságáról, figyelembe véve, hogy annak elvégzése a jogalkalmazóra hárul.

Szellemesen és találóan írja Larenz az egyedi szinten elhelyezkedő jogszabályi tartalommal összefüggésben, hogy „a törvényhozó, aki túl sokat (nevezetesen kazuisztikusan megragadott tényállást) szabályoz, túl keveset szabályoz (hézagokat hagy)”.¹³ Ez kiváltképpen az egyedi tartalmú jogszabály realizálódási folyamatában derül ki. Ekkor ugyanis az egyedi esetek, helyzetek, cselekedetek egyszerűsége, esetlegessége és efemersége folytán gyakran merülnek fel olyan tényállások, magatartások, amelyek közvetlen egyediségükben, esetleges vonásaikkal nem találhatók meg az egyáltalán szóba kerülhető, tartalmát az egyediség szintjén megragadó jogszabályban. Így vagy az következik be, hogy a tartalmát az egyediség síkján kifejező jogszabály és az adott, eldöntendő eset között nem jön létre eleven és közvetlen jogi-normatív kapcsolat, holott lehetséges, hogy valójában és voltaképpen ez a szóban forgó társadalmi viszony általánossága alá eső konkrét, egyedi eset is a jogszabály normativitásának körébe esik, csakhogy a jogi norma tartalmának az egyediség kategóriájára koncentrálódása folytán ez az általánosság az egyediség közvetlenségében úgy eltűnt, olyannyira elrejtőzött, hogy a jogszabály realizálódása során ez és még számos más, előre nem látható eset, helyzet és magatartás a társadalmi viszony és a jogszabály valóságos vagy célzott általánossága alól kihullik. Lehetséges az is, hogy kiterjesztő értelmezéssel vagy még inkább analógiával, egyszóval jogalkalmazási manipulációval megkísérlik létrehozni az

¹³ Larenz, K.: I. m. 187. o.

egyedi tartalmú jogszabály és a konkrét egyedi jogeset közvetlen kapcsolatát. Ez azonban több irányban is meglehetősen bizonytalansággal jár. Lehetséges, hogy a jogi norma tartalma valóban nem terjed ki a most eldöntendő egyes esetre, mégis a jogszabály érvényét erre is kiterjesztik; könnyen előfordulhat viszont az is, hogy a jogszabály tartalma valójában vonatkozik az eldöntendő egyedi esetre is, mégis a jogi norma tartalmi egyediségéből olyan általánosságot dolgoznak ki, amelyből a szóban forgó eset kihullik. Mindezekben az esetekben a jogszabály és az eldöntendő jogeset kapcsolatának problematikusságát a szabályozásra kerülő társadalmi viszony lényegének, általánosságának a jogi norma tartalmában az egyediség kategóriájának döntővé válása folytán történő eltűnése, elrejtőzése, az okozza, hogy a jogi norma tárgyiasságának tartalmában az egyediség kategóriájával való megragadása és kifejezése, a jogi norma tartalmának konkrét felépítésében az egyediség kategóriájának meghatározó jellege rendkívüli módon megnehezíti, sőt gyakran egyenesen lehetetlenné teszi a szabályozandó társadalmi viszony és az ezt kifejező jogszabály tartalmi általánosságának kihámozását, feltárását, s ezzel a jogi norma és az eldöntendő, konkrét, egyedi jogeset kapcsolatának a jogszabály realizálódási folyamatában történő megteremtését.

A másik logikai-filozófiai kategória, amelyben – mint láttuk – a jogszabály hipotézisének, diszpozíciójának és jogkövetkezményének tárgyi tartalma megjelenik, az egyediségnek éppen ellentéte: az *általánosság*. Az általánosság kategóriájának logikai-filozófiai jelentését vizsgálva, Hegel állandóan hangsúlyozza, hogy „mind a megismerés, mind gyakorlati magatartásunk szempontjából a legnagyobb fontosságu, hogy a tisztán közöst ne tévesszük össze az igazában általánossal, az egyetemessel”.¹⁴ Ahhoz, hogy eljuthassunk az általánoshoz, nem elegendő csupán pusztán absztrakcióval kiemelni azt, ami közös a sok közvetlenül-érzékileg adott egyesben. „Ha az általánoson azt értjük – írja Hegel¹⁵ – ami több egyesnek *közös* mozzanata, akkor annak *közömbös* fennállásából indulunk ki, és a fogalom meghatározásába belekeverjük a *lét* közvetlenségét.” Az egyesekben megnyilvánuló igazi általános tehát nem az átlag, vagy a sok egyesből elvonatkoztatás útján nyert közös, hanem a *közös* és a *lényeges*, tehát a közös lényeg.¹⁶ Ugyanebben az értelemben beszél az általánosságról mint absztrakcióról Marx, amikor a politikai gazdaságtani kategóriák általánosságát elemzi és Hegel említett fejtegetéseit materialista módon talpukra állítva, megállapítja, hogy „az *általános*, vagyis az összehasonlítás által különválasztott közös”, amely maga is sokszorosan tagolt, „különböző meghatározásokba széjjelváló”, „értelmes elvonatkoztatás”, ha az azonosság mellett nem feledkezünk meg a „*lényeges* különbségről”.¹⁷ Az általános absztrakciók, az általánosság vonatkozásában tehát Marx is a közösség, az elvonatkoztatás révén nyert közös vonások *lényegiségét* húzza alá.

A jogszabály tárgyi tartalmának általánossága sem jelent mást, mint azt, hogy a jogi norma hipotézisében, diszpozíciójában és jogkövetkezményében azoknak a helyze-

¹⁴ Hegel: A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. A logika. Budapest 1950. 253. o.

¹⁵ Hegel: A logika tudománya. II. rész. Budapest 1957. 228. o.

¹⁶ Hegel: A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. A logika. Budapest 1950. 21. § 57–58. o.; 163. § 252–254. o.

¹⁷ Marx–Engels: Művei. 46/I. köt. Budapest 1972. 12–13. o.

teknek, eseteknek, körülményeknek, folyamatoknak és magatartásoknak, amelyek a jogi norma tárgyiasságát alkotják, lényegi közös mozzanatait, vonásait, jellegzetességeit, egyszerűen általánosságát fejezik ki. Az általánosság tehát a jogszabály tartalmát illetően is a lehető legnagyobb számú, látszólag különmemű egyes eset átfogásával, felölelésével egyértelmű. A jogi norma tartalmának az általánosság síkján való megragadása és kifejezése révén azt éri el, hogy így egyetemesen alkalmazható „látszólag heterogén tartalmú jelenségekre, amelyeknek heterogenitása megszűnik épp ebben a konkrét általánosságban”.¹⁸ A jogszabály tárgyi tartalmának általánossága tehát a jogi normának azt a specifikus vonást kölcsönzi, hogy a jogszabály a szabályozása alá vont társadalmi relációk, feltételek, helyzetek és magatartások teljességét ragadja meg, azok totalitására vonatkozik. Az általános tartalmú jogszabálynak tárgyiassága teljességére, annak minden lényeges mozzanatára kiterjedése lényegében kizárja azt a lehetőséget, hogy a szabályozás alá vont társadalmi viszonyok, tárgyi feltételek, körülmények és magatartások valamely egyedi megnyilvánulási formája kikerüljön a jogszabály hatóköréből. Ennek nem kis ára viszont az, hogy a jogi norma tárgyi tartalma éppen általánosságából következőleg – még akkor is, ha az a lényegi általánosság és nem – mint gyakorta észlelhetjük – a pusztán közöst ragadja meg – jelentősen eltávolodik a kifejezett tárgyiasság konkrét, egyedi jelenségformáitól, megszüntetve, felszámolva az egyes és a különös formáknak azt a komplexusát, amelyben az általános egyáltalán megjelent. Ezért az imént idézett larenzi aforizma második fele is kétségkívül megalapozott és igaz: „Az azonban, aki túl keveset akar szabályozni (kevés nagyon általános tényállásra szorítkozik) túl sokat szabályoz (nevezetesen olyan eseteket is, amelyeket nem ezen a módon szabályozott volna, ha ezt meggondolta volna)”.¹⁹ Ez egészen nyilvánvalóvá válik, ha a figyelmet a tárgyi tartalmukat az általánosság szintjén kifejező jogszabályok realizálódási folyamatára irányítjuk. A tárgyi tartalmát az általánosság kategóriájában megjelenítő jogszabályok nehézségei és problematikussága ugyanis az általános tartalmú jogi normának a konkrét, egyedi jogesetre való alkalmazása, a konkrét jogeset és a jogi norma közötti kapcsolat megteremtése során mutatkozik meg. A jogi norma tárgyi tartalmának általánossága – mint az imént jeleztük – elvonatkoztat a tárgyiasság egyedi, esetleges jelenségformáitól, s így a lehető legnagyobb távolságot hozza létre a jogi norma tartalma és a szabályozásra kerülő társadalmi viszonyok, helyzetek, esetek, emberi magatartások stb. konkrét jelenségvilága között. Ilyenformán a jogszabály realizálódási folyamatában, kiváltképpen a jogalkalmazásban rendkívül problematikussá válik a konkrét jogesetek jelenségvilága és az ezekből absztrahált jogszabályi tartalom általánossága között a konkrét kapcsolat megteremtése. Egyfelől nagyon nehéz pusztán a lényegi közös jegyek, tehát az általánosság alapján a jogi norma tartalmában átfogott egyedi jelenségek, egyedi szituációk, folyamatok, magatartások konkrét körét megvonni: másfelől könnyen – éppen a jogszabályi tartalom tárgyi általánossága folytán – a jogi norma realizálódásának menetében olyan egyedi esetek, helyzetek és cselekedetek is a szóban forgó

¹⁸ Lukács György: A különosság mint esztétikai kategória. Budapest 1957. 150. o.

¹⁹ Larenz, K.: I. m. 187. o.

jogszabály hatókörébe kerülnek, amelyek rendezésére pedig a jogi norma nem is irányult. Ezért, jóllehet, a jogi norma tárgyi tartalmának a tudományos általánossághoz közeli elhelyezkedése tudja a tárgyiasság lehető legnagyobb számú egyedi jelenségformáit átfogni, a jogszabályi tartalomnak az általánosság kategóriájában való kifejezése nem bizonyul tökéletes és problémamentes megoldásnak.

A jogi norma tárgyi tartalmának mind az egyediség, mind az általánosság szintjén való kifejeződése kiváltképpen a jogszabály realizálódási folyamatában az egyes és az általános közötti konkrét kapcsolat kialakulását, megteremtését illetően mutatkozott problematikusnak. Az a logikai-filozófiai forma, amely az egyestől az általánoshoz, illetve az általánostól az egyeshez való átmenetet közvetíti, amely az egyest és az általánost összekapcsolja, amelyen keresztül az egyes és az általános egymásba átcsapása végbemegy, a *különösség* kategóriája. „A mozgást az egyestől az általánoshoz és megfordítva, mindig a különös közvetíti; ez reális közvetítő tag mind az objektív valóságban, mind az ezt megközelítő adekvátsággal visszatükröző gondolkodásban. De nagyon sajátos jellegű közvetítő tag.”²⁰ A különösség olyan közvetítő logikai kategória, amelybe mind az egyediség, mind az általánosság mindig megszüntetve megőrizve jelenik meg. A különösség, miként az egyediség és az általánosság is, olyan logikai forma, amelyet nem kívülről viszünk be vagy alkalmazunk a valóságra, hanem a természetben és a társadalomban meglévő objektív tényállások visszatükröződése. Ezért nem meglepő, hogy Marx – mint korábban láttuk – arra utal,²¹ hogy az egyes ember és a társadalom között közvetítő társadalmi kategóriák logikai kifejezése éppen a különösség. Figyelmünket a jogszabály tartalmára, arra fordítva, hogy a társadalmi viszonyok, helyzetek, körülmények, emberi magatartások tárgyiassága a jogi norma tartalmában túlnyomóan a különösség szintjén fejeződik ki, a különösség logikai-filozófiai kategóriájának két sajátosságát kell kiemelni: az egyik a különösség *relativitása*, a különösség helyzeti jellege, az, hogy a különös relatív általánosságot képvisel az egyessel és relatív egyediséget az általánossággal szemben. A jelenségek állandó változása és fejlődése, valamint a megismerés állandó megközelítő jellege következtében nemcsak az egyedi és az általános határai tolódnak egyre kijebb, hanem a különösség is átalakul, s a fejlődés menetében hol egyedivé, hol általánossá válik: „Az általános meghatározott konkrét viszonyok között specifikálódik, meghatározott vonatkozásban különössé válik; de az is megeshet, hogy az általános elnyeli, megsemmisíti a különösségeket, vagy új különösségekkel kölcsönhatásban lép fel, vagy egy korábbi különösség fejlődik általánossággá és megfordítva.”²² A különösség másik, a jogszabály tartalma vonatkozásában is jelentős sajátossága, hogy a különösség nem fix pontot vagy közvetítő tagot jelent, hanem egy meglehetősen széles és gazdag mozgási teret, közvetítő szakaszt az egyes és az általános között. A különbség mindig az egyestől az általánoshoz és megfordítva vezető közvetítő mező, közvetítő közép: „A különösség nem csupán viszonylagos általánosítás, hanem csupán út az egyeditől az általános felé (és megfordítva), hanem egy – az objektív valóság lényege által elő-

²⁰ Lukács György: I. m. 92. o.

²¹ Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Budapest 1970. 70–71. o.

²² Lukács György: Az esztétikum sajátossága. 2. köt. Budapest 1965. 180. o.

idézett és a gondolkodásra rákényszerített – szükségszerű közvetítés az egyediség és az általánosság között. Mégpedig olyan közvetítés, amely korántsem csupán egyszerű összekötő kapocs az egyedi és az általános között – ez a funkció persze a különösség egyik legfontosabb jellegzetessége –, hanem e funkcióban, beteljesítése által, önálló jelentőséghez is jut.”²³

A jogszabály tárgyi tartalmának a különösség szintjén történő megragadása és kifejezése azzal jár, hogy a különösségnek mint filozófiai-logikai kategóriának az imént említett sajátos vonásai a jogszabály tartalmát, sőt egészét illetően fejtik ki specifikus szerepüket és hatásukat. Mind az egyediség, mind az általánosság kategóriájában megjelenő jogszabályi tartalom vizsgálata során azt hangsúlyoztuk, hogy egyik kategória sem képes a jogi szabályozás sajátos társadalmi rendeltetését figyelembe véve, a jogi norma tárgyiasságát adekvátan kifejezni. Az általánosban a tárgyiasság egyedi, az egyediségben a tárgyiasság általános vonásai rejtőztek úgy el, hogy egyikben a másikat rendkívül nehezen lehetett csak felfedezni, egyikből a másikat nagy erőfeszítésekkel kihámozni. A jogi normák tárgyi tartalma – mint láttuk – túlnyomóan a különösség kategóriájában jelenik meg. Ez mindenekelőtt annyit jelent, hogy a jogi norma tartalmában a társadalmi viszonyok, helyzetek, körülmények, emberi magatartások tárgyiasságának meghatározott egyedi vonásai és általánossága egy olyan komplexust hoznak létre, amely a két szélső pont között mintegy közvetítő közeget alkot. A jogszabály hipotézisében, diszpozíciójában és jogkövetkezményében a különféle tárgyiasságok nem egyediségükben, nem is általánosságukban jelennek meg, hanem azokkal a sajátos, jellegzetes, különös vonásaikkal jellemezve, amelyek egyfelől a szóban forgó szituáció, körülmény, eset, magatartás egyedi mozzanatait bizonyos szinten, a különösség szintjén általánosítják; másfelől az adott tárgyiasságok általánosságát az egyedi mozzanatok irányában specifikálják, különössé teszik. Ennek igazolására korábban a jogszabályok hipotézisének, diszpozíciójának és jogkövetkezményének tárgyi tartalmát vizsgálva, számos példát hoztunk fel. A jogi norma tárgyi tartalmának a különösség szintjén történő megragadása és kifejezése – mint láttuk – rendszerint vagy a társadalmi viszony, eset, magatartás általánosságának kiemelésével történik, úgy, hogy ahhoz mindjárt olyan egyedi vonásokat és mozzanatokot fűznek, amelyek ezt az általánost az egyedihez közelítve, megszüntetve megőrzik és így specifikálják, vagy a helyzetek, körülmények, cselekedetek ama egyedi vonásainak meghatározásával, amelyek a tárgyiasság általánosságát is pregnánsan kifejezésre juttatják, az ún. különösség megragadásával. A jogi norma tárgyi tartalma akár egyik, akár másik módon szerveződjék is meg, mindenképpen elkerüli mind az egyediségre, mind az általánosságra koncentráltással szükségképpen velejáró veszélyeket és nehézségeket. A tárgyiasságnak a jogszabályi tartalomban a különösség szintjén kifejeződése ugyanis már eleve nem irányul a társadalmi viszonyok, helyzetek, körülmények és emberi magatartások extenzív totalitásának közvetlen megragadására, de nem is éri be a tárgyiasság általánosságának az egyedi mozzanatoktól szükségképpen elvonatkoztató kifejezésével sem. Ha a különösség logikai-filozófiai kategóriájának

²³ Uo.

közbenső helyzeti jellegére, közép voltára és közvetítő szerepére utaltunk, akkor ez a jogi norma tárgyi tartalmának kifejeződésében mindenekelőtt ott jut szerephez, hogy a szabályozás körébe vont társadalmi helyzeteknek, relációknak, emberi cselekedeteknek és körülményeknek a jogszabály tartalmában kifejeződések ezek meghatározott egyedi vonásai és általánossága megszüntén megőrizve úgy jelennek meg, hogy e két szélső ponton elhelyezkedő mozzanatok (egyedi – általános) sajátos módon összekapcsolják, a kettő között közvetítenek, az átmenetet közöttük megteremtik. Ez esetben megtörténik ugyan a tárgyiasság általánosítása, de a jogszabályi tartalom nem ezt az általánost közvetlenségében, hanem meghatározott egyedi mozzanatokkal specificálva fejezi ki, azaz az egyedit az általános, az általánost pedig az egyedi révén közvetíti. Mind ebből, mind a korábban a jogszabály hipotézise, diszpozíciója és jogkövetkezménye tárgyi tartalmának elemzéséből, kiváltképpen a különőség kategóriájában megjelenő jogszabályi tárgyi tartalom vizsgálatából kitűnik, hogy a jogi norma tárgyi tartalmának ez a különősége ugyancsak nem fix pont, hanem széles mozgási tér, egész mezeje a közvetítéseknek: „kezdet és vég (általánosság és egyediség) sem fix pontok semmiképpen a szónak szigorúan vett értelmében, hanem a gondolkodás és a megismerés fejlődésének épp az a tendenciája, hogy mind messzebbre tolja ki őket. Ha azonban pontosan szemügyre vesszük a dialektikus mozgást az általánostól az egyes felé és megfordítva, észre kell vennünk, hogy a közvetítő közép (a különőség) ugyancsak sokkal kevésbé lehet fix pont, meghatározott tag. . . , hanem bizonyos értelemben egész mezeje a közvetítésnek. . .”²⁴ A különőségnek ez a rendkívül széles mozgási tere az egyes és az általános között a jogszabály tárgyi tartalmának különös kifejeződésében is megmutatkozik, és nagy jelentőségű. Arról van szó, hogy – mint láttuk – a különféle jogszabályok a tartalmukban kifejeződő tárgyiasságot a különőségnek ebben a közvetítő mezőjében a legeltérőbben ragadják meg. Korábbi vizsgálódásaink során többször utaltunk arra, hogy ez vagy az a jogi norma tárgyi tartalmát – jóllehet a különőség síkján – hol az egyedi, hol inkább az általános közelében határozza meg. Ennek persze nagyon sokféle oka és indoka lehet (megismerési, jogrendszerbeli, a jogi szabályozás módszeréből adódó, ideológiai, politikai), amelyek elemzése most nem lehet feladatunk. De a lényeges az, hogy a jogi normák tárgyi tartalmukat elsősorban tulajdonképpen társadalmi rendeltetésüktől meghatározottan – amennyiben a különőség mozgási terében határozzák meg – igen változóan, az egyes és az általános közötti mezőben bárhol kifejezik.

Mind az egyediségnek, mind az általánosságnak mint a jogszabály tárgyi tartalmát kifejező kategóriáknak az elemzésénél állandóan figyelemmel voltunk a tárgyiasság jogszabályi tartalomban való visszatükröződésének nem tisztán elméleti, hanem elsősorban és közvetlenül gyakorlati jellegére, arra, hogy a jogszabályi tartalom – akár az egyediség, akár az általánosság kategóriájában – megszerveződésének próbája mindenkor az, hogy képes-e az e szinteken kifejeződő tárgyi tartalommal rendelkező jogszabály tulajdonképpen rendeltetését betölteni, hogy tud-e érvényesülni, mennyire tudják ezek a tartalmat kifejező kategóriák a jogszabály realizálódását elősegíteni. Nem

²⁴ Lukács György: A különőség mint esztétikai kategória. Budapest 1957. 93. o.

lehet ez másként a jogszabály tárgyi tartalmát a különösség kategóriájában kifejező jogi normák vizsgálatánál sem. Ha a tárgyi tartalmukat a különösség szintjén kifejező jogszabályok realizálódási folyamatát szemügyre vesszük, azt tapasztaljuk, hogy abban a különösség éppen ama sajátosságának van rendkívüli szerepe, amelyet az imént hangsúlyoztunk: közvetítő természetének. A különösség mint a jogi norma tartalmának felépítését meghatározó kategória a jogszabály társadalmi rendeltetését betöltő érvényesülési folyamatában a legteljesebb mértékben kiéli és valóra váltja közvetítő természetét és szerepét. A jogi norma tárgyi tartalmát kifejező különösség közvetítő, átmeneti jellege a jogszabály realizálódási folyamatában a jogi normától mint általánostól az egyedi konkrét jogesethez való átmenet és közvetítés megteremtésében nyilvánul meg.

A jogi norma realizálódási folyamatában ugyanis a legnagyobb problémát – mint azt az egyediség és az általánosság kategóriájában megszerveződő tárgyi tartalommal rendelkező jogi normák érvényesülését vizsgálva láttuk – éppen az eldöntendő konkrét, egyedi eset, magatartás és a jogi norma hipotézisében, illetve diszpozíciójában megfogalmazott tényállás és előírt magatartás közötti kapcsolat megteremtése jelenti. A jogszabálynak ez a tárgyi tartalma akár az egyediség, akár az általánosság kategóriájában fejeződik ki, a jogalkalmazót mindenképpen nehéz feladat elé állítja, hogy az általános szintjén megragadott tényállás körében az előforduló, megítélendő egyedi eset helyét megjelölje, illetve hogy az egyedi kategóriájában megjelenő hipotézis vagy diszpozíció tartalmának olyan általánosságát kihüvelykezze, amely a konkrét, egyedi esetre vonatkoztatást lehetővé teszi. Jelentősen megváltozik a helyzet a tárgyi tartalmát a különösség szintjén kifejező jogszabályok realizálódási folyamatában, amikor is a jogi norma tárgyi tartalma sem pusztán a tárgyiasság általánosságát, sem közvetlen egyediségét ragadja meg, hanem a két szélső pontot összefűző, összekapcsoló mezejét a különösségnek, amelyben az egyedi és az általános megszüntet megőrizve található meg. Ekkor a jogszabály érvényesülési folyamatában a konkrét eldöntendő eset egyedisége mind a jogszabályi tartalom különösségében kifejeződő általános, mind az ebben megjelenő egyedi vonások alapján sokkal egyszerűbben és könnyebben vonható a jogszabály hatálya alá. Ebben kétségkívül a különösség egyes és általános közötti sajátos közvetítő jellegének van nagy szerepe és jelentősége. Nyilvánvaló, hogy sokkal könnyebb és zavartalanabb a konkrét jelenség egyediségét és általánosságát egyaránt megragadó, közöttük elhelyezkedő és közvetítő különösség szintjén kifejezett jogszabályi tartalom és az eldöntendő konkrét eset közötti kapcsolat megteremtése, mint akár a csak egyedi, vagy a csak általános mozzanatokra koncentrált jogszabályi tartalom és a konkrét jogeset összekapcsolása. Ami itt az előtérben áll, az logikailag kifejezve az *egyediség* és a *különösség* összefüggése: kapcsolat a jogeset egyedisége és a jogszabály tárgyi tartalmának különössége között.

Még nyilvánvalóbbá és jelentősebbé válik a különösség közvetítő szerepe, ha a figyelmet a jogszabály tárgyi tartalmának arra a sajátos közbenső helyzetére fordítjuk, amelyet az eldöntendő konkrét egyedi jogeset és a jogszabály mint komplexus teljessége között foglal el. Ekkor a jogszabályi tartalom középjellege, közvetítő természete teljessé válik, mert már nemcsak a jogeset egyedisége és a jogi norma tárgyi

tartalmának különossége, hanem e különösség és a jogi norma mint komplexus döntő általánossága közötti összefüggés is a vizsgálódás terébe kerül. A jogi normának mint komplexusnak döntő kategóriája ugyanis *általánossága*, amely kiváltképpen érvényességében mutatkozik meg. Ennyiben tehát előlegeznünk kell azt, ami részletesen majd a jogszabály érvényességének, normativitásának vizsgálata során kerül kifejtésre. Ha a jogi normát mint totalitást, mint komplexust ebben a döntően általános jellegében vesszük szemügyre, és mint ilyet hozzuk vonatkozásba a konkrét, egyedi jogesettel, akkor azonnal felmerül a közvetítő mozzanat szükségessége és feltételezése. A jogi norma általánossága, az a tény, hogy a jogi norma a társadalom egészére vagy jelentős részére, a szabályozás alá vont, előfordulható tárgyak, tények, körülmények, esetek, magatartások tömegére nézve általánosan érvényes, azonnal felveti a jogi norma mint egész általánossága és a konkrét jogesetek egyedisége közötti kapcsolat kérdését. Azoknak a mozzanatoknak a sorában, amelyek a jogszabály általánossága és a jogesetek egyedisége között közvetítenek, jelentős helyet foglal el a jogi norma tárgyi tartalma, azoknak a tárgyiasságoknak elvont, sajátos kifejeződése, amelyek konkrétan az egyedi jogesetekben jelennek meg. Amennyiben a jogi norma tárgyi tartalma egy olyan kategóriában fejeződik ki, amelyet kiemelkedően és közvetlenül közép volta, közvetítő természete jellemez, a jogszabálynak ez a tárgyi tartalma egyfelől a jogesetek egyediségével, másfelől a jogszabálynak mint egésznek, mint komplexusnak általánosságával is kapcsolatba kerül, mégpedig a kettő között helyezkedve el, a két szélső pontot közvetítő módon. A jogi norma tárgyi tartalmát kifejező különösség tehát nem olyan közép, gyűjtőpont, ahol a jogeset egyediségétől a jogi norma általánosságához és visszavezető mozgások összpontosulnak, ahol a jogi norma tárgyi tartalmának különossége a jogeset egyediségétől a jogi norma általánosságához és visszavezető mozgások lezárásaként jelentkezik – mint azt korábban feltételeztük²⁵ –, hanem az elméleti megismeréshez hasonlóan valóban *közvetítő közép*. Az elméleti megismerésben ugyanis „ez a mozgás mindkét irányban valóban az egyik szélsőségtől a másikhoz megy, a közép pedig, a különösség, mind a két esetben közvetítő szerepet játszik...”²⁶ Mutatis mutandis erről van szó a jogszabály tárgyi tartalmának különösségénél is, csakhogy itt kiemelkedően gyakorlati jellegű és irányultságú jogi vizsgálatokról lévén szó, a különösség mint közép nem a megismerési folyamat két szélső pontja között közvetít, hanem a jogeset egyedisége és a jogszabály mint komplexus általánossága között. Ennek a folyamatnak és összefüggésnek jelentős mozzanatai: a jogeset egyedisége, a jogszabály tárgyi tartalmának különossége és a jogszabály totalitásának általánossága. E mozzanatok mozgásában nem egyszerűen megismerésről van szó, hanem arról, hogy egyfelől a tárgyiasságok egyediségét a jogi szabályozás teleologikus struktúráját figyelembe véve a jogszabály különös tartalmává teszik, majd ezt a jogi norma általános érvényessége alá vonják; másfelől az illetékesen általános érvennyel megjelenő jogszabályi tartalom különösségét a jogesetek egyediségére vonatkoztatják. Mindebből kitűnik, hogy a jogi norma tárgyi tartalmának különossége nem gyakorol kategoriális fennhatóságot a jogi normákat illetően. A

²⁵ Lásd: *Peschka Vilmos*: Jogforrás és jogalkotás. Budapest 1965. 327–329. o.

²⁶ *Lukács György*: I. m. 129. o.

különösség tehát a jogi normának nem döntő kategóriája,²⁷ legfeljebb arról lehet szó, hogy a különösség az a kategória, amelyben a jogszabály tárgyi tartalma optimálisan kifejeződik. Eszerint a jogi norma tárgyi tartalmának különössége a jogszabály mint totalitás általánosságának részben tárgya, részben pedig realizálódását szolgáló eszköz.²⁸

6. A JOGI NORMA TÁRGYI TARTALMÁNAK TIPIKUSSÁGA

A jogi norma tárgyi tartalmának különösségét a típus, a tipikus reprezentálja és testesíti meg. A típus és a tipikus az a jelenség és visszatükröződési forma, amelyben a különféle tárgyiasságok (társadalmi viszonyok, emberi helyzetek, szituációk, magatartások, különböző körülmények, folyamatok stb.) különösségükben a jogszabály tartalmaként megjelennek. A tipikus, miként a különös, az élet kategóriája, amely a visszatükröződési folyamatokban általában, így a jogi visszatükröződésben konkrétan, a jogszabály tárgyi tartalmának kialakulásában is jelentős szerepet és funkciót tölt be. A tipikus ugyan „az a közbülső terület, amelyben az emberek, helyzetek, tettek stb. egyediségének általánosított jelentősége összpontosul, de közben ezek egyediségét nem szünteti meg, sőt, még intenzívebbé teszi”.²⁹ A típus kategóriáját a filozófiai és a jogelméleti irodalomban a legkülönfélébb jelentéssel, értelemben használják. Általában megkülönböztetnek egyfelől átlag vagy gyakorisági típust, másfelől totalitás- vagy alak-típust. Az átlag vagy gyakoriság típus a megszokott, a szabályszerű, a jellegzetes. Ezzel szemben az a kép, amely a különféle, összeszövődő, közvetítő tagok által összefüggő egyedi vonásokból, az így létrejött kapcsolatban mint egész, mint alak konstituálódik, a totális vagy alaktípust jelenti. Más értelemmel ruhazzák fel a típus kategóriáját azok, akik szemlélt, illetőleg gondolatilag megragadott, különösségében megismert típusról szólnak. Az első pusztán az adottat fogja fel, de nem annak lényegét és szükségszerűségét is, mint a típust gondolati formává tevő kategória. Végül ismeretes a normatív ideáltípus és a vele szemben álló empirikus típus. Az előbbi minta, modell, példakép, az utóbbi viszont a dolgok saját leképzése.³⁰ A típus marxi felfogása az imént említett típusértelmezések egyikével sem azonos, se nem átlag, se nem ideáltípus, nem pusztán szemléleti vagy empirikus, aminthogy tisztán gondolati, illetve alaktípusnak sem minősíthető. A típus ugyanis magának a valóságnak egyik lényeges megjelenési formája, amely a különféle visszatükröződési folyamatokban és formákban is kifejeződik. A típus kategóriája a konkrét társadalmi viszonyoknak, helyzeteknek vagy jelenségeknek, a konkrét társadalmi viszonyban megjelenő embernek és tevékenységének azokat a legkonkrétabb és legkifejtettebb szükségszerű tulajdonságait foglalja össze, amelyekben a

²⁷ A jogszabálytani vizsgálódások fényében meghaladottnak tekintjük azt a korábban kifejtett koncepciót, amely a különösséget mint a jogi visszatükröződés világának döntő kategóriáját feltételezte (*Peschka: Jogforrás és jogalkotás. 324–342. o.*)

²⁸ Lásd: *Lukács György: Az esztétikum sajátossága. 2. köt. Budapest 1965. 198. o.*

²⁹ Uo. 281. o.

³⁰ Lásd: *Larenz, K.: I. m. 333–337. o.*

törvényszerű, a lényeges, az általános meghatározások világosabban és szembe-
tűnőbbben jelentkeznek. A típus a konkrét objektív társadalmi helyzetből és
törvényszerűségekből levezetett, ezekből szükségszerűen következő vonások és vonat-
kozások koncentrált gondolati kifejezése: „Típuson ama meghatározások koncentrált
összefoglalását értjük, amelyeket a társadalomban, mindenekelőtt a termelés folya-
matában elfoglalt határozott konkrét hely objektív szükségszerűen életre hív. Ezzel a
típus fogalma az általános törvényszerűség fogalmának rendelődik alá. Mind az életben,
mind a tudományban tehát közvetlenül különös jellegű.”³¹ A típus tehát olyan társad-
almi jelenség és kategória, amely a konkrét társadalmi viszonyok objektív
törvényszerűségei és lényegi általánossága által meghatározott, ezekből szükségszerűen
előálló legkonkrétabb és legkifejtettebb tulajdonságait, meghatározásait és vonat-
kozásait reális ellentmondásosságuk legmagasabb fokán ragadva meg, az adott konkrét
társadalmi viszonyok és helyzetnek mind lényegi általánosságát, mind egyedi jelen-
ségformáját megszünten megőrizve úgy foglalja magában, hogy benne a törvényszerű,
az általános, a lényeges meghatározások egyúttal még világosabban jelentkeznek.

A típus és a tipikus a különféle visszatükröződési folyamatokban és formákban
eltérő sajátosságokat, jellegzetességeket mutat. Ha tehát a típus jelentését és jelentő-
ségét, helyét és szerepét a jogszabály tárgyi tartalmában tisztázni akarjuk, a figyelmet
elsősorban azokra a specifikus forrásokra kell irányítani, amelyek a jogi norma tárgyi
tartalmának tipikusságát jellemzik, és ezt a tipikusságot a más visszatükröződési folya-
matokban és formákban (tudomány, esztétika stb.) jelentkező típustól megkülön-
böztetik. A jogszabály és általában az egész joggyakorlat antropomorf természetű. Ez
annyit jelent, hogy a jogi norma az emberre koncentrált, emberi cselekedetek és maga-
tartásmódok kialakítására irányul, az emberek viszonyaira, egymással szembeni visel-
kedésükre vonatkozik. A jogi norma az emberekhez szól, közvetlenül általa előre meg-
határozott magatartások kifejtésére hív fel. Természetesen a társadalmi-jogi jelen-
ségeknek a szabályozásra kerülő emberi magatartásokban és viszonyokban érvényesülő
objektív törvényszerűségei és lényeges vonásai a jogi normában is megrögződnek, de
nem a tudományos dezantropomorfizáló visszatükröződés tisztaságával, hanem
történelmi tipikusságában, az emberi szubjektív mozzanatokkal az antropomorf rá-
rakódásokkal együtt úgy, ahogy azokat a társadalmi fejlődés mindenkor konkrét álla-
pota meghatározza. A jogi normának ez az antropomorfizmusa fejeződik ki abban,
hogy a jogi norma az emberi magatartások és cselekvések tekintetében megnyilvánuló
szabályozó szerepét azáltal valósítja meg, hogy a szabályozandó emberi magatartásokat
és helyzeteket mint tárgyiasságokat tartalmában tipikus magatartási módokban és
tényállásokban foglalja össze, fejezi ki, mégpedig úgy, hogy ez a tipizálás pluralisztikus
jellegű. A jogi norma tárgyi tartalmában jelentkező típusoknak ez a pluralitása az,
ami – többek között – a jogszabályokban szerepet játszó típusnak a tudományos
típustól való eltérését mutatja. Míg a tudományos visszatükröződés a tiszta típus meg-
határozására, valamely társadalmi viszony vagy jelenség tipikus vonásainak a leg-
magasabb általánosítás eszközeivel egyetlen típusba való összpontosítására törekszik,

³¹ Lukács György: A különösség mint esztétikai kategória. Budapest 1957. 217. o.

tehát a típusok minimumának elérésére, a típus általánossá emelésére,³² addig a jogi norma tárgyi tartalmában az adott társadalmi viszony, helyzet, szituáció, illetve a benne résztvevők magatartása tipikusságának erősebb vagy gyengébb vonásai jelennek meg, és nem az adott társadalmi relációt vagy helyzetet sűrítő tiszta típus, minek folytán a típusok egész sora jön létre. Jóllehet, a jogi norma tárgyi tartalmában az egymást kiegészítő, egymással ellentétes típusok pluralitása jön létre, a jogszabály társadalmi rendeltetése, a gyakorlatra irányultsága elsősorban a tipikus és az atipikus ellentétét tolja előtérbe. A jogszabály tárgyi tartalmának a típusok pluralitásában történő kifejezése arra irányul, hogy az e típusokban megragadott tárgyiasságoktól eltérő, atipikus jelenségek, helyzetek és magatartások a jogi norma szabályozó hatókörén kívül rekedjenek.

A jogi norma tárgyi tartalmában megjelenő típusok jelzett pluralitása a jogszabály tárgyi tartalmának az egyediséggel való kapcsolatára, a jogszabály tárgyi tartalmának az egyediség felé orientálódására utal. A típusok pluralitásában ezt a kétségkívül megnyilvánuló tendenciát azonban a jogszabály tárgyi tartalmának két további sajátos vonása jelentősen módosítja. Már a tipikusnak és az atipikusnak a jogszabály tárgyi tartalmának pluralitása mellett vagy ellenére a jogszabály társadalmi rendeltetése, gyakorlati jellege folytán előtérbe kerülése és hangsúlyozott jelentsége a típusok általánossága felé mutat; csak megerősíti ezt a jogszabályok tartalmi különösségének korábbi elemzése, amely arról tanúskodott, hogy a jogi norma tárgyi tartalma a különösség mozgásterében rendszerint az általánosság közelében helyezkedik el és annak irányába mozog. A jogszabály tárgyiasságát, egy adott helyzetet, körülményt, folyamatot, magatartást illetően a jogi norma tartalmában a típusok pluralitása jön ugyan létre, ezekre a típusokra azonban az jellemző, hogy bennük az általános meghatározások vannak túlsúlyban. A jogi norma tartalmában is „egy helyzetet annál határozottabban nevezünk majd tipikusnak, minél inkább túlsúlyban vannak benne a reá vonatkozó általános meghatározások; hiányuk, gyengébb jelentkezésük, esetlegességek fontos szerepe benne többé vagy kevésbé atipikussá teszi azt, és az egyediséghez hozza közel”.³³ A jogi norma tárgyi tartalmának az általánosság felé hajlását mutatja az a Larenz által kiemelt³⁴ sajátos kapcsolat is, amely a jogszabály tárgyi tartalmának típusait az egyes ugyancsak tartalmi jellegű absztrakt, általános fogalmakkal összefűzi. A jogi norma tárgyi tartalmát a benne található általános (absztrakt) fogalmak és a típusok viszonyát illetően is találó a híres kanti aforizma: A fogalmak típusok nélkül üresek; a típusok fogalmak nélkül vakok. Larenz hangsúlyozza, hogy „a ‚típus’ tartalmilag gazdagabb, mint a hozzárendelt (absztrakt) fogalom”.³⁵ A típus — mint különös — egész sor olyan egyedi vonást tartalmaz, amelyektől az absztrakt fogalom eltekinthet. Ezen alapul a jogszabály tárgyi tartalmának az a sajátos jelensége, hogy a benne található általános (absztrakt) fogalmaknak (szerződés, jogi személy stb.) olyan

³² Lukács György: Az esztétikum sajátossága. 2. köt. Budapest 1965. 221. o.

³³ Lukács György: A különösség mint esztétikai kategória. Budapest 1957. 217–218. o.

³⁴ Larenz, K.: I. m. 340. o.

³⁵ Uo. (eredetiben kurziválva)

jelenségek is alárendelhetők, amelyek több különféle típusban nyernek kifejezést, sőt a típusoktól többé-kevésbé eltérnek, azaz atipikus jelenségek. Ebben az értelemben az atipikus szerződések is szerződések; az olyan társaság is, amely egyik típusba sem sorolható, ha megfelel a jogi személy általános törvényi fogalmának, jogi személynek minősül stb. Mindez – mint Larenz kifejti³⁶ – a típus és a fajta (fajfogalom) különbözőségére, arra vezethető vissza, hogy míg a típusnál a 1 van a hangsúly, hogy az egy a többi (a hasonló) között (típusok pluralitása), addig a fajtánál a lényeges az, hogy az az általánosnak, a nemnek az elkülönülése. A jogszabály tárgyi tartalmában előforduló típusok pluralitása, illetve e típusoknak az ugyancsak a jogszabályok tartalmi mozzanataként jelentkező absztrakt (általános) fogalmakkal való kapcsolata, az a tény, hogy az absztrakt fogalomnak a típusok egész sora, sőt atipikus jelenségek is alárendelődnek, jól jelzi a jogi norma tartalmi típusainak az általánosság felé orientálódását és mozgását.

Ezt a folyamatot még tovább erősíti és pregnánssá teszi a jogi norma tárgyi tartalmának tipikusságát jellemző az a másik sajátosság, ahogyan ezek a típusok a jogi norma tartalmában megjelennek, kifejeződnek. Ha ezt a sajátosságot röviden, a további fejtegetések tartalmát előlegezve rögzíteni akarjuk, akkor az abban foglalható össze, hogy a típusok a jogszabály tartalmában *definiáltan* jelennek meg. Ez a megállapítás több vonatkozásban is tisztázásra szorul, mert a jogszabályi tartalom tipikusságának definíciókban, definitív formákban kifejeződése a típusnak mind az esztétikai, mind a tudományos típustól való jelentős eltérésére mutat. Éppen ebben a különbségben van a jogszabályi tartalom tipikusságának sajátossága, különössége. Az esztétikai visszatükröződésben szerepet játszó tipikus sajátlagosan esztétikai jellegét a kifejezésnek az a módja adja meg, hogy ott a különösséget reprezentáló tipikus közvetlen érzékiségében, anélkül, hogy az általánosnak a tudatban sajátos, a jelenségformától különválasztott alakot adnának, tehát az általános gondolati közvetlenségének kiiktatásával jelenik meg.³⁷ A jogi norma tárgyi tartalmában viszont – akárcsak a tudományos visszatükröződésben – a tipikus gondolati, fogalmi megragadásáról, rögzítéséről, kiemeléséről, a szabályozásra kerülő társadalmi viszony, helyzet, folyamatok és a bennük résztvevők magatartása, tevékenysége, tipikus vonásainak tisztán *fogalmi* kifejeződéséről van szó. A jogszabályi tartalomban tehát a társadalmi tárgyiasságok tipikus vonásainak és mozzanatainak a megragadása, kifejezése nem érzéki (mint az esztétikumban), hanem *gondolati közvetlenségükben*, kontemplatív módon megy végbe. A jogszabályi tartalom tipikusságának közvetlen kontemplativitását, fogalmiságát hangsúlyozva, ezt azonban csupán az esztétikum tipikusságától határoltuk el, de a legkevésbé sem a tudományos típustól, amely hasonlóképpen közvetlen gondolati formában jelenik meg.

A modern jogirodalomban meglehetősen elterjedt a típus és a definíció ellentétének hangsúlyozása.³⁸ Eszerint a típus alapvetően különbözik az absztrakt-általános foga-

³⁶ Uo. 339. o.

³⁷ Lásd Lukács György: A különosság mint esztétikai kategória. Budapest 1957. 183–184. o.

³⁸ Larenz, K.: I. m. 343. o.; Kaufmann, A.: Rechtsphilosophie im Wandel. Frankfurt am Main 1972. 310–312. o.; Jörgensen, S.: Typologie og realisme (Nordisk Genklang Festschrift til Carl Jacob Arnholt, Oslo 1969. 143–163. o.) stb.

lomtól, nem definiálható, nem lehet pontosan leírni, csak kifejthető; a típus nyílt, nincsenek szilárd határai, ezzel szemben a definíció, az általános fogalom zárt; míg a típus összekapcsol, közvetít, átmenetet képez, addig a definíció elválaszt, elhatárol, merevít. Egyszóval a típust nem lehet definícióba sűriteni, csak megközelítően leírni, „Mert a típus mindig tartalmilag gazdagabb, szellemibb, értelemszerűbb, szemléletesebb, mint az absztraktnak definiált fogalom.”³⁹ Ezeknek a típusra vonatkozó megállapításoknak igazsága számos vonatkozásban kétségtelen: a típus fogalmát vizsgálva hangsúlyoztuk annak különösségét, azt, hogy benne az egyedi és az általános megszünten megőrizve jelennek meg; közvetítő közép jellegét, amely az egyedi és az általános között átmenetet alkot; hogy a típus gazdagabb, tartalmasabb, mint a lényegre koncentráló általános fogalom. A típusnak és a definícióknak, definiált fogalmaknak ezen a különbségén alapul – többek között – a tudományos visszatükröződés dialektikus módszerének az a sajátossága, amely a definíciók módszerével szemben a meghatározások (Bestimmungen), a kifejtés, a körülírás módszerét helyezi előtérbe. Elég itt csupán Engelsnek a definíciók tudományosan csekély értékét hangsúlyozó kijelentésére,⁴⁰ vagy Marxnak a politikai gazdaságtan módszeréről szóló fejtegetéseire utalni.⁴¹ A marxista klasszikusoknak a definícióra és a kifejtésre, a meghatározásokra vonatkozó hivatkozott fejtegetéseit sűriti a következő megállapítás: „A definíció a maga részlegességét . . . valami végérvényes igazságként rögzíti, és ezért a jelenségek alapvető jellegén erőszakot kell tennie. A meghatározás a jelenségeket eleve átmenetieknek, kiegészítésre szorulóknak tekinti, olyasvalamiknek, amelyek lényegéhez tartozik, hogy továbbvigyék, továbbképezzék, konkretizálják őket.”⁴² Mindez a legkevésbé sem jelenti, hogy a tudományos típus nem jelenhet meg általános fogalomként definiálva. Általában azonban elmondható, hogy a tudományosan tipikust a meghatározások (Bestimmungen), a kifejtés adekvátábban ragadja meg, mint a definiálás, a fogalmi definíciók. Ez azonban – nem győzzük eléggé hangsúlyozni – pusztán a tudományos visszatükröződésben jellemzi típus és definíció viszonyát. Megváltozik a típus és definíció kapcsolata, ha a figyelmet a jogi norma tárgyi tartalmában kifejeződő típusra fordítjuk. Sőt – mint előre jeleztük – típus és definíció összefüggésének éppen e. a módosulása a tudományos visszatükröződésben észleltekhöz képest, adja a jogszabályi tartalom tipikusságának egyik sajátosságát. A típus és a definíció a jogi norma tárgyi tartalmában sajátos viszonyára érez rá Larenz, amikor megállapítja, hogy „definícióval azonban minden, nyílt típus, zárttá változtatható. A zárt típus alá – éppúgy, mint az absztrakt fogalom alá – esetek szubszumálhatók, és mindezen esetek számára pontosan ugyanazok a szabályok állíthatók fel”.⁴³ Arról van szó, hogy a jogi norma tárgyi tartalmában a típust, tipikust fogalmilag definiálják, definícióba sűritve fejezik ki. A jogszabály tárgyiasságát jelentő társadalmi viszonyok, szituációk, körülmények, folyamatok és emberi magatartások típusai, tipikus vonásai definiáltan, definíciókban

³⁹ Kaufmann, A.: I. m. 132. o.

⁴⁰ Marx–Engels: Művei. 20. köt. Budapest, 1963. 83. o.

⁴¹ Marx–Engels: Művei. 46/1. köt. 26–34. o.

⁴² Lukács György: Az esztétikum sajátossága. 1. köt. Budapest 1965. 25. o.

⁴³ Larenz, K.: I. m. 344. o.

jelennek meg. A jogi norma tartalmának ezzel a definiáltságával függ össze a nyelv fejlődésének az a sajátossága, hogy a társadalmi fejlődés jogi szabályozásának elterjedésével és megerősödésével „mind erőteljesebben indult meg a szavak, az állítások stb. jelentésében rejlő többértelműség mérséklése, visszaszorítása”.⁴⁴ A típusnak a jogszabály tárgyi tartalmában való ezen definiáltsága sajátos hierarchiát hoz létre a fogalom, a definíció általánossága és a típus, a típusok különössége között; a típus, a tipikus vonások definiáltságuk folytán alárendelődnek az általánosnak, a definíciószerű fogalmiság általánosságának. Parafrazálva az esztétikai típusról tett lukácsi megállapítást: az általános és a különös itt az inherencia viszonyát valósítja meg, ahol is természetesen az általánosság annak a szubsztancialitásnak az alapja, amelyhez a különösség hozzátartozik.⁴⁵ Ez a parafrazált megállapítás, amelynek igazsága a maga teljességében csak a jogszabály érvényességének általánosságáról szóló fejtegetésekben bontakozik majd ki, nemcsak azt a jelentős eltérést jelzi jól, amely a típus, a különös általánossággal való kapcsolatának a jogszabály tárgyi tartalmában való kifejeződése és az esztétikai visszatükröződésben való megnyilvánulása között áll fenn, hanem azt is, hogy a típus és a definíció között a jogszabály tárgyi tartalmában nem olyan ellentét feszül, amely – állítólag – a jogi norma realizálódási folyamatában szubszumpció és hozzárendelés (megfelelés) ellentétében nyilvánul meg. A típusnak a definíciótól eltérő, említett sajátos vonásaiból ugyanis a modern polgári jogelméletben azt a következtetést vonják le, hogy míg a definiált fogalomnak mindazokat az egyedi jelenségeket szubszumáljuk, amelyek a fogalom összes jegyeivel rendelkeznek, addig az egyedi jelenségeket a típusnak nem szubszumáljuk, hanem a típushoz hozzárendeljük mint olyanokat, amelyek annak többé vagy kevésbé megfelelnek.⁴⁶ A definiált fogalom alá tartozik, ami azzal azonos, a típusnak pedig az felel meg, ami hozzá hasonló: „A fogalom differenciálódásokat csak új alfogalmak (további megkülönböztető jegyek hozzáfűzése révén) alkotásával enged, a típus *önmagában* differenciálható.”⁴⁷

Az a tény, hogy a jogi norma tárgyi tartalmának tipikussága fogalmilag definiált, hogy a tárgyiasság tipikussága, tipikus vonásai definiáltságuk folytán az általánosnak, a definíciószerű fogalmiság általánosságának rendelődnek alá, különössé alakítja azt a kapcsolatot, amely a jogi norma mint totalitás általánosságát és a konkrét, eldöntendő jogeset egyediségét összefűzi. A jogi norma tárgyi tartalmának a különösséget reprezentáló tipikussága éppen az a híd, az a közvetítő mozzanat, amely a jogszabályt mint totalitásában döntően általánost a konkrét esetek egyediségével összekapcsolja. A jogi norma tárgyi tartalmának tipikussága elősegíti és biztosítja a jogi norma teljességének általánossága és a szabályozásra kerülő társadalmi viszony tárgyiasságának konkrét egyedi jelenségei közötti zavartalan és harmonikus kapcsolat, átmenet kialakulását. A

⁴⁴ Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. II. köt. Budapest 1976. 199. o.

⁴⁵ Lásd: Lukács György: Az esztétikum sajátossága. 2. köt. 225. o. Az eredeti szöveg az esztétikum vonatkozásában a következő: „Az általános és különös itt az inherencia viszonyát valósítja meg, ahol is természetesen a különösség annak a szubsztancialitásnak az alapja, amelyhez az általánosság inherens módon hozzátartozik.”

⁴⁶ Larenz, K.: I. m. 344. o.; Kaufmann, A.: I. m. 311. o. stb.

⁴⁷ Larenz, K.: I. m. 343–344. o.

típusban ugyanis a társadalmi viszony lényegi általánossága az adott konkrét társadalmi reláció vagy helyzet legkonkrétabb és legkifejlettebb tulajdonságaiban, meghatározásaiban és vonatkozásaiban jelenik meg. Minthogy pedig az adott társadalmi viszony, tárgyiasságoknak ez a tipikussága nem a konkrét társadalmi helyzet leggyakrabban visszatérő vonásainak átlagát foglalja össze, hanem „a legkifejlettebb és legkonkrétabb vonatkozásokat reális ellentmondásosságuk legmagasabb fokán,”⁴⁸ ami a konkrét társadalmi viszony vagy helyzet törvényszerű, lényeges vonásainak világosabb megnyilvánulását teszi lehetővé, ezért a jogi norma általánossága és a társadalmi viszony konkrét egyedi megjelenése közötti kapcsolat, átmenet kialakulása egyszerűbbé és biztosítottá válik. A jogalkalmazó az eléje került konkrét eset eldöntésekor ugyanis azt, hogy a szóban forgó esetre vonatkozik-e valamely adott jogi norma vagy sem, úgy állapítja meg, hogy megvizsgálja, felfedezhetők-e az adott egyes esetben a társadalmi viszony a jogi norma tartalmaként megragadott tipikus vonásainak, a lényegi általánosságot világosan kifejező legkonkrétabb és legfejlettebb vonatkozásainak, tulajdonságainak erősebb vagy gyengébb jelentkezései, megnyilvánulásai.

A jogi norma tárgyi tartalmának tipikusságából, abból, hogy a típus a különösöket reprezentálván az egyes és az általános közötti mozgékony, közvetítő teret alkot, amelynek határai folyékonyak, nem merevek, tehát, hogy a típus „nyílt”, egyoldalú és túlzott olyan következtetésre jutni, hogy a jogszabály tárgyi tartalmának tipikussága folytán a konkrét eldöntendő egyedi esetet a jogi norma totalitása általánosságának nem alárendelik, szubszumálják, hanem ahhoz hozzárendelik. A jogi norma tárgyi tartalmának tipikussága – mint arra az imént rámutattunk – valóban rendkívül jól megfelel annak a feladatnak, hogy a jogszabály totalitásának általánossága és a konkrét eset egyedisége közötti kapcsolatot megteremtse. De a típusnak és a tipikusnak azok a jellemző sajátosságai, amelyek e feladat megoldására olyannyira alkalmassá teszik, a jogi norma tárgyi tartalmában *sajátosan* nyilvánulnak meg, mely sajátosság éppen abból – a gyakorta figyelmen kívül hagyott – körülményből fakad, hogy a típus, a tipikus a jogszabály tárgyi tartalmában fogalmilag definiáltan fejeződik ki.

Az említett jogelméleti koncepciók, amelyek a jogi norma tárgyi tartalmának tipikusságát hangsúlyozva arra a következtetésre jutnak, hogy mivel a típus nyílt, határai folynak, „azokból a vonásokból, amelyek összességükben mint ‚tipikusak’, azaz mint e típus számára jellemzőnek tekinthetők, az egyedi esetben egyik vagy másik hiányozhat, vagy jelentésében korlátozott lehet, anélkül, hogy ezzel annak az individuumnak a típushoz tartozása már kérdésessé kellene hogy váljék,”⁴⁹ a jogszabályi tartalom tipikusságának éppen fogalmi definiáltságát hagyják figyelmen kívül. Sőt egyenesen azt állítják, hogy „a típust lehetetlen pontosan leírni”.⁵⁰ Mindebből következik, hogy a konkrét egyedi esetet a jogszabály általánosságának nem szubszumálják, hiszen lehetséges, hogy a jogszabályi tartalom tipikus vonásai közül egyik vagy másik a konkrét esetből hiányzik, vagy az a jogi norma tárgyi tartalmától eltérő más tipikus vonással is rendelkezik, hanem a jogi normához analogikus módon hozzárendelik. A

⁴⁸ Lukács György: A különösség mint esztétikai kategória. Budapest 1957. 218. o.

⁴⁹ Larenz, K.: I. m. 343. o.

⁵⁰ Kaufmann, A.: I. m. 312. o.

jogi norma alkalmazásában, realizálódási folyamatában tehát nem a logikai szubszumpció, hanem az analogikus hozzárendelés a döntő jogi-gondolati művelet. A jogi norma tárgyi tartalmának így felfogott közvetlen tipikussága, az ebből adódó analogikus hozzárendelés művelete a jog realizálódásában és alkalmazásában alapozzák meg – állítólag – éppen a jogszabály mint totalitás döntő általánossága és a jogeset konkrét egyedisége közötti kapcsolat harmonikus zavartalanságát.

Valójában azonban – mint jeleztük – közel sem ilyen egyszerű a helyzet, mert a típus a jogszabály tárgyi tartalmában nem a maga érzéki közvetlenségében, hanem fogalmi definiáltságában jelenik meg. Igaz, hogy a jogszabály tárgyi tartalmát kifejező fogalmi definíció – mint a fogalmi megismerés általában – nem képes a tárgyiasságok konkrét típusait és tipikus vonásait a maguk közvetlenségében, a formális azonosság értelmében maradéktalanul megragadni és kifejezni. De az sem kétséges, hogy a jogi norma tárgyi tartalmának tipikussága fogalmi definiáltságában átfogja a tárgyiasság tipikusságának és tipikus vonásainak lényegét, amely természetesen a valóságban a legkülönbébb egyedi jelenségformákban mutatkozik meg. A jogi norma tárgyi tartalmában fogalmilag definiáltan fejeződnek ki a különféle társadalmi viszonyok, szituációk, esetek, körülmények, folyamatok és emberi magatartások típusai és tipikus vonásai, amelyek a maguk különösségében a társadalmi lényeg általánosságát legkonkrétabb és legkifejtettebb vonásaikban ragadják meg. Általában megállapítható, hogy a tárgyiasság típusa vagy tipikus vonásai mint a különösséget reprezentálók, rendkívül mozgékonyak és a valóságban a legkülönbébb egyedi jelenségformákat ölthetik magukra, zártakká, rögzítettekké, határozottakká, egyszóval fogalmilag definiáltakká válnak. Ez a fogalmi definiáltság – kétségkívül – módosít, alakít a típus, a tipikus vonások mozgékonyosságán, folyékonyosságán, azon a sajátosságán, amely – mint láttuk – ezt a kategóriát a jogszabály totalitása általánosságának és a konkrét eset egyediségének összekapcsolására olyannyira alkalmassá teszi. De a típusnak, a tipikusnak a jogszabály tárgyi tartalmában való fogalmi definiáltsága a legkevésbé sem szünteti meg a különösséget reprezentáló típusnak a jogszabály realizálódási folyamatában megnyilvánuló ezt az áldásos hatását. A típus különössége ugyanis a definíciók fogalmi általánosságában megőrződik, csupán definiáltsága folytán rögzítetté, viszonylag merevvé, lehatárolttá, kevésbé mozgékonyvá és fluiddá válik. Ám a jogi szabályozás másik elengedhetetlen követelménye, a jobbiztonság ezt mindenképpen szükségessé is teszi. Mégis a típusnak a jogi norma tárgyi tartalmában való definiáltsága jöllehet rögzíti, lehatárolja a típus mozgási terét az egyes és az általános között, nem szünteti meg, sőt felhasználja a típus kategóriájának az egyes és az általános közötti közvetítő tulajdonságát. A jogszabály tárgyi tartalmának tipikusságát jellemző e kétirányú sajátosság, egyfelől fogalmi definiáltsága, másfelől így megőrzött közvetítő funkciója különösen a jogi norma realizálódási folyamatában mutatkozik meg.

Mi sem természetesebb, hiszen „a jog funkciója – mint Jhering találóan írja⁵¹ – általánosságban abban áll, hogy megvalósul”. A jogi norma tárgyi tartalma tipikusságának és e tipikusság fogalmi definiáltságának valóságos jelentése is lényegében abban a

⁵¹ Jhering, R.: Geist des römischen Rechts. Leipzig 1873. I. rész. 49. o.

társadalmi jogi folyamatban dől el, amelyben a jogi norma realizálódik. Jól jelzik ezt azok a polgári jogelméleti kísérletek, amelyek a jogi norma tárgyi tartalmának tipikusságát éppen azért hangsúlyozzák, hogy ezzel a jogi norma megvalósulási, alkalmazási folyamatát újszerűen értelmezzék. A klasszikus vagy talán inkább tradicionális polgári jogelméleti felfogás a jogalkalmazás menetében érvényesülő gondolati, logikai műveletet szubszumpciónak, logikai alárendelésnek tartja. A modern polgári jogelméleti koncepciók a logikai alárendelés logikai analogikus következtetéssel való felváltásának alapját a jogi normának éppen abban a sajátosságában látják, hogy a jogszabály tárgyi tartalmában a tipikusság a döntő. Nagyon is kérdéses azonban, hogy a jogi norma tárgyi tartalmának tipikussága valóban alapot szolgáltat-e az említett jogelméleti következtetésre. Jóllehet a marxista jogelmélet a jogalkalmazás folyamatát és a jogalkalmazási műveletet sohasem tekintette pusztán logikai következtetésnek, hanem mindig hangsúlyozta e tevékenység társadalmiságát, döntően társadalmi-jogi jellegét, tagadhatatlan, hogy a jogalkalmazás menetében meghatározott, jellegzetes logikai műveletek elvégzésére kerül sor. Ma már jól látjuk, hogy a klasszikus polgári jogalkalmazás-elmélet alapvető tévedése az, hogy a jogi norma tartalma és a konkrét, eldöntendő jogeset között formális azonosságot feltételez. A modern polgári jogelméleti kísérletek pedig éppen arra irányulnak, hogy a jogalkalmazás tradicionális felfogásának ezt a hibás kiindulópontját meghaladják. Ha a hagyományos jogalkalmazás-felfogás abból indul ki, hogy a jogalkalmazásban a jogi norma fogalmi általánosságában megragadott tartalmi mozzanatainak a jogeset azzal azonos egyedi vonásait logikailag alárendelik (szubszumálják), akkor a modern polgári jogalkalmazáselméleti koncepciók a jogi norma tartalmának tipikusságát hangsúlyozva, azt állítják, hogy a jogi norma tartalmi tipikusságának a jogeset egyedi jellegzetességeit nem alárendelik, hanem ahhoz azokat, hasonlóak lévén, logikai analogikus következtetéssel hozzárendelik. Ez a látszólagos logikai pedantéria a jogi norma alkalmazását illetően jelentős következményekkel jár. Ha ugyanis a jogi norma tárgyi tartalma és az egyedi jogeset között formális logikai azonosságot és ezen alapuló szubszumpciót tételezünk fel, akkor az adott egyedi jogesetre a jogi norma csak akkor alkalmazható, ha a jogszabály tárgyi tartalmában kifejezett mozzanatok az egyedi jogesetben a formális logikai azonosság értelmében mind megtalálhatók. Mondani sem kell, hogy ez a jogelméleti feltételezés a jogalkalmazó tevékenységet mennyire megmerevíti és nehézkessé teszi. Megváltozik a helyzet, ha a jogi norma tárgyi tartalmát a tipikusság jellemzi. A típus ismertetettségének mozgékonyága, folyékonyága folytán állandóan új vonásokkal gazdagodik, más jellegzetességeket pedig elveszít, s így az egyedi jogeset különös vonásainak nem kell a jogi norma tartalmi tipikusságával azonosnak, csak ahhoz hasonlóknak lenniök. Amint a jogszabály tárgyi tartalma és az egyedi jogeset között az analógia megállapítható, a jogi norma a jogesetre alkalmazható. Nyilvánvaló, hogy a jogalkalmazási folyamatnak ez a felfogása a jogalkalmazó tevékenységet és folyamatot rendkívüli módon fellazítja, ugyanakkor a jogszabálynak a jogesetre való vonatkoztatását jelentősen megkönnyíti, hiszen elég csak arra emlékeztetni, hogy az analogikus jogalkalmazást mindeddig mint a jogalkalmazás rendkívüli, különös fajtáját emelték ki, amely éppen arra szolgált, hogy a jogszabály tárgyi tartalmával nem azonos jogesetet is a jogszabály hatálya alá vonják.

Nem feladatunk a jogalkalmazás marxista elméletének akár felvázolása, két fontos kérdését mégis érintenünk kell, éppen a jogi norma tárgyi tartalma tipikusságának és e tipikusság jogalkalmazásra történő hatásának jobb megértése érdekében. Mindenekelőtt nézzük a jogi norma tárgyi tartalmának és a jogesetnek az azonosságát. A jogi norma a társadalmi viszonyok, a különféle tárgyiasságok sajátos jogi visszatükröződése lévén szükségképpen osztozik minden tükröződés közös sorsában, abban, hogy a valóság és képmása a formális logika értelmében sohasem teljesen azonosak. A jogi norma tárgyi tartalma – mint láttuk – optimális esetben az adott társadalmi reláció különösségét, a tipikus eseteket, helyzeteket, magatartásokat ragadja meg és fejezi ki. A jogalkalmazás során felbukkanó konkrét eset és a jogi norma tárgyi tartalma között tehát a formális logika értelmében vett teljes azonosságról nem beszélhetünk, a konkrét tényállás esetleges, véletlen mozzanatait a maguk közvetlenségében a jogszabály tárgyi tartalma nem ragadhatja meg, a jogi norma tartalmának tipikussága, az, hogy benne a legkifejtettebb és legkonkrétabb vonatkozások fejeződnek ki, viszont lehetővé teszi, hogy a jogalkalmazó ezeket a véletlen, esetleges vonásokat is átfogja a jogalkalmazás menetében. A jogi normák konkrét esetre történő közvetlen vonatkoztatása, alkalmazása csupán a két tényállásnak, a konkrét egyedi esetnek és a jogi norma tárgyi tartalmának lényegi azonosságát feltételezi. Ha a konkrét egyedi eset és a jogi norma tárgyi tartalma között lényegi azonosság áll fenn, akkor a közvetlen jogalkalmazásnak nincsen akadálya. A jogalkalmazási folyamatban a jogi norma tárgyi tartalma és az egyedi, konkrét jogeset között azonosságot feltételezünk tehát, de nem a formális logika, hanem a dialektikus logika értelmében. Az azonosságot ugyanis – mint arra Hegel rámutat⁵² – nem szabad pusztán mint elvont azonosságot, azaz a különbséget kizáró azonosságot felfogni. A fontos az, „hogy az igaz, a létét és meghatározásait mint megszünten-megmaradókat magában foglaló azonosságot ne tévesszük össze az elvont, tisztán formális azonossággal”.⁵³ A két dolog, jelenség között fennálló azonosság tehát a különbséget is magában foglaló azonosságot, a két jelenség lényeges vonásainak azonosságát s bizonyos nem lényeges elemekben nem azonosságot jelenti. Ebben az értelemben beszél az azonosságról Engels is, amikor arról ír, hogy azonosság és különbözőség nem kiengesztelhetetlen ellentétek, hanem „egyoldalú pólusok, melyeknek igazsága csak kölcsönhatásukban van, a különbözőségeknek az azonosságba való belefoglalásában”.⁵⁴

A jogszabály tárgyi tartalmának tipikussága és a konkrét jogeset közötti dialektikusan felfogott azonosságból, azaz „azonosság és nem-azonosság azonosságából”⁵⁵ az következik tehát – mint azt Kaufmann feltételezi⁵⁶ –, hogy a jogi norma tárgyi tartalma és a konkrét jogeset között nem szubszumpció, hanem analógia áll fenn? Az

⁵² Hegel: A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. Budapest 1950. A logika. 115. § 191. o.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Engels: A természet dialektikája. Budapest 1948. 82. o.

⁵⁵ Hegel: Differenz des Fichteischen und Schellingschen Systems der Philosophie. Sämtliche Werke. I. köt. Stuttgart 1941. 127. o.

⁵⁶ Kaufmann, A.: I. m. 288. stb. o.

azonosság dialektikus értelme és a típus közvetlensége könnyen teremt alapot az ilyen következtetésre. Valójában azonban mégsem ez a helyzet, ha figyelembe vesszük, hogy a típus a jogi norma tárgyi tartalmában nem a maga érzéki közvetlenségében jelenik meg. A típus – mint arról szó volt – a maga közvetlenségében rendkívül mozgékony, folyékony terület az egyes és az általános között, állandóan új mozzanatokkal, vonásokkal töltődik fel, másokat pedig kirekeszt közvetítő mezejéből. Amennyiben a jogi norma tárgyi tartalmában a típus ebben az érzéki közvetlenségében jelenne meg – különös tekintettel az azonosságnak a különbséget is magában foglaló dialektikus értelmére – aligha volna lehetőség arra, hogy a konkrét esetet a jogi norma tipikus tárgyi tartalmának logikailag szubszumáljuk, inkább csak arra, hogy analogikusan hozzárendeljük. A tipikus a jogi norma tárgyi tartalmában azonban – mint erre utaltunk – nem érzéki közvetlenségében, hanem fogalmi definiáltságában fejeződik ki. Ez a típust – mint láttuk – zárttá, rögzítetté, viszonylag merevvé, lehatárolttá teszi. Ekkor a jogszabály tárgyi tartalma és a jogeset közötti viszony a jogalkalmazás menetében megváltozik, módosul. Ha ugyanis a jogszabály tárgyi tartalmában a tárgyiasságok tipikussága, tipikus vonásai fogalmi definiáltságukban jelennek meg, tehát a jogi norma tartalma fogalmakba, definíciókba sűrítve rögzíti a tipikus jegyeket és mozzanatokot, akkor a jogalkalmazó feladata arra irányul, hogy a konkrét egyedi jogesetben fellelje a jogszabályi tartalom tipikus elemeit, vonásait, azaz a jogeset egyedi vonásait ennek a definiált tipikusságnak alárendelje. A félreértések elkerülése végett hangsúlyozni kell, hogy a típusnak, a tipikusnak a jogi norma tárgyi tartalmában való definiáltságával a típus ugyan valóban relatíve zártabb, lehatároltabb és rögzített lesz, de ez nem szünteti meg a típus különösségében rejlő azon sajátosságát, hogy közvetít az egyes és az általános között. Legfeljebb arról van szó, hogy ez a közvetítő terület és közvetítő funkció a típusnak a jogi normában való definiáltsága folytán viszonylag beszűkül, gyengül, veszít abból a képlekenységből és mozgékonyaságból, amely a maga érzéki közvetlenségében sajátja. De éppen a típusnak ez a definitív jellege, rögzítettsége, kontemplatív kifejeződése teszi lehetővé a jogalkalmazásban a jogesetnek a jogi norma alá rendelését, logikai szubszumálását. Ugyanakkor pedig az a tény, hogy a jogi norma tárgyi tartalmának definitív fogalmiságában a típus és nem a lényegi általános, vagy az egyedi fejeződik ki, lehetővé teszi a jogi norma totalitásának általánossága és a konkrét jogeset közötti zavartalan kapcsolat kialakítását éppen azért, hogy a típus különössége az egyest és az általánost megszünten megőrizve, az általánost legkifejlettebb és legkonkrétabb vonásaiban fejezi ki. A típusnak és a tipikusnak a jogi norma tárgyi tartalmában a fogalmi definiáltság folytán „zárttá” tétele azonban – mint arra Larenz is felhívja a figyelmet⁵⁷ – eltérő jellegű és mértékű lehet. Ha abban nem is értünk egyet Larenz-cal, hogy a fogalmi definiálással olykor a típus a jogi norma tárgyi tartalmában annyira zárttá válik, hogy akkor már tulajdonképpen nem is lehet típusról beszélni, mint pl. a büntetőjogban a bűncselekménytípusok, tényálláselemek fogalmi megformálásakor, az kétségtelen, hogy a típus vagy a tipikus vonások definiáltsága a típust többé vagy kevésbé zárttá teszi. Nyilvánvaló, hogy ott, ahol a típust csak általában, akár helyzetről, szituációról, magatartásról stb. legyen szó, megnevezik, a típus nyitott-

⁵⁷ Larenz, K.: I. m. 344. o.

sága és mozgástere nagyobb, mint akkor, amikor a tényállás, a cselekedet, a személy stb. tipikus vonásait kiemelik és definiálják. A polgári jogi vétkes magatartás típusát definiáló jogszabályi tartalom (Ptk. 339. § (2) bek.) pl. „az adott helyzetben általában elvárható magatartás” megfogalmazásával már az „adott” és az „általában” kifejezésekkel is jelezve, nagyobb mozgási teret biztosít a jogalkalmazó számára a polgári jog szempontjából vétkes magatartás meghatározására, mint a bűncselekmények tényállásainak tipikus vonásai, vagy a polgári jogi szerződések tipikus szabályai. Megfigyelhető azonban, hogy a típusoknak, illetve a tipikus vonásoknak a jogszabály tárgyi tartalmában történő definiáltsága folytán beálló kisebb vagy nagyobb mérvű zártság lényegében azon alapul, hogy a típust az egyedihez vagy az általánoshoz közel határozták-e meg. Ez a zártság, illetve nyíltság a jogi norma tárgyi tartalmában még inkább fokozódik akkor, ha a tárgyi tartalmat már nem is a típusban, hanem az egyediben vagy az általánosban ragadták meg.

Akárhogyan történjék is – nagyobb vagy kisebb mozgási teret nyújtva –, a típusnak és a tipikus vonásoknak a jogi norma tárgyi tartalmában való fogalmi definiálása, az biztos, hogy a jogi norma tárgyi tartalmának tipikussága egyfelől és fogalmi definiáltsága másfelől lehetővé teszi a jogi normának a konkrét jogesetre való olyan vonatkoztatását, amely a jogi norma tárgyi tartalmának és a konkrét jogesetnek dialektikus azonosságán alapul, s így logikai szubszumpciót jelent. A logikai alárendelést mindenekelőtt az a rögzítettség és lehatároltság biztosítja, amit a típus a jogi norma tárgyi tartalmában fogalmi definiáltsága folytán nyer. A jogalkalmazó számára fogalmilag definiáltak azok a tipikus vonások, amelyeknek a konkrét jogesetben is meg kell lenniük ahhoz, hogy a szóban forgó jogi normának az adott esetre való alkalmazásáról lehessen szó. Amennyiben a jogi norma tárgyi tartalmában definiált tipikus jegyek bármelyike a konkrét jogesetből hiányzik, vagy a konkrét jogeset olyan tipikus vonásokat is mutat, amelyek a jogi norma tárgyi tartalmához képest atipikussá teszik, a konkrét jogeset a jogi norma alá nem szubszumálható. Az a tény azonban, hogy a jogi norma tárgyi tartalmában fogalmilag a típust, a tipikus vonásokat definiálják, mozgási teret nyújt a jogalkalmazónak arra, hogy a konkrét jogeset egyedi vonásaiból a jogszabályi típust kihámozza. Arról van szó, hogy a típus, a tipikus vonások a konkrét valóság legkülönfélébb, legeltérőbb egyedi jelenségformáiban mutatkozhatnak meg. A típus azonban az általánost legkifejlettebb és legkonkrétabb tulajdonságaiban, vonatkozásaiban, az egyedit és az általánost megszünten megőrizve tartalmazza, ami lehetővé teszi a konkrét egyedi jelenségformák gazdagságának a típus alá vonását, illetve azt, hogy az egyedi megnyilvánulási formákban a típust megeljük, egyszóval az egyesnek és az általánosnak az összekapcsolását. Ennyiben a típusnak a jogszabályi tartalomban való fogalmi definiálása megőrzi és nem szünteti meg a típus alapvetően közvetítő jellegét, az egyes és az általános közötti mozgékonyt. A jogi norma tárgyi tartalmának tipikus vonásai és a konkrét jogeset egyedi jelenségformáiban megnyilvánuló tipikus jellegzetességei közötti dialektikus azonosság tehát a tulajdonképpeni közvetlen jogalkalmazás alapja, mely dialektikus azonosságon belül a típusnak és a tipikus vonásoknak a konkrét esetben a jogi normában kifejezett egyedi mozzanatoktól eltérése ezen az azonosságon mit sem változtat.

Joggal merül fel a kérdés, mikor beszélhetünk egyáltalán analogikus jogalkalmazásról, a jogi norma tárgyi tartalma és az eldöntendő konkrét jogeset közötti analogikus kapcsolatokról? Analogikus jogalkalmazásról akkor lehet szó, ha a jogi norma tárgyi tartalma és a konkrét jogeset dialektikus azonossága, a két tényállás, a jogi norma tárgyi tartalma és a konkrét jogeset tipikusságának, tipikus vonásainak lényegi azonossága nincs meg. Éppen e dialektikus azonosság hiánya az akadálya a jogi norma közvetlen alkalmazásának az előforduló konkrét tényállásra. A konkrét jogesetben és a jogi norma tárgyi tartalmában vannak viszont olyan tipikus vonások, amelyek a jogi norma létezését illetően lényegeseknek, meghatározóknak bizonyulnak. Ezek a lényeges, közös, tipikus tulajdonságok éppen azok, amelyekben a szóban forgó jogi norma létezése gyökerezik, amelyek tulajdonképpen az adott jogi szabályozáshoz vezettek, s amelyek megléte nélkül a jogszabály nem jött volna létre és nem lenne érvényes. Egyszóval: ezek a közös, tipikus vonások konkrétan a jogi szabályozás, a jogi norma létezése vonatkozásában lényegesek. Ekkor a jogalkalmazó, jóllehet a jogi norma tárgyi tartalma és a konkrét jogeset nem azonos, az említett, lényegesnek minősülő tipikus elemekben, vonásokban meglévő közösség, általánosság alapján a jogi szabályozottságot analogikus úton a szóban forgó konkrét esetre is kikövetkezteti, a jogi normát arra is átviszi, rá alkalmazza.⁵⁸

7. A JOGI NORMA TARTALMÁNAK TÉTELES KIFEJEZŐDÉSE

Az imént kísérletet tettünk arra, hogy a jogi norma tárgyi tartalmának tipikusságát a tudományos típustól megkülönböztessük, hangsúlyozva, hogy a típus tudományos leírásával, meghatározásával (Bestimmung) szemben a tipikus a jogi norma tárgyi tartalmában definitív formában, fogalmi definíciókban megragadva jelenik meg. A jogi norma tárgyi tartalmának ez a fogalmi definiáltsága szükségképpen felveti a tudományos fogalmaknak, definícióknak és a jogszabályi tartalom fogalmi definiáltságának elhatárolását: van-e egyáltalán, s ha van, miben áll a különbség, a tudományos fogalmak, definíciók és a jogszabályi tartalom fogalmi definiáltsága között? Még általánosabban megfogalmazva arról van szó, hogy a jogszabály tárgyi tartalma, legyen az akár egyedi, akár különös (tipikus) vagy általános, hogyan fejeződik ki a jogi norma tételezésében, közvetlen megjelenésében. Korábbi vizsgálódásaink során is állandóan törekedtünk a jogi normának és tételezésének, a jogi normatételnek a megkülönböztetésére. A jogi norma és a jogi normatétel összefüggése most a jogszabály tárgyi tartalma és definitív fogalmi megjelenése közötti kapcsolatban konkrétan jelentkezik. A jogi normát vizsgálva többször hangsúlyoztuk a jogi norma homogén, formális egyneműsítő természetét, azt, hogy „az emberek társadalmi érintkezésének jogi rendjéhez az előírások stb. specifikus, jogilag egyneműsített gondolati rendszerére van szükség, amelynek elvi felépítése a képzeletvilágnak és a gazdasági valóságnak Marx által megállapított 'inkongruenciáján' alapul”.⁵⁹ Jól megfigyelhető ez a jogi norma

⁵⁸ A jogi analógiának ebben az értelemben kifejtését részletesen l. *Peschka Vilmos*: Gondolatok a jogházagról és a jogi analógiáról. *Jogtudományi Közlöny*, XXI. évf. 1966. 3. 135–141. o.

⁵⁹ *Lukács György*: A társadalmi lét ontológiájáról. I. köt. Budapest 1976. 388–389. o.

tárgyi tartalmának fogalmi, definíciószerű kifejeződésén, a jogszabályi tartalom tételezésén.

A jogi norma tárgyi tartalmának közvetlen, fogalmi, definitív kifejeződését ugyanis alapvetően a jogi norma gyakorlatra irányultsága, az a társadalmi cél és rendeltetés határozza meg, ami a jogi normának mint társadalmi objektívációnak a létezését egyáltalán kiváltotta. Az a formális egyneműsítés, amely a jogszabályi tartalom fogalmi definíciószerű tételezésében – éppen a jogi norma célja és társadalmi rendeltetése érdekében – végbemegy, a jogi norma tárgyi tartalmát kifejező fogalmi definíciókat jelentősen megkülönbözteti a tudományos fogalmaktól és definícióktól. Ez – természetesen – mindenekelőtt a tudományos fogalom és a jogszabályi definíciók tartalmára vezethető vissza: arra, hogy a jogi normák tartalma – mint arról szó volt – csak ritkán ragadja meg a tárgyiaság lényegét a maga közvetlen általánosságában és általában inkább az általánost (lényeg) és az egyest (jelenség) megszünten megőriző tipikust (különös) foglalja magában. Paradox módon, ami ezt a tipikust (különöst) az esztétikum döntő kategóriáját jelentő típustól (különöstől) megkülönböztette, az fogalmi definiáltsága volt, most pedig, ami a jogi norma tartalmának ezt a fogalmi definiáltságát a tudományos fogalmaktól és definícióktól elhatárolja, az éppen e definíciószerű fogalmiságban megjelenő tárgyi tartalom tipikussága. A tudományos fogalmakat, definíciókat ugyanis az jellemzi, hogy azok a tárgy lényeges, belső, állandó vagy viszonylag állandó, ahhoz elválaszthatatlanul hozzátartozó tulajdonságait, jegyeit fejezik ki. A tudományos fogalom a lényegre, a nélkülözhetetlen, szükségképpeni tulajdonságokra és vonásokra koncentrál. A jogi norma tárgyi tartalma viszont – mint arról szó volt – ezt a lényegét csak mint mozzanatot foglalja magában, de a jogszabályi tartalom fogalmi, definíciói nem törekszenek a tárgy lényegének, lényeges vonásainak és jegyeinek közvetlen megragadására. A tudományos fogalmak és definíciók célja és rendeltetése a megismerés; a tudományos megismerés pedig annyit jelent, hogy feltárjuk a tárgy, a jelenségek lényegét, azokat a lényeges vonásokat, tulajdonságokat, amelyek nélkül a tárgy, a jelenség, a folyamat nem az, ami. A tudományos fogalmakban és definíciókban tehát a tárgyak szükséges és nélkülözhetetlen jegyeit foglalják össze. A jogi norma tárgyi tartalmának elemzéséből kitűnt, hogy a legjobb esetben a tárgyiaságok tipikus vonásait, tulajdonságait ragadja meg, mert a jogi norma társadalmi célját és rendeltetését ez szolgálja optimálisan. Ez a tartalmi eltérés tudományos fogalmak és jogszabályi tartalom definíciói között a jogi norma tárgyi tartalmának fogalmi definiáltságában közvetlenül mindenekelőtt abban mutatkozik meg, hogy a jogi norma tárgyi tartalmának fogalmi definiáltságáról szólva, nem szabad szem elől téveszteni, hogy a jogszabályi tartalmat, legyen az akár az egyedi, akár az általános, kiváltképpen pedig a különös (tipikus) szintjén megragadva, a legritkább esetben fejezi ki egyetlen fogalom vagy definíció. Rendszerint a jogszabályi tartalom a fogalmak és definíciók egész sorával operál, ezek komplexusában fejeződik ki, például ló, háziállat, állat, ingó dolog, dolog. Ez azonnal felhívja a figyelmet e fogalmak és definíciók összefüggéseire, még pontosabban hierarchiájára, arra, hogy az absztrakt és kevésbé elvont fogalmak egymásnak alárendelődése és sajátos összefüggései fejezik ki a tárgyi tartalom egyediségét, általánosságát, hát még tipikusságát, különösségét. Így a jogszabályi tartalom

fogalmainak, definícióinak hierarchikus rendje, összefüggése áll előttünk, melynek logikai törvényszerűsége, hogy a magasabb, a legáltalánosabb jegyekkel operáló fogalom a tartalmilag szegényebb, míg az alacsonyabb fogalmak tartalmilag gazdagabbak. Ezek elrendeződését, megszerveződését, felépítését pedig – mint arról már ugyancsak volt szó – éppen a jogi norma társadalmi rendeltetése, elsősorban normatív funkciója határozza meg. Nem véletlenül utaltunk arra, hogy a jogszabályi tartalom fogalmi, definitív tételezése a jogi norma tárgyi tartalmának tipikusságát az általános irányába mozdítja el. A jogi norma tárgyi tartalma a fogalmi, definitív kifejeződés következtében az általános felé orientálódása messzemenően megfelel a jogi norma alapvető társadalmi céljának és rendeltetésének. Megfogalmazhatjuk ezt úgy is, hogy a jogi norma tárgyi tartalmának fogalmi definiáltságában megjelenése a jogi norma általános érvényességének megalapozását célozza, ezen általános érvényesség irányában dolgozik.

Mindezeket figyelembe véve, most már könnyen belátható, hogy a jogszabályi tartalom fogalmi, definíciói főként abban térnek el a tárgy tudományos fogalmától, hogy azt – amennyiben egyáltalán használják – a jogi norma társadalmi rendeltetésének megfelelően homogenizálják, azaz a sajátos társadalmi célnak megfelelően módosítják, megváltoztatják. Ez leggyakrabban olyképpen megy végbe, hogy a tudományos definíciók egyes mozzanatait mellőzik, illetve a tudományos fogalom lényeges vonásait olyan tulajdonságokkal, jegyekkel bővítik, amelyek ugyan a szóban forgó tárgy létét illetően nem lényegesek (ezért a tudományos fogalomnak nem ismerve), de a jogi szabályozás szempontjából jelentősnek, lényegesnek bizonyulnak. Szemléletesen példázza ezt Larenz, amikor rámutat arra, hogy az „állat”-nak a jogi normában megfogalmazott fogalma (az állattartó felelősségével összefüggésben) a megfelelő természettudományos definícióval nem pontosan azonos, jóllehet mindkét fogalom az „állatnak” ugyanabból az általános képzetéből indul ki. Ez esetben pl. a jogi norma „állat”-fogalma olyan jegynek („állati energia” mint előre nem kiszámítható erőki-fejtés) is jelentőséget tulajdonít, amely a természettudomány számára közömbös.⁶⁰ És hasonló példák egész sorát lehetne idézni: gondoljunk csak az ember biológiai és jogi fogalmára, vagy az épület, a gépkocsi, a vasút stb. műszaki és jogi fogalmainak eltéréseire. Sőt Larenz felhívja a figyelmet arra is, hogy még inkább ez a helyzet a „nagasabb”, „általánosabb” jogi fogalmakkal, amikor is a konkrét tárgy nem a természet- vagy társadalomtudomány általános fogalmának, hanem egy elvontabb jogi fogalomnak rendelődik alá, pl. az állat nem az élőlény fogalmának, hanem „az ingó dolog” kategóriájának.⁶¹

A jogi norma tárgyi tartalmát kifejező fogalmaknak a sajátosságát nemcsak a tudományos definícióktól való eltérése, hanem a másik irányban a mindennapi élet fogalmaitól, nominális definícióitól való különbsége is jól mutatja. A jogi norma tárgyi tartalmának definíciói – mint arról szó volt – a fogalmak tudományos jellegét szüntették meg azzal, hogy a tudományos definíció kritériumait bővítették, illetve azokból egyeseket elhagytak; a mindennapi élet többnyire nominális definícióit illetően hasonló folyamat játszódik le, ugyancsak annak a társadalmi rendeltetésnek megfe-

⁶⁰ Larenz, K.: I. m. 324. o.

⁶¹ Uo.

lelően, amely a jogi norma sajátja. Arról van szó, hogy a mindennapi élet fogalmai heterogének, túláltalánosítottak, ugyanakkor pragmatikusan egyediek, s mint ilyenek rendkívül gyorsan változóak, folyékonyak, amelyek „nem önállósulnak, nem rendeződnek, nem képeznek saját szférát – homogén médiumot –; értelmüket a kitűzött cél, feladat vonatkozásában – és csak annak vonatkozásában – lelik meg”.⁶² A jogi norma tárgyi tartalmának fogalmai, amennyiben felhasználják a mindennapi élet többnyire nominális definícióit, azokat sajátos homogén közegükbe transzponálva, átalakítják, rendezik, azoknak gyakorta a mindennapi életben használatostól eltérő értelmet és jelentést tulajdonítva. Mert a jogi normának az a feladata, hogy az „azonosnak” tekinthető tényállások azonos jogkövetkezményeket váltsanak ki”.⁶³ Ezért a jogi norma tárgyi tartalmában a mindennapi élet fogalmai, sőt sokszor pusztán általános képzetei bizonyos jegyek hozzáadásával vagy elhagyásával sajátos definíciókká, fogalmakká változnak, és a mindennapi életben hordozott értelemről eltérő jelentést nyernek. Gondoljunk csak arra, hogy a mindennapi élet tárgyainak jelentős része hogyan alakul egyszerűen és általában „ingó dologgá”, vagy még átfogóbban „jogi tényé” a jogi norma tárgyi tartalmában. Ez az egyneműsítés a mindennapi élet képzetei, fogalmai vonatkozásában is elengedhetetlen a jogi norma tartalmában. Vagy mennyire más jelentése van a gépjárműnek, az épületnek, a születésnek és a halálnak, a dolog átadásának, a feldolgozásnak, az előállításnak, átalakításnak, lehetetlenné válásnak a jogi norma tartalmában, mint a mindennapi életben. Természetesen gyakorta a mindennapi élet fogalmai közvetlenül és eredeti értelmükkel, jelentésükkel is átkerülnek a jogi norma tárgyi tartalmába, túlnyomórészt azonban ezeknek a mindennapi életben kialakult és használt fogalmaknak és képzeteknek a jogi norma tárgyi tartalmaként való megjelenése többé-kevésbé jelentős átalakulásokat, módosulásokat mutat.

A jogi norma tárgyi tartalmának az eddigiekben tárgyalt fogalmait, definícióit általában az jellemzi, hogy ezek a mindennapi tapasztalatok „felnövesztését”, homogén közeggé kovácsolását jelentik. Vannak azonban a jogi norma tartalmának olyan fogalmai, kategóriái is, amelyek nem a mindennapi élet tapasztalatából nőnek ki, hanem a jogi norma mint társadalmi objektiváció sajátos belső logikai, gondolati struktúrájából fakadnak.⁶⁴ A jogi norma tartalmának ezeket a fogalmait és definícióit, kiváltképpen a jogkövetkezményeket és a jogintézményeket meghatározókat, nevezi Larenz primer jogi fogalmaknak, szemben a mindennapi élet tapasztalataiból felnövő, az eddigiekben vizsgált ún. szekunder jogi fogalmakkal.⁶⁵ A jogi norma tartalmának ilyen primer, a jogi norma mint társadalmi objektiváció belső gondolati struktúrájából fakadó fogalmai, pl. a megtámadás, a semmisség, a beleegyezés, a beismerés, a lemondás, a visszalépés, valamint egyes sajátos olyan jogintézmények, mint a zálog, az óvadék, kezesség stb. Ezekre a fogalmakra elsősorban az jellemző, hogy olyan jogi

⁶² Heller Ágnes: A mindennapi élet. Budapest 1970. 268. o.

⁶³ Larenz, K.: I. m. 325–326. o.

⁶⁴ Lásd: Heller Ágnesnek az „intentio recta”-t és az „intentio obliqua”-t megkülönböztető fejtegetését. (I. m. 83. o.)

⁶⁵ Larenz, K.: I. m. 184–185.. 327–328. o.

technikai segédeszközök, amelyek nélkül a jogi norma mint társadalmi objektiváció szabályozó szerepét nem tudja ellátni. A jogi norma tartalmának ezek a primer fogalmi sajátos módon a jogi objektiváció, a jogi homogén közeg belső strukturális felépítésének nélkülözhetetlen anyaga, amelyeket a jogi gondolkodás éppen ennek a sajátos társadalmi objektivációnak a működése érdekében alakít ki. Ha az kétségtelen is, hogy a jogi normának ezek a primer fogalmi a jogi norma mint társadalmi objektiváció belső mozgásából, struktúrájából és anyagából fakadnak, s nem a mindennapi tapasztalat felnövesztése, homogén közeggé gyúrása útján jönnek létre, ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy ezek a primer jogi fogalmak nincsenek sajátos kapcsolatban a mindennapi élet tapasztalatával. Heller Ágnes különbséget tesz az „*intentio obliqua*”-n belül olyan nézetek között, amelyek visszavonatkozathatók a tapasztalatra, és olyanok között, amelyek csak következményekben vonatkozathatók vissza.⁶⁶ A jogi norma tartalmát kifejező primer fogalmak vizsgálata megerősíti ezt a megállapítást. A jogi norma tartalmának olyan primer fogalmi ugyanis, mint a megtámadás, a semmisség, az érvénytelenség, a hatálytalanság stb. valójában csak következményekben és nem közvetlenül vonatkozathatók vissza a mindennapi tapasztalatra. Nem így azok a primer jogi fogalmak, amelyek főként bizonyos jogintézményeket, zálog, letét, óvadék, kezesség, rendelkezés, tulajdon stb. határoznak meg. Jóllehet ezek a definíciók mint jogi fogalmak, mint a jogi norma tartalmának fogalmi elsősorban a jogi norma, illetve a jog mint homogén közeg belső logikai-gondolati struktúrájának megfelelően jönnek létre, tagadhatatlan a mindennapi élet bizonyos tapasztalataira való visszavonatkozathatóságuk, hiszen a rendelkezés, a tulajdon, a zálog és más jogi intézmények társadalmi gyökere végső fokon a mindennapi élet tapasztalataiban lelhető fel.

A jogi norma tárgyi tartalmának tételeződését, norma-tételként kifejeződését vizsgálva, a figyelmet eddig azokra az elemi mozzanatokra, azokra az építőkövekre fordítottuk, amelyek révén a jogi norma tárgyi tartalma tételezett formát nyer: a jogi norma tárgyi tartalmát kifejező különféle fogalmakra, definíciókra. Ha a jogi norma tartalmát mint totalitást tételezett megjelenésében vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a jogi norma tartalmának tételezése attól függően, hogy az imént elemzett fogalmak és kategóriák milyen jellegűek, hogyan kapcsolódnak, fűződnek egymáshoz, sajátos, egymástól elkülönülő jelleget nyer, ami a jogszabálytanban olyképpen fejeződik ki, hogy a jogi normák tárgyi tartalmának tételeződését, tételes kifejeződését illetően a jogi normák különböző fajtáit különböztetik meg: így az *egyszerű*, a *leíró*, a *kazuisztikus*, az *absztrakt* és az *utaló* jogi normákat.

Egyszerű a jogi norma, ha tárgyi tartalmát pusztán megnevezi, de nem definiálja, nem írja részletesen körül. Az ilyen jogi normákban az előírt, tiltott vagy engedett magatartás kritériuma, jellegzetes mozzanatai, vonásai nincsenek felsorolva, kibontva, hanem az engedett, tiltott vagy parancsolt magatartás *egyszerűen* meg van jelölve, meg van nevezve. Lényegében itt a magatartásnak, a tényállásnak nominális definíciójával állunk szemben. Pregnáns példája ennek az emberölés bűncselekményét megfogalmazó jogi norma (Btk. 166. §). Itt az emberölés magától értetődő, evidens fogalomként

⁶⁶ Heller Ágnes: I. m. 83. o.

szerepel, olyannyira, hogy a jogi norma csak megjelöli a tiltott magatartás nevét, elnevezését és a további részletezéstől, magyarázó kifejezéstől tartózkodik. Hasonlóképpen nincs kifejtve, csak egyszerűen meg van jelölve az állattartás ténye és fogalma, az állattartók felelősségét szabályozó polgári jogi normában (Ptk. 351. § (1) bek.). Az egyszerű jogi norma esetében rendszerint olyan a mindennapi életben előforduló és használatos tényekről, helyzetekről, magatartásokról, illetve fogalmakról van szó, amelyek a jogi norma tárgyi tartalmát kifejezendő sem változnak, módosulnak, hanem mindennapi jelentésükben, értelmükben töltik be szerepüket a jogi szabályozásban, illetve a jogi normában. Nyilvánvaló, hogy rendszerint a mindennapi élet legegyszerűbb, legegyszerűbb, általában elfogadott fogalmairól, kategóriáiról van ilyenkor szó.

A jogi normák tárgyi tartalmának tételes kifejeződését azonban általában nem ez az egyszerűség, hanem inkább a fogalmak, a kategóriák meghatározása, a tárgyi tartalmat jelentő dolgok, magatartások, helyzetek a jogi szabályozás szempontjából lényeges, jellegzetes, tipikus vonásainak kifejtése jellemzi. A jogi norma tárgyi tartalmát olyan fogalmakban és kategóriákban kifejező jogi normákat, amelyek a jogi norma tartalmát jelentő tárgyiasságok lényeges, jellegzetes, tipikus vonásait, ismérveit, mozzanatait világítják meg, bontják ki, *leíró* jogi normáknak nevezzük. A leíró jogi normák tartalmukat rendszerint több reális, tárgyi és nem nominális meghatározásban jelölik meg. Ezek a reális vagy tárgyi definíciók a jogi norma tartalmát fogalmaikban mintegy körülírják, leírják. Jó példája ennek számos bűncselekmény büntetőjogi normában megfogalmazott fogalma: „Aki valakiről más előtt a becsület csorbítására alkalmas ténytet állít vagy híresztel, vagy ilyen tényre közvetlenül utaló kifejezést használ” – a rágalmozás bűncselekményét követi el (Btk. 179. § (1) bek.); „Aki idegen dolgot mástól azért vesz el, hogy azt jogtalanul eltulajdonítsa, lopást követ el” (Btk. 316. §). Hasonlóképpen a polgári jogban az egyes szerződési típusok is ilyen leíró jellegű jogi normákban fejeződnek ki: „Vállalkozási szerződés alapján a vállalkozó valamely dolog tervezésére, elkészítésére, feldolgozására, átalakítására, üzembe helyezésére, megjavítására vagy munkával elérhető más eredmény létrehozására. . . köteles” (Ptk. 389. §). „Letéti szerződés alapján a letéteményes köteles a letévő által rábízott dolgot időlegesen megőrizni” (Ptk. 462. §). „Bizományi szerződés alapján a bizományos díjazás ellenében a megbízó javára a saját nevében adásvételi szerződést kötni” (Ptk. 507. §). A leíró jogi normák tehát rendszerint arra töreksenek, hogy a jogi norma tárgyi tartalmának a jogi szabályozás szempontjából jelentős mozzanatait szabatosan és pontosan meghatározzák.

A jogi norma tartalmát a legközvetlenebbül fejezi ki az ún. *kazuisztikus*, illetve az *absztrakt* jogszabályokban. A kazuisztikus és az absztrakt jogi normák tételes kifejezési módjának és formájának a jogi norma tartalmával való közvetlen kapcsolata abban mutatkozik meg, hogy a jogi norma tárgyi tartalmának sajátossága a jogi norma tételezésében, megformáltságában is uralkodó. Arról van szó, hogy a jogi norma tárgyi tartalma – mint láttuk – az egyedire és az általánosra egyaránt koncentrált lehet. Amikor a jogi norma tárgyi tartalmát az egyediség jellemzi, az, hogy a különféle tárgyiasságokat, dolgokat, helyzeteket, magatartásokat a jogi norma egyediségükben

ragadja meg, rendszerint a jogi norma tartalmának tételes kifejeződését is meghatározza ez az egyediség, miért is a tárgyi tartalom egyedisége közvetlenül fejeződik ki tételes megformáltságában is. Legjobban ez a jogi normák tárgyi tartalmát részben átfogó hipotézisében érhető tetten, de a jogi norma többi strukturális mozzanatában is. Ilyenkor a jogi norma egyedi esetekre, helyzetekre, szituációkra és magatartásokra méretezetten szabályoz, azaz kazuisztikusan. A jogi normának nemcsak tárgyi tartalmát, hanem ennek tételes kifejeződését, megformálását is az esetszerűség, az egyediség hatja át. Hogy a jogi norma tárgyi tartalmának ilyen szinten való megragadása és most már kifejeződése is valójában mit jelent és milyen előnyökkel, illetve hátrányokkal jár, arról a jogi norma tárgyi tartalmának egyediségét vizsgálva már volt szó. Itt most csupán még annak hangsúlyozása szükséges, hogy a tartalom sajátossága (egyedisége) a jogi norma tételes kifejeződésében közvetlenül is megmutatkozhat az ún. kazuisztikus jogi normák esetében.

Hasonló a helyzet az absztrakt jogi normáknál is. Természetesen azzal a jelentős eltéréssel, hogy itt a jogi norma tárgyi tartalmának általánossága az, ami a domináló szerepet játssza. Az absztrakt jogi normák ugyanis a leginkább alkalmasak az általánosság kifejezésére; ezért, ha a jogi norma tárgyi tartalma – mint arról szó volt – az általánosság szintjén, az általánosság kategóriájában talál feldolgozásra, akkor rendszerint a tárgyi tartalomnak ez az általánossága a jogi norma tételes megformáltságára is közvetlenül kihat. Ekkor a jogi norma tárgyi tartalmának általánossága rendszerint a jogi norma tételes megfogalmazásának elvontságában fejeződik ki közvetlenül. A tárgyi tartalom általánossága és tételes kifejeződésének elvontsága között olyannyira szoros és közvetlen az összefüggés, hogy az ilyen elvontan megfogalmazott jogi normákat tételes formájuk alapján gyakran általános jogi normáknak is nevezik. Természetesen tévedés lenne azt hinni, hogy a tételes megformáltság elvontságában csak az általános tárgyi tartalmak jelennek meg. Ez a túlnyomó és általános eset. De gyakorta a különös, tipikus tárgyi tartalom is, kiváltképpen ha a különösség mozgási tere az általános közelében helyezkedik el, elvont formában, tételes megformáltságot tekintve absztrakt jogi normaként jelenik meg.

A jogi norma tárgyi tartalmának akár a kazuisztikus, akár az absztrakt tételes formában való kifejeződése – természetesen – csak tovább erősíti és fokozza az egyedi, illetve az általános szintjén megragadott jogszabályi tartalmaknak e kategóriákban feldolgozottságukból fakadó pozitív, illetve negatív vonásait. Aminthogy az is nyilvánvaló, hogy – jóllehet sokszor nem kis feszültségek és belső ellentmondások árán – a jogi norma tárgyi tartalmának tételes megfogalmazása kazuisztikus, illetve absztrakt jellegével jelentősen elmozdíthatja a jogi norma egyébként különös és tipikus tárgyi tartalmát az egyedi, illetve az általános világába. Mindez jól mutatja a jogi norma tárgyi tartalma és tételes kifejeződése, formája közötti szoros és kölcsönös összefüggést.

Közvetett módon ugyancsak erről tanúskodnak az *utaló* jogi normák is. Az utaló jogi normákról az önálló és önállótlán jogi normák problémáit tárgyalva már volt szó. A jogi norma tartalmának sajátos kifejeződési formáit elemezve, az utaló jogi normákat most ismét meg kell vizsgálni, különös figyelemmel az utaló jogszabályoknak tárgyi tartalmukkal való összefüggésére. Utaló jogi normán olyan jogi normát értünk, amely a

jogi norma tartalmát, illetve valamely tartalmi mozzanatát, kiváltképpen jogkövetkezményi tartalmát nem közvetlenül, hanem közvetve, más jogi norma vagy jogi normák tartalmára hivatkozva, arra utalva határozza meg. Az utaló jogi norma valójában kettős funkciót tölt be: egyfelől a meghivatkozott jogi norma tartalmának vagy részleges tartalmának érvényét kiterjeszti azzal, hogy az utaló jogi norma tartalmának is mozzanattá teszi és ezzel érvényessége alá vonja; másfelől az utaló jogi norma sajátos jogi technikai eszközként az utalás alkalmazásával tartalmát vagy tartalmi mozzanatait másik jogi norma tartalmával vagy tartalmi elemeivel tölti ki. Mindebből kitűnik, hogy az utaló jogi norma lényegét az utaló vagy a hivatkozott jogi norma tartalma közötti kapcsolat, e viszony jellege, természete határozza meg.

A jogi normák empirikus történeti anyaga éppúgy, mint a különböző jogszabálytani vizsgálódások arról tanúskodnak, hogy az utaló és a hivatkozott jogi norma tartalma közötti kapcsolat jellegét tekintve az utaló jogi normáknak lényegében két fő fajtáját lehet megkülönböztetni: az *analóg* és a *fiktív* tartalmú utaló jogi normákat. E szó, analógia, a jogi gondolkodásban elsősorban a jogalkalmazó tevékenységet idézi fel; a jogász a jogi analógia hallatán mindenekelőtt a jogalkalmazás sajátos módját asszociálja. Ám az analógia a jog világában nemcsak a jogalkalmazásban, hanem – mint arra Szabó Imre felhívja a figyelmet⁶⁷ – a jogalkotásban, következőképpen a jogi normákat illetően is jelentős szerepet játszik. Hogy az analóg és a fiktív tartalmú jogi normák különbségét megértsük, mindenekelőtt azt kell tisztázni, mit értünk az utaló jogi norma analóg tartalmán. Nyilvánvaló, hogy itt az analógiának, az analogikus következtetésnek a jogi norma tartalmára való sajátos alkalmazásáról, vonatkoztatásáról van szó. Az analogikus következtetés a logika szerint nem jelent mást, mint „két tárgy (jelenség, folyamat) bizonyos megegyező tulajdonságaiból és az egyik tárgy valamely ismert tulajdonságából arra következtetni, hogy a másik tárgy szintén rendelkezik egy azzal megegyező tulajdonsággal.”⁶⁸ Az analóg tartalmú utaló jogi normánál az utaló jogi norma tartalma olyképpen alakul ki, hogy az utaló jogi norma az általa rendezni kívánt relációval, konkrét esettel analóg, jogilag szabályozott tényállásra utal, és az erre vonatkozó jogi norma valamely tartalmi mozzanatát a szabályozandó esetre nézve is érvényesnek mondja ki és alkalmazni rendeli. „A jogszabályi analógia azt az esetet jelenti, amikor maga a törvényhozó rendeli el valamely jogszabály alkalmazását, vagy „megfelelő” alkalmazását a törvényben említett valamely más tényállásra; a törvényhozó természetesen tudja, hogy a két tényállás nem azonos, ezt a külön szabályozással ki is fejezi, de például az egyik tényállásra megállapított részletszabályokat alkalmazni rendeli a másik, részleteiben nem szabályozott tényállásra.”⁶⁹ Az analóg tartalmú utaló jogi norma a két tényállás között objektíve fennálló analógia alapján rendeli a másik, már korábban is érvényes jogi normának az egyiknél nem szabályozott esetre kiterjesztését, alkalmazását. Az analóg tartalmú utaló jogi normának tehát *conditio sine qua non*-ja, hogy a már korábban jogilag szabályozott és az általa rendezendő

⁶⁷ Szabó Imre: *Jogszabályok értelmezése*. Budapest 1960. 398–400. o.

⁶⁸ Fogarasi Béla: *Logika*. Budapest 1953. 254. o.

⁶⁹ Szabó Imre: *I. m.* 398. o.

tényállás között valóban analógia álljon fenn, amelynek alapján a jogi rendezés és megoldás a jogilag eddig még nem szabályozottra is átvihető. Az analóg tartalmú utaló jogi normák problematikusága éppen az analogikus következtetésnek, tehát az utaló és a hivatkozott jogi norma tartalma közötti analógiának a bizonytalanságából, abból a meghatározatlanságából fakad „vajon az egyik alanyt az a meghatározottság, amelyet a másakra vonatkozóan is kikövetkeztetünk, természeténél vagy pedig különösségénél fogva illeti-e meg”.⁷⁰ Az analóg tartalmú utaló jogi normánál – mint minden analogikus következtetésnél – a probléma tehát mindig kettős: egyrészt kérdéses azoknak a tulajdonságoknak a jellege, amelyekben az utaló és a hivatkozott jogi norma tartalma azonos, annak az általánosnak a természete, amelyben a két egyedi (a két jogi norma) megegyezik; másrészt lényeges, hogy milyen viszony áll fenn az általános, amelyben a két egyedi (a két jogi norma) megegyezik és az egyik jogi normát megillető ama meghatározottság között, amelyet a másik, az utaló jogi normára vonatkozóan is kikövetkeztetünk. Az analogikus következtetés megközelítő helyessége vagy hamissága a hegeli kifejezéssel élve, alapossága vagy felületessége ugyanis lényegében e két mozzanat, illetve viszony alakulásától függ. Arra, hogy az analogikus következtetésnek nem az összehasonlított jelenségek felületi tulajdonságain, jegyein, hanem lényeges vonásain kell alapulnia, mutat rá Hegel, mikor kifejti, hogy: „az analógia annál felületesebb, minél inkább az az általános, amelyben a két egyedi megegyezik, és amely szerint az egyik egyedi állítmánya lesz a másiknak, pusztán *minőség*, vagy ahogyan a minőséget szubjektíven veszik, egyik vagy másik *jegy*, a kettőnek azonosságát ebben pusztán *hasonlóságnak* fogják fel.”⁷¹ Az analóg tartalmú utaló jogi norma, miként az analogikus következtetés alaposságához nem elegendő azonban a két jogi norma tartalmának olyan általánosban megegyezése, amely ezek lényeges tulajdonságaiból táplálkozik, hanem meghatározó jelentőségű az is, hogy az egyik jogszabályi tartalomnak az a meghatározottsága, amelyet az utaló jogi norma önmagára vonatkozóan is az utalással megállapít (kikövetkeztet), ebben az általánosban gyökereznek. Az analóg tartalmú utaló jogi norma alaposságát végső fokon az határozza meg, hogy az a meghatározottság, az a tartalmi mozzanat, amelyet az utaló jogi norma önmagára vonatkozóan is megállapít (kikövetkeztet), a hivatkozott jogi norma tartalmának „belső természetében”, „nemében” gyökerezik, azt „természeténél” és nem „különösségénél” fogva illeti meg.⁷² Az analóg tartalmú jogi norma megalapozatlansága, felületessége tehát – miként az analogikus következtetésé általában – arra vezethető vissza, hogy az általános, amelyben a két jogi norma, az utaló és a hivatkozott jogi norma tartalma megegyezik, nem lényegi, hanem felületi tulajdonságokon alapul, vagy pedig arra, hogy az utaló jogi norma tartalmára vonatkozóan is megállapított (kikövetkeztetett) meghatározás nem ebből az általánosból, hanem a hivatkozott jogi norma tartalmának különösségéből következik.

Nem véletlenül foglalkoztunk ilyen részletesen az analóg tartalmú jogi normákkal,

⁷⁰ Hegel: A logika tudománya. II. köt. Budapest 1957. 296. o.

⁷¹ Hegel: I. m. 294. o.

⁷² Hegel: A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. Logika. Budapest 1950. 190. § Függelék, 279. o.

kiváltképpen azok analóg természetével, a bennük sajátosan megnyilvánuló analogikus következtetéssel. Az utaló jogi normák másik nagy csoportját jelentő ún. *fiktív* tartalmú jogi normákat ugyanis éppen az utaló és a hivatkozott jogi norma tartalma közötti analógiának a megbomlása vagy teljes hiánya jellemzi. A fikció lényegében nem más, mint hamis azonosítás, illetve hamis analógia. A hamis, felületes, alaptalan analógiáról az imént volt szó. Hamis azonosításon pedig a logika olyan logikai tévedést, hibát ért, amikor is két olyan tény, dolog, viszony vagy körülmény azonosítására kerül sor, amelyek a valóságban nem azonosak, nem felelnek meg egymásnak. Jól fejezi ezt ki Kelsen, amikor rámutat arra, hogy „a fikció nyilvánvalóan összehasonlításból, mégpedig a valóságnak egy másik valósággal hamis azonosításából áll”.⁷³ A fikció azonban nem egyszerűen az igazsággal szembenálló tévkövetkeztetés, hanem olyan hamis azonosítás vagy analógia, amit meghatározott cél érdekében tudatosan tételeznek. A fikció nem pusztán logikai tévedés, hanem olyan hamis azonosítás vagy hamis analogikus következtetés, amit logikai hamisságának, tévességének ismeretében állítanak és alkalmaznak. A fikciót tehát mint célszerűen tudatos, hamis azonosítást, illetve mint hamis analogikus következtetést határozhatjuk meg.⁷⁴

A jogi normáknak azt a csoportját, amely tartalmát fikció segítségével határozza meg, a jogirodalomban rendszerint mint az utaló jogi normák sajátos fajtáját tárgyalják.⁷⁵ „Az utaló jogtétel sajátos fajtáját alkotják – írja Bierling⁷⁶ – azok a jogi normák, amelyek másokra úgy utalnak, hogy erre a célra a fikció logikai segédeszközét veszik igénybe.” A fikció logikai segédeszközének az utaló jogi normák tartalmának meghatározásakor való igénybevétele azt jelenti, hogy az utaló jogi norma úgy szabályoz valamely tényállást, hogy az adott, általa szabályozni kívánt konkrét relációt olyannak tekinti, mintha az egy már jogilag korábban rendezett tényállás lenne, s ezáltal e már jogilag szabályozott esetre vonatkozó jogi norma (hivatkozott jogi norma) érvényességét az általa szabályozandó tényállásra is kiterjeszti. Az utaló jogi norma az általa szabályozni kívánt reláció vonatkozásában azt a fikciót állítja fel, hogy ez egy már jogilag rendezett másik tényállással azonos, s ilyenképpen a szabályozandó eset jogkövetkezményeit illetően egy már fennálló, érvényes jogi norma rendelkezésére utal. A fiktív tartalmú utaló jogi norma tehát nem más, mint egy másik érvényes jogi norma jogkövetkezményeinek fiktív tényálláshoz fűzése. A fiktív tartalmú utaló jogi norma eltekint az utaló és a hivatkozott jogi norma tartalma (tényállása) közötti lényeges különbségtől, azokat fikció útján azonosaknak tünteti fel, hogy a kívánt célt, a hivatkozott jogi norma jogkövetkezményeinek az általa rendezni kívánt esetre érvényességét elérje. A fiktív tartalmú utaló jogi norma tartalmává tesz egyrészt minden esetben az objektív valóságnak tudatosan ellentmondó megállapítást, másrészt

⁷³ Kelsen, H.: Zur Theorie der juristischen Fiktionen. Annalen der Philosophie. Leipzig 1919. 654. o.

⁷⁴ Lásd részletesen: Peschka Vilmos: A fikció a jogban és a jogelméletben. Állam- és Jogtudomány. IX. köt. 1966. 1. 40–84. o.

⁷⁵ Lásd Stammler, R.: Theorie der Rechtswissenschaft. Halle 1923. 201. o.; Mallachow, R.: Rechtserkenntnistheorie und Fictionslehre. München 1922. 52–53. o.; Somló F.: Juristische Grundlehre. Leipzig 1927. 526. o. stb.

⁷⁶ Bierling, E. R.: Juristische Prinzipienlehre. I. köt. Leipzig 1894. 101. o.

gyakorta egyúttal az objektív jogrenddel, annak valamely konkrét jogi normájával szembevető rendelkezést.

Miben áll a fiktív és az analóg tartalmú utaló jogi normák megkülönböztetésének jelentősége a jogszabálytan számára? Abban a közvetlen hatásban, amit az analóg, illetve a fiktív tartalmú utaló jogi norma érvényesülési, realizálódási folyamatában éppen tartalmi megformáltságának sajátossága folytán kifejt. Míg ugyanis a fiktív tartalmú utaló jogi norma kijelenti, hogy valamely esetet egy már jogilag szabályozott másik tényállással azonosnak kell tekinteni, és ennek folytán az utóbbira érvényes jogi rendelkezéseket a fiktivált relációra is alkalmazni, vonatkoztatni kell, s ilyenkor a már fennálló jogi norma érvényességét az utaló jogi norma a szabályozandó esetre annak teljességében kiterjeszti; addig az analóg tartalmú utaló jogi norma szerényebben, visszafogottabban rendelkezik, mert az analógia alapján a már fennálló jogi norma érvényességét a szabályozandó esetre kiterjeszti, a jogi normát arra alkalmazni rendeli, de minthogy az utalás analógián alapul, ez erre az analógiára hivatkozva történik, rendszerint olyan megoldással, amely – mint Eörsi Gyula rámutat⁷⁷ – a jogalkalmazó számára lehetővé teszi annak eldöntését, hogy az analógia alapján alkalmazni rendelt jogi norma konkrétan mennyiben vonatkoztatható az adott, analóg tartalmú utaló jogi normával rendezett tényállásra. Ezt a lehetőséget az utaló jogi norma a jogalkalmazó részére azzal a fordulattal nyitja meg, hogy a hivatkozott jogi normát „*megfelelően*” kell alkalmazni.⁷⁸ „Az analógiás technikának tehát nemcsak az az előnye a fikciós technikával szemben, hogy elkerüljük egy nem valóságos tényállás valóságossá minősítését, hanem az is, hogy lehetővé, sőt kötelezővé teszi az adott analógiás jogszabály alkalmazása során az alapul fekvő tényállás megvizsgálását és összevetését annak a jogszabálynak az alapjául szolgáló tipikus tényállással, amelynek analógiául hívása a szönyegen forog.”⁷⁹

Az analógiás technikának az utaló jogi norma tartalmának kialakítása során alkalmazásával a jogszabályi tartalom különössége és tipikussága megeremtésének sajátos módja jön létre. A társadalmi viszony különössége, tipikussága a jogi norma tartalmaként kifejeződésének specifikus útja, amikor a jogi norma az adott társadalmi relációt úgy szabályozza, hogy a két eset közötti tényleges analógia alapján egy másik tényállás jogi rendezésére utal. A közvetett jogi szabályozásnak ennél az eseténél a jogi norma a szabályozandó relációt egy másik tényállásra vonatkozó jogi norma közvetítésével, beiktatásával rendezi. Ilyenformán a társadalmi viszonyoknak a jogi normában való tartalmi megragadása két műveletet foglal magában: egyrészt a korábbi, jogilag rendezett tényállásra vonatkozó jogi norma tartalmi különösségét, tipikusságát (ha a jogi norma tartalmát egyáltalán a különösség és tipikus szintjén fejezték ki) az általánosság irányában feloldja azzal, hogy a tárgyálul közvetlenül szolgáló konkrét társadalmi viszony tipikusságától elszakítja; másrészt azáltal, hogy ezt a jogi normát egy az eredendő tartalom tipikussága alá nem vonható tényállásra analógia útján kiterjeszti, a

⁷⁷ Eörsi Gyula: Egyházi tulajdon, fikció és analógia. Magyar Jog. 1964. 2. 68.

⁷⁸ Szabó Imre: I. m. 398. o.; Eörsi Gyula: I. m. 68. o.

⁷⁹ Eörsi Gyula: I. m. 69. o.

most szabályozásra kerülő társadalmi reláció vonatkozásában új különösségét, tipikusságát teremti meg, de specifikusan olyképpen, hogy a már meglévő tartalmi általánosságból kiindulva, a szóban forgó tényállás tipikusságának, különösségének a jogi norma tartalmaként való kialakítását a jogalkalmazóra bízta, mondván, hogy a már fennállott jogi normát az adott reláció tipikusságát figyelembe véve kell megfelelően alkalmazni. Ilyenformán az analógiás, közvetett jogi szabályozással az utaló jogi norma a jogi norma tartalmi különösségének, tipikusságának kialakítását részben a jogalkalmazóra hárítja, mert az utaló jogi norma csak annyit tesz, hogy egy fennálló jogi norma (a hivatkozott jogi norma) különösségét úgy szünteti meg, hogy az az adott, szabályozandó társadalmi reláció vonatkozásában általánosként jelenjék meg, de a konkrét eset sajátosságai és ezen általánosság alapján a közvetlenül alkalmazandó jogi norma különösségének megteremtését a jogalkalmazó feladatává teszi. Így egyfelől a jogalkotói munkát lerövidíti, egyszerűsíti, másfelől a jogalkalmazó feladatát megnöveli és ugyanakkor az egyedi, a konkrét esethez közelebb kerülést a jogi szabályozás menetében megkönnyíti.

Nem ez a helyzet a fiktív tartalmú utaló jogi normák esetében, amikor is az utaló jogi norma a jogalkalmazót arra az erőltetett és mechanikus gondolati, jogalkalmazói műveletre kényszeríti, hogy az adott esetet olyannak képzelje, mintha az a hivatkozott, jogilag szabályozott tényállás lenne. Ekkor nem az alkalmazandó jogi norma tartalmi különösségének kialakítása hárul a jogalkalmazóra, hanem az a kényes és kétes értékű feladat, hogy a másik tényállás tipikusságát tartalmazó, hivatkozott jogi normát erőltetetten olyan esetre alkalmazza, amelynek lényeges és sajátos vonásai esetleg nemcsak a szóban forgó, hivatkozott jogi norma tartalmi különössége, de a tárgyául szolgáló társadalmi reláció konkrét tipikusságától elvonatkoztatott általánossága alá sem szubszumálhatók. Ilyenkor a fiktív tartalmú utaló jogi norma révén a konkrét társadalmi tartalomtól teljesen elvonatkoztatott, merőben formális jogi szabályozás jön létre.

A formális és elvont jogi szabályozásnak – ha lehet – még szélsőségesebb esete az ugyancsak az utaló jogi normák egyik sajátos fajtájának tekinthető úgynevezett *keret* vagy *blanketta* jogi norma. A keret vagy blanketta jogi norma tartalmának közvetlen meghatározatlansága még nagyobb, mint az analóg vagy a fiktív tartalmú utaló jogi normáké. Mint az elnevezéséből is kitűnik, a keret vagy blanketta jogi norma tartalmát közvetve úgy határozza meg, hogy tartalma kitöltését több jogi normára, sőt rendszerint a jövőben megalkotásra kerülő jogi normákra, a filozófia nyelvén megfogalmazva, a szóban forgó, szabályozandó társadalmi relációra, esetekre és kérdésekre vonatkozó, kifejlésben levő jogi normákra, tehát állandóan alakuló és változó joganyagra bízta. A keret vagy blanketta jogi norma pregnáns jogi példái azok a büntetőjogi normák, amelyek a büntetőjogi védelemben részesítendő tárgyra vonatkozó jogi előírások megsértését szankcionálják: „Aki termék előállítására, felhasználására, forgalmára, bejelentésére, rendelkezésre bocsátására, készletben tartására vagy kezelésére vonatkozó jogszabályban vagy a jogszabály kibocsátására jogosult szerv rendelkezésében meghatározott kötelességét megszegi . . .” (Btk. 287. §); „Aki a tervszerű devizagazdálkodásról szóló jogszabályban meghatározott valamely kötelességet vagy tilalmat

megszegi . . .” (Btk. 309. § (1) bek.) stb. E példákból is kitűnik, hogy a keret vagy blanketta jogi norma tartalma állandó változást és alakulást feltételez, hiszen a mindenkori vonatkozó jogi normák tartalmára utal. Itt tehát végső fokon az utaló jogi norma tartalma – ha közvetetten is – mindig konkrétan meghatározott ugyan, de ez a meghatározottság kifejlésben van, s így közvetlenül meglehetősen bizonytalanná teszi a tulajdonképpeni (utaló) jogszabályi tartalmat. Kétségtelen viszont az ilyen szabályozási mód rendkívüli ökonomikussága.

II. A JOGI NORMA ÉRTÉKTARTALMA

1. ALTERNATÍVA, ÉRTÉK ÉS A JOGI NORMA TARTALMA

A tartalmi kérdések távoltartása és kizárólag a formális, szerkezeti mozzanatokra, összefüggésekre való koncentráció jellemezte azokat a vizsgálódásainkat, amelyek a jogi norma teleologikus-normatív struktúrájának megvilágítására irányultak. Mindez azért történt, hogy felmutassuk, hogy a jogi normának mégoly sterilnek tűnő, belső formális felépítése és szerkezete is az objektív társadalmi valóság, a valóságos társadalmi viszonyok és összefüggések sajátos visszatükröződése. A jogi norma tárgyi tartalmának, azoknak a tartalmi mozzanatoknak az elemzése pedig, amelyek a jogi norma teleologikus-normatív vázára épülnek, szintén arra irányul, hogy ezeknek a tartalmi elemeknek és összefüggéseknek az objektív világ tárgyiasságából való eredetét, azt világítsa meg, hogyan tükrözi vissza a jogi norma tárgyi tartalma a való világ tárgyiasságát. Akár a jogi norma teleologikus-normatív struktúrájának, akár tárgyi tartalmának mint visszatükröződésnek a tanulmányozása egyoldalú és torz képet adna a jogi normáról mint sajátos társadalmi objektivációról, ha figyelmen kívül hagynók mind a teleologikus-normatív struktúrájának, mind a tárgyi tartalomnak a különféle értékek és értékelések általi befolyásoltságát. Röviden, a jogi norma fontos vonásáról, értékmegalapozottságáról, értéktartalmáról, arról van szó, hogy a jogi normát azok az értékelések és értékvonatkozások, amelyeket a jogi norma értéktartalma kifejezéssel jelölünk, *értékjelenséggé* teszük.

Az a megállapítás, hogy a jogi norma értékjelenség, értékmegalapozottságú, hogy a jogi normának értéktartalma van, a modern jogelméletben általában elfogadottnak tekinthető.⁸⁰ Ez nem meglepő, hiszen gondoljunk csak arra, hogy a legegyszerűbb munkafolyamatban végbemenő teleologikus tételezés is alternatív jellegű, mind a munka célját, mind a cél eléréséhez szükséges munkaeszközt illetően. A munkás a helyes vagy a téves tevékenység alternatívájával áll szemben, akár a munka céljáról, akár a munkaeszközzel legyen szó. Tehát már a legegyszerűbb teleologikus tételezés is

⁸⁰ Lásd: *Cossio, C.*: Panorama der egologischen Rechtslehre (Die ontologische Begründung des Rechts. v. *Kaufmann, A.* Bad Homburg vor der Höhe 1965. 276. o.); *Heller, Th.*: Logik und Axiologie der analogen Rechtsanwendung. Berlin 1961. 89–95. o.; *Isay, H.*: Rechtsnorm und Entscheidung. Berlin 1929. 7. o.; *Kalinowski, G.*: Introduction à la logique juridique. Paris 1965. 82. o.; *Krawiecz, W.*: Das positive Recht und seine Funktion, Berlin 1967. 98–100. o.; *Lahtinen, O.*: Vom Aufbau der rechtlichen Grundlagen. Helsinki 1957. 23. o.; stb.

alternatív jellegű. Még inkább ez a helyzet egy olyan komplikált társadalmi-jogi objektivációnál, mint a jogi norma, amelynek bonyolult teleologikus-normatív struktúráját korábban már megvizsgáltuk. Itt először is másodlagos teleologikus összefüggésről van szó, továbbá olyan közvetlen és közvetett célkitűzések komplexusáról, amelyek nemcsak a társadalmi viszonyok kívánt alakulását s annak elérése érdekében a meghatározott emberi magatartást tűzi ki célul, hanem a feltételek meghatározott alakulása esetén a jogi normában megjelölt jogkövetkezményeket is. A jogi norma struktúrájának már e rendkívül leegyszerűsítő vázlatából is kitűnik, hogy itt több teleologikus összefüggéssel és céllal állunk szemben, amelyek mindegyike alternatív megalapozottságú. A jogi normában megnyilvánuló teleologikus-normatív tételezésben tehát az alternatívák szakadatlan láncolata figyelhető meg. A jogi normában kifejeződő teleologikus tételezés „még fokozottabban alternatív megalapozottságú, mint a gazdasági aktusok, mivel a cél és az eszköz itt még viszonylag sincs a maga közvetlenségében adva, és mivel gyakorlativá válásához egy sajátos egynemű közeg megalkotása szükséges, mert csak ennek alapján lehet eleget tenni a társadalmi megbízatásnak”.⁸¹ A jogi norma alternatív jellege és megalapozottsága jól fejezi ki azt a tényt, hogy a jogszabály csak akkor töltheti be társadalmi rendeltetését, ha olyan társadalmi helyzetekre, szituációkra, tényállásokra vonatkozik, amelyekben az alternatív cselekvés lehetősége áll fenn, és így az emberi cselekvés révén e relációk alakulása befolyásolható. A jogi norma alternatív megalapozottsága tehát itt azt jelenti, hogy a szabályozandó tényállás alternatív cselekvési lehetőséget tartalmaz; a jogi norma választ és dönt az alternatívát illetően, amikor a megkövetelt magatartást meghatározza, és ezáltal befolyásolja az alternatív helyzet jövőbeni eldöntését. Egyfelől tehát a jogi norma tartalmát határozza meg a szabályozandó helyzet alternatív jellege, másfelől az ilyen alternatív helyzet alapján kialakult jogi tartalom (értéktartalom) hat az alternatív szituációban való jövőbeni cselekvésre. A jogi normának ezt az alternatív megalapozottságát, illetve hogy „az alternatívák a társadalmi-emberi gyakorlat megszüntethetetlen alapjai”,⁸² fejezi ki negative Kelsen, amikor megállapítja, hogy az a jogi norma, amely a természeti törvény szükségyszerűségével megvalósuló dolgot ír elő, épp annyira értelmetlen, mint az, amelyik a természeti törvénnyel ellenkezőt követel.⁸³ Általában megállapítható, hogy a jogi norma alternatív megalapozottságú és alternatív jellegű egyben. Ez annyit jelent, hogy a jogi norma tartalma a helyzet, a társadalmi viszony, a szituáció alternatív jellegén alapul, döntést tartalmaz a rendezendő viszony alternatíváját vagy alternatíváit illetően – és ennyiben alternatív megalapozottságú. Ez a jogi norma tartalmába foglalt döntés, értékítélet mint meghatározott emberi magatartás normatív előírása (engedélyezése, parancsolása, tiltása) ugyanakkor alternatív jellegű abban az értelemben, hogy a címzetteknek lehetőségük van annak eldöntésére, követik-e a jogi norma előírását vagy sem; a jogi norma tartalma a jogalanyok számára a megjelölt szituációban egyik alternatívaként jelenik meg.

⁸¹ Lukács György: I. m. I. köt. 388. o.

⁸² Lukács György: I. m. II. köt. 97. o.

⁸³ Kelsen, H.: Reine Rechtslehre. Wien 1960. 21. o.

A jogi norma értéktartalmát kutatva nem véletlenül hangsúlyoztuk a jogi norma alternatív jellegét és megalapozottságát. Az érték ugyanis általában elválaszthatatlanul kapcsolódik a társadalmi gyakorlat alternatív jellegéhez; az érték – mondhatni – a társadalmi élet és viszonyok alternatív jellegéből fakad, alternatív természetén alapul: „Az értéktételezés társadalmi szükségszerűsége egyforma ontológiai szükségszerűséggel feltétele és egyúttal következménye is annak, hogy az emberek társadalmi aktusai alternatív jellegűek. Az alternatíva aktusa szükségképpen tartalmazza a döntést is az értékes és az értékellenes között, és ontológiai szükségszerűséggel tartalmazza mindazt a lehetőséget, hogy valaki az értékellenest választja, mind pedig azt, hogy tévútra siklik, noha szubjektíve az értékest választotta.”⁸⁴ A jogi norma értéktartalma is azon alapul, hogy a jogszabály által rendezendő társadalmi viszony, helyzet, szituáció, egyszóval tényállás alternatív jellegű. A jogi norma – amint megkíséreltük kifejtetni – sajátos visszatükröződése a szabályozandó konkrét gazdasági-társadalmi viszonyoknak. A jogszabály azonban társadalmi rendeltetésénél fogva teleologikus-normatív struktúrában olyképpen tükrözi vissza a tényállást, hogy meghatározott emberi magatartást ír elő, amit a szóban forgó tényállásban tanúsítani kell. A jogi norma tehát nem egyszerűen leírja a kérdéses társadalmi szituációt s az abban kifejezhető emberi magatartásokat vagy azok típusait, hanem észlelve a helyzet alternatív jellegét, azt, hogy a szóban forgó társadalmi reláció az alternatívák egész láncolatát tartalmazza, s így az ezekre válaszoló emberi magatartások sokszorosán alternatív voltát, értékelve ezeket a szituációbeli és az emberi magatartásokban kifejeződő alternatívákat, választ közöttük, dönt abban a tekintetben, hogy melyik helyzeti és magatartásbeli alternatívát minősíti olyannak, amelyet mint a jogi norma tartalmát a jövőben realizálandónak, jogilag preferálnak tart. A jogi norma értéktartalmának tisztázását rendkívüli módon megnehezíti, hogy abban az alternatívák, a döntések, a választások, az értékelések egész tömege sűrűsödik. Sőt a jogi norma ezeket az alternatívákat és értékeléseket a maguk közvetlenségében nem is tartalmazza.

A jogi norma – mint arról már szó volt – tartalmazza a tényállást (hipotézist), amelyet a jogalkotó meghatározott értékelések eredőjeként olyannak minősített, amelyre a jogi szabályozás erejével hatni kíván; a magatartást, amelynek kifejtésétől a jogalkotó a szóban forgó szituáció értékesnek minősített alakulását várja (diszpozíció) és végül azokat a jogkövetkezményeket, amelyek a diszpozícióban foglalt magatartás megvalósulását célozzák. Mondani sem kell, hogy nemcsak a jogi norma hipotézise, hanem diszpozíciója és jogkövetkezménye is értékelések eredménye. A diszpozícióban foglalt emberi magatartás attól függően, hogy engedélyeztként, parancsoltként vagy tiltottként, jogosultságként vagy kötelezettségként fejeződik-e ki, annak az értékelésnek vagy azoknak az értékeléseknek az eredményeként jelenik meg, amelyek a szóban forgó magatartást – a különféle értékszemponatoknak megfelelően – értékesnek vagy értéktelennek minősítették. Nem más a helyzet a jogkövetkezményekkel sem, amelyeket mint eszközöket értékelik és választják ki a diszpozícióban előírt emberi magatartás mint cél elérése érdekében. A jogi norma bármelyik elemének (hipotézis, disz-

⁸⁴ Lukács György: I. m. I. köt. 409. o.

pozíció, jogkövetkezmény) tartalmáról legyen is tehát szó, azok mindegyike a társadalmi gyakorlat alternatíváin alapuló értékelések eredménye. Az a tény, hogy a jogi norma hipotézisének, diszpozíciójának és jogkövetkezményének tartalma értékelések eredménye, a jogi norma tartalmát értéktartalommá, a jogi normát pedig értékjelen-séggé, értékhordozóvá teszi.

2. A JOGI NORMA TARTALMÁNAK ÉRTÉKJELLEGE

Hogyan nyilvánul meg a jogi norma tartalmának ez az értékjellege, értékes volta? Miben áll a jogi norma tartalmának értékessége? Rendkívül bonyolult és összetett problémához érkeztünk. A jogi norma tartalma ugyanis részben közvetlenül értékelést, értékítéletet fejez ki, részben közvetetten és – mint arra utaltunk – rendszerint rejtetten, nem kifejezetten az értékelések egész sorozatát foglalja magában. Paradox módon azonban a jogi norma bármennyire is értékelések eredményeképpen jön létre, tartalma bármily sok értékelést, értékítéletet sűrít is magában és fejez ki közvetlenül vagy áttételesen, mindez még nem jelenti, hogy a jogi norma tartalma önmagában értéket testesít meg és fejez ki. Az, hogy a jogi norma tartalma, illetve a jogi norma egyáltalán értéket fejez ki, hogy értéket képvisel, nem egyszerűen a benne megnyilvánuló, a benne foglalt értékelések és értékítéletek tiszta eredménye, összegezése. A jogi norma tartalma értékességének ontológiai forrása nem a konkrét jogi norma tartalmában foglalt értékelésekben, értékpreferenciákban van, hanem a társadalmi lét gyakorlatának abban az összegezésében, amelynek az érték fontos mozzanata. Minden gyakorlati tételezés, így a jogi norma is, pozitív vagy negatív módon „egy értékre tör, ami azt a látszatot keltheti, mintha maguk az értékek csak e műveletek társadalmi szintézisei volnának. Csak annyi igaz ebből, hogy az értékek nem juthatnának a társadalomban létszerű jelentőségre, ha nem válnának szükségképpen ilyen tételezések tárgyaivá. Az értékmegvalósításnak ez a feltétele azonban nem azonos egyszerűen az érték ontológiai eredetével. Az eredet igazi forrása inkább annak a társadalmi létnek a szakadatlan szerkezeti változása, amelyből közvetlenül fakadnak az értékmegvalósító tételezések”.⁸⁵ Annak a szakadatlan szerkezeti változásnak, amely a társadalmi létben végbemegy, objektív történelmi tendenciáját Marx az „emberi lényeg” kategóriájában foglalta össze. A társadalmi lét fejlődésének iránya az emberi lényeg mind teljesebb megvalósulása és elsajátítása felé mutat: így Marxnál a kommunizmus „mint a *magántulajdonnak* – mint az emberi *önelidegenülésnek* – pozitív megszüntetése és ezért mint az *emberi* lényegnek az ember által és az ember számára történő valóságos elsajátítása. . .”.⁸⁶ jelenik meg. Minthogy a társadalmi lét közvetlen gyakorlatában megmutatókozó egyedi, szubjektív értékpreferenciák annyiban értékmegvalósítások, amennyiben a társadalmi összmozgás objektív fejlődési tendenciáját összefoglaló, ugyancsak szakadatlan mozgásban levő emberi lényeg kibontakozását, elsajátítását és realizálását

⁸⁵ Lukács György: I. m. II. köt. 96. o.

⁸⁶ Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Budapest 1962. 68. o.

elősegítik, és annyiban nem értékek, amennyiben ez ellen dolgoznak, a jogi norma tartalmának értékesége, illetve nem érték volta is csak abból az összefüggésből állapítható és érthető meg, amely a jogi norma tartalmában foglalt értékelések és értékítéletek, valamint a társadalmi viszonyok és komplexusok totalitásában megnyilvánuló összmozgás objektív fejlődési tendenciája között fennáll.

A jogi norma tartalma tehát közvetlenül vagy közvetve konkrét értékeléseket és értékpreferenciákat foglal magában, és ugyanakkor ezen értékelésekben, értékítéletekben vagy értékmegvalósítást jelent, azaz érték, értékes, vagy nem nem-értéknek, értéktelennek bizonyul. A jogi norma tartalmának értékesége illetve nem-érték volta a konkrét értékelések, értékpreferenciák és értékítéletek ellentmondásos szövevényében nyilvánul meg; ám ez a legkevésbé sem jelenti, hogy a jogi norma érték, illetve nem-érték volta csupán ezeknek a jogi norma tartalmát alkotó értékeléseknek és értékpreferenciáknak összegezése, eredménye. A jogi norma tartalma a maga közvetlenségében egy értékítéletet fejez ki, meghatározott szituációban, helyzetben, tényállásban (hipotézis) tanúsítható magatartás negatív vagy pozitív értékelését (diszpozíció), mely negatív vagy pozitív minősítést egyfelől azzal jelez, hogy a szóban forgó magatartást parancsolja, engedélyezi, illetve tiltja; másfelől azzal, hogy a megjelölt magatartáshoz milyen jogkövetkezmenyt fűz (joghatást vagy szankciót). A jogi norma értéktartalmának ez a közvetlen megnyilvánulása azonban egész sor értékelés és értékpreferencia sűrített kifejezése és eredménye.

A jogi norma tartalmában előírt magatartás mindenekelőtt annak az értékelésnek az eredménye, amely azt mérlegeli, hogy az adott szituációban, helyzetben a kiválasztott magatartás a társadalmi reláció és tényállás olyan alakulását vonja-e maga után, amit a jogalkotó elrendőnek és kívánatosnak tart. Ez persze feltételezi már azt az értékelést, amely a társadalmi viszonyok komplexusából éppen a szóban forgó helyzetet, relációt emeli ki, mint olyant, amelyet meghatározott irányban befolyásolni akar. További értékelést illetve értékeléseket tartalmaz a jogi norma tartalmában szereplő jogkövetkezmeny: itt annak megítélése és eldöntése a feladat, hogy melyik és milyen jogi eszköz (szankció, joghatás) mutatkozik a legalkalmasabbnak arra, hogy a jogi norma címzettjét az előírt magatartás kifejtésére indítsa. A jogi norma mindezen tartalmi mozzanatai, tényállás, előírt magatartás, jogkövetkezmeny meghatározásának és megválasztásának az alapját képező értékelésben az értékmérőt lényegében az a cél jelenti, amit a jogi szabályozás az adott jogi normával elérni kíván. Lehetetlen itt nem utalni a jogi norma teleologikus-normatív struktúráját elemző fejtegetésekre, kiváltképpen azokra, amelyek hangsúlyozták, hogy a jogi normában tulajdonképpen egy kauzális sor rövidített és sajátosan megfordított teleologikus kifejezésével állunk szemben. Arról van szó, hogy a jogi szabályozás voltaképpen célja a társadalmi viszonyok meghatározott alakulása, ám a jogi norma közvetlen célként nem ezt tételezi, hanem ennek az okozatnak okát, azt az emberi magatartást, amely ehhez az eredményhez vezet. Ebből a kauzális, illetve teleologikus összefüggésből kitűnik, hogy a jogi norma tartalmi mozzanatainak konkrét meghatározásakor valójában annak az eszköznek a kijelölése és megalkotása megy végbe, amely a társadalmi viszonyok meghatározott alakulását jelentő cél eléréséhez vezet. Az eszköznek, illetve eszközöknek – a jogi norma tartalmi

mozzanatainak – a kiválasztása és tételezése olyan értékelés eredménye, amelyben az értékmérőt ez a cél jelenti. A jogi norma tartalmi elemeinek meghatározásakor és tételezésekor tehát az értékelések és értékítéletek alapját (értékmérőjét) közvetlenül vagy közvetve mindig a társadalmi viszonyok célzott alakulása jelenti. Hogy ennek az értékmérőnek a szerepe nem mindig közvetlen, az kiváltképpen a jogkövetkezmények megválasztásakor látható, amikor is az értékelés közvetlen alapja az előírt magatartás mint elérendő cél.

Mind ez ideig a jogi norma tartalmában közvetlenül kifejeződő értékítélet mögött meghúzódó értékelésekről szólva, a figyelmet kizárólag azokra az értékpreferenciákra, választásokra és döntésekre irányítottuk, ahol a különféle értékelések alapja, értékmérője a jogi szabályozás *társadalmi-politikai célkitűzése volt*. A jogi norma tartalma azonban nemcsak ezeknek a közvetlenül gyakran ki sem fejeződő, a társadalmi-politikai célkitűzésen alapuló értékeléseknek az eredménye, hanem egyúttal azon értékeléseké is, amelyekben a mértéket a *jogrendszer immanens jogi koherenciája és következetessége* alkotják. Engels több helyütt is hangsúlyozza, hogy a jognak „*önmagában véve is összefüggő* kifejezésnek is kell lennie, amely belső ellentmondásokkal nem csapja önmagát arcul”.⁸⁷ Amikor tehát a jogi norma értéktartalmát vizsgáljuk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat a jelentős értékeléseket, amelyek a jogi norma tartalmának minden mozzanatát érintik, nevezetesen a jogi norma egyes tartalmi elemeinek a belső jogi szempontok és értékmérők alapján értékelését. A jogi norma tartalmának tekintettel kell lennie az egész fennálló jogrendszerre, annak belső logikai zártságát és következetességét nem sértheti, tehát a társadalmi helyzet, az emberi magatartás és a jogkövetkezmények meghatározásakor nem tapadhat kizárólag azokhoz az értékelésekhez, amelyek a jogi norma társadalmi-politikai célkitűzései alapján állnak, hanem ezeket az értéktartalmakat a jogrendszer belső elvei és összefüggései, immanens jogi szempontjai és értékei alapján értékelve kell kifejeznie.

Az elmondottak után aligha szükséges hangsúlyozni, hogy a jogi normát érintő legkülönbözőbb értékelések és értékpreferenciák szinte áttekinthetetlen komplexusa a jogi norma tartalmi mozzanatait eltérő, gyakran egymással szembenálló értékmérők vonatkozásában teszi értékessé, illetve értéktelenné. A jogi norma közvetlen értéktartalma tehát mind az értékmérők, mind az értékelések egyedi és relatív sokaságát tárja elénk. A jogi norma tartalmának közvetlen értékítéleteiben a konkrét értékpreferenciák egész sora húzódik meg, ami a jogi norma konkrét céljait és eszközeit tekintve az értékelések alapjául szolgáló értékmérők nagy változatosságáról tanúskodik. De a jogi norma értéktartalma csak a maga közvetlenségében mutat mind az értékmérők, mind az érték vonatkozásában ilyen meglehetősen zavaros, bizonytalan és szövevényes képet. Ha a jogi norma tartalmában szereplő értékeléseknek, értékmérőknek és értékeknek e konkrét közvetlenségét megszüntetjük, mégpedig úgy, hogy a közvetlen egyedi értékjelenségekben meghúzódó és megmutatkozó különös és általános tendenciák felé tájékozódunk, akkor a jogi norma tartalmáról lévén szó, azonnal az értékek, értékmérők és értékpreferenciák jól meghatározott és megfigyelhető tendenciája álla-

⁸⁷ Marx–Engels: Válogatott Művek. II. köt. Budapest 1949. 493. o.

pítható meg. Arról van szó, hogy a jog általában és a jogi normák a maguk különösségében és egvediségében az osztálytársadalomhoz kötött jelenségek, lényegében osztálytartalommal rendelkeznek, mégpedig a mindenkori uralkodó osztály érdekeinek, akaratának és hatalmának megfelelő tartalommal. A jognak ez az osztályjellege, s ami a jognak a társadalomban uralkodó osztályhoz kötődésével elválaszthatatlanul együttjár, hogy egy adott társadalomban csak egyféle jog létezik, a jogi norma értéktartalmát illetően is meghatározó jelentőségű.

Természetesen nem általában a jogról, hanem a jogi normáról, közelebből a jogi norma értéktartalmáról lévén szó, több tekintetben is rendkívül körültekintően és óvatosan kell eljárunk, ha nem akarunk durva vulgarizálásokat elkövetni. Mindenekelőtt arra kell felhívni a figyelmet, hogy a jogi norma az adott jog vagy jogrendszer egészét tekintve, e totalitásnak csupán egyedi részkomplexusa, egyik összetevője. Itt tehát rész és egész viszonyával állunk szemben. Márpedig a részek egyenlők ugyan az egészszel, de — mint Hegel írja⁸⁸ — „mivel önmagukban a más lét mozzanatát alkotják, azért nem mint az egységgel egyenlők vele, hanem akként, hogy sokféle meghatározásának *egyike* esik a részre, vagy *vele mint sokfélével egyenlő*”. A részek csak együttvéve alkotják az egészet, de ez az együtt a rész ellentéte és negációja. Ilyeténképpen a jogi normák, illetve tartalmuk mint részek, együtt teszik ki a jog tartalmát mint egészet, értéktartalomról szólva, a jog osztálytartalmát, de ez nem jelenti minden egyes jogi norma értéktartalmának mint résznek közvetlen osztályjellegét, azt, hogy minden egyes jogi norma a maga közvetlenségében az uralkodó osztály érdekét és akaratát fejezi ki. Itt a viszony, a közvetítések és az áttételek egész komplexusa nyilvánul meg. Ezért megengedhetetlen vulgarizálás és a valóságos helyzet eltorzítása lenne minden egyes jogi norma értéktartalmát az uralkodó osztály érdekeire és akaratára mint értékmérőre visszavezetni. A jogi normára mint részre a jognak mint egésznek sokféle meghatározása közül csak az egyik esik, tehát a jognak mint totalitásnak osztálytartalma nem mindegyik jogi norma értéktartalmának meghatározása.

A résznek és az egésznek ez a dialektikus viszonya a jogi norma és a jog vonatkozásában egészen pregnánssá és nyilvánvalóvá válik, ha figyelembe vesszük azokat a döntő szociológiai tényezőket és mozzanatokat, amelyek a jogi norma értéktartalmát befolyásolják. Arról van mindenekelőtt szó, hogy meghatározott társadalom joga vagy jogrendszere nem fejezi ki tisztán és közvetlenül a társadalomban uralkodó osztály érdekeit. Ez a legszorosabban összefügg az osztály ontológiai létével, nevezetesen azzal, hogy „az osztályok, ezek a komplexusok csak egymásra vonatkoztatva létezhetnek, mint reflexiós meghatározások”.⁸⁹ Az osztályok létében rejlik ez a reflexiós meghatározás annyit jelent, hogy az osztály megszüntethetetlenül vonatkozik az egész társadalomra és az összes többi osztályra, ezekkel gyakorlati kölcsönhatásban van.⁹⁰ Ez a társadalomontológiai tény a jog értéktartalma (osztálytartalma) vonatkozásában nem közömbös. Mindenekelőtt azt kell figyelembe venni, hogy a társadalomban több, el-

⁸⁸ Hegel: A logika tudománya. II. rész. Budapest 1957. 125. o.

⁸⁹ Lukács György: I. m. II. köt. 161. o.

⁹⁰ Uo. 163. o.

térő érdekű osztály különböztethető meg; ezek a különböző, divergáló, különös érdekek és akaratok a társadalom létezésének és működésének érdekében meghatározott kompromisszumokra kényszerülnek, mely kompromisszumok a jogrendszerben is kifejeződésre találnak. A különböző, különös érdekeket reprezentáló osztályok kompromisszumait meghatározó belső és külső körülmények figyelembevétele a jogalkotásban és a jogrendszerben oda vezet, hogy – jóllehet alapvetően és lényegét tekintve a jog az uralkodó osztály érdekét fejezi ki, még akkor is, ha kompromisszumokra kényszerül (gondoljunk csak a gyári törvényhozásra), hiszen az adott társadalom létezése és működése, az adott társadalmi rend fenntartása elsősorban a társadalmi formációban uralkodó osztály érdeke – a jogi normák tartalmában hol erőteljesebben, hol gyengébben fejeződnek ki olyan tartalmak, amelyek nem kizárólagosan, sőt jelentős mértékben nincsenek összhangban az uralkodó osztály különös érdekeivel. Mindez jól mutatja, hogy a jogi norma értéktartalmát a különösségnek ezen a szintjén nem kizárólagosan és egyértelműen egyetlen értékmérő, az uralkodó osztályérdek határozza meg. A jogi norma értéktartalmának alakulásában jelentősen bejátszanak a társadalom más osztályainak, rétegeinek érdekei mint mértékek, amelyeknek, illetve amelyek kompromisszumának megfelelően formálódik meg a jogi norma értéktartalma. A jogi norma értéktartalmát ebben a relációban is az értékmérők pluralitása jellemzi, az, hogy a jogi normák tartalma nem kizárólagosan az uralkodó osztály specifikus érdekeihez mért értékmérőhöz mérten alakul, hanem gyakorta többé-kevésbé a társadalomban élő más osztályok és rétegek érdekeinek mint értékmérőknek megfelelően is.

A jogi norma osztálytartalmának mint értéktartalomnak mozgalmasságát ezzel azonban még legkevésbé sem merítettük ki. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a jogi normákat emberek, az állam különböző szervei alkotják, s így tartalmuk nem független ezek konkrét döntéseitől és értékeléseitől. Az uralkodó osztály érdeke ugyanis történelmi aspektusból nézve viszonylag egységes, de ennek az érdekeknek a konkrét megvalósulása és megvalósítása konkrét lehetőségek és alternatívák láncolatában történik. Ezeket a jogi norma tartalmát befolyásoló konkrét lehetőségeket pedig eltérően ítélik meg az erre hivatott és ebben érdekelt szervek és személyek. Ilyenformán a történelmi távlatban viszonylag egységes uralkodó osztályérdek a jogi norma tartalmában eltérő értékelés és megítélés folytán konkrétan eltérő értéktartalmakat produkál. És itt nemcsak az uralkodó osztály közvetlen napi érdekei és hosszabb távú történelmi érdekei közötti eltérésekről van szó, hanem arról az ellentmondásos folyamatról is, amelyben az osztályérdek mint értékmérő a jogi normát alkotó állami szervek és személyek konkrét, speciális érdekeinek megfelelően átalakul.

A jogi norma értéktartalmának az osztályérdekekre, kiváltképpen az uralkodó osztály különös érdekeire visszavezetése, tehát a jogi norma értéktartalmának osztálytartalomként meghatározása a legkevésbé sem szünteti meg a jogi norma értéktartalmát jellemző pluralisztikus, relativista, ellentmondásos jelleget. Hiszen a heterogén osztályok ellentmondásos érdekei, az uralkodó osztály konkrét, közvetlen napi és történelmileg távlati érdekei, az uralkodó osztályérdek, s az ezt kifejező állami szerv érdekei közötti említett összefüggések nyilvánvalóvá teszik, hogy a jogi normának ezen a szinten és szintézisben kialakuló értéktartalma a legkevésbé sem egyértelműen homogén. A

jogi norma értéktartalma tehát plurális és relatív jelleget mutat, még akkor is, illetve éppen azért, ha tendenciálisan meg is állapítható, hogy a jogi normák értéktartalmát történeti aspektusban, alapvetően az uralkodó osztály érdekei határozzák meg. E bonyolult társadalmi-jogi komplexus ellentmondásosságát csak tovább fokozza a társadalmi viszonyok egyenlőtlen fejlődésének marxi törvénye, az, hogy az említett társadalmi-jogi mozzanatok, az uralkodó osztályérdekek, az osztályérdekek általában, a különféle jogi normatartalmak és megformálásuk ellentmondásosan, egyenlőtlenül alakulnak. Ezért megengedhetetlen vulgarizálás lenne azt állítani, hogy a jogi norma értéktartalmát egyértelműen az határozza meg, hogy a jogszabály tartalma megfelel-e vagy sem a társadalomban uralkodó osztály érdekeinek. A jogi norma tartalmának igazi értékét mindig történeti konkrétsága, a társadalmi viszonyok totalitásában való elhelyezkedése dönti el. Önmagában tehát az a tény, hogy a jogi norma tartalma megfelel az uralkodó osztály érdekeinek, e tartalom értékét illetően semmit sem mond. A jogi norma tartalmának értékjellege attól függ, hogy milyen kapcsolatban van a benne kifejeződő osztályérdek a társadalom összfejlődésének azzal az alapvető tendenciájával, amit a marxi „nembeli lényeg” kifejezéssel jelöltünk meg. Egykönnyen belátni, hogy a társadalomban uralkodó osztály érdeke a konkrét történeti viszonyok totalitásától függően a legkülönbélebb összefüggésekben lehet az emberiség nembeli fejlődésével. Ennek megfelelően az uralkodó osztályérdek s az ezt kifejező jogi norma értékesnek vagy nem értékesnek bizonyulhat, amennyiben összhangban van az ember nembeli fejlődésével, illetve szembevetve azzal. A jogi norma értéktartalmával kapcsolatosan még két fontos mozzanatot kell kiemelnünk. Az egyik az, hogy a jogi norma értéktartalmának a társadalmi viszonyok totalitásával való ez a rendkívül komplikált és összetett alakulása attól függetlenül történik, hogy a jogi norma értéktartalmát eredményező értékek, döntések tudatában vannak-e a jogi norma tartalmának az imént kifejtett értelemben vett értékességével vagy nem érték voltával. A jogi norma tartalmának értékesége azoknak az objektív összefüggéseknek a következménye, amelyek ezt a jogi tartalmat az emberi lényeg történelmi kibontakozásával pozitíve vagy negatíve összefűzik. E vonatkozásban is érvényes tehát a már sokat idézett marxi tétel: „Nem tudják, de teszik”. A jogi norma értéktartalmával kapcsolatos e fontos sajátosságtól elválaszthatatlan az a másik jelentős mozzanat, hogy a jogi norma tartalmának értékessége vagy értéktelensége csak post festum állapítható meg. Csak azoknak a gazdasági-társadalmi viszonyoknak a sokrétű szövevényében, amelyben a jogi norma értéktartalma kifejti hatását, derül ki, hogy a jogi normának ez az értéktartalma valóban az ember nembeli lényegének kibontakoztatásához, gazdagításához járult-e hozzá, vagy ellenkezőleg, gátolta, akadályozta az emberi lényeg kifejlődését.

3. AZ „ABSZTRAKT” ÉS A „KONKRÉT” JOGI NORMÁK

Az imént jelzett, a jogi norma értéktartalmát meghatározó és kifejező, rendkívül bonyolult és sokrétű összefüggések egészen világosan és pregnánsan nyilvánulnak meg, ha az *absztrakt* és a *konkrét normák* létezését a jogi normák viszonylatában megvizsgáljuk. Az absztrakt és a konkrét jogi normák megkülönböztetése, kiváltképpen a jogi

norma értéktartalmával összefüggésben nyíltan vagy ki nem mondottan a jogelméletnek régi problémája, ha tagadhatatlan is, hogy az absztrakt és a konkrét normák létezése és viszonya mindenekelőtt az etika kényes kérdése. Ha az absztrakt és konkrét jogi normáknak a jogi norma értéktartalma vonatkozásában jelentős disztinkciójáról, mint a jogelméleti gondolkodást is régóta foglalkoztató problémáról szólunk, akkor főként a jogi norma értékjellegét tisztázni megkísérlő bizonyos természetjogi koncepciókra gondolunk. De tévedés lenne azt feltételezni, hogy az elvont és a konkrét jogi normáknak a jogi norma tartalmának értékjellegét érintő megkülönböztetése csak természetjogi alapon állhat fenn. Mint a további fejtegetésekből minden bizonnyal majd kiderül, a marxista jogelméletben is találkozunk olyan törekvésekkel, amelyek a jogi norma tartalmának értékességét az elvont és a konkrét jogi normák megkülönböztetésével alapozzák meg. A kérdés az, hogy beszélhetünk-e egyáltalán az erkölcsi normákhoz hasonlóan absztrakt és konkrét jogi normákról, mi több, arról, hogy a jogi normák értéktartalma az elvont jogi normákban fejeződik ki.

Az etikai, illetve jogelméleti megállapítás, amely itt problematikus, a következőképpen hangzik: mind az erkölcsi, mind a jogi normák körében léteznek olyanok, amelyek nem korhoz kötöttek, azaz nem pusztán egy konkrét, adott, hanem a történelmi fejlődés során több erkölcsi, illetve jogi normarendszerben megfigyelhetők: „egyes társadalmi követelések csupán korhoz kötöttek, mások korhoz kötöttségükön túl is, változó tartalmakkal, de érvényben maradnak”.⁹¹ „Kétségtelen – és a jog egész történeti fejlődése bizonyítékot szolgáltat erre –, hogy a különböző jogtípusok jogi szabályozásaira jellemző tartalmi eltéréseken kívül vannak bizonyos alapelvek és szabályozások, amelyek több, sőt minden történelmi jogtípusban megtalálhatók.”⁹² Ezek a különböző történelmi korokban, erkölcsi és jogi rendszerekben egyaránt fellelhető normák az absztrakt erkölcsi, illetve jogi normák. A konkrét erkölcsi és jogi normákat viszont korhoz kötöttségük, az adott gazdasági-társadalmi viszonyokat és érdekeket közvetlenül kifejező tartalmuk jellemzi. Társadalmi tartalmát tekintve az elvont normákat alapvetően az különbözteti meg a konkrét normáktól, hogy az absztrakt erkölcsi és jogi normák az „általános nembeli” követelményeket, „az emberi értékfejlődés kontinuum eredményeit”⁹³ fejezik ki, „bizonyos „általános-emberi” elemeket tartalmaznak”,⁹⁴ s mint ilyenek „egyetemes nembeli értékeket” hordoznak,⁹⁵ „jogi értékek”.⁹⁶

A problémának ilyen exponálásában két kérdés fonódik szorosan össze, melyeknek egymástól külön való vizsgálata a kérdés tisztázását mindenképpen elősegíti: az egyik az absztrakt és konkrét jogi normák *megkülönböztetésének megalapozottsága*, a másik

⁹¹ Heller Ágnes: Az arisztotelészi etika és az antik ethos. Budapest 1966. 198. o.

⁹² Naschitz, A. N.: Werte und Wertungsfragen im Recht. Versuch einer Anwendung der Wertphilosophie auf dem Gebiete des Rechts im Lichte der marxistischen Rechtsphilosophie. Revue Roumaine des Sciences Sociales. Série des Sciences Juridiques. Tom. IX. N° 1. 1965. 17. o.

⁹³ Heller Ágnes: A mindennapi élet. Budapest 1970. 116–117. o.

⁹⁴ Naschitz, A. N.: I. m. 13. o.

⁹⁵ Heller Ágnes: I. m. 117. o.

⁹⁶ Naschitz, A. N.: I. m. 13. o.

az elvont jogi normák *értékjellege*. Mindenekelőtt az a kérdés vár megalapozásra, hogy beszélhetünk-e a jogi normák tekintetében absztrakt és konkrét normákról. Jóllehet az elvont és a konkrét normák szoros összefüggését és konkrét kapcsolatát az etikai koncepciók éppúgy, mint a jogelméletiek egyaránt hangsúlyozzák, az elvont normáknak a konkrétaktól való megkülönböztetése azon a meggondoláson alapul, hogy az erkölcsi és a jogi normák konkrét társadalmi tartalmától elvonatkoztatva több olyan normát találunk, amely a történelmi fejlődés több periódusában vagy mindegyikben megfigyelhető. Itt tehát egy olyan absztrakciós műveletről van szó, amely a normák konkrét társadalmi-történelmi tartalmától vonatkoztat el. Kétségtelen, hogy mind az erkölcsi, mind a jogi normarendszerek történelmi alakulása arról tanúskodik, hogy amennyiben elvonatkoztatunk konkrét társadalmi-történelmi tartalmuktól, léteznek olyan normák, amelyek mindegyik vagy több történelmi korszakban egyaránt megjelennek. Gondoljunk csak a „légy becsületes”, „légy bátor”, „ne ölj”, „ne lopj” stb. erkölcsi és jogi szabályaira. Ezekre a szabályokra gondol Lenin, amikor elemi normákról, „a társadalmi együttélés legelemibb, ősidők óta ismert és évezredek óta minden intelemben ismételt szabályairól” beszél.⁹⁷ Az etikában, ahol a konkrét normákat megtestesítő szokásrendszer mellett adott az az objektivációs forma, a morál, ami az elvont erkölcsi normákat öleli fel, jogosultnak látszik az elvont normák létezésének a konkrét erkölcsi normáktól való megkülönböztetése, különös tekintettel arra, hogy egy adott társadalmi renden belül többféle erkölcsi normarendszer létezik. Kérdéses azonban, hogy a jogrendszerben, ahol a konkrét jogi normáktól különböző, azokról leváló, olyan sajátos objektivációs forma nem létezik, amely ezeknek az elvont jogi normáknak konglomerátuma lenne – hacsak nem feltételezünk természetjogot –, mi több, az adott társadalmi formáción belül többféle, különböző osztálytartalmat kifejező jogi normák rendszere sem áll fenn, beszélhetünk-e egyáltalán absztrakt jogi normák létéről.

A kérdés meglehetősen bonyolult – s nem véletlenül hangsúlyoztuk állandóan az erkölccsel való összefüggéseit – az etika területére nyúlik át. Mindenekelőtt tagadhatatlan, hogy a konkrét jogi normák – ha elvonatkoztatunk konkrét társadalmi tartalmuktól, objektív létezésükben rendelkeznek olyan tartalmi és főként formai mozzanatokkal, amelyek több vagy minden jogtípus jogi normáiban fellelhetők. Gondoljunk csak bizonyos személyiségi érdekeket, életet, testi épséget védő normákra, a tulajdont szabályozó és védő jogi rendelkezésekre, a szerződés különféle szabályaira és formáira stb. Ezek a jognak, a jogi normáknak úgynevezett konstans elemei,⁹⁸ amelyek különböző típusú jogrendszerekben eltérő történelmi korokban megfigyelhetők. Itt tehát a jogi normáknak valamiféle objektív sajátosságáról, vonásáról, arról van szó, hogy a konkrét, tehát az adott gazdasági-társadalmi tartalmat és követelményeket (osztálytartalmat) kifejező jogi normákban általános, nem pusztán a korhoz kötött tartalmi és formai mozzanatokot találunk. A jogi normáknak ezek a tartalmi és formai

⁹⁷ Lenin: Művei. 33. köt. Budapest 1965. 81. o.

⁹⁸ Lásd: a jog konstans elemeiről folytatott vitát: *Eörsi Gyula–Nizsalovszky Endre–Világhy Miklós: Vita a jog és jogtudomány „viszonylag állandó elemeinek” problémájáról. Jogtudományi Közlöny. VI. 1951. 368–377. o.*

elemei a társadalmi valóság szubsztanciájának, az abban megmaradónak, „a valóság reális komplexusaiban folyamatosan megőrződő, megújuló, kibontakozó tényezőnek”⁹⁹ jogi visszatükröződései. A kérdés csupán az: lehet-e ezeket elvont jogi normáknak tekinteni? Nem véletlenül hangsúlyoztuk a jogi normák elvont, általános elemeinek egyfelől tartalmi, másfelől formális jellegét. A formális mozzanatok konstans volta a marxista jogelmélet aspektusából nem okozhat problémát: a tartalom és a forma viszonya ugyanis – mint arra már Hegel felhívta a figyelmet¹⁰⁰ – reflexiós meghatározás, „ami annyit jelent, hogy a forma és a tartalom az egyes tárgynál, a komplexusnál és a folyamatnál stb. mindig és mindenütt és csakis együtt határozzák meg ezek sajátosságát, éppígytlétét (az általánosságot is beleértve)”.¹⁰¹ A jogi normák konstans formális mozzanatai önmagukban tehát aligha tekinthetők absztrakt jogi normáknak, hisz konkrét társadalmi tartalmuktól elvonatkoztatva semmitmondóvá válnak. A tartalom és a forma reflexiós viszonyát, azt, hogy ebben a tartalom a túlsúlyos, meghatározó mozzanat, az absztrakt jogi normák vizsgálatánál sem szabad szem elől téveszteni: „A jogot és a jogszabályt nem lehet társadalmi tartalom nélküli, csak formai parancsnak, üres szavak összességének felfogni, és azoktól a társadalmi viszonyoktól elvonatkoztatni, amelyek között érvényesül. Ha például a társadalmi rend védelmére vonatkozó ugyanazt a jogszabályt különböző társadalmi rendszerekben alkalmazzák, a látszólag azonos jogszabály társadalmi tartalmában már nem azonos; nem azonosak a viszonyok, amelyekben és amelyekre érvényesül, de nem azonos az ember életét védő változatlan szövegű jogszabály tartalma sem, ha különböző rendszerekben érvényes, mert alkalmazásának és értelmezésének módját is befolyásolja az, hogy milyen társadalmi feltételek közepette hatályosul – ha a különbség itt természetesen nehezebben is észlelhető. A jogszabály ilyenképpen mindig tartalmas forma.”¹⁰²

Látszólag nem ilyen egyszerű a helyzet azoknál a tartalmi mozzanatoknál, jogi norma-tartalmaknál, amelyek konkrét társadalmiságuktól elvonatkoztatva kontinuosak és konstansok. Vajon ezeket az elvont tartalmi általánosságukban felfogott jogi normákat tekinthetjük-e absztrakt jogi normáknak? Azokról a konkrét jogi normákról van szó, amelyek konkrét társadalmi tartalommal rendeznek meghatározott társadalmi viszonyokat, szituációkat és magatartásokat (például az adott magán- vagy társadalmi tulajdon védelme, a fennálló társadalmi rend védelme, az élet és testi épség adott társadalmi viszonyokban meghatározott védelme stb.), amelyekből absztrahálhatók azok az elvont általános tartalmú jogi normák, hogy „ne lopj”, „ne ölj” stb. A szóban forgó, elvont tartalmú jogi normák nem formálisak, mert nem pusztán tiltást vagy parancsot fejeznek ki, hanem absztraktságukban meghatározott tartalomra irányuló tilalmat vagy parancsot (tulajdon, élet, testi épség stb.). A kérdés csupán az, hogy ezek az elvont tartalmú jogi normák valóban létező jogszabályok-e, vagy sem. Tekintettel arra, hogy a jogi normák mindig konkrétan, meghatározott konkrét történeti-társad-

⁹⁹ Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. I. köt. Budapest 1976. 341. o.

¹⁰⁰ Hegel: A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. A logika. Budapest 1950. 133. § 213–214. o.

¹⁰¹ Lukács György: I. m. I. köt. 408–409. o.

¹⁰² Szabó Imre: Szocialista jogelmélet – népi demokratikus jog. Budapest 1967. 282. o.

dalmi totalitásban jelennek meg, valamint arra, hogy egy adott társadalmi formáción belül csak egyféle (konkrét-történeti) jogrendszer létezik, az olyan absztrakció, amely a tartalomnak ettől a konkrét történeti-társadalmiságától eltekint, attól elvonatkoztat, a jogi norma tartalmát valójában kilúgozza, megfosztja tényleges társadalmi értelmétől és jelentőségétől. A konkrét jogi normák tartalmától (osztálytartalmától) való elvonatkoztatással olyan absztrakció jön létre, amelyet Marx „értelmetlen absztrakciónak” minősít, mert az kiemelve, rögzítve a közöset, megfeleldezik „a lényeges különbségről”.¹⁰³ Az elvont jogi normáknál ugyanis, akár formális, akár tartalmi mozzanatokról legyen szó, nem pusztán az ugyanazon társadalmi formációban eltérő osztálytartalmaktól vonatkoztatnak el, mint például az erkölcsi normák esetében kézenfekvő, hanem a különböző társadalmi formációkban uralkodó különböző osztályok által meghatározott tartalomtól, melyek között a lényeges különbség semmiképpen sem hagyható figyelmen kívül. Még egy olyan jogi forma, mint a végrendelet, illetve a reá vonatkozó jogi normák vonatkozásában is hangsúlyozza Marx, hogy bármennyire is korábbi történeti korok jogi formájának továbbéléséről, későbbi korban újjáéledéséről van szó, ez a legkevésbé sem jelenti ennek eredeti, hagyományos értelemben való fennmaradását, hanem az új konkrét társadalmi viszonyokhoz adaptálását, a konkrét társadalmi tartalomnak megfelelő átdolgozását, „félreértését”. Ebben az értelemben írja Marx Lassalle-nak: „Bebizonyítottam, hogy a római végrendelet elsajátítása eredetileg . . . félreértésen alapul. De ebből korántsem következik, hogy a végrendelet a maga *modern* formájában . . . a *félreértett* római végrendelet. Ebben az esetben azt lehetne mondani, hogy valamely régebbi korszak minden vívmánya, amelyet egy későbbi korszak elsajátít . . . a *félreértett régi* . . . Éppen a félreértett forma az általános és a társadalom bizonyos fejlődési fokán általános use-ra alkalmazható.”¹⁰⁴

Az absztrakt jogi normák léte még kétségesebbé válik, ha azt kutatjuk, hol jelennek meg ezek az elvont jogi normák, hogyan fejeződnek ki, milyen objektivációs formával rendelkeznek. Míg az erkölcsben a konkrét erkölcsi normákat tartalmazó „erkölcsi szokásrendszer” mellett megjelenik az elvont erkölcsi normák rendszerét jelentő „morál”,¹⁰⁵ addig a konkrét jogi normákban megjelenő, de azok által sohasem kimerített absztrakt jogi normáknak olyan különálló objektivációs formája, amely rendelkezne a jogi normák korábban tárgyalt lényeges elemeivel (uralkodó osztályakarati tartalom, állami szankcionáltság, sajátos formális mozzanatok, állami általános érvényesség stb.), nem létezik. Csupán arról lehet szó, hogy a történeti konkrétóságukban megjelenő jogi normákból gondolati úton absztrahálnak általános normákat, amelyek ebben az elvontságukban valójában nem jogi normák, hanem pusztán azoknak sajátos általános, gondolati, ideológiai visszatükröződései. A konkrét jogi normáknak ezek a tudati, gondolati, elvont kifejeződései létüket és létezésüket tekintve azonban nem jogszabályok, hanem sajátos jogi, még inkább erkölcsi, ideológiai formák (jogtudat, morál). Ha viszont ezeknek a konkrét jogi normákból absztrahált ideológiai formáknak a jogi normák létezését tulajdonítjuk, akkor olyan ismérvekkel ruházzuk fel azokat, amelyekkel nem rendel-

¹⁰³ Marx–Engels: Művei. 46/I. Budapest 1972. 12–13. o.

¹⁰⁴ Marx–Engels: Művei. 30. köt. Budapest 1973. 586. o.

¹⁰⁵ Heller Ágnes: A mindennapi élet. Budapest 1970. 117. o.

keznek (állami érvényesség, szankcionáltság stb.), és a konkrét pozitív jogi normák mellett egy másik, elvont jogi normarendszert feltételezve, óhatatlanul természetjogot hiposztazálunk, holott valójában itt nem a konkrét és az elvont jogi normák létével és viszonyával állunk szemben, hanem a történeti-társadalmi konkrétságukban megjelenő pozitív jogi normákkal, s az ezek mellett, ezekből absztrahált, ezekkel olykor szembe-futó jogi ideológiával (jogtudattal), de még inkább morállal. A jog állítólagos konkrét és elvont normái közötti kapcsolat tehát lényegében a jogi normák és a jogi ideológia, leginkább pedig az erkölcs, kiváltképpen a morál közötti összefüggés megtevesztő gondolati kifejezése.

Az absztrakt és a konkrét jogi normák létével és megkülönböztetésével kapcsolatos kételyt még jobban elmélyíti értéktartalmukkal és értékjellegükkel való összetett vizsgálata. Az elvont és a konkrét jogi normák létének feltételezése ugyanis a jogi norma értéktartalmát illetően könnyen teremt olyan látszatot, miszerint értékes jogi normának az elvont jogi normák minősülnek, mert ezek esnek a nembeli lényeg kibontakozásának és fejlődésének irányvonalába. Eszerint a jogi normák történeti alakulásában megmutatkozó konstans és kontinuos mozzanatok, egyszóval a konkrét történeti-társadalmi tartalmuktól elvonatkoztatott absztrakt jogi normák azok, amelyek értékesek, mert ezek konstans jellege és folyamatszerűsége mutatja, hogy az emberiség szubsztanciális fejlődéséhez tapadnak, azt segítik elő és fejezik ki. A jogi normák értéktartalmát illetően tehát az ember nembeli lényegét tekintve értékmérőnek azok a jogi normatartalmak bizonyulnak értékesnek, amelyek a nembeli lényeg kibontakozásához, gazdagításához járulnak hozzá; ezek pedig azok az elvont normák, amelyek nem korhoz kötöttek, hanem különböző történeti időszakokban, társadalmi- és jogi rendszerekben, változó konkrét történeti tartalommal bár, de egyaránt megtalálhatók. Mondani sem kell, hogy itt a jogi normák értéktartalmát illetően a „változó tartalmú természetjog” gondolata kísért. Arról van szó, hogy a konkrét jogi normák tartalmának értékét a bennük megnyilvánuló absztrakt jogi normák adják. Az elvont jogi normák akár formális, akár tartalmi mozzanatait elvontságukban, kontinuitásukban és konstans voltukban önmagukban értékek. A konkrét jogi normák tartalma pedig csak annyiban, amennyiben ezeket az elvont jogi normákat realizálják, kifejezik. Léteznek tehát elvont jogi normák mint a nembeli lényeg kifejező értékek, változó konkrét tartalommal, amit a konkrét jogi normák képviselnek. Ilyenképpen bármilyen konkrét társadalmi jogi tartalmat kifejező konkrét jogi norma, amennyiben benne az absztrakt jogi normák valamely mozzanata fellelhető, értékesnek minősül. Ennek a jogi értékfelfogásnak a problematikus pontját az alkotja, hogy az absztrakt jogi normák és a nembeli lényeg alakulása között közvetlen kapcsolatot feltételez. Az elvont jogi normák, tartalmi és formai elemeik közvetlenül a nembeli fejlődést fejezik ki, ehhez tapadnak, ezért szubsztancialitásukban kontinuosak, és mint ilyenek értékek. Holott ezek az állítólagos absztrakt jogi normák, pontosabban a történeti konkrétságukban megjelenő jogi normákból absztrahált bizonyos tartalmi és formai mozzanatok a maguk elvontságában bármilyen konkrét társadalmi-jogi tartalmat kifejezhetnek, és állítólagos értékeségük folytán igazolhatnak. Az absztrakt jogi norma vonatkozásában is elmondható mindaz, amit Hart Fullernek a jog belső moralitásáról szóló, ugyancsak elvont és

formális természetjogi koncepcióját bírálva találóan ír, hogy az „sajnos, igen nagy gonoszszággal is összeegyeztethető”.¹⁰⁶ Lényegében az absztrakt jogi normák is az értéktartalmukat igencsak megkérdőjelező, legkülönbélebb konkrét társadalmi-jogi tartalomban megmutatkozhatnak. Gondoljunk csak a tulajdont vagy akár az életet és testi épséget a maguk elvontságában védő jogi normák konkrét történeti megjelenítésére, s azok olykor megdöbbentő konkrét társadalmi hatásaira. Ilyenformán ezek az absztrakt jogi normák konkrét társadalmi-történeti tartalmuktól való elvontságukban a jogi norma tartalmának értékét, helyességét illetően semmit sem mondanak, mert lehetséges ugyan, hogy ezek az állítólagos absztrakt jogi normák az emberi lényeg kibontakozása és fejlődése irányába mutatnak, konkrét történeti megjelenésükben azonban ellentétükbe fordulhatnak, s egyáltalán nem minősülnek értéknek. Itt a konkrét jogi normák és a bennük megjelenő és kifejeződő elvont tartalmi és formai mozzanatok ellentmondásos fejlődésével állunk szemben. Ezért mindig csak a konkrét történeti-társadalmi tartalmiságukban megjelenő jogi normáknak a nembeli lényeggel való konkrét kapcsolata dönti el értékességüket, illetve értéktelenségüket. A jogi normák elvont tartalmi és formai mozzanatait, elveit, az ún. absztrakt jogi normák tehát önmagukban azáltal, hogy elvontságuk folytán a jogfejlődés történeti menetében különböző korokban, jogtípusokban és jogrendszerekben egyaránt megtalálhatók, és ebben az absztrakt-ságukban a nembeli fejlődés irányába esnek, még nem jelentenek értéket. Ezek az elvont tartalmi és formai mozzanatok csak azzal a konkrét társadalmi-történeti tartalommal, amelyben megjelennek, minősülnek értéknek vagy nem értéknek, attól függően, hogy ebben a társadalmi-történeti konkrétságukban összhangban vannak-e vagy szembefutnak-e az emberi lényeg kibontakozásával. Itt tehát a jogi norma konkrét történelmi-társadalmi tartalma és az ebből absztrahálható elvont tartalmi és formai mozzanatok ellentmondásos mozgása játszódik le, s ebben az ellentmondásos folyamatban derül ki a jogi norma értékessége vagy értéktelensége. Még nyilvánvalóbb ez Kelsen bevallottan formális, végletes jogfilozófiai érték-koncepciójában.¹⁰⁷ Kelsen szerint ugyanis a jogi értéket a formális, tartalmától függetlenül felfogott jogi norma jelenti. Kelsen érték-koncepciójában az egyetlen meghatározható érték a formális érték, a norma ténye. A jog értéke abban van, hogy norma. „Mert a jog éppen azáltal konstituálja az értéket, hogy norma: ez konstituálja a *jogértéket*, amely ugyanakkor – relatív – morális érték is; ezzel még semmi mást nem mondtunk, mint hogy a jog norma.”¹⁰⁸ Holott a jogi norma nem önmagában érték, hanem csak abban az értelemben értékjelenség, hogy értékek hordozója, értékes lehet. A jogi norma értéke attól függ, hogy társadalmi-történeti konkrétségében, tehát mint konkrét társadalmi tartalmat kifejező forma mennyiben járul hozzá az ember nembeli lényegének realizálásához. Kelsen egyik bírálója jogosan mutat rá arra, hogy amennyiben a jogi norma önmagában, tartalmától függetlenül, mint forma értéket jelent, akkor ez minden jogszabály és jogrendszer a priori legitímálásával, igazolásával egyértelmű.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Hart, H. L. A.: The Concept of Law. London 1961. 202. o.

¹⁰⁷ Kelsen, H.: I. m. 67. o.

¹⁰⁸ Uo. 67–68. o.

¹⁰⁹ Lalaguna, E.: Bemerkungen zum II. Kapitel der „Reinen Rechtslehre“ Hans Kelsens. ARSPH. LIV. 3. sz. 387. o.

Harmadik fejezet

A JOGI NORMA ÉRVÉNYESSÉGE

A jogi norma érvényességének fogalma és általánossága. – A jogi norma érvényességének feltételei. – A jogi norma érvényességének terjedelme és minősége

I. A JOGI NORMA ÉRVÉNYESSÉGÉNEK FOGALMA ÉS ÁLTALÁNOSSÁGA

I. A JOGI NORMA TELEOLOGIKUS-NORMATÍV STRUKTÚRÁJA, TARTALMA ÉS ÉRVÉNYESSÉGE

Goethe jól ismert költői megállapítása: „A kezdetet és a véget / az egységbe összevond” – nemcsak az emberi önformálásra általában érvényes, hanem valamely tárgy és téma monografikus feldolgozására nézve is. Ezért, ha most a jogi norma tanulmányozását lezáró fejtegetések elkerülhetetlenül azokra az elemzésekre és megállapításokra térnek vissza, amelyek a téma tárgyalásának első részében találtak helyet, akkor ez magától értetődő, sőt a tárgy és tanulmányozása feltartóztathatatlan immanens mozgásának eredménye. A jogi norma vizsgálata során mindenekelőtt a jogszabály teleologikus-normatív struktúrájára irányítottuk a figyelmet. Kétségtelen, hogy a jogi norma érvényessége és teleologikus-normatív struktúrája szinte elválaszthatatlanul kapcsolódik egymáshoz. Egyáltalán nem meglepő tehát, ha egyes jogelméleti koncepciók a jogszabály legyenjét, teleologikus-normatív struktúráját és érvényességét szinonim fogalmakként használják: „A norma érvényességét azzal fejezhetjük ki, hogy azt mondjuk: valaminek kell vagy nem kell lennie, valamit kell vagy nem kell megtenni. Ha a norma specifikus létezését mint 'érvényességét' jelöljük, akkor ezzel azt a különös módot fejezzük ki, amelyben a norma – eltérően a természeti tények lététől – adott.”¹ A jogi norma legyenjének és érvényességének e tanulmányban történő külön tárgyalása nem pusztán módszertani megfontolások miatt történik. Nem csupán arról van szó, hogy a jogszabály érvényességéről szóló fejtegetések mintegy kiegészítik a jogi norma teleologikus-normatív struktúrájáról korábban elmondottakat. A jogszabály érvényessége tárgyilag mindenképpen meghaladja a jogi norma teleologikus-normatív struktúráját, amelyben lényegében gyökerezik. A jogszabály érvényességéről nem beszélhetünk a jogi norma tartalmi kérdéseinek figyelembevétele nélkül, bármennyire ellenkező is a látszat napjaink pozitivista és neopositivista jogelméleti koncepcióinak bemutatásában. Amikor tehát a jogszabály problematikáját feldolgozva először a jogi norma belső strukturális felépítését, az objektivációnak azt a sajátos megszerveződését, visszatükröződési formáját vettük szemügyre, amelyben az objektív valóság kauzális folyamatai átalakítva megjelennek, a hangsúlyt e strukturális, formai kifejeződés mozzanataira és folyamataira helyeztük, s csak ahol az elkerülhetetlen volt, utaltunk a jogszabály tartalmával való összefüggéseire. Ha most a jogi norma érvényessége a tanul-

¹ *Kelsen, H.*: *Reine Rechtslehre*. Wien 1960. 10. o.

mányozás tárgya, akkor ez azon az ontológiai alapon nyugszik, amit a jogi norma teleologikus-normatív struktúrája és tulajdonképpeni társadalmi tartalma közötti kapcsolat jelent. A teleologikus-normatív szerkezet és felépítés ugyanis az a forma, amelyben a jogi norma tartalma megszerveződik. A jogi norma érvényessége pedig nem pusztán ezt a legyen-szerkezetet, hanem ebben a teleologikus-normatív struktúrában megszerveződött tartalmat (tárgyi és értéktartalmat) is jellemzi. A jogszabály érvényességét tehát csak a teleologikus-normatív struktúra és az ebben megszerveződő társadalmi tartalom komplexitásában érthetjük meg. Más szóval, a jogi norma érvényessége sajátos tartalmú legyen. Vagy a filozófia nyelvén megfogalmazva: az érvényesség a legyen specifikus modalitása. A jogi norma érvényessége tehát a jogszabálynak mint tartalmú legyennek vagy másképpen a teleologikus-normatív struktúrában megszerveződő társadalmi-jogi tartalomnak a sajátossága. A jogszabály tartalmi és formai mozzanatainak reflexiós összefüggését a jogi norma érvényességével kapcsolatban azért is szükséges hangsúlyozni, mert – mint majd látni fogjuk – a jogi norma érvényességének tisztázását megkísérlő koncepciók közötti eltérések alapját lényegében éppen az alkotja, hogy a jogi norma érvényességét a jogszabálynak pusztán tartalmi vagy formai elemeire vezetik vissza. Erre mutat Kelsennek imént idézett felfogása is. Nem győzzük ismételni, hogy a jogi normát a társadalmi totalitás olyan komplexusának tekintjük, amelynek egyetlen mozzanata, vonása, sajátossága sem érthető meg, ha nem a jogszabály egészével és a társadalom teljességével való összefüggésében vizsgáljuk.

A jogi norma érvényességének mint tartalmú legyennek a sajátossága mindenképp előtt akkor mutatkozik meg, ha a jogi norma érvényességét alkotó két említett mozzanathoz, tartalmához és normatív-teleologikus struktúrájához kategoriális összefüggését megvizsgáljuk. Az eddigi elemzések azt mutatták, hogy a jogi norma specifikus társadalmi (tárgyi- és érték-) tartalma sajátos struktúrában, normatív-teleologikus módon épül fel és szerveződik meg. A jogi norma tartalmát illetően hangsúlyoztuk, hogy a jogszabály tárgyi tartalma optimálisan, értéktartalma pedig alapvetően a különösség szintjén és kategóriájában jelenik meg, ami azonban a különösséget nem teszi a jogi norma döntő és meghatározó kategóriájává. A jogszabály teleologikus-normatív struktúráját vizsgálva viszont azt emeltük ki, hogy az – kiváltképpen a jogi norma alanyai tekintetében – az általánosság irányában mozog, az egész teleologikus-normatív struktúrára az általánosság kategóriája jellemző. Aligha tévedünk, amikor azt állítjuk, hogy a jogszabály e két lényegi mozzanatának, tartalmának és struktúrájának döntő kategóriái, nevezetesen az egyik különössége és a másik általánossága között a jogszabály totalitásában megnyilvánuló ellentmondás nemcsak általában a jogi norma ontológiai lényegének feloldhatatlan, belső ellentmondása, hanem egyúttal a jogszabály érvényességét s ennek jelentőségét is megvilágítja. Azonnal felmerül ugyanis a kérdés, hogyan oldódik fel a jogi norma tartalmi különössége és a jogszabály normatív-teleologikus struktúrájának általánossága között jelentkező ellentmondás a jogi norma totalitásában. Ha erre a további fejtegetéseket anticipálva röviden válaszolni akarunk, akkor azt mondhatjuk: *a jogi norma érvényességének általánosságában*. A korábban gyakorta hangsúlyozott megállapítást felidézve, mely szerint a jogi normának mind tartalma, mind strukturális felépítése olyképpen alakul, hogy a lehető legzavartalanabban tudja

társadalmi rendeltetését, a társadalmi viszonyok szabályozását betölteni és ellátni, s ennek során különös jelentősége van annak a tudati, ideológiai visszatükröződésnek, feldolgozásnak és átformálásnak, amelyen a jogi szabályozás alá vont társadalmi materia keresztülmegy, egyáltalán nem meglepő a jogi norma totalitásán belül jelentkező kategoriális ellentmondásnak a formai-strukturális mozzanat specifikuma, általánossága irányában való feloldása. A társadalomban felmerülő problémák, amelyek megoldása a jogi normák megjelenéséhez vezetett, éppen ezért igényelték ennek a társadalmi objektivációnak a létrejöttét, mert a specifikus struktúrában és formában megnyilvánuló társadalmi tartalomtól, tehát éppen a sajátos felépítéstől és megformáltságtól várható a meghatározó társadalmi szükségletek kielégítése. Mindebből magától értetődően következik a jogi norma formai, strukturális mozzanatainak – melyek, mint azt megkíséreltük felmutatni, nem mások, mint a társadalmi viszonyok sajátos visszatükröződései – kategoriális fennhatósága a jogi norma totalitását illetően. Arról van szó – amire a jogi norma tartalmi különösségével kapcsolatosan indirekte már utaltunk –, hogy a jogi normának mint társadalmi komplexusnak, totalitásnak uralkodó, döntő kategóriája az *általánosság*. A jogi norma pedig az *általánosságnak* ezt a *kategoriális túlsúlyát* és *fennhatóságát* *érvényességében* nyilvánítja ki.

Az általánosság kategoriális túlsúlyát a jogi normában mélyen fekvő társadalmi folyamatok határozzák meg. Marxnak arra a fontos megállapítására kell emlékeztetnünk, amely szerint „minden új osztály . . . amely egyelőtt uralkodó osztály helyébe lép, kényszerül márcsak azért is, hogy célját keresztülvigye, a maga érdekét a társadalom valamennyi tagjának közösségi érdekeként feltüntetni, vagyis eszmeileg kifejezve: gondolatainak az általánosság formáját adni, azokat úgy feltüntetni, mint egyedül ésszerű, általános érvényű gondolatokat”.² Ez a társadalmi törvényszerűség a jogi norma lényegi sajátosságaként szilárdul meg. Arról van ugyanis szó, hogy míg az ideológia általánossága – Marx szerint³ – azon alapul, hogy az új „forradalmasító” osztálynak „kezdetben érdeke még valóban inkább összefügg valamennyi többi, nem uralkodó osztály közösségi érdekével . . . , mert az eddigi viszonyok nyomása alatt még nem fejlődhetett ki egy különös osztály különös érdekeként” és így „nem mint osztály, hanem az egész társadalom képviselője lép fel”, addig a jogi norma érvényességének általánosságát lényegében az a társadalmi szükséglet határozza meg, amely már az osztályérdek és az osztálytársadalmi érdek ezen egybeesésének megbomlását fejezi ki. Jóllehet a forradalmasító osztálynak, mint új, különös, uralkodó osztálynak különös érdeke kialakult és nyilvánvalóvá vált már, ezt a különös társadalmi (osztály-) tartalmat a társadalmi status quo fenntartása és a társadalmi viszonyok rendezése érdekében a jogi norma változatlanul mint társadalmi általánosságot mondja ki általános érvényességgel. Az általánosság kategoriális uralmát a jogi normában tehát paradox módon tartalma különösségének társadalmi uralma határozza meg. A jogszabály különös társadalmi tartalmát általánosként reprezentálja. Társadalmi feladata és rendeltetése éppen arra irányul, hogy a különös tartalmat a társadalmi totalitás valóságos általánosságává

² Marx–Engels: Művei. 3. köt. Budapest 1960. 46–47. o.

³ Uo. 47. o.

tegye. Ennek érdekében a társadalmi különöst általánosként tünteti fel. A társadalmi tartalom különösségének a jogi normában általánosként való megjelenését pedig éppen a jogszabály érvényessége, illetve ennek az érvényességnek általánossága fejezi ki.

2. A JOGI NORMA ÉRVÉNYESSÉGÉNEK ÁLTALÁNOSSÁGA

Miben mutatkozik meg a jogi norma érvényességének *általánossága*, illetve az érvényesség általánosságának az egész jogi normára kiterjedő uralma és fennhatósága? A jogszabályi tartalom különösségének és a jogi norma teleologikus-normatív struktúrája általánosságának kapcsolatát szem előtt tartva, mindenekelőtt abban, ahogyan a túlnyomóan a *különösség* szintjén kifejeződő *tartalom* és *típusok* a legyen-struktúra *általánosságának* alárendelődnek. A jogi norma tartalmát vizsgálva hangsúlyoztuk, hogy a különféle tartalmi mozzanatok mint a jogi szabályozás alá vont társadalmi viszony esetei, helyzetei, pozíciói, az egyes szituációk és történések, az ezekben tanúsítható magatartások, tehát az ún. tényállás és az előírt magatartás, a hipotézis és a diszpozíció tartalmi elemei, illetve ezek egysége és teljessége optimálisan a különösség szintjén, a különféle típusokban és tipikus vonásokban fejeződnek ki. Ám ennek a különös és tipikus jogszabályi tartalomnak a kialakulása és specifikus jogszabályi meghatározása is már az általánosság irányába mutat. Gondoljunk csak a helyzetek, esetek és magatartások homogenizálására, szükségképpen egyszerűsítésére és egyneműsítésére, valamint ezek logikai, fogalmi meghatározására. A társadalmi tartalomnak ez a jogi egyneműsítése, sajátos jogi kategóriákba sűrítése és jogi meghatározásokban való kifejezése már önmagában általánosítást és absztrakciót feltételez. Ez a tartalomban jelentkező elvontság és általánosság a jogi norma totalitásának érvényességében egészen pregnánsan jelenik meg a jogszabály ama Marx által kiemelt sajátosságában, hogy „a jog, természeténél fogva, csak egyenlő mérték alkalmazásában állhat. . .”⁴ A jogi norma a társadalomban olyan mértékként jelenik meg, amely mindenki és minden helyzet számára egyenlő. Ez – mint arra Marx felhívja a figyelmet⁵ – eleve már bizonyos elvonatkoztatást feltételez, azt, hogy a személyeket és a társadalmi helyzeteket „egyeséges szempontból, csak egy meghatározott oldalról,” például az egyéneket csak mint munkásokat tekintsék. A jogszabályt általában véve ez annyit jelent, hogy a jogi norma mint egyenlő mérték a társadalom tagjaiban pusztán jogalanyokat lát és láttat, akikre ez a mérték minden megkülönböztetés nélkül vonatkoztatandó, azaz érvényes. De nemcsak a személyeket, a jogi norma alanyait, hanem a jogszabály egyéb említett tartalmi mozzanatait (eset, tényállás, magatartás stb.) illetően sem más a helyzet. Bármennyire is a különösség szintjén mint típusok és tipikus elemek legyenek is ezek a jogszabály tartalmában megfogalmazva, amint „egyenlő mértékként” jelennek meg, alárendelődnek ezen „egyenlőség” általánosságának. Amikor Marx arról beszél, hogy a jog mint „egyenlő mérték” nem ismer el osztálykülönbségeket,⁶ akkor a jogi norma

⁴ Marx: A gothai program kritikája. Budapest 1953. 13. o.

⁵ Uo.

⁶ Uo.

általánosságát, azt is aláhúzza, hogy a jogszabály eltekintve az osztály- és egyéb különbségektől, mindenkire és a jogszabályban megfogalmazott minden helyzetre, magatartásra nézve egyformán kötelező.

A jogszabály tartalmi *egyneműsége és egyenlő mértékként* megjelenése a jogi norma érvényességének általánosságát azáltal hozza létre, hogy a jogi norma különös és tipikus tartalma (helyzetei, szituációi stb.) alá tartozó minden esetet, magatartást kivétel nélkül a jogi norma érvényessége alá von, a jogszabályi érvényesség általánossága alá sorol be. A különféle egyedi esetek, helyzetek és magatartások, amennyiben a jogszabályi tartalom típusába sorolhatók, egyformán és egyenlő mértékkel, a jogi norma rendelkezésével mérendők, ítélandók meg, azaz rájuk a jogi norma általában kötelező és érvényes. „Ezt a struktúrát – mint arra Lukács György rámutat⁷ – nem módosítja lényegesen, hogy sok esetben ehhez szükségképpen differenciáló helyesbítések járulnak, mert a beosztásokat, mellérendeléseket stb. meghatározó kiegészítésekre szintén ugyanaz a besoroló általánosság jellemző.”

A tipikus egyedi eseteknek és magatartásoknak a jogi norma érvényességének általánossága alá való besorolása – természetesen – csak azért történhet meg, mert a jogi norma érvényességének általánosságát az *állami kényszer általánossága* támogatja. Aligha szükséges hangsúlyozni, hogy itt a legkevésbé sem lehet arról szó, hogy az állami kényszerítő gépezet – a jogi norma érvényességét megalapozandó – a jogi norma konkretizálódása és realizálódása során minden esetben működésbe jön. A jogi norma érvényességének általánosságát pusztán az állami kényszer lehetőségének, kilátásba helyezésének általánossága erősíti, mint arra már a jogi norma teleologikus-normatív struktúráját vizsgálva rámutattunk. Sőt ez a jogi norma érvényességének általánossága irányában ható társadalmi-állami mozzanat, az állami kényszer és fenyegetettség, a jogi normában is – mint arról ugyancsak volt szó – sajátosan kifejeződik, a jogszabály jogkövetkezményi (joghatás és szankció) elemében. Ami a jogszabály érvényességének általánosságát ebben a vonatkozásban kiemeli, az, hogy a jogi norma jogkövetkezményi eleme (joghatás és szankció) szükséges esetben állami segítséggel, állami kényszer hatására általában megvalósul. Az állami kényszernek, illetve lehetőségének ez az általánossága, a jogi norma jogkövetkezményi mozzanatában konkretizáltan szintén erősíti és jelzi a jogi norma érvényességének általánosságát és azt, hogy a jogi norma tartalmi kategóriái szükségképpen ennek az általánosságnak rendelődnek alá. Abban a pillanatban, amikor – mint majd látni fogjuk – a jogi norma állami kényszerrel való támogatásának általánossága kétségessé, a jogi norma érvényességének általánossága problematikussá válik.

A jogi norma érvényességének általánossága egészen nyilvánvalóvá abból a viszonyból válik, amely a jogi normát a jogszabály *címzettjeivel*, a *jogalanyokkal* összefűzi. Már a jogi norma strukturális elemeit, kiváltképpen alanyait, címzettjeit tárgyalva, rámutattunk arra az általánosságra, amely ezeket jellemzi. Arról van szó, hogy a jogi norma a társadalom valamennyi tagjának vagy jelentős részének magatartását rendezi, s ebben az értelemben az alanyok általánosságára vagy különösségére vonatkozik. A

⁷ Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. II. köt. Budapest 1976. 213. o.

jogi norma érvényessége általános, mert az egész társadalmat, a társadalom totalitását veszi célba szabályozó rendelkezéseivel. A jogi norma mint egységes legyen lép fel a társadalom egészével vagy különös részeivel szemben. Az a társadalmi-jogi tartalom, amit a jogszabály magában foglal, nem egyes egyénekre, a társadalom egyes tagjaira, hanem általában a társadalomra, annak jelentős, különös csoportjaira nézve érvényes. A jogi norma érvényességét az jellemzi, hogy a jogszabályi tartalom nem a konkrét egyes esetben, az adott konkrét individuum vonatkozásában kötelező, hanem általában a meghatározott esetekre és személyekre. A jogi norma érvényességének társadalmiságából fakadó ez az általánossága a jogi normának nemcsak általános jelleget kölcsönöz, hanem a jogi normát alapvetően megkülönbözteti mind a *jogi parancstól*, mind az ún. *individuális jogi normától*. Rendkívül tanulságos közelebről szemügyre venni azokat a sajátosságokat, vonásokat, amelyek a jogi parancsot, jogi imperativuszt jellemzik. A jogi imperativuszt, a jogi parancsot mindenekelőtt konkrét egyedisége különbözteti meg: a jogi parancs konkrét esetben, meghatározott individuumhoz vagy egyénekhez szól. Az eset egyedisége és a címzettek perszonalifikált volta jól jelzi az ilyen jogi parancs konkrétságát, egyszerűségét, melynek jövőbeni érvényességéhez az előforduló esetekben és megjelenő személyek számára való megisméltése feltételezett. A jogi norma és a jogi parancs elvontságában mutatkozó eltérésre találóan mutat rá Jhering, aki konkrét és absztrakt imperativuszokat különböztet meg, csak az utóbbiakat tekintve jogi normának: „Aszerint, hogy az imperativusz a cselekvést pusztán az egyes esetben vagy a cselekvés típusát bizonyos fajta minden esetre előírja, konkrét és absztrakt imperativuszokat különböztetünk meg. Az utóbbiak egybevágóak a normával. A normát – ezek szerint – mint az emberi cselekvés absztrakt imperativuszát kell meghatározni.”⁸ A jogi parancsot elemző csaknem valamennyi szerző a jogi imperativusz jellemző vonásaként emeli ki közvetlenségét, direktségét. A jogi parancs ugyancsak közvetlenül szól a címzethez és közvetlenül konkrét esetet rendez. Ettől a közvetlenségtől elválaszthatatlan a jogi imperativusz személyes jellege, az a közvetlen kapcsolat, amely a parancs kibocsátóját és a parancs szubjektumát összefűzi. Konkrétság, egyediség, közvetlenség, perszonalifikáltság és szubjektív kapcsolat azok a mozzanatok tehát, amelyek a jogi parancsra nézve elsősorban jellemzőek és sajátosságok. Ha az ezeket a sajátos vonásokat mutató jogi imperativuszokat az olyan jogi előírásokkal, objektivációkkal, amelyek általánosak, elvontak, áttételesek, közvetettek, nem perszonalifikáltak, egy közös fogalomban, a jogi norma kategóriájában egyesítjük, akkor olyan absztrakcióval élünk, amely valóban figyelmen kívül hagyja a „lényeges különbségeket” s így értelmetlennek bizonyul.⁹

Nincs ez másként az ún. *individuális jogi normákkal* sem. Kelsen ugyanis norma-elméletében generális és individuális normákat, jogszabálytanában pedig – ennek megfelelően – generális és individuális jogi normákat különböztet meg. Mi több, Kelsen a generális és az individuális normákat éppen érvényességük elvontsága alapján különbözteti meg egymástól, mondván, hogy az individuális norma jellegzetessége

⁸ Jhering, R.: Zweck im Recht. I. köt. Leipzig 1893. 331. o.

⁹ Marx–Engels: Művei. 46/1. köt. Budapest 1972. 13. o.

érvényességének a konkrét esetre való korlátozottsága, szemben a generális normákkal, amelyek általános érvényűek. A generális jogszabályokat általában a törvényhozás alkotja, és ezeket általában törvénynek nevezzük. A bírói döntés és ítélet viszont általában individuális jogszabály, de ilyen a szerződés is. „Az ún. bírói 'ítélet' . . . norma, és pedig individuális, érvényességében a konkrét esetre korlátozott norma, eltérően a 'törvényként' megjelölt generális normáktól.”¹⁰ Ami itt a jogi normák érvényessége szempontjából különösen érdekes és fontos, az, hogy az individuális jogi norma olyan jogszabályt jelent, amelynek érvényessége csak a konkrét, egyedi esetre nézve áll fenn. A lényeges e teóriában az, hogy olyan jogi normákat is feltételez, amelyek csupán egyetlen esetre érvényesek, mint például egy bírói döntés. Ilyenformán teljesen közömbössé válik, hogy a jogi norma érvényessége általános-e vagy individuális. Ám a jogélet gyakorlatának és a jogtörténetnek tanúsága szerint egyáltalán nem mindegy a szóban forgó jogi jelenség szempontjából az, hogy általános vagy egyedi érvényességgel rendelkezik-e. Elég itt csupán a kétféle érvényesség társadalmi, szociológiai hatásaira és befolyására utalni, amelyek jelentősége és hordereje lényegesen különbözik, attól függően, hogy olyan jogi normával állunk-e szemben, amely társadalmi-jogi értelemben általánossággal rendelkezik, vagy pedig csupán az adott, szóban forgó esetre érvényes jogi döntéssel, aktussal. Az individuális jogi normák feltételezésével a jogszabály fogalmának az érvényesség tekintetében olyan megengedhetetlen parttalansága jön létre, amely a valóságos jogi jelenségek tényleges szerepét és jelentőségét eltorzítja. Hangsúlyozni kell, nem arról van szó, mintha a valóságban nem léteznének olyan jogi jelenségek és formák, amelyek csak konkrét, egyedi, individuális érvénnyel rendelkeznek, hanem arról, hogy ezek az individuális érvényességgel rendelkező jogi formák nem minősülnek jogi normáknak. Mert nem minden legyent tartalmazó jogi kijelentés, parancs, ítélet, aktus jelent jogi normát, hanem csak az, amelyik általános (különös) érvényességű.

A jogi norma érvényességének általánosságát, mind a jogi parancstól, mind az ún. individuális jogi normáktól való különbözőségét mutatja a jogi norma sajátos *tárgyasulása*, külső egzisztenciája, tárgyi formája, az, hogy alkotóinak éppúgy, mint alanyainak „fején kívüli létezési formát” nyer, hogy az ezek körébe tartozó „minden egyesnek személyes önkényétől”¹¹ függetlenül. A jogi norma teleologikus-normatív struktúráját vizsgálva rámutattunk arra, hogy ennek egyik jelentős eleme a jogszabály alkotója, kibocsátója, autoritása, amely rendszerint az állam, illetve valamelyik állami szerv. Most, amikor a figyelmet a jogi norma érvényességének általánosságára fordítjuk, a jogi norma és *autoritása* közötti összefüggésnek nem az az aspektusa áll az előtérben, amely a jogalkotó akaratának külsővé válását jelenti, hanem inkább e külsővé válástól elválaszthatatlan tárgyasulása, önálló objektivációként megjelenése. Kelsen a különféle imperatív jogszabálytani koncepciókkal polemizálva, joggal hangsúlyozza, hogy a jogi normát nem tekinthetjük pszichológiai értelemben vett akaratnak, azaz olyan pszichológiai, akarati aktusnak, amely feltételezi az akaró személlyel való közvetlen

¹⁰ Kelsen, H.: I. m. 20. o.

¹¹ Marx–Engels: Művei. 3. köt. 317. 321. o.

kapcsolatot, az akarat változatlan állandóságát, hiszen a jogi norma – írja Kelsen nem kis iróniával¹² – akkor is érvényes, ha azok a személyek, akik a jogalkotó állami szerv tagjaiként a jogszabály megalkotásában részt vettek, már régen nem élnek. Amikor a jogi norma akarati, értéktartalmáról szólunk, akkor nem is a jogalkotó állami szervnek ezt a konkrét akarását, akarati aktusát tartjuk szem előtt, hanem a jogalkotó szerv értékelésének, akaratának, döntésének kifejeződését a jogszabály tartalmában. A jogalkotói akaratnak a jogi norma tartalmában való ez a külsővé válása pedig a jogszabály olyan tárgyiasulását jelenti, amely a jogalkotó szubjektummal, az illetékes állami szervvel, de nem annak egyes tagjaival, elválaszthatatlan kapcsolatban van ugyan (hiszen ez az állami jogalkotó szerv a szóban forgó jogi normát bármikor hatályon kívül helyezheti, létezését megszüntetheti, tartalmát módosíthatja), mégis leválik arról, eloldódik tőle, és attól független meghatározott társadalmi létezés jut. A jogi norma kibocsátójától elváló, önálló, sajátos társadalmi objektivációvá válik. A tárgyiasulás ugyanis – mint arra Lukács György felhívja a figyelmet¹³ – „spontánul társadalmiasít minden tárgyat, legyen az anyagi vagy tudati természetű”. A jogi norma tárgyiasulásának ez a mozzanata, a jogalkotói szubjektumról való leválása, ezáltal társadalmasodása és önálló objektivációként megjelenése kétségkívül a jogi normának és érvényességének általánosságára utal.

E tendenciát jelentősen fokozza az a tény, hogy a jogi norma nemcsak a jogalkotó autoritással, hanem a *jogalanyokkal*, a jogi norma címzettjeivel is önállóan tárgyiasult világgént áll szemben. A jogi norma mint sajátos tárgyiasulás és társadalmi objektiváció miután létrejött, közvetlen működését tekintve *függetlenül* a jogalanyok, a mindenkori egyes ember tudatától, akaratától és magatartásától. Lukács György éppen a jogi normának, minden egyes jogi tételnek a mindenkori egyes ember tudatával vagy akaratával szemben fenntartott e szükségszerű függetlenségében látja e szféra jogosult általánosságának kifejeződését.¹⁴ A jogi norma mint társadalmi objektiváció a maga közvetlenségében a jogalanyok, a jogalkalmazók szubjektivitásától, tudatától, akaratától, óhajaitól és önkényétől függetlenül jogként fungál és érvényes. A jogszabályt, miután mint társadalmi objektiváció létrejött, az a materialista axióma jellemzi, hogy az objektum a szubjektumtól (a jogalkotótól és a jogalanyoktól egyaránt) függetlenül létezik, nem pedig az az idealista jelentésű tétel, hogy nincs objektum szubjektum nélkül. A jogi norma nem attól függően érvényes jogként, hogy az egyes ember, a jogalanyok és a jogalkalmazók jogként fogják fel. Ezért nem lehet egyetérteni azokkal a jogelméleti koncepciókkal, amelyek a jogi norma érvényességét a szubjektum elismerésétől teszik függővé, mint például Hart, aki szerint az elfogadó, az elismerő számára érvényes lehet a régi római jog éppúgy, mint a szocialista forradalomban megdöntött cári jog.¹⁵ Aminthogy a jogi norma érvényességének általánosságára utal a jogszabály tárgyiasulásából adódó azon közismert tény is, hogy a jogi norma érvényessége füg-

¹² Kelsen, H.: I. m. 10. o.

¹³ Lukács György: I. m. II. köt. 471. o.

¹⁴ Lukács György: Az esztétikum sajátossága. 2. köt. Budapest 1965. 196. o.

¹⁵ Hart, H. L. A.: The Concept of Law. Oxford 1970. 101., 247. o.

getlen a jogalanyok, a szubjektumok morális meggyőződésétől, azoktól az erkölcsi motívumoktól, amelyek a jogalanyt a jogszabály megtartásakor vagy megsértésekor vezetik. A jogi norma számára közömbös, hogy előírását az egyes emberek miért követik: „Az imperativusz a maga részéről többnyire tisztán negatív: bizonyos cselekedetek végrehajtását tiltja; ha valóban tartózkodnak az ilyen cselekedetektől, akkor teljesen egyre megy, hogy mik e tartózkodás belső és külső okai.”¹⁶

Mindez azonban – nem győzzük eléggé hangsúlyozni – a legkevésbé sem jelenti azt, hogy a jogi norma érvényességének genezisében és alakulásában ne lenne a társadalom tagjainak, a jogalkotóknak éppenúgy, mint a jogalanyoknak, illetve tudatuknak és magatartásuknak jelentős szerepe. A jogi norma érvényességének kialakulása és változása folyamatában a szubjektumok tudatának és cselekedeteinek hatása társadalmi, szociológiai általánosságában mutatkozik meg, s mint a jogkövetés, a jogérvényesülés bizonyos általánossága – amiről majd a jogi norma érvényessége és érvényesülése közötti kapcsolat elemzésekor lesz részletesen szó – szintén a jogi norma érvényességének általánosságát alapozza meg.

3. A JOGSZABÁLY ÉRVÉNYESSÉGÉNEK FOGALMA

Az érvényesség – mint jeleztük – a jogi normának olyan lényegi sajátossága, amely csak a jogi norma egészével mint komplexussal, mi több, a társadalom totalitásával összefüggésben érthető meg. Kísérletet téve a jogi norma érvényessége fogalmának, mibenlétének megvilágítására, mindenekelőtt azokra a fejtegetésekre kell emlékeztetni, amelyek a jogi norma teleologikus struktúrájával összefüggésben a tiltó és engedő diszpozíciójú jogszabályok szerkezeti felépítését és természetét tárgyalták. Azok a megállapítások ugyanis, amelyek a tiltó és engedő diszpozíciójú jogi normákat annak alapján különböztették meg, hogy míg a *tiltó* jogi norma diszpozíciójának *nem* realizálódásához fűz *szankciót*, addig a *megengedő* jogi norma rendelkezésének *megvalósulását* kapcsolja *pozitív jogkövetkezésménnyel* össze, a jogi norma érvényességének természetét illetően is érezteti hatását. Látszólag csupán terminológiai problémáról, valójában azonban sokkal többről van szó. A jogszabálytani irodalomban ugyanis megoszlanak a vélemények, még inkább az érvelések a tekintetben, hogy a jogi norma kötelezősége érvényességének szinonimája-e, vagy pedig a kötelezőség és az érvényesség a jogi normának egymástól eltérő, két külön vonása. Azok a jogelméleti koncepciók, amelyek a jogi norma diszpozíciójának tartalmában főként kötelezettségek megfogalmazását látják, a jogi norma strukturális mozzanataként pedig lényegileg a szankciót és nem a jogkövetkezeményeket tekintik, a jogi norma kötelező voltát és érvényességét azonosként, szinonimaként fogják fel.¹⁷ Nem így a természetjogi elméletek, amelyek szerint az érvényes jogi norma akkor kötelező, ha a feltétlenül érvényes természetjogon

¹⁶ Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. II. köt. 213. o.

¹⁷ Lásd: Kelsen, H.: General Theory of Law and State. Cambridge (Mass.) 1949. 30., 38. stb. o.; Geiger, Th.: Vorstudien zu einer Soziologie des Rechts. Kopenhagen 1947. 34–36., 165. stb. o.

alapul; a pozitív jog lehet érvényes, de természetjogilag nem kötelező.¹⁸ Talán a jogi normát elemző eddigi fejtegetésekből már kiderült, hogy a legkevésbé sem valljuk a természetjogi álláspontot, mi több, a természetjognak mint jognak a létét és érvényességét kétségbe vonjuk.¹⁹ Aminthogy a tiltó és az engedő diszpozíciójú jogi normák vizsgálatából minden bizonnyal az is világossá vált, hogy a jogi norma diszpozíciójának tartalmában nemcsak kötelezettséget, hanem jogosultságot, engedélyt, lehetőséget is feltételezünk, a jogi norma harmadik strukturális elemének pedig nem kizárólag a szankciót, hanem a szélesebb értelmű és tartalmú jogkövetkezményeket jelöljük meg. Ilyeténképpen az említett jogelméleti koncepciók egyikének érvelésével és elméleti megalapozásával sem értve egyet, mégsem tartjuk szükségtelennek és feleslegesnek a jogi norma érvényességének és kötelezőségének megkülönböztetését. Ez a disztinkció kifejezetten azon a strukturális eltérésen alapul, amely a tiltó és a megengedő diszpozíciójú jogi normák között áll fenn. Míg a tiltó jogi normák diszpozíciójának meg nem valósulása szankciót, azaz joghátrányt, negatív jogkövetkezményt von maga után, addig a megengedő jogi normák diszpozíciójának nem realizálódása pusztán a kilátásba helyezett jogkövetkezmények, a pozitív joghatás elmaradásával jár. Az első esetben a jogi norma diszpozíciójában előírt magatartás kötelező, amit a jogi norma azzal fejez ki, hogy negatív jogkövetkezményt, szankciót helyez kilátásba; a megengedő jogi normák diszpozíciójának nem realizálódása viszont csak azzal jár, hogy nem következik be a pozitív joghatás, azaz a jogalany helyzete változatlan marad és nem válik hátrányosabbá. Mind a tiltó, mind a megengedő diszpozíciójú jogi norma *érvényes* tehát abban az értelemben, hogy a diszpozíció tartalmaként megfogalmazott magatartás realizálódásához, illetve meg nem valósulásához meghatározott jogkövetkezmények fűződnek, ám a jogkövetkezmények jellege negatív (joghátrány), pozitív (joghatás) közötti eltérés az egyik esetben az érvényességet felfokozza, annak jellegét, minőségét a másiktól megkülönbözteti. Ebben az értelemben gondoljuk értelmesnek a jogi norma kötelezősége és érvényessége közötti disztinkciót, jelezve ezzel, hogy a jogi norma érvényessége átfogóbb, szélesebb fogalom, mint kötelezősége, mert az olyan jogilag előírt magatartásokra is vonatkozik, amelyek a jogi norma diszpozíciója és struktúrája szerint csupán megengedettek, lehetőséget, jogosultságot jelentenek. Ez a jogi norma érvényességén belül jelentkező disztinkció alapozza meg azt a hidat, átmenetet, amely a jogi normáktól, illetve a diszpozíciójukban megfogalmazott kötelező jellegű parancstól és tiltástól, röviden, a tiltó diszpozíciójú jogi normáktól és a lehetőséget, jogosultságot, engedélyt magában foglaló úgynevezett megengedő diszpozíciójú jogi normáktól a jogalanyok konkrét, anyai kötelezettségeihez és jogosultságaihoz vezet.

Mit jelent azonban valójában a jogi normának ez a kötelezőséget átfogó érvényessége? A jogszabálytani irodalomban általában megállapítják, hogy az érvényesség a jogi norma lényegi, fogalmi jegye, olyannyira, hogy a jogi normáról érvényesség

¹⁸ *Mitteis, H.*: Über das Naturrecht. Berlin 1948. 38. o.; *Coing, H.*: Grundzüge der Rechtsphilosophie, Berlin 1950. 167. o.; stb.

¹⁹ Lásd részletesen: *Peschka Vilmos*: A modern jogfilozófia alapproblémái. Budapest 1972. 119–158. o.

nélkül nem is beszélhetünk. Loeser ugyan kétségbe vonja e megállapítás igazságát, mondván, hogy a norma érvényességének negációja nem tagadja a norma létezését, hanem csupán azt a sajátosságát vonja kétségbe, hogy érvényes, hiszen a norma érvénytelenségét csak azért lehet megállapítani, mert ténylegesen létezik.²⁰ Ez gondolatilag, logikailag lehetséges, mert a logikai műveletekben a gondolkodás elvonatkoztathat a norma olyan meghatározásától, mint érvényessége, és gondolatilag tételezheti egy érvényesség nélküli norma fogalmát. Csak ilyen gondolati meghatározásként van értelme az olyan jogelméleti kijelentéseknek is, amelyek – mint Hartnál láttuk²¹ – a régi római jognak, vagy a megdöntött cári jognak napjainkban érvényességet tulajdonítanak. Ontológiai valóságában azonban a jogi norma csak mint *érvényes* jogi norma létezik. Jól látható ez abból is, hogy amikor egy jogi norma érvényességét nem elméletileg, hanem gyakorlatilag tagadják, azaz a jogi norma érvényességét, más szóval létezését mint létében nem kívánatosat megsemmisítik, megszüntetik, akkor ontológiailag ebben a tételezésben éppenséggel a szóban forgó jogi norma létét igenlik. A jogi norma érvényességét megszüntető tagadás nem magának a jogi norma létezésének, érvényességének általános értelemben vett fennállására vonatkozik, „hanem mindig a konkrét – a gyakorlat révén létrehozandó – éppíglétének vagy nem-létének . . . akarására”.²²

Ha a jogszabálytani irodalom egységes álláspontot foglal is el abban, hogy az érvényesség a jogi normának lényegi, fogalmi jegye, ez a legkevésbé sem mondható el a tekintetben, hogy mit értenek a jogi norma érvényességén. Ennek igazolására elég csupán azt felidézni, hogy a jogelméletben a jogi normának hány fajta érvényességét különböztetik meg. Schreiber egyenesen leszögezi, hogy „lehetetlen a jogérvényesség olyan egyetlen fogalmát megalkotni, amely a jogérvényesség fogalmához kapcsolódó alapgondolatokat magában egyesíthetné”.²³ Ez a megállapítás – többek között – éppen azon alapul, hogy a jogelméleti irodalomban a jogi norma érvényességét tárgyalva, szólnak a jogszabály *faktikus* (empirikus, reális) érvényességéről,²⁴ ezen belül szociológiai és pszichológiai érvényességéről,²⁵ *eszmei*,²⁶ e körben normatív filozófiai (ontológiai) és etikai²⁷ érvényességéről, illetve ezek legkülönbözőbb kombinációiról,

²⁰ Loeser, F.: Deontik, Berlin 1966. 185. o.

²¹ Hart, H. L. A.: I. m. 101., 247. o.

²² Lukács György: I. m. III. köt. 134. o.

²³ Schreiber, R.: Die Geltung von Rechtsnormen. Berlin–Heidelberg–New York 1966. 101. o.

²⁴ Schreiber, R.: I. m. 58. stb. o.; Weber, M.: Rechtssoziologie. Neuwied am Rhein und Berlin 1967. 69., 71., 97. stb. o.; Klug, U.: Rechtslücke und Rechtsgeltung (Festschrift für H. C. Nipperdey). München und Berlin 1965. 90. stb. o.

²⁵ Ehrlich, E.: Grundlegung der Soziologie des Rechts. München und Leipzig 1929. 6. stb. o.; Weber, M.: I. m. 69., 71., 97–98. stb. o.; Larenz, K.: Das Problem der Rechtsgeltung. Darmstadt 1967. 13. stb. o.; stb.

²⁶ Schreiber, R.: I. m. 65–67. o.; Weber, M.: I. m. 70. o.; Emge, C. A.: Einführung in die Rechtsphilosophie. Frankfurt am Main–Wien 1955. 326. o.; Brecht, A.: Politische Theorie. Tübingen 1961. 191. o.; Klug, U.: I. m. 89. o.; stb.

²⁷ Kelsen: Reine Rechtslehre. 9–10. o.; Radbruch, G.: Rechtsphilosophie. Stuttgart 1956. 178. o.; Larenz, K.: I. m. 20. o.; Hippel, E.: Mechanisches und moralisches Rechtsdenken. Meisenheim 1959. 206., 208. o.; Klug, U.: I. m. 89. o.; stb.

variációiról. A jogi norma érvényességének tisztázására irányuló elméleti erőfeszítések során tehát — mint az minden bizonnyal már az iménti felsorolásból is kiderül — a legkülönbébb szempontok, mozzanatok és aspektusok keverednek, de ami a kérdés megvilágítását a leginkább megnehezíti, hogy ezek a jogszabálytani kísérletek gyakran nem annyira a jogi norma érvényességének mibenlétét, lényegét, fogalmát elemzik, mint inkább azt, hogy a jogi norma érvényességét mi határozza, mi alapozza meg, az mire vezethető vissza. Hogy ez az eljárás milyen gondolati, logikai fonákságokhoz vezet, azt jól mutatják azok a jogelméleti koncepciók, amelyek a jogi norma faktikus (empirikus, reális) érvényességéről beszélnek. A jogi norma faktikus, empirikus érvényessége általánosságban annyi jelent, hogy azok a jogszabályok érvényesek, amelyek a tényleges (szociológiai, pszichológiai) valóságban érvényesülnek, realizálódnak, amelyekhez a jogalanyok igazodnak, amelyeket követnek. A jogi norma szociológiailag, empirikusan — Weber szerint²⁸ — akkor érvényes, ha az emberek társadalmi cselekvését motiváló, kauzális faktorrá, normaképzetté válik. A jogi norma érvényessége szociológiai értelemben mindenekelőtt a szabályszerűség ténye, ami konkrétan annyit jelent, hogy a jogi normák fennállásának, más szóval, eszmei érvényességének képzete a reális szabályszerűség kialakulásának, az emberek tényleges társadalmi cselekvésének empirikus okaként valósul meg. A jogszabály empirikusan érvényes, ha „a reális emberi cselekvés kényszerű kiváltó okainak együttesét”²⁹ jelenti. „A jogi norma faktikusan érvényes, ha a jogszabály olyképpen hatásos, hogy mindig, amikor a jogi norma tényállása megvalósul, a jogkövetkezmény bekövetkezik.”³⁰ Vagy mint egyes pszichologizáló jogelméleti koncepciók a jogi norma érvényességét meghatározzák: a jogszabály érvényessége a jogtársak elismerésén, azon alapul, hogy a jogi normát „respektálják, figyelembe veszik, kötelezőnek vagy irányadónak tekintik, érzik”³¹ ugyancsak az „érvényességi meggyőződésben”, mint „normatív motiváló erőben” látja a jogi norma érvényességének alapját Jellinek is.³² A jogi norma faktikus, empirikus érvényessége tehát azonos a jogszabály érvényesülésével; érvényesség és érvényesülés, normativitás és realizálódás ilyenképpen identikus fogalmakká válnak, más szóval, ugyanannak a jelenségnek, folyamatnak fogalmi megkettőződését jelentik. A félreértések elkerülése végett meg kell jegyezni, hogy ez a legkevésbé sem jelenti. mintha a jogi norma érvényesülésének, realizálódásának nem volna szerepe és jelentősége a jogszabály érvényességét, érvényességének alakulását illetően. A jogi norma realizálódása, érvényesülése kétségkívül döntő faktor a jogi norma érvényességének genezisében és működésében. Csakhogy a jogi norma érvényességét alakító, formáló, meghatározó egyik tényező nem azonos a jogszabálynak magával az érvényességével. Ha a jogi normának az iménti értelemben vett empirikus,

²⁸ Weber, M.: I. m. 69., 71., 97., 98. stb. o.

²⁹ Uo. 70. o.

³⁰ Schreiber, R.: I. m. 58. o.

³¹ Bierling, E. R.: Zur Kritik der juristischen Grundbegriffe. Gotha 1877–83. I. köt. 7. o.

³² Jellinek, G.: Allgemeine Staatslehre. Bad Homburg von der Höhe 1960. 371. o.

faktikus érvényességét feltételezzük, akkor a jogi norma érvényességét egyik meghatározó, kiváltó, alakító tényezőjével megengedhetetlenül azonosítjuk.

Részben eltérő a helyzet azokkal a jogelméleti koncepciókkal, amelyek a jogi norma eszmei, ideális, normatív, alkotmányos, etikai, filozófiai stb. érvényességéről szólnak. A jogi norma *ideális, alkotmányos, etikai és filozófiai* érvényességét megkülönböztető felfogások ugyanis lényegében a jogszabály érvényességét meghatározó és alakító olyan ideológiai tényezőkkel azonosítják a jogi norma érvényességét, mint a valamely jogi norma érvényességéről szóló de lege ferenda vagy igazságossági, érték-elképzelések, vagy az alkotmány előírásai. Ezt tükrözik azok a jog érvényességét tisztázni megkísérülő fejtegetések, amelyek a jog ideális érvényességét abban látják, hogy „a jogi normát szerzője mint az érdekkonfliktus általános megoldását javasolja,”³³ vagy olyan jogi normatartalomként határozzák meg, „amely úgy van megalkotva, ahogyan annak mint a konkrét törvény tartalmának a szóban forgó helyzetben lennie kell.”³⁴ Így Radbruchnál a jogi norma filozófiailag akkor érvényes, ha „a jognak alávettetteknek az érvényességben való igazi érdekelttségén alapul,”³⁵ azaz, ha a jogi norma a jogbiztonságot szolgálja, illetve megfelel az igazságosságnak. Alkotmányos a jogi norma érvényessége pedig akkor, „ha a jogi norma érvényességéről szóló alkotmányos előírások szerint a jogi norma érvényes.”³⁶ Ezek a jogi norma ideális, filozófiai és alkotmányos érvényességéről szóló meghatározások nemcsak hogy a jogszabály érvényességét valamely meghatározó, alakító ideológiai mozzanatával azonosítják, hanem valójában arról, hogy mit jelent a jogi norma érvényessége önmagában, semmit sem mondanak.

Nem így azok a jogelméleti koncepciók, amelyek a jogszabály empirikus, szociológiai, faktikus érvényességével szembeállítva, vagy éppen az érvényesülés folyamatától lényegileg megkülönböztetve a jogi norma *eszmei* vagy *normatív* érvényességét feltételezik. A jogszabály empirikus érvényességével szemben a jogi norma *eszmei* érvényessége — Max Weber szerint³⁷ — a jogi normákat, a kötelező jogi előírásokat jelenti önmagában azzal a tartalommal, amit részint a logikailag kényszerítő erejű, részint a konvencionálisan adott sémák által kötött jogi gondolkodás megállapít. A jogi norma érvényessége eszmei, mert a jogdogmatikus eszmeileg bármit érvénye alá vonhat, pl. valami jogilag közvetlenül nem szabályozott viselkedést jogilag „megengedettnek” tekint. A jogi norma specifikus létezési módját, sajátosság egzisztenciáját látja a jogszabály érvényességében Kelsen,³⁸ akinek jogérvényességi koncepcióját a jogirodalomban *normatívként* jelölik. „Érvényességen” a normák specifikus létezését értjük. Azt állítani, hogy a norma érvényes, annyit jelent, hogy feltételezzük létezését vagy — ami ugyanazt jelenti — feltételezzük, hogy ’kötelező ereje’ van azokra nézve, akiknek magatartását szabályozzák.”³⁹ Kelsen — mint már korábban idéztük — a jogi

³³ Schreiber, R.: I. m. 66. o.

³⁴ Emge, C. A.: I. m. 326. o.

³⁵ Radbruch, G.: I. m. 178. o.

³⁶ Schreiber, R.: I. m. 64. o.

³⁷ Weber, M.: I. m. 98. o.

³⁸ Kelsen, H.: General Theory of Law and State. 30. o.; Reine Rechtslehre, 10. o.

³⁹ Kelsen, H.: General Theory of Law and State. 30. o.

norma érvényességét lényegében abban látja, hogy a jogi norma kimondja, hogy valaminek lennie *kell*, valamit meg *kell* tenni. A hangsúly itt a jogi norma érvényességét illetően a *kell*, a *legyen* kifejezésen van. Hogy ez mennyire így van, nagyon jól látható Kelsennek azokból a fejtegetéseiből, amelyekben a jogszabály érvényességét érvényesülésétől, faktikus, empirikus érvényességétől elhatárolja: „Azt állítani, hogy a norma bizonyos egyénekre nézve 'érvényes', nem jelenti, hogy bizonyos egyén vagy bizonyos egyének 'akarják', hogy más egyének bizonyos módon viselkedjenek; mert a norma akkor is érvényes, ha semmiféle ilyen akarat nem létezik. Azt állítani, hogy a norma bizonyos egyénekre nézve érvényes, nem jelenti, hogy az egyének ténylegesen bizonyos módon viselkednek, mert a norma ezekre az egyénekre nézve akkor is érvényes, ha ők nem viselkednek így.”⁴⁰ Sőt Kelsen – mint arról még lesz szó – a jogi norma érvényességét nemcsak érvényesülésétől, mint egyik feltételétől különbözteti meg, hanem az alpnormától is, amely – szerinte – a jogszabály érvényességének alapja vagy oka.

A jogszabály eszmei, normatív érvényességének tisztázására irányuló fejtegetések és meghatározások eltérnek az eddig tárgyalt jogérvényességi koncepciótól abban, hogy a jogi norma érvényességét nem azonosítják sem érvényesülésével, sem pedig az érvényességet befolyásoló, alakító valamely ideológiai tényezővel. Ezek a jogelméleti törekvések helyesen hangsúlyozzák, hogy az érvényesség a jogszabálynak specifikus létezési módja, olyan lényeges sajátossága, amely a ráható számos szociológiai és ideológiai mozzanattól különálló, sajátos jelenség. Nem lehet azonban ilyen fenntartás nélkül egyetérteni azokkal a konkrét fejtegetésekkel, amelyek a jogszabály eszmei, normatív érvényességének megvilágítására, kibontására irányulnak. Nagy általánosságban elmondható, hogy a jogi norma érvényességének ezek a meghatározásai az érvényességet túlságosan egyoldalúan és szűken értelmezik. A jogszabály eszmei, normatív érvényességét tisztázni megkísérlő fejtegetések ugyanis a jogi norma érvényességét lényegében teleologikus-normatív struktúrájával azonosítják, annak szinonim fogalmaként alkalmazzák. Különösen jól látható ez Kelsen jogszabálytani koncepciójában, ahol jóformán lehetetlen a jogi norma érvényességét és azt a sajátosságát, hogy legyen fejez ki, tehát, hogy teleologikus normatív struktúrában épül fel, egymástól megkülönböztetni. Nyíltan vall erről, amikor kijelenti, hogy „csak a norma fogalmának és a 'legyen' *korrelatív* fogalmának segítségével ragadhatjuk meg a jogszabály specifikus jelentését”.⁴¹ Csak fokozza ezt a benyomást és tendenciát Kelsennek az a törekvése, hogy a jogi norma tartalmi elemeit száműzve, a jogszabály érvényességét is teljesen formálisan mint elvont legyen határozza meg. De nem sokkal jobb a helyzet a jogszabály eszmei érvényességének weberi meghatározásával sem. Weber ugyan a jogszabály eszmei érvényességén nem pusztán az előírások kötelezőségét érti, hanem az ok eszmeileg meghatározott tartalmát is, és így valamiféle tartalmiság is a jogszabály eszmei érvényességének mozzanatává válik. Ám a jogszabály eszmei érvényességének ez a tartalmisága eszmei, gondolati meghatározottsága folytán – Weber szerint – teljesen

⁴⁰ Uo. 37. o.

⁴¹ Uo. (Kiemelés tőlem – P. V.)

önkéntes és bizonytalan, hiszen a jogi norma érvényessége éppen azért eszmei, mert a jogdogmatikus eszmeileg bármit érvénye alá vonhat. Más helyütt már rámutattunk arra, hogy a jogszabály eszmei érvényessége tartalmiságának ez a szubjektivista önkénye Webernél arra vezethető vissza, hogy Weber nem tud termékeny kölcsönös kapcsolatot feltételezni a jogszabály eszmei érvényessége és empirikus érvényessége, társadalmi érvényesülése, realizálódása között.⁴² A jogi norma érvényessége vonatkozásában a weberi fejtegetésekből mindenekelőtt az tűnik jelentősnek, hogy Weber a jogi norma eszmei érvényességét illetően túlmegy a legyen kelsen-i elvontságán, amikor annak bizonyos tartalmiságát is feltételezi, ha ez a tartalmiság szubjektív önkénye és meghatározatlansága folytán végső fokon és lényegében meg is szünteti önmaga jelentőségét a jogi norma eszmei érvényessége vonatkozásában.

A jogi norma érvényességét tisztázni megkísérlő gazdag jogszabálytani irodalomból két tanulság mindenképpen levonható: egyfelől, hogy mind ténybelileg, mind logikailag megengedhetetlen a jogi norma érvényességét előidéző, alakító és befolyásoló társadalmi ideológiai tényezőt magával az érvényességgel azonosítani; másfelől, hogy a jogi norma érvényességét ennek az érvényességnek kétségkívül valóságos egyes akár formális, akár tartalmi mozzanataira redukálni, szintén a jogszabályi érvényesség komplex jelenségét inadekvátan tükröző elméleti megállapításokra vezet. Ezért, ha a jogi norma érvényességének fogalmát tisztázni akarjuk, mindenekelőtt abból kell kiindulni, hogy a jogszabály érvényessége több jelentős társadalmi, ideológiai mozzanatból összetevődő, komplex jelenség. Hogy ezt a komplexust valamennyire is megragadhassuk, a jogi norma érvényességének *konkrétságát* kell megkülönböztetett módon figyelembe venni. A jogi norma érvényessége nem valamiféle elvont sajátosság, hanem nagyon is a jogszabály konkrét létezéséhez, éppígylétéhez kötött. Érvényességgel az adott, konkrét, itt és most létező jogszabály rendelkezik, s ezt az érvényességet a konkrét jogszabály meghatározott elemei és mozzanatai alkotják. Az érvényességnek ezt a konkrétságát a szokások vonatkozásában jól fejezi ki Sumner, amikor megállapítja: „Nincs semmi dolguk azzal, aminek lennie kell, lehet vagy valaha volt – hacsak nem ma van.”⁴³ A jogi norma érvényességével összefüggésben a jogszabály elvont struktúrájáról vagy elvont tartalmáról beszélni semmitmondó, mert a jogi norma érvényességét strukturális felépítése és társadalmi tartalmának konkrétsága, konkrét kapcsolata, ezeknek az adott ösztársadalmi létben való konkrét elhelyezkedése és mozgása jelenti. Ezért tévedés – mint arra Kelsen érvényességi koncepcióját tárgyalva rámutattunk – a jogszabály *teleologikus, normatív struktúrájában*, abban, hogy a jogi norma *legyent* fejez ki, a jogi norma érvényességét látni. Az a tény, hogy a jogi norma teleologikus-normatív struktúrában van megszervezve, önmagában és ebben a formális elvontságában nem jelenti a jogi norma érvényességét. Lehetséges, hogy valamely társadalmi tartalom ebben a jogi legyen-struktúrában fejeződik ki, mégsem érvényes jogi norma. De egyébként logikailag is teljesen elhibázott lenne a jogi teleologikus-normatív struktúrát, a jogi legyen a jogi érvényességgel azonosítani, hiszen akkor a fogalom

⁴² Lásd: *Peschka Vilmos*: Max Weber jogszociológiája. Budapest 1975. 54–57. o.

⁴³ *Sumner, W. G.*: Folkways. New York 1960. 81. o.

megkettőzésével állunk szemben, s így az egyik teljesen felesleges. Közelebb jutunk a valósághoz, ha ezt a jogi teleologikus-normatív szerkezetet konkrét megnyilvánulásában, valamely konkrét jogi normában való jelentkezésében ragadjuk meg. Ekkor ugyanis kiderül, hogy ez a formális jogi legyen önmagában – mint azt Kelsen feltételezi – nem létezik és működik, hanem csak azokkal a *tartalmi* mozzanatokkal együtt, amelyekkel reflexiós összefüggésben áll. Tartalom és forma kölcsönösen feltételezik egymást. A konkrét jogi normában annak éppíglétében meghatározott társadalmi (tárgyi és érték-) tartalom jelenik meg teleologikus-normatív struktúrában. Ahhoz, hogy a jogszabály érvényességéről szóljunk, nem elegendő sem a teleologikus normatív szerkezet, sem a szóban forgó társadalmi tartalom önmagában, hanem az szükséges, hogy e két mozzanat együtt hozza létre azt a sajátosságot, azt a specifikus vonást, hogy a jogi norma a társadalomban követendőként, megvalósítandóként mutatkozik meg. A jogi norma érvényessége nem elvont legyen, sem elvont társadalmi tartalom, hanem *jogi teleologikus-normatív struktúrában megszervezett konkrét társadalmi tartalom, tartalmas jogi legyen, éppíglétében*. Ezért értünk egyet azokkal a jogelméleti koncepciókkal, amelyek a jogi norma érvényességét mint a jogszabály *sajátos létmódját*, sajátos egzisztenciáját, sajátos létezési formáját határozzák meg. Az a tény, hogy a jogi norma érvényessége a jogszabály sajátos létezési módja, egyúttal jelzi, hogy itt a jogi normának olyan objektíve meglévő sajátosságáról, specifikus vonásáról van szó, amely miután a jogszabály létrejött, függetlenül az egyes emberek tudatától, szubjektumától, s a legkevesbé sem pszichológiai vagy szubjektív jelenség. A jogszabály érvényessége tehát a jogi normának mint sajátos társadalmi objektivációnak specifikus létezési módja, amely az össztársadalmi lét létbeli mozzanata.

Erre mutat az a különféle jogelméleti koncepciókban is tükröződő tény, hogy a jogi norma érvényességét számos társadalmi és ideológiai faktor, mozzanat határozza meg, idézi elő, alakítja és befolyásolja. Éppen ez a többirányú meghatározottság – mint arról szó volt – indította a különféle jogszabálytani törekvéseket arra, hogy a jogi normának többféle, különböző fajtájú érvényességét határozzák meg. A jogi norma érvényessége valóban komplex jelenség, amely több társadalmi tényező és folyamat együttes hatásának sajátos eredményeként áll elő. A jogi norma érvényessége a maga komplexitásában ezeknek a formai és tartalmi mozzanatoknak mint összetevőknek mintegy az eredője. Ez azonban egyáltalán nem jelenti, hogy a jogi normának többféle érvényessége van; a jogi normák csupán egyféle érvényességgel, *jogi érvényességgel* rendelkeznek, amely – mint láttuk – önmagában is komplex jelenség, és amelyet a társadalom totalitásában számos társadalmi és ideológiai tényező határoz meg. A jogi norma érvényességét meghatározó, alakító és befolyásoló sajátos, komplex társadalmi folyamatot kísérlük meg a következő fejtegetések megvilágítani.

II. A JOGI NORMA ÉRVÉNYESSÉGÉNEK FELTÉTELEI

I. A JOGI NORMA ÉRVÉNYESSÉGÉNEK ALAPJA

A jogi norma érvényességének feltételeit vizsgáló jogelméleti törekvések tapasztalván, hogy a jogszabály érvényességének létrejöttét és alakulását számos társadalmi, ideológiai tényező befolyásolja, érthető módon megkísérlik e faktorok közül azt vagy azokat kiemelni, amelyek a jogi norma érvényességét döntően, alapvetően meghatározzák. E meglehetősen összetett és bonyolult problémát abban a végső kérdésben fogalmazzák meg, hogy mi a jogi norma érvényességének alapja, oka; mire vezethető vissza végső fokon a jogszabály érvényessége; miért érvényes a jogi norma egyáltalán? Ezt a kérdést a polgári jogelméletben legtisztább formájában Hans Kelsen exponálja, a jogi norma érvényességének alapját, okát és feltételeit különböztetve meg.⁴⁴ Kelsen híven a „tisztta jogtannak” a lét és a legyen dualizmusát feltételező módszertanához, a jogi norma érvényességének okát, alapját magában a jogban, a legyen világában keresi és véli megtalálni: „A norma érvényességének oka mindig egy norma, nem egy tény. A norma érvényességének okára irányuló kérdés nem a valósághoz, hanem egy másik normához vezet vissza, amelyből az első norma levezethető . . .”⁴⁵ Eszerint a jogi norma érvényességét döntően az határozza meg, ez kauzálisan arra vezethető vissza, hogy létezik egy olyan másik érvényes jogi norma, amely a szóban forgó jogszabályt kötelezőnek minősíti. „A norma érvényességi alapja csak egy másik norma érvényessége lehet.”⁴⁶ A jogi norma érvényessége tehát mindig egy másik jogi norma érvényessége, minek folytán a jogi normák érvényességét megalapozó és kiváltó végtelen láncolat jön létre. A Kelsen–Merkl-féle lépcsőelmélet értelmében ugyanis minden jogi norma érvényessége egy magasabb fokú jogi normából ered, s az érvényes jogi normák e piramisának csúcsán egy olyan elképzelt és feltételezett norma áll, amelynek érvényessége más norma érvényességére már nem vezethető vissza, és amely minden jogszabály érvényességének egyetlen és eredeti forrása és alapja. Ez a hipotetikus alapszabály: „A norma érvényességének oka egy feltételezés, egy olyan norma, amely feltételezve van, hogy végső fokon érvényes, azaz az alapszabály.”⁴⁷ Az alapszabály az a

⁴⁴ Kelsen, H.: General Theory of Law and State. 42. o.; Reine Rechtslehre, 219. o.

⁴⁵ Kelsen, H.: General Theory of Law and State. 111. o.

⁴⁶ Kelsen, H.: Reine Rechtslehre. 196. o.

⁴⁷ Kelsen, H.: General Theory of Law and State. 111. o.

norma, amelynek érvényessége nem deriválható egy felsőbb normából. A jogi norma érvényességét végső fokon megalapozó alapszabály feltételezése Kelsen számára megszünteti a jogi normák érvényességét kiváltó és meghatározó sor végtelenségét: „A norma érvényességének okára irányuló kérdés nem – mint az ok és az okozat kérdése – *regressus ad infinitum*; ezt megszünteti a legfelsőbb norma, amely a normatív rendszeren belül az érvényesség végső oka, míg végső és első oknak a természeti valóság rendszerében nincs helye.”⁴⁸ A jogszabály érvényességét meghatározó alapszabály a kelseni koncepcióban olyan végső ok, amelynek érvényessége semmiből sem vezethető le, és csupán a jogi gondolkodásban létezik. Kelsen ennek az alapszabálynak a létét és érvényességét a kanti transzcendentális logika segítségével alapozza meg, amikor az alapszabályt a jogi normák érvényessége megértésének transzcendentális-logikai feltételévé teszi. „Amennyiben csak az alapszabály feltételezése teszi lehetővé, hogy az alkotmányt hozó tényállás és az alkotmány szerint tételezett tényállások szubjektív értelmét ezek objektív értelmeként, azaz objektíve érvényes jogi normákként magyarázzuk, akkor az alapszabályt a jogtudomány leírásában – ha a kanti ismeretelmélet fogalmát *per analogiam* alkalmazni szabad – mint ennek a magyarázatnak transzcendentális logikai feltételét lehet megjelölni: ígymint Kant kérdezi, hogyan lehetséges az értelmünkben adott tények minden metafizikától mentes magyarázata a természettudományok által megfogalmazott természettörvényekben, úgy kérdezi a tiszta jogtan: hogyan lehetséges bizonyos tényállások szubjektív értelmének metajurisztikus autoritásra mint istenre vagy természetre vissza nem nyúló, jogtételekben leírható, objektíve érvényes jogi normák rendszereként magyarázata? A tiszta jogtan ismeretelméleti válasza: ama feltétel mellett, hogy alapszabályt feltételezünk.”⁴⁹

Kelsen a jogi normák érvényességét végső fokon meghatározó és előidéző alapszabályt a kanti transzcendentális logikának azzal a mozzanatával alapozza meg, amelyről már Hegel kimutatta, hogy „csupán szubjektív s nem illeti meg magukat a tárgyakat is magánvalóságuk szerint”.⁵⁰ Kelsen a kanti transzcendentális logikának nem azt a törekvését és lényegében helyes kérdését emeli ki és hasznosítja jogelmélete, közelebből a jogi normák érvényességét előidéző ok feltárása érdekében, amely a formális logikán túllépve, a tartalom, a tárgy objektív szerkezetének és törvényszerűségeinek megismerésére irányul, hanem – mint Lenin írja⁵¹ – a materializmus és az idealizmus között ingadozó, ezeket összebékítő kanti filozófiának a transzcendentális logikában is megnyilvánuló idealista oldalát, a dolgok és a természet vonásainak és törvényeinek megállapításához „szubjektív értelemben szükségszerű transzcendentális előfeltevés”⁵² gondolatát, mely szerint minden formáltság, valamennyi forma és kategória a transzcendentális teremtő szubjektivitás és nem az objektív tartalmak és formáik

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Kelsen, H.: *Reine Rechtslehre*. 205. o.

⁵⁰ Hegel, G. F. W.: *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai*. Logika. Budapest 1950. 42. § 94. o.

⁵¹ Lenin: *Művei*. 14. köt. Budapest 1954. 201. o.

⁵² Kant, I.: *Werke*. V. köt. Berlin 1922. 191. o.

terméke, tehát a pusztá képzelet szintézisei. Kelsen így ahelyett, hogy a jogi normák érvényességének valóságos társadalmi okait és meghatározóit kutatná, a módszer-tisztaság, a metajurisztikus elemeknek jogszabálytanától való távoltartása érdekében inkább a transzcendentális idealizmus világába menekül. Ezáltal sikerül is a jogszabály érvényességét illetően a társadalmi mozzanatokat mellőznie s a jogi norma érvényességét társadalmiságától, társadalmi tartalmától megfosztani.

Mi több, Kelsen a jogi norma érvényességének alapját vizsgálva a jogszabály érvényessége, érvényességének megalapozása és alakítása szempontjából nemcsak a társadalmi tartalmat, hanem mindenféle tartalmat, kiváltképpen a jogi tartalmat is irrelevantnak tekinti. Sem a jogi normák, sem az alapszabály nem azért érvényes, mert olyan tartalma van, amelynek kötelező ereje evidens. A jogi normák nem inherens tartalmuknál fogva érvényesek. „A jogi normák bármilyen tartalommal rendelkezhetnek. Nincs olyan fajta emberi magatartás, amely – természete miatt – nem tehető jogosultságnak megfelelő jogi kötelezettséggé.”⁵³ A jogi norma érvényessége és érvényességének az alapszabállyal történő megalapozása tisztán formális. A jogszabály érvényességét nem tartalma befolyásolja, hanem az, hogy milyen úton jött létre, hogy keletkezése megfelel-e az érvényességét megalapozó jogi norma előírásainak. „A norma érvényes jogszabály annál a ténynél fogva, hogy egy meghatározott szabálynak megfelelően alkották, és egyedül csak ennek folytán. A jogrend alapszabálya posztulált végső szabály, amelynek megfelelően a rend normái létrejönnek és megsemmisülnek, kapják és elvesztik érvényességüket.”⁵⁴

A jogi norma érvényességének alapját kutató kelsen-i kísérletnek ez a formális jellege az, hogy a jogszabály érvényességéből, illetve érvényességének jogi megalapozásából egyfelől mindenféle tartalmat, másfelől a tényleges társadalmiságot kirekeszti, motiválja azokat az újabb polgári jogelméleti törekvéseket, amelyek a jogi norma érvényességének végső alapját, okát vizsgálva, a kelsen-i koncepció említett sebezhető pontjait részben a tartalmiság, részben a ténylegesség, a szociológiai valóság alapján kísérik meg megerősíteni.

Bármennyire hangsúlyozza René Marcic, hogy Kelsen imént elemzett jogérvényességi koncepcióját, kiváltképpen az alapszabályról mint a jogi norma érvényességének végső alapjáról szóló kelsen-i fejtegetéseket természetjogi tartalommal átértelmező kísérlete csupán a jogi norma formális érvényességének megalapozására irányul, valójában a jogi norma érvényességének valamiféle tartalmiságát, természetjogi, Sein-jogi tartalmiságát feltételezi. Kelsennek az a kérdése, amely Marcic gondolatfűzésének kiinduló pontja, a következőképpen hangzik: mi által különbözik a jogszabály a jogellenes parancstól, az útonálló parancsa a jogi szerv parancsától? ⁵⁵ Kelsen választ tulajdonképpen már ismerjük: azáltal, hogy a jogi normának objektív értelme, érvényessége van, azaz, hogy érvényessége az alapszabályra vezethető vissza. A létjogot kereső, természetjogász Marcic ezzel nyilván nem elégedhet meg: gondolatilag túllép az

⁵³ Kelsen, H.: General Theory of Law and State. 113. o.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Kelsen, H.: Reine Rechtslehre. 45., 110., 203., 209., 261., 359., 361. stb. o.

alpnormáról szóló kelsen-i feltételezésen, s a jogi norma érvényességét nem a kelsen-i hipotetikus alpnormával, hanem a természetjoggal alapozza meg. Marcic megőrzi azt a kelsen-i gondolatot, hogy a jogi norma érvényességét végső fokon alpnormára kell visszavezetni, de a természetjogot teszi meg a jogi norma alpnormájává, érvényességi alapjává. Illetéknéppen a jogi norma érvényességének alapja az alpnormaként felfogott természetjog. A jogi norma érvényessége nem más, mint a természetjogként értelmezett alpnorma delegációja. A pozitív jogi norma és a prepozitív jog „elválaszthatatlanul összekapcsolódnak, olyannyira, hogy minden pozitív jog a prepozitív jogból *van levezetve* . . . az összefüggést *delegatió*nak nevezik, még találóbb a *derivatio* kifejezés . . .”⁵⁶ A tiszta jogtannak a jogi norma érvényességét megalapozó alpnormája és Marcic természetjogként felfogott alpnormája között a különbség annyi, hogy míg az egyik *hipotetikus*, addig a másik *abszolút*. „A természetjogot mint az *abszolút*, első, feltétlen feltételt fejt ki, az alpnormát azonban mint a *hipotetikus* első feltételt állítják oda.”⁵⁷ A Marcic által természetjogként értelmezett alpnorma tehát mint a jogi norma érvényességének feltétlen alapja nem hipotetikus, hanem abszolút alpnorma. Az alpnorma abszolútságának hangsúlyozása a kelsen-i alpnorma hipotetikus jellegével szemben többek között annak jelzésére is szolgál, hogy itt a jogi norma érvényességét nem csupán valamiféle gondolati-logikai hipotézis, hanem a létező valóságos, természetes jog, a létjog alkotja. Ezért bár Marcic a természetjogként értelmezett alpnormával a jogi normának állítólag csak formális érvényességét alapozza meg, valójában a jogi norma érvényességének a Sein-jogra mint alpnormára visszavezetése a jogi norma érvényességének tartalmi megalapozását célozza. A létjog, a természetjog ugyanis – eltérően a kelsen-i alpnormától – nem pusztán formális, hanem nagyon is tartalmas, amely meghatározott szituációkat és értékeléseket foglal magában: „Minden parancs *előtt*, minden parancs és tilalom *előtt* és minden felhatalmazás *előtt*, amelynek alapja és gyökere (*ratio, causa et radix*) a személy szubjektív akarata, sőt minden észítélet *előtt* adva van az ontológiai prioritás, amely meghatározott östényállásokat, östértékviszonyokat (=bonum transcendentale), röviden fundamentál-struktúrákat tartalmaz, amely minden akárhogyan hasonlító tételezés és szabályozás – legyen az isteni vagy emberi szabályozás – *elé* legyőzhetetlen korlátokat állít. Az ilyen korlátok összessége az *ordo rerum*, a „természetjog”, jobban mondva, mert kevésbé félrevezető: a SEINJOG, amely a maga alapjában és lényegében jognormatív, se nem metajurisztikus, sem nem metanormatív, azaz csak *indicans*.”⁵⁸ Ha meg nem engedett módon eltekintünk a jogi norma érvényességét tisztázni megkísérlő iménti fejtegetés rendkívüli elvontságától és természetjogi jellegétől – amire korábbi ez irányú kritikai tárgyalásunk részben jögalapul szolgálhat⁵⁹ –, akkor ami ebben a jogi

⁵⁶ Marcic, R.: Das Naturrecht als Grundnorm der Verfassung (F. M. Schmölz: Das Naturrecht in der politischen Theorie. Wien 1963. 74. o.)

⁵⁷ Marcic, R.: I. m. 83. o.

⁵⁸ Marcic, R.: Um eine Grundlegung des Rechts; Die höchsten Prinzipien der formalen Rechtsontologie und der juristischen Logik (Die ontologische Begründung des Rechts. Herausg. von A. Kaufmann, Bad Homburg von der Höhe. 1965. 560. o.)

⁵⁹ Peschka Vilmos: A modern jogfilozófia alproblémái. Budapest 1972. 319–355. o.

norma érvényességének megalapozását illetően mindenképpen jelentős, az, hogy a jogszabály érvényességében és ennek gyökerében nem pusztán formális, hanem valójában tartalmi problémát lát. Marcic a jogi norma érvényességének okát, alapját kutatva nem a formális logika, hanem egy sajátos jogi ideológia, a természetjog tartalmisága irányába lépi át a pozitív jogi normák világának határait, ezzel a jogi norma érvényességének alapjaként tartalmi és nem pusztán formális mozzanatokat határozva meg.

Lényegében az alpnormáról szóló kelsen-i koncepció sajátos átértelmezésének tekinthetők Hartnak a jogi norma érvényességének megalapozására irányuló fejtegetései is. Hart nyíltan megmondja, hogy a jogi norma érvényességének alapjáról szóló koncepciója emlékeztet Kelsennek az alpnormát feltételező tanítására.⁶⁰ A hasonlóság abban áll, hogy míg Kelsen a jogi norma érvényességét végső fokon az alpnormára, addig Hart az „elismerési szabályra” vezeti vissza. Az elismerési szabály autoritatív kritériummal szolgál az érvényes jogi normák azonosítása számára. Azok a jogi normák, amelyek megfelelnek az elismerési szabálynak, érvényesek. Az elismerési szabály „felsorol bizonyos ismérvet vagy vonásokat, amelyekkel ha a felmerülő szabály rendelkezik, az végső, pozitív bizonyítéka annak, hogy egy olyan csoport szabálya, amelyet az általa gyakorolt társadalmi nyomás támogat”.⁶¹ A harti elismerési szabály azonban lényegesen eltér Kelsen alpnormájától annyiban, hogy a jogi norma érvényességi kritériumait tartalmazó elismerési szabály nem feltételezett, posztulált, nem hipotetikus norma, hanem olyan végső szabály, amely empirikus, tényleges.⁶² Az elismerési szabály nem lehet sem érvényes, sem érvénytelen, hanem egyszerűen a használatra alkalmasként elfogadott. Az elismerési szabály tény, egyszerűen létezik: „Az elismerési szabály csak mint a bíróságok, hatóságok és magánszemélyek komplex, de normálisan megegyező bizonyos kritériumokra utaló jogazonosító gyakorlata létezik.”⁶³ A jogi norma érvényességének alapját tehát egy olyan elismerési szabály alkotja, amely az empirikus társadalmi gyakorlat valóságában, a tényleges társadalmi vagy egyéni elfogadottságban létezik. Ilyenformán a jogi norma érvényességének alapja egy az érvényességi kritériumokat tartalmazó, valóban, ténylegesen érvényesülő szabály, más szóval, egy hatásos, realizálódó norma. Az elismerési szabállyal a jogi norma érvényességét megalapozó végső szabályból, a kelsen-i hipotetikus alpnormából egy konkrétan érvényesülő norma, a ténylegesség, az empirikus fakticitás lett. Bármennyire tiltakozik is Hart az ellen, hogy a jogi norma érvényesülése, hatásossága – mint azt egyébként Kelsen elismeri – a jogszabály érvényességének feltétele,⁶⁴ azzal, hogy az elismerési szabály tényleges, elfogadott végső norma, végül is a jogi norma érvényességét egy érvényesülő norma alapozza meg. Így a jogi normák érvényessége mindig tényleges érvényesülésen, hatásosságon alapul. Hart egyfelől meghaladja az

⁶⁰ Hart, H. L. A.: I. m. 245. o.

⁶¹ Uo. 92. o.

⁶² Uo. 105., 245. o.

⁶³ Uo. 107. o.

⁶⁴ Uo. 100., 247. o.

alpnormáról mint a jogi norma érvényességének hipotetikus alapjáról szóló tanítást azzal, hogy az elismerési szabálynak társadalmiságát, gyakorlati érvényesülését feltételezi, másfelől azonban ellentmondásba kerül azzal a tételével, amely szerint a jogi norma érvényességének a ténylegesség, az érvényesülés nem feltétele. Ami itt számunkra a jogi norma érvényességének feltételeit, alapját illetően érdekes és fontos, az annak jelzése, hogy a jogi norma érvényességét nem lehet sem a tartalmi mozzanatok, sem a társadalmiság nélkül, pusztán formális, logikai úton megalapozni. Ezt egyébként – paradox módon – a kiindulásként elemzett kelsen-i jogérvényességi koncepció is beismerni kényszerül, amikor a jogi norma érvényességének végső okaként, alapjaként az alpnormát jelölve meg, a jogszabály érvényesülését – mint arról még bőven lesz szó – a jogi norma érvényességének feltételévé minősíti.

A jogi norma érvényességének alapját kutató polgári jogelméleti kísérletek kritikai vizsgálata több vonatkozásban is figyelemre méltó tanulságokkal szolgál. Mindenekelőtt nyilvánvalóvá teszi, hogy a jogi norma érvényességének pozitivista, formál-logikai úton történő megalapozása semmiképpen sem kielégítő, mert csupán hipotetikus logikai művelettel tudja a jogi norma érvényességét a jog világán belül maradvá megmagyarázni. A kelsen-i pozitivista koncepció meghaladására irányuló természetjogi felfogásból világosan kitűnik, hogy a jogi norma érvényessége és érvényességének megalapozása nem pusztán formális, hanem döntően tartalmi probléma. A jogi norma érvényességének a jogszabály tartalmára is kiható, olyan alapja van, amely nem formális, hanem meghatározott ideológiai tartalmat hordozó jelenség: a természetjog. Még tovább lépnek ennél azok a törekvések, amelyek a jogi norma érvényességének ezt a meghatározott tartalmat megtestesítő alapját olyan jelenségben látják, amely döntően társadalmi. A kelsen-i alpnormáról szóló tanításból indulva ki, ennek a társadalmiság irányában indirekt meghaladására Hart jogelméleti koncepciója szolgált példaként. A formál-logikai megalapozás elégtelensége és ennek a tartalmi elemek, a társadalmiság irányában meghaladása azok a legfontosabb elméleti mozzanatok, amelyeket a jogi norma érvényességének megalapozására irányuló polgári jogelméleti kísérletek nyújtanak.

Ha a jogi norma érvényességének végső alapját meghatározni akarjuk – jól tudva, hogy a jogi norma érvényességét számos társadalmi, ideológiai tényező együttesen alakítja ki –, akkor az imént említett tartalmi mozzanatok és a társadalmiság megbonthatatlan egységéből kell kiindulni. Nem elég csupán a jogi norma érvényességének tartalmi elemeit figyelembe venni, azt hangsúlyozni, hogy a jogi norma érvényessége önmagában nem pusztán formai, hanem tartalmi elemek függvénye, de jól kell látni, hogy a jogi norma érvényességére nézve döntő tartalmi mozzanatok önmagukban is társadalmi-jogiak lévén, társadalmi tényezők és viszonyok kifejeződései, ezek által meghatározottak. A jogszabálytani irodalom nagy tévedése, amikor a társadalmi mozzanatot a jogi norma érvényességét illetően kizárólag a jogi norma érvényesülési, realizálódási folyamatában véli felfedezni. Eszerint – mint majd látni fogjuk – a jogi norma érvényességének társadalmisága érvényesülésében, hatásosságában van. A társadalmiság a jogi norma érvényesülésének csatornáján keresztül hatol be a jogi norma érvényességébe. Holott a jogi norma érvényességének társadalmi megalapozása a reali-

zálódási folyamatot már jóval megelőzően megtörténik. Ennyiben nagyon is indokolt az a kelsen-i gondolat, amely a jogi norma érvényesülési folyamatában az érvényességnek csupán feltételét, azt alakító, befolyásoló tényezőt, de nem alapját látja. Más kérdés, hogy a jogi norma érvényességének kelsen-i alapja, a hipotetikus alapszabály éppen arra irányul, hogy a jogi norma érvényességének valóságos társadalmi alapjait elkerülje és jogérvényességi koncepciójától távol tartsa.

A jogi norma marxista felfogása – mint az minden bizonnyal már a jogi norma tartalmát tárgyaló fejtegetésekből is kitűnik – a jogszabály döntő mozzanatát, amely a jogi norma érvényességét is alapvetően meghatározza, társadalmi tartalmában, abban látja, hogy a jogi norma tartalma hogyan fejezi ki, hogyan tükrözi vissza az adott, konkrét társadalmi-termelési viszonyokat. Korábbi vizsgálódásaink során többször utaltunk arra, hogy a pozitivisták polgári jogelméletek nagy tévedése, miszerint a jogi norma tartalma tetszés szerinti, bármilyen lehet. A jogszabály elméletileg, formál-pozitivisták aspektusból valóban bármilyen tartalmat magában foglalhat, csak akkor nagyon is kétségesé válik érvényessége, más szóval jogi norma minősége, jogi normaként létezése. Marx a jog, a jogszabályok problémáját érintve állandóan hangsúlyozza a jogi normák társadalmi-gazdasági meghatározottságát, társadalmi tartalmát, azt, hogy a jogi normáknak – ha valóban be akarják tölteni társadalmi rendeltetésüket – összhangban kell lenniük a társadalmi tényekkel és valósággal. Éppen a jogi norma érvényességének társadalmi alapját és megalapozottságát hangsúlyozva írja Marx Frigyes Vilmos ama jogi illúzióját illetően, amely szerint a törvények az uralkodói akarat pusztá ötleitei, miért is mindig úgy találja, ezek a törvények a világ otrombaságán hiúsulnak meg: „Rendeljen el csak egyszer egy 25 milliós kölcsönt, az angol államadóság száztized részét, és látni fogja, hogy uralkodói akarata kinek az akarata . . . A törvényhozásnak, például minden ország szegényjogi törvényhozásának legfelületesebb szemügyre vétele meg fogja mutatni, mire mentek az uralkodók, amikor azt képzelték, hogy pusztá uralkodói akaratukkal, azaz csak azzal, hogy akarnak, bármit is érvényre juttathatnak.”⁶⁵ Ugyanezt a gondolatot, a jogi norma érvényességének társadalmiságát, társadalmi megalapozottságát talán még frappánsabban fejezi ki Marx, amikor a jog és a tény viszonyát a következőképpen jellemzi: „Arany és ezüst csak azért csereképesek jog szerint, mert ténylegesen azok; és azért azok ténylegesen, mert a termelés jelenlegi szervezetének szüksége van egy általános csereeszközre. A jog csak a tény hivatalos elismerése.”⁶⁶ A jogi norma tartalmának az adott társadalmi-termelési viszonyokkal való összhangja, az a tény, hogy a jogszabály előírásai kifejezik a társadalom meghatározott részének, uralkodó osztályának, vagy még szélesebb társadalmi rétegnek és körnek az érdekét és akaratát, tehát hogy van egy olyan társadalmi közeg, amely alkalmas és kész arra, hogy a társadalom egyes tagjai és általánossága között a közvetítő szerepet betöltse, alapvetően meghatározza, hogy a jogi norma az emberek társadalmi cselekvésében és viszonyaiban való realizálódásának, érvényesülésének – az érvényességet a weberi terminológiával kifejezve – társadalmi „valószínűsége”,

⁶⁵ Marx–Engels: Művei. 3. köt. Budapest 1960. 318–319. o.

⁶⁶ Marx–Engels: Művei. 4. köt. Budapest 1959. 107. o.

„esélye” van. A jogi norma érvényessége tehát végső fokon azon alapul, hogy a jogi norma tartalma adekvátan fejezi-e ki a konkrét társadalmi, mindenekelőtt a termelési-gazdasági viszonyokat, a társadalomban élő osztályok és rétegek, elsősorban és döntően az uralkodó osztály érdekeit, szükségleteit, igényeit és akaratát. Ha a jogszabály tartalma ezekkel az érdekekkel és szükségletekkel összhangban van, ha a jogi norma tartalma ebben az értelemben társadalmilag megalapozott, akkor ez nem csupán a konkrét gazdasági-társadalmi viszonyoknak a jogi normákban való sajátos visszatükröződését jelenti, hanem egyúttal azt is, amiért egyébként ez az egész sajátos visszatükröződési folyamat a társadalomban végbement –, hogy azok az emberek, rétegek és osztályok, akiknek és amelyeknek érdekeit, szükségleteit és akaratát a jogszabály sajátos módon, normatív kifejezi, szociológiai valóságukban, erejükkel, hatalmukkal és befolyásukkal a jogi norma mellett állnak, azaz egyfelől realizálják, másfelől közvetlenül és közvetve megtartatják a jogi norma előírásait. A jogi normának tartalma révén kialakuló ez a társadalmi megalapozottsága és beágyazottsága kölcsönzi alapvetően a jogszabálynak azt a sajátosságát, azt a specifikus erőt, amit a jogi norma érvényességének, konkrét tartalmas legyenjének nevezünk. A jogi norma mindenekelőtt azért jelenik meg konkrét tartalmával legyenként, mert a jogszabály előírásaiban sűrűsödő társadalmi tartalom a jogi norma meglehetősen széles társadalmi bázisát biztosítja. Ha viszont a jogi normában olyan társadalmi tartalom jelenik meg általánosként, amely nincs összhangban az adott társadalmi feltételekkel, tehát figyelmen kívül maradt a jogszabály tartalmának társadalmi, mindenekelőtt gazdasági kötöttsége és azt önkényesen, szubjektivistá módon határozták meg, akkor megcsappan a jogszabály érvényesülésének lehetősége, kétségessé válik a jogi norma érvényessége, mert az a szociológiai bázis, amelynek érdekével és akaratával a jogszabály tartalma találkozik, rendkívül elvékonyodik.

A jogi norma érvényességének végső alapját tehát a termelési-gazdasági viszonyok és általában az ezek által meghatározott társadalmi viszonyok jelentik. Ez a megállapítás azonban – mint az a korábbi, kiváltképpen a jogi norma tartalmát érintő fejtegetésekből minden bizonnyal kiderült – a legkevésbé sem értelmezhető úgy, hogy a termelési-társadalmi viszonyok a jogi norma érvényességét közvetlenül és mechanikusan határozzák meg. Már annak hangsúlyozása, hogy ennek az érvényességet végső fokon megalapozó társadalmi tényezőnek a szerepe és hatása a jogszabály érvényességét illetően a jogi norma tartalmaként kifejeződésén keresztül valósul meg, jól mutatja a jogszabály érvényességének végső alapját jelentő termelési-társadalmi viszonyok közvetettségét és közvetítettségét. Mondani sem kell, hogy a jogszabályi érvényesség megalapozottságának társadalmiságát ezzel egyáltalán nem merítettük ki, aminthogy ezen alapvető termelési-gazdasági viszonyoknak a jogi norma érvényességére való közvetett hatását sem. Az a társadalmi jelenség és intézmény, amely a jogi norma érvényességét általában és közvetlenül meghatározza, az adott társadalom állama. Az állam kétségkívül a jogi norma érvényességét megalapozó társadalmi tényezők egyike; nem véletlen, hogy számos polgári jogelméleti koncepció a jogi norma érvényességét közvetlenül és kizárólag az államra vezeti vissza. A jogi norma érvényességének alapját kizárólag az államban megjelölő jogszabálytani elképzelések azonban – ha elismerik is

ezzel a jogi norma érvényességi alapjának társadalmiságát – figyelmen kívül hagyják azt a tényt, hogy az állam mint a jogi norma érvényességét megalapozó egyik társadalmi tényező, maga is az alapul fekvő termelési-társadalmi viszonyok által van meghatározva. Ezért hangsúlyozza Marx, hogy a jogi normák érvényességének az államra, hatalomra alapozása nem jelent mást, mint a jogi normák érvényességének másodlagos jellegű társadalmi jelenségekkel való meghatározását. „Ha a hatalmat fogadjuk el a jog bázisául, mint Hobbes és mások teszik, akkor a jog, törvény stb. csak tünetei *más* viszonyoknak, azoknak, amelyekben az államhatalom nyugszik. Az egyének anyagi élete, amely semmiképpen sem függ pusztán az akaratuktól, termelési módjuk és az érintkezési forma, amelyek egymást kölcsönösen megszabják, ez az állam reális bázisa . . .”⁶⁷

Ha az állam, az állami kényszer és fenyegetettség a jogi norma érvényességének nem is elsődleges és kizárólagos alapja, az bizonyos, hogy a jogi norma érvényességének közvetlen megjelenésében és működésében az államnak jelentős szerepe van, és mint ilyen különös figyelmet érdemel. Már a jogi norma teleologikus-normatív struktúráját vizsgálva utaltunk arra, hogy a jogszabály legyen-jellegének elengedhetetlen mozzanata állami szankcionáltsága, az, hogy a jogi normában célként tételezett emberi magatartás sajátos legyen azáltal válik, hogy megvalósulását a kilátásba helyezett állami szankció biztosítja. A jogi norma strukturális elemeként kiemelt állami szankció formális elvontsága most a jogszabály érvényességével összefüggésben konkrétá és tartalmassá válik. Arról van szó, hogy a jogi normában megfogalmazott emberi magatartás éppen azért jelenik meg érvényesként, kötelezőként és követendőként, mert a konkrétan előírt emberi magatartás vonatkozásában a jogszabály azt is kijelenti, hogy az adott társadalom állama, az uralkodó osztály kényszerítő gépezete e magatartás mögött vagy mellett áll, annak megvalósulását kényszerítő apparátusával támogatja és biztosítja. A jogi norma érvényessége a maga közvetlenségében úgy jelenik meg és azt jelenti, hogy a jogszabályban kifejezett konkrét emberi magatartást azért *kell* megvalósítani, mert különben a címzettek az állammal, az állami kényszerrel kerülnek szembe. A jogi normában megfogalmazott emberi magatartásnak érvényességet a maga közvetlenségében állami fenyegetettsége kölcsönöz. Ezért jelöli meg Lenin a jogi norma elengedhetetlen ismérveként az állami kényszer és kényszerítés lehetőségét, amikor azt hangsúlyozza, hogy „a jog a jogszabály betartására kényszeríteni tudó szervezet nélkül semmi”.⁶⁸ Különösen fontos és figyelemre méltó, hogy a jogi normát támogató és biztosító állami kényszer és fenyegetettség a jogszabály érvényességét közvetlenül megalapozza. Arról van szó, hogy a jogi norma megjelenése pillanatában azért rendelkezik érvényességgel, tulajdonképpen azért létezik, mert a társadalomban a legális erőszakot és kényszert illetően monopolisztikus helyzetben levő állam, illetve meghatározott szerve hozza létre és jelenti ki, hogy a benne megfogalmazott emberi magatartást – ha szükséges – állami erőszakkal is kikényszeríti. Tekintettel arra a társadalmi-történelmi tapasztalatra, amely szerint az állami kényszer és erőszak a jogi norma előírásainak

⁶⁷ Marx–Engels: Művei. 3. köt. Budapest 1960. 317. o.

⁶⁸ Lenin: Válogatott Művek. II. köt. Budapest 1948–49. 237. o.

megsértése esetén rendszerint működésbe lép, az adott jogi norma keletkezése pillanatától fogva érvényesként jelenik meg. A jogi norma érvényessége tehát közvetlen megjelenésében és működésében az államra vezethető vissza. Más kérdés, hogy ennek az érvényességnek a tartóssága és szilárdsága történelmi folyamatosságában nem kizárólag az állam kényszerítő erejétől függ. A jogi norma érvényességét történetiségében egyfelől végső fokon – mint arról szó volt – a termelési-társadalmi viszonyok, másfelől ezektől elválaszthatatlanul a jogszabályi előírások konkrét társadalmi realizálódása határozzák meg. Ez utóbbinak persze elengedhetetlen mozzanata az államapparátus mint társadalmi intézmény, ennek működése és kényszerítő ereje, de önmagában az állami kényszer a jogi norma érvényességét – mint arról a továbbiakban még bőven lesz szó – történeti folyamatosságában nem képes fenntartani. Mutatis mutandis a jogi norma érvényessége és az állami kényszer összefüggésére nézve is áll Talleyrand szellemes megállapítása, mely szerint „mindent meg lehet csinálni szuronyokkal, csak rájuk ülni nem lehet”.

Ezzel voltaképpen már a jogi norma érvényesülésének mint a jogszabály érvényessége feltételének a problémáját érintjük. Mielőtt azonban ezt a jogi norma érvényessége szempontjából oly jelentős és vitatott kérdést részletesen tárgyaljuk, még egy olyan összefüggésre kell röviden kitérni, amely ugyancsak befolyásolja a jogszabály érvényességét s mind az állami kényszerrel, mind az érvényesüléssel mint a jogszabályi érvényesség feltételeivel szorosan összefonódik. A jogi norma érvényessége és a jogrendszer közötti kapcsolatról, arról van szó, hogy a jogrendszer, illetve a jogrendszerhez tartozás a jogszabály érvényességének mennyiben feltétele. Ez az összefüggés – mondhatni – valójában a jogi norma érvényessége és az állami kényszer viszonyának sajátos jogi megnyilvánulása. A jogi norma érvényessége ugyanis a maga közvetlenségében nemcsak abban mutatkozik meg, hogy a jogszabályi tartalmat az állami kényszer támogatja, hanem abban is, hogy a szóban forgó jogi norma meghatározott érvényes jogrendszerhez tartozik. Erre hívja fel a figyelmet Larenz is, amikor hangsúlyozza, hogy a jogi norma érvényessége csak a pozitív jogrendszer keretében érvényesség: a jogi norma „csak addig érvényes, amíg a pozitív jogrendszer értelemszerű struktúrájába beilleszkedik, és annak egészében részesedik”.⁶⁹ A jogrendszer érvényessége minden egyes jogi normájának érvényességére kisugárzik; az a tény, hogy egy jogi norma olyan jogrendszernek része, amely egészében érvényes, amelynek normái általában érvényesek, a szóban forgó jogszabály érvényességét is közvetlenül befolyásolja. Ha azt a jogelméleti álláspontot nem is osztjuk, amely szerint a jogi norma érvényessége kizárólag a jogrendszer funkciója, s mint ilyen ontológiailag jelentéktelen,⁷⁰ az sem kétséges, hogy az érvényes jogrendszerhez tartozás a maga közvetlenségében még az olyan jogi normák érvényességét is fenntartja, amelyek huzamos időn keresztül nem érvényesülésük folytán látszólag már nem érvényesek. Az érvényes jogrendszer részeként ugyanis a hosszabb időn keresztül nem hatásozó jogszabálynak is

⁶⁹ Larenz, K.: I. m. 33. o.

⁷⁰ Goldschmidt, W.: Beziehungen zwischen Ontologie und Logik in der Rechtswissenschaft (Die ontologische Begründung des Rechts. Herausg. von A. Kaufmann, 263. o.)

megmarad az az esélye és lehetősége, hogy a benne feltételként megfogalmazott szituáció esetén kövessék vagy alkalmazzák, röviden, érvényesítsék. Önmagában az a tény, hogy hosszú időn keresztül nem érvényesült, éppen azért nem szünteti meg a jogi norma érvényességét, mert érvényes jogrendszerhez tartozik, ami annyit jelent, hogy mint annak más normái, ez is bármikor, állami segítséggel vagy anélkül érvényesülhet. A jogrendszernek ezt a sajátosságát fejezi ki Geiger, amikor a jogi norma érvényességével összefüggésben azt hangsúlyozza, hogy a jogrendszer „struktúrájánál fogva lebegésben tartja magát”.⁷¹ Nem véletlenül hangsúlyoztuk azonban, hogy a jogi norma érvényességét illetően csak az *érvényes* jogrendszerhez tartozásnak van jelentősége. Abban a pillanatban, ha a jogrendszer érvényessége megszűnik, a jogi norma pusztán azért, mert ennek a jogrendszernek eleme, nem érvényes többé. Ezért azok a jogi normák, amelyek kizárólag már érvényben nem levő jogrendszer részeként léteznek, nem érvényesek, még akkor sem, ha valaki szubjektíve érvényesként ismeri is el azokat.⁷² A jogrendszer érvényességének alapja viszont kétségkívül az, hogy adekvátan fejezi-e ki az adott társadalom objektív szükségleteit és érdekeit. Ettől függ végső soron ugyanis a jogrendszer hatásossága, érvényesülése, az a társadalmi folyamat, amit Kelsen a jogrendszert illetően a hozzá tartozó jogi norma érvényessége vonatkozásában kiemel. Kelsen szerint ugyanis „a normát csak azon feltétel mellett fogjuk fel érvényesnek, ha egy normarendszerhez, olyan rendhez tartozik, amely egészében hatásos. Így a hatásosság az érvényesség feltétele; feltétele, de nem oka az érvényességnek. A norma nem azért érvényes, mert hatásos; a norma érvényes, ha a rend, amelyhez tartozik, egészében hatásos”.⁷³ A jogrendszer hatásossága, érvényesülése a jogrendszer és közvetve a jogi norma érvényességének elengedhetetlen feltétele. Ahhoz azonban, hogy ez teljesen világossá váljék, a jogi norma érvényessége és érvényesülése közötti összefüggést kell behatóan megvizsgálni.

2. A JOGI NORMA ÉRVÉNYESSÉGE ÉS ÉRVÉNYESÜLÉSE

A jogi norma érvényességének társadalmi meghatározottságát, az állammal és a jogrendszerrel való összefüggését vizsgáló fejtegetések egyaránt a jogi norma érvényesüléséhez vezettek, azaz a jogi norma *érvényessége és érvényesülése* közötti kapcsolat problematikusságát jelezték. Erre utal az is, hogy a jogi norma érvényességének egyik ideológiai feltétele, hogy a jogi norma összhangban van-e a társadalmi közvéleménnyel, illetve a társadalom erkölcsi nézeteivel és felfogásával. A jogi norma érvényessége – mint arra már felhívtuk a figyelmet – a jogi norma közvetlen működését tekintve a mindenkori egyes ember tudatától, önkényétől szükségszerűen függetlenül. De „meghatározott jogi tételek, intézmények, sőt egész jogrendszerek genezisében, átforgalmazásában, tényleges eltűnésében nagy, olykor döntő szerepet játszik az az

⁷¹ Geiger, Th.: I. m. 171. o.

⁷² Hart, H. L. A.: I. m. 101., 247. o.

⁷³ Kelsen, H.: General Theory of Law and State. Cambridge (Mass.) 1949. 42. o.

eleven kölcsönhatás, amelyet a nép elevenen ható erkölcsi nézeteivel tartanak fenn”.⁷⁴ Lényegében ezt hangsúlyozza M. E. Mayer is, amikor a jogi norma kötelező erejét arra alapozza, hogy „a jogi normák megegyeznek a kultúrnormákkal, amelyeknek kötelező erejét az individuum ismeri és elismeri”.⁷⁵ A jogi normának a társadalomban elevenen ható erkölcsi nézetekkel való kapcsolata nem közömbös tehát a jogi norma érvényességét illetően sem. Ez azonban szintén főként a jogi norma érvényesülési folyamatában érezteti hatását. Nyilvánvaló tehát, hogy a jogi norma érvényességének feltételeiről, az érvényességet meghatározó, alakító és befolyásoló tényezőkről csak akkor kapunk akárcsak vázlatos, de megközelítően hű képet, ha mind az említett mozzanatok vonatkozásában, mind önmagában megvizsgáljuk az érvényesülés jelentőségét és szerepét a jogi norma érvényességét illetően. A jogelmélet, a jogfilozófia és a jogszociológia régi és sokat vitatott kérdéséről van szó. Nem véletlen, hogy Cossio a különféle jogelméleti álláspontokat általánosítva a jogi norma érvényességének antinómiáját éppen az érvényesség és az érvényesülés viszonyára koncentrálna, a következő tézisben és két antitézisben fogalmazza meg: tézis: érvényesség, amely hatásossággal rendelkezik; antitézis: a) érvényesség érvényesülés nélkül és b) érvényesülés érvényesség nélkül.⁷⁶ A jogérvényességnek a jogszabálytani irodalomban található különböző fajtáit (eszmei, alkotmányos, empirikus, szociológiai stb.) vizsgálva már rámutattunk arra, hogy azok voltaképpen nem mások, mint a jogi norma érvényessége és érvényesülése, illetve ezek kapcsolatainak különféle variációi. Nem nehéz észrevenni, hogy a Cossio által említett két antitézis tulajdonképpen a jogi normának úgynevezett eszmei és empirikus érvényessége. Míg a tézis e kettőnek összekapcsolása. Tekintettel arra, hogy a jogszabály érvényességét érintő korábbi vizsgálódások egyértelműen arra mutattak, hogy a jogi norma érvényessége és érvényesülése között lényeges kapcsolat áll fenn, hogy a jogszabály érvényességét érvényesülése jelentősen befolyásolja, aligha meglepő, hogy a jogi norma érvényességének és az érvényességet meghatározó feltételeknek a tisztázása szempontjából Cossio tézise ragadja meg a valóságot. Az eddigi vizsgálódásokból kiderült, hogy a jogi norma olyan eszmei, ideális, normatív érvényességének a feltételezése, amelynek semmiféle kapcsolata sincs érvényesülésével, amely független érvényesülési folyamatától, nem fejezi ki adekvátn a társadalmi-jogi valóságot. Mi sem mutatja ezt jobban, mint az, hogy a jogszabály normatív érvényességét hangsúlyozó és a tiszta jogtan szigorú metodikáját követő Kelsen is kénytelen elismerni a jogszabály érvényesülését, hatásosságát a jogi norma érvényességének feltételeként. Szóltunk arról is, hogy a jogi norma érvényesülésének empirikus érvényességként történő felfogása két egymástól eltérő társadalmi-jogi folyamat megengedhetetlen azonosítását jelenti. Mi több, a jogi norma érvényesség nélküli érvényesülése fogalmi ellentmondást tartalmaz, hiszen joggal kérdezhető, mi érvényesül, ha nincs valami érvényes, ami érvényesítendő.

⁷⁴ Lukács György: Az esztétikum sajátossága. 2. köt. Budapest 1965. 197. o.

⁷⁵ Mayer, M. E.: Rechtsnormen und Kulturnormen. Darmstadt 1965. 16. o.

⁷⁶ Cossio, C.: Panorama der egologischen Rechtslehre (Die ontologische Begründung des Rechts. Herausg. von A. Kaufmann. 283. o.)

Kiinduló tételünk tehát az, hogy a jogi norma érvényessége *hatásos*; hogy az *érvényes* jogi norma érvényesül. Erre aligha kell sok szót vesztegetni, hiszen a jogi norma éppen azért jön létre mint érvényes előírás, hogy érvényes tartalma megvalósuljon, érvényesüljön. A jogi norma érvényessége és érvényesülése közötti kapcsolat problematikus pontja éppen az, hogy a jogi normának ez az érvényesülése kihat-e a jogszabály érvényességére? Befolyásolja-e, sőt meghatározza-e a jogi norma érvényesülése érvényességét? A jogi norma ún. empirikus, kiváltképpen szociológiai érvényességét feltételező jogelméleti koncepciók lényegében azt állítják, hogy a jogszabály érvényességét érvényesülése, realizálódása, hatásossága határozza meg. Ez a megállapítás a jogi normára való közvetlen vonatkoztatottságában nyilvánvalóan mind ontológiailag, mind fogalmilag téves. Eleve lehetetlen ugyanis, hogy az a folyamat, amely adott érvényes előírásnak az érvényesülését jelenti, határozza meg azt a jelentést, amely érvényes. Ebben az esetben az érvényest az érvényesülő, a megvalósítandót a megvalósítás, a követendőt a követés határozza meg. Jól mutat rá erre Larenz, amikor hangsúlyozza, hogy „logikailag a jogi normák és érvényességi igényük a primer, míg tényleges hatásosságuk a társadalmi életben érvényességüket már feltételezi, és ezt ezért előbb nem alapozhatja meg. Az persze helyes, hogy a norma mint ilyen arra irányul, hogy kövessék, hogy ezért lényegéhez tartozik valamiféle hatásosság kifejtése; ha azonban az utóbbit is „érvényességnek” jelöljük, akkor ezt az érvényességet mint a norma tényleges vagy szociális érvényességét meg kell különböztetni eszmei és normatív érvényességétől, amely a jogászok számára az előtérben áll, és amely az előbbit – nem érintve a kettő összefüggését – logikailag megelőzi”.⁷⁷

Az a megállapítás, hogy a jogi norma érvényességét érvényesülése határozza meg, a jogszociológusok számára azért tűnik magától értetődőnek, mert a társadalomban érvényes normák, ezek mozgása és érvényesülésük a valóságban olyannyira szorosan egymásba kapcsolódva, egymást feltételezve és összefonódva jelentkeznek, hogy a társadalmi totalitás összmozgásában szinte egybemosódnak, rendkívül megnehezítve ezzel a minőségileg mégis egymástól eltérő folyamatok megkülönböztetését. Gyakorta az a sajátos helyzet alakul ki, hogy a jogi norma érvényessége olyan meghatározott társadalmi folyamatok eredményeképpen áll elő, amelyek tulajdonképpen normák, normatív előírások realizálódásai, érvényesülése. Gondoljunk csak arra a mindennapi jelenségre, hogy az emberek életének bizonyos szegmenseiben meghonosodott szokás, erkölcsösség, divat, illem stb. sajátos társadalmi-ideológiai tényezők és körülmények összehatásának következtében jogi normaként is kifejeződik. Ekkor valójában olyan társadalmi folyamattal állunk szemben, amelyben a szokásnormákat, az erkölcsi normákat, a divat és az illem szabályait érvényesítő tényleges, empirikus társadalmi magatartások, tehát meghatározott normák érvényesülése váltja ki, hozza létre az ezeket tartalmazó jogi norma érvényességét. Materiálisan létező, tényleges, empirikus társadalmi folyamat, amely egyúttal norma érvényesülése, alapozza meg a jogi norma érvényességét. Igaz, hogy ekkor is az állam, illetve meghatározott szervének ún. szankcionáló tevékenysége az, ami ezt a jogi érvényességet kimondja és teljessé

⁷⁷ Larenz, K.: I. m. 14. o.

teszi, ám tagadhatatlan, hogy az ilyen úton kialakuló jogszabályok érvényessége alapvetően az említett előzetes tényleges társadalmi folyamatokon nyugszik. Ha e társadalmi-jogi folyamatokat vizsgálva elvonatkoztatunk a bennük szereplő normák és érvényesülésük jellegbeli, minőségi eltéréseitől, akkor egykönnyen arra a következtetésre juthatunk, hogy az érvényességet az érvényesülés határozza meg. Ám nem feledkeztünk meg azokról a lényegi, minőségi különbségekről, amelyek a különféle társadalmi normák (erkölcs, szokás, illem, divat stb.) között egyfelől, ezek és a jogi normák között másfelől fennállnak, az a megállapítás, hogy a jogi normák érvényessége érvényesülésük következménye, talaját vesztí. Nyilvánvalóvá válik, hogy a jogi norma érvényességét ezekben a vázolt folyamatokban nem az adott jogi norma érvényesülése hozza létre, hanem más jellegű és minőségű társadalmi normákat realizáló társadalmi folyamatok, bár a pontosság kedvéért mindjárt hozzá kell tenni, hogy az is lehetséges, hogy valamely jogi norma érvényesülésének sajátossága váltja ki egy másik jogszabály érvényességét, kiváltképpen, ha ugyanazon társadalmi relációt rendező két egymást követő jogi normáról van szó. Ez mindjárt azt is jelzi, hogy a jogi norma érvényességét érvényesülése befolyásolja, alakítja, sőt lehetséges, hogy a jogszabály érvényesülésének sajátos alakulása megszünteti a szóban forgó jogi norma érvényességét, és új jogszabályi érvényességet teremt. A jogi norma érvényesülésének ez az egyfelől az érvényességet lerontó, másfelől egy másik jogi norma érvényességét megalapozó szerepe és hatása különösen jól érzékelhető a jogi norma ún. desuetudójában. Nem véletlen, hogy többek között éppen a desuetudo az a társadalmi-jogi folyamat, amely Kelsen is arra készítette, hogy a jogi norma érvényesülését a jogszabályi érvényesség feltételeként elismerje.

Mi játszódik le voltaképpen a jogi norma ún. szokásjogi derogációjában vagy desuetudójában a jogszabály érvényességének és érvényesülésének összefüggését illetően? Mindenekelőtt arra kell a figyelmet felhívni, hogy egyszerűen az a tény, hogy a jogi norma nem érvényesül, még egyáltalán nem jelenti a jogi norma érvényességének megszűnését, mi több, még ennek az érvényességnek módosulását, változását sem. A jogi norma szórványos, eseti megsértése, érvényességének egyedi tagadása vagy negligálása azzal, hogy a jogszabályt az egyes esetekben nem követik vagy alkalmazzák, jöllehet azt érvényesíteni kellene, a jogi norma érvényességének és létezésének – mint arra Kelsen nyomatékkal rámutat⁷⁸ – elengedhetetlen feltétele. Ha ugyanis a jogi norma társadalmilag állandóan, kivétel nélkül érvényesül, tehát maradéktalanul követik, alkalmazzák, realizálják, akkor elvész társadalmi jelentősége, megszűnik társadalmi szerepe, betöltötte társadalmi rendeltetését, s mint jogi norma értelmetlenné válik. Az ilyen helyzetet Geiger azzal jellemzi, hogy a jogi norma érvényessége latenssé vált.⁷⁹ De még akkor sem lehet egyértelműen a jogi norma érvényességének megszűnéséről szólni, amikor a jogi norma huzamos időn keresztül társadalmi általánossággal nem érvényesül. Ilyenkor tipikusan legalább kétféle helyzettel vagy folyamattal állunk szemben. Lehetséges, hogy a jogi norma tartósan társadalmilag azért nem érvényesül, azért nem

⁷⁸ Kelsen, H.: Reine Rechtslehre. Wien 1960. 219–220. o.

⁷⁹ Geiger, Th.: I. m. 62. o.

talál követésre, illetve nem kerül sor alkalmazására, mert e meglehetősen hosszú időtartam alatt nem alakult ki, nem fordult elő olyan szituáció, eset vagy reláció, amelynek rendezésére, szabályozására a szóban forgó jogszabály létrejött. Jogszabálytani terminológiával kifejezve arról van szó, hogy a kérdéses jogi norma hipotézise nem valósult meg, illetve ez a hipotézis nem volt alapos és reális. Tekintettel arra, hogy a jogi norma érvényesülése ekkor azért marad el, mert nincs olyan helyzet, amikor kifejthetné érvényét, tehát nem azért, mert a jogszabály hipotézisében megjelölt szituációban vagy relációban a jogi normát nem követték vagy alkalmazták, a jogi norma érvényessége csorbitatlan. A tartósan ilyen módon nem érvényesülő jogi norma továbbra is érvényes, mert ha a jövőben bármikor a hipotézisében megfogalmazott helyzet előáll, a jogi norma előírásait követni és alkalmazni kell. Az ilyen jogi normák érvényességét társadalmilag közvetlenül az alapozza meg, hogy olyan jogrendszer részét alkotja, amely érvényes. Korábban már érintettük a jogrendszer és a hozzá tartozó jogi norma érvényessége közötti összefüggést. Ezt most itt azzal kell kiegészíteni, hogy az érvényesség és az érvényesülés közötti kölcsönös kapcsolat nemcsak a jogi norma, hanem a jogrendszer vonatkozásában is jelentős. Itt most egy olyan ponthoz érkezünk, amely az érvényesség és az érvényesülés a jogrendszer, illetve a jogi norma vonatkozásában megnyilvánuló összefüggésének egyik fontos eltérésére hívja fel a figyelmet. Arról van szó, hogy a jogrendszer érvényessége elképzelhetetlen, ha az huzamos időn keresztül, tartósan, egészében nem érvényesül. Ez ugyanis annak nyilvánvaló kifejeződése, hogy a jogrendszer társadalmi bázisa megszűnt: megdőlt az a társadalmi rend és állam, elvesztette uralmát az az osztály, amely a szóban forgó jogrendszert létrehozta. Ilyeténképpen kihulltak a jogrendszert alkotó jogi normák érvényességének közvetlen és közvetett társadalmi feltételei. Hangsúlyozni kell: nem a jogrendszer egyes normáinak érvényessége szűnt meg vagy szenvedett csorbát, hiszen ez a jogrendszer egészének érvényét éppúgy nem érinti, amint a jogi norma érvényességét annak eseti, egyedi, szórványos megsértése, hanem a jogrendszer egészének érvényessége. Tipikusan ez a helyzet az eredményes társadalmi forradalmak esetén. Ilyenkor a gazdasági-társadalmi és politikai rend minőségi megváltozása megszünteti a régi jogrendszer érvényességét is. A jogrendszer érvényessége szemben a jogi normáival mindig feltételezi társadalmi általánossággal való érvényesülését, hatásosságát. Ha korábban arról szóltunk, hogy a jogi norma érvényességének egyik feltétele az érvényes, azaz társadalmi általánossággal hatásos jogrendszerhez tartozás, akkor ennek értelme és társadalmi jelentősége az olyan jogi normák érvényességét illetően, amelyek tartósan azért nem érvényesülnek, mert a hipotézisükben megfogalmazott társadalmi szituáció nem fordult elő, konkrétan megmutatkozik. Az ilyen jogi norma érvényességét társadalmilag közvetlenül az a társadalmi gyakorlat és tapasztalat alapozza meg, hogy a jogrendszernek, amelyhez e jogszabály is tartozik, jogi normái társadalmi általánossággal érvényesülnek, s így ennek a jogi normának is megvan a társadalmi esélye és valószínűsége, hogy a jövőben bármikor, ha a hipotézisében megjelölt tényállás előáll, érvényesítik, követik vagy alkalmazzák. Persze, ha a jogi norma érvényesülésének feltételét képező tényállás társadalmi-történelmi méretekben nagyon hosszú időn keresztül nem fordul elő, és perspektivikusan sincsen rá kilátás, akkor ez

az állami jogalkotó szervek felé olyan jelzés, amely végül is a jogi norma érvényességét is érinti, mert ekkor az állami jogalkotó szervek a jogi norma érvényességét rendszerint megszüntetik, a jogi normát hatályon kívül helyezik.

Egészen más a helyzet a jogi norma tartós nem érvényesülésének másik típusánál: a jogi norma ún. szokásjogi derogációjánál, illetve a *desuetudónál*. A jogi norma érvényességét itt nem pusztán az befolyásolja, illetve szünteti meg, hogy a jogi norma tartósan nem érvényesül, hanem az, hogy sajátos módon nem érvényesül. A jogi norma érvényesülése hosszú időn keresztül nem azért nem következik be, mert a hipotézisében megfogalmazott tényállás nem fordul elő, hanem azért, mert a jogi normát nem követik és nem alkalmazzák, jóllehet azt az esetek egész sorában alkalmazni és követni kellett volna. A jogi norma tartós, huzamosan történő megsértésében, a nem követéssel és nem alkalmazással való tudatos szembehelyezkedésben, a jogi normának való ellenállásban, attól eltérésben testesül meg az a társadalmi folyamat, hogy a jogi norma nem érvényesül. A jogi norma tartós nem érvényesülésének e folyamata is két irányban ágazik el. Meg kell különböztetni egymástól a jogi norma olyan tartós nem érvényesülését, amikor a jogi normát huzamosan nem követik és alkalmazzák, de a rendezendő esetre nézve esetenként eltérő szabályt alakítanak ki, attól a folyamattól, amikor a jogszabály tartós nem érvényesülése a szóban forgó tényállásra nézve mindig azonos szabály érvényesítésével párosul. Jogi normáról lévén szó, nem győzzük eléggé hangsúlyozni, hogy mindkét esetben a jogi normának nem akármilyen nem érvényesítéséről s a helyette követett szabálynak nem akármilyen kialakításáról és alkalmazásáról, hanem *állami*, állami szerv részéről történő tartós megsértéséről, illetve követéséről és alkalmazásáról beszélünk. Csak amikor az állam sem képes apparátusával érvényt szerezni jogi normájának az imént vázolt úton és módon, beszélhetünk a jogi norma érvényességének megszűnéséről, illetve új jogi norma érvényességének kialakításáról. Így az elsőként említett társadalmi-jogi folyamatban az játszódik le, hogy a jogi normát nem pusztán a jogalanyok általában, hanem az állami szervek huzamos időn keresztül nem követik, nem alkalmazzák, mellőzik, figyelmen kívül hagyják s a jogszabály hipotézisében megfogalmazott tényállásra esetenként eltérő szabályt alakítanak ki. Ekkor egyfelől a jogi normának tartós nem érvényesülésével, mégpedig olyan hatástalanságával, amely a jogi norma közvetlen megsértését és mellőzését jelenti, a jogi norma érvényessége gyengül, sőt megszűnik, jóllehet érvényes jogrendszer részeként ilyenkor még állandóan fennáll az a lehetőség, hogy a gyakorlatban a szóban forgó jogszabály követésre, alkalmazásra talál, de mint azt a társadalmi-jogi gyakorlat mutatja, általában a jogrendszer sem tudja számára az érvényesülést biztosítani; másfelől viszont ez a jogi norma érvényességét lerontó társadalmi-jogi folyamat egyúttal nem képes új jogi norma érvényességét kialakítani, mert a szóban forgó eset rendezését illetően nem tudott tartós és egyértelmű állami gyakorlat kialakulni, amely új tartalmú jogi norma érvényességét az állami érvényesítés általánosságával megalapozná. Ilyenkor ugyan a jogi norma érvényesülése tartósan, bizonyos általánossággal olyképpen marad el, hogy helyette más normát követnek vagy alkalmaznak, de e norma tartalmát illetően nem alakul ki a gyakorlatban olyan egyértelmű általánosság, amely azt jogi érvényességgel ruházná fel.

Jelentősen megváltozik a társadalmi-jogi folyamat jellege és hatása akkor, ha a jogi normának az állami szervek részéről való jóváhagyásával történő tartós nem érvényesítése vagy nem érvényesülése olyképpen megy végbe, hogy a mellőzött jogi norma helyett huzamos időn keresztül egyöntetűen és társadalmi általánossággal a szóban forgó esetben mindig azonos jogi megoldást alkalmaznak. Ebben a társadalmi-jogi folyamatban nemcsak valamely jogi norma érvényességének kezdetben csorbulása, később megszűnése következik be, hanem e jogi norma nem érvényesülési folyamatában a társadalmi általánossággal kialakuló új szabályszerűségnek az állami szervek részéről elfogadása is, más szóval új jogi norma érvényessége jön létre. A jogi norma érvényességét megszüntető nem érvényesülése során annak helyébe új jogi norma érvényessége nyomul. Egy és ugyanazon társadalmi-jogi folyamat a jogi norma nem érvényesülése, hatástalansága egyfelől a jogi norma érvényességének megszűnését, másfelől pedig az ennek helyébe lépő jogi norma érvényességének megalapozását eredményezi. Mondhatni, az új jogi norma érvényessége mintegy kiszorítja a korábbi jogszabály érvényességét. Itt nyilvánvalóan egy nagyon összetett és bonyolult társadalmi-jogi folyamattal állunk szemben, amelynek kiváltképpen állandó mozgását, alakulását, kifejlődését, röviden történetiségét kell hangsúlyozni. A társadalmi létnek az az általános törvényszerűsége, hogy pontosan meghatározott komplexusait „létük pontosan meghatározható határai nélkül hozza létre”,⁸⁰ a jogi norma létezése és érvényessége vonatkozásában is megfigyelhető. Az imént vázolt rendkívül bonyolult folyamatoknak, a jogszabályi érvényesülés, illetve nem érvényesülés különféle módjainak egymásba átmenete, egymástól nehezen elhatárolhatósága, kiváltképpen pedig ezeknek a társadalmi-jogi mozgásoknak, relációknak és komplexusoknak a jogi norma érvényességére való hatása, befolyása, jól mutatja, hogy a jogi norma érvényessége mennyire folyamatszerű, mennyire az érvényesülésnek, a hatásosságnak is a függvénye, mely utóbbi társadalmi-jogi folyamatok is állandó alakulásban, változásban vannak.

A jogi norma érvényesülése tehát a jogszabály érvényességére több irányú, és eltérő jellegű hatást, befolyást gyakorol. A jogi norma hatásossága, az a tény, hogy a jogszabály milyen mértékben és milyen folyamatokban realizálódik (kivételek nélkül, általában, rendszerint követik, jelentősen széles körben és az esetek nagy számában nem követik, túlnyomórészt jogalkalmazás, állami kényszer hatására érvényesül vagy inkább önkéntes követés útján stb.) mindenekelőtt a jogi norma létezésének és érvényességének kontrollját jelenti, kiváltképpen annak jelzését, hogy az érvényes jogszabályi tartalom mennyire adekvát az adott gazdasági-társadalmi szükségletekkel. Ha a jogi norma hatástalansága szórványos és eseti – mint arról szó volt – ez a jogszabály érvényességét nem érinti. Megváltozik a helyzet, ha a jogi norma érvényesülési folyamatából az derül ki, hogy a jogszabályt társadalmilag jelentős mértékben nem követik és nem alkalmazzák, ami a jogi norma érvényességének gyengülését és csorbulását mutatja. Mi több, ha a jogi norma tartósan, társadalmi általánossággal olyképpen nem érvényesül, hogy helyette ugyancsak társadalmilag általánosan az állami szervek gyakorlatában másik norma kerül alkalmazásra, akkor a jogi norma érvényességének meg-

⁸⁰ Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. II. köt. Budapest 1976. 206. o.

szűnésével és új jogszabályi érvényesség kialakulásával állunk szemben. Mindent egybevetve tehát megállapítható, hogy a jogi norma érvényességének a jogi norma érvényessége és érvényesülése közötti meghatározott összefüggés, kapcsolat a feltétele. A jogi norma érvényessége és érvényesülése közötti kapcsolat, az egybeesés, a megegyezés és az eltérés jellege és mértéke dönti el, hogy a jogi norma érvényesülése a jogi norma érvényességét pusztán ellenőrzi, igazolja és alátámasztja, korrigálja, gyengíti és csorbítja, vagy végső fokon megszünteti, lerontja. A jogi norma érvényességének elengedhetetlen feltétele tehát, hogy a jogszabály érvényessége és érvényesülése között bizonyos fokú összhang álljon fenn. Erre hívja fel a figyelmet Kelsen, amikor kifejti, hogy „a jogi norma objektíve érvényesnek csak akkor tekinthető, ha az emberi magatartás, amelyet szabályoz, neki ténylegesen, legalábbis bizonyos fokig megfelel. A norma, amelyet sehol és soha nem követnek és alkalmaznak, azaz a norma, amely – mint mondani szokás – bizonyos fokig nem hatásos, nem tekinthető érvényes jogi normának. Az ún. hatásosság minimuma érvényességének feltétele. De a normának nem megfelelő magatartás lehetősége adott kell legyen.”⁸¹ Vagy ahogyan azt máshol kifejezte, a jogi norma érvényessége és érvényesülése közötti megegyezés, megfelelés „nem szabad, hogy egy bizonyos maximumot felülmúljon, sem pedig, hogy egy bizonyos minimum alá essen”.⁸²

A jogi norma érvényessége és érvényesülése közötti összefüggés jellege és foka tehát a jogi norma érvényességének egyik jelentős feltétele és meghatározója. Mutatis mutandis a jogi norma érvényességére nézve is áll Schiller aforisztikus megállapítása: „A parancsolót csak az engedelmeskedő teszi naggyá.” Ez a belső ellentmondásokkal terhes kapcsolat azonban a maga folyamatszerűségében, állandó mozgásában és kifejlésében a két jelenség és pólus közötti megfelelés, megegyezés és ellentmondás, eltérés határait illetően nagyon nehezen és csak nagy általánosságban határozható meg. Jól látható ez az olyan jogszociológiai kísérletek kudarcából, amelyek megkísérik kidolgozni azt a jogszociológiai metodikát, amellyel a jogi norma érvényessége és érvényesülése közötti összefüggés empirikus, jogszociológiai megállapítása állítólag lehetővé válik. Pregnáns példája ennek Theodor Geiger metodikai javaslata: Geiger, aki egyébként a jogi norma érvényességéről sok figyelemre méltó megállapítást tesz, a jogi norma érvényessége és érvényesülése közötti kapcsolatot mérhetőnek tekinti. Geiger érvényességi képlete: $v = \frac{e}{s}$. Ebben a formulában v jelenti a kötelezőséget, az érvényességet, e azoknak az eseteknek a számát, amelyekben a norma akár követés, akár reakció folytán hatásosnak bizonyul, s pedig azoknak az eseteknek az összességét fogja át, amelyekben a címzettek ténylegesen normatipikus szituációba kerültek. Geiger képlete szavakban kifejezve annyit jelent, hogy a norma kötelező a szituáció minden egyes esetében, de úgy, hogy a kötelezőség minden egyes ilyen esetben egy az $\frac{e}{s}$ reláció által kvantifikált intenzitással rendelkezik.⁸³ Geiger érvényességi képlete nagyon ra-

⁸¹ Kelsen, H.: I. m. 10–11. o.

⁸² Kelsen, H.: General Theory of Law and State. Cambridge (Mass.) 1949. 119. o.

⁸³ Geiger, Th.: I. m. 35–36. o.

cionális és szemléletes, csak az a kényes és sebezhető pontja, hogy a hatáshányados ($\frac{e}{s}$) tényezői, tehát az érvényesülési esetek és az előforduló normatipikus esetek száma sem a múltra, sem a jövőre nézve, sem statisztikailag, sem szociológiailag nem mérhető fel és állapítható meg. Ezért a jogi norma érvényessége és érvényesülése közötti összefüggés lényegét illetően meg kell elégedni azzal az általánossággal, hogy a jogi norma érvényességének feltétele, hogy a jogszabály nagyban-egészben bizonyos *társadalmi általánossággal* érvényesül. A jogi norma érvényessége vonatkozásában csak a jogszabály hatástalansága meghatározott *általánosságának*, csak annak van jelentősége, ha a jogi norma bizonyos *társadalmi általánossággal* nem érvényesül.⁸⁴

3. A JOGSZABÁLYI ÉRVÉNYESSÉGNEK ÉS FELTÉTELEINEK TOTALITÁSA ÉS TÖRTÉNETISÉGE

Totalitás és történetiség azok a kategóriák, amelyek jegyében a jogi norma érvényességének feltételeiről elmondottakat összegezni megkíséréljük. Már a jogi norma érvényessége és érvényesülése közötti összefüggés tisztázása is ellenállhatatlanul annak felmutatására késztet, hogy a jogi norma érvényességére mintegy visszaható, azt alakító, befolyásoló, sőt megszüntető érvényesülési folyamat mennyire szorosan összefonódik azokkal a társadalmi-ideológiai tényezőkkel, amelyeket mint a jogi norma egyéb feltételeit, illetve végső alapját tárgyaltunk. A jogi norma társadalmi-ideológiai tartalmát, államiságát, állami szankcionáltságát és kikényszeríthetőségét, valamint a jogi normának érvényes jogrendszerhez tartozását vizsgálva jeleztük, hogy ezeknek a mozzanatoknak milyen nagy jelentőségük és szerepük van nemcsak a jogi norma érvényességét illetően általában, hanem abban is, hogy a jogi norma miként érvényesül. Most a jogi norma érvényessége és érvényesülése kapcsolatának elemzése után hangsúlyozni kell, hogy a jogi norma társadalmi-ideológiai tartalma, államisága és érvényes jogrendszerhez kötődése közvetve a jogszabályi érvényesülésen keresztül is érezteti hatását a jogi norma érvényességére. A jogszabály érvényesülése jelentős mértékben függ attól, hogy a jogi norma adekvátan fejezi-e ki a társadalom alapvető gazdasági-termelési viszonyait, hogy állama mennyire hathatós eszközöket tud mozgósítani a jogszabályok alkalmazásában és kikényszerítésében, hogy milyen széles tömegbázissal rendelkezik a jogi norma, hogy a jogszabály része-e a fennálló jogrendszernek. E mozzanatoknak mintegy sajátos lecsapódása figyelhető meg a jogi norma érvényesülési folyamatában. És – mint láttuk – mindez megfordítva is igaz, mert amikor megállapítottuk, hogy a jogi norma érvényesülése befolyásolja, alakítja érvényességét, akkor ez óhatatlanul tartalmazta azt is, hogy a jogszabály érvényesülési folyamata változtat, módosít a jogi norma társadalmi-ideológiai tartalmán, állami szankcionáltságán, jogrendszerbeli helyzetén. A jogi norma feltételeiként megjelölt társadalmi-gazdasági,

⁸⁴ Hasonló következtetésre jut *Kulcsár Kálmán* is: A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban, Budapest 1961. 108–109. o.; A jogszociológia alapjai. Budapest 1976. 158–164. o.

ideológiai és jogi tények, folyamatok tehát a maguk totalitásában kölcsönösen hatnak egymásra, alakítják kapcsolatukat s ezen keresztül formálják, befolyásolják a jogi norma érvényességét. A jogi norma érvényessége ennek a társadalmi-ideológiai totalitásnak az eredménye és függvénye. A különféle társadalmi-ideológiai tényezők, folyamatok és relációk, valamint ezek bonyolult kapcsolatai mint összetevők, mint komplexusok hozzák létre azt az eredőt, a jogi normának mint sajátos társadalmi objektivációnak azt a lényegi sajátosságát, amit érvényességének nevezünk. A jogi norma érvényessége tehát a társadalmi-ideológiai komplexusok és folyamatok totalitásában jön létre és alakul. Hiányozzék e totalitáson belül a jogi norma érvényességéhez vezető komponensek bármelyike, váljon gyengévé vagy veszítse el kapcsolatát a többi komplexussal és mozzanattal, a jogszabály érvényessége átalakul, megváltozik, kétségessé válik, sőt meg is szűnik. Ennek a jogi norma érvényességét eredményező és alakító társadalmi-jogi totalitásnak a bonyolultsága és ellentmondásossága folytán jön létre az a sajátos helyzet, hogy a jogi norma érvényessége az emberek számára „mindig bizonyos sűrűséggel vagy lazasággal, áthatolhatatlanul vagy likacsosan van jelen”.⁸⁵

Azt a tényt, hogy az emberek a jogi norma érvényességét egyszer szétrombolhatatlannak, másszor törekenynek érzik, még fokozza, hogy a „kifejlés ontológiai túlsúlya a léttel szemben”⁸⁶ a jogi norma érvényessége vonatkozásában is megnyilvánul. Arról van szó, hogy a jogi norma érvényessége és az érvényességének feltételeit jelentő társadalmi-ideológiai mozzanatok totalitása állandó mozgásban, alakulásban, kifejlésben van. A jogi norma érvényessége meghatározott társadalmi-jogi folyamatok eredménye és maga is folyamatszerű. Erre hívja fel a figyelmet Geiger is, amikor megállapítja, hogy „a kötelező, szubsztansz norma, amely a normatétel façade-ja mögött él, szubsztanciális érvényessége szerint ... örökké folyamatban van”.⁸⁷ A jogi norma érvényessége csak mint állandó mozgásban, kifejlésben levő történeti jelenség érthető meg. Konkrétan, mozzanatokként a jogi norma érvényessége és feltételei, illetve a közöttük levő kapcsolatok önmagukban is jogosultak és megalapozottak lehetnek, de a jogi norma érvényességének és feltételeinek viszonyát egészében és általánosságában csak az összes mozzanatok és komponensek dialektikus egységének és ellentmondásosságának totalitása a maga kifejlésében és folyamatszerűségében fogja át. Ezért nem érthetünk egyet egyfelől azokkal a jogszabálytani koncepciókkal, amelyek a jogi norma érvényességét közvetlenül és kizárólag a jogi norma tartalmára, államiságára vagy érvényesülésére alapozzák, másfelől pedig azokkal a jogelméleti nézetekkel, amelyek a jogi norma érvényességét ezektől a mozzanatoktól teljesen függetlennek tekintik.

⁸⁵ Lukács György: I. m. II. köt. 680. o.

⁸⁶ Uo. I. köt. 236. o.

⁸⁷ Geiger Th.: I. m. 195. o.

III. A JOGI NORMA ÉRVÉNYESSÉGÉNEK TERJEDELME ÉS MINŐSÉGE

1. A JOGI NORMA IDŐBELI, TERÜLETI ÉS SZEMÉLYI ÉRVÉNYESSÉGE (HATÁLYA)

Meddig terjed a jogi norma érvényessége? Hol, mikor és kikre nézve érvényes a jogszabály? Egyformán nyilvánul meg a jogi norma érvényessége, vagy olykor ennek az érvényességnek a jelentkezése eltérő sajátosságokat mutat? E kérdésekre kísérlelnék meg a most következő, a jogi normát elemző tanulmány záró fejtegetései válaszolni. Arról van szó, hogy a jogi norma érvényessége – mint a jogtörténet és a joggyakorlat tanúsítja – nem korlátlan; a jogi norma érvényességének megvannak a határai, jól meghatározható területe és terjedelme. Elég csak az iménti fejtegetésekre emlékeztetni, amelyek a jogi norma érvényességének történetiségére irányították a figyelmet. A jogi norma érvényessége meghatározott időtartam alatt jön létre, alakul és szűnik meg. A jogszabály érvényességének tehát meghatározott időbelisége, temporális határai vannak. Ám a jogi norma érvényességének nemcsak az idő jelöli ki határait, hanem az a tér is, amelyben a jogi norma által rendezni kívánt emberi magatartások, társadalmi relációk megtörténnek, végbemennek. Térbeliség és időbeliség tehát a legszorosabban tapadnak a jogi norma érvényességéhez, s ezek azok a tényezők, amelyek a legközvetlenebbül kijelölik a jogszabályi érvényesség birodalmának határait. A jogi norma – mint azt mind a jogszabály teleologikus-normatív struktúráját, mind tartalmát vizsgálva hangsúlyoztuk – emberi magatartásokat szabályoz. Ebből fakad, hogy nem közömbös, kik azok az emberek, személyek, akiknek magatartásaira nézve a jogi norma érvényes. A jogalanyok köre mint a jogi norma egyik strukturális eleme, a jogszabály érvényességének terjedelmét meghatározó egyik kritérium is. Az a tény tehát, hogy a jogszabály tárgyát jelentő magatartás emberek, személyek viselkedése, amely térben és időben valósul meg, meghatározza a jogi norma érvényességének terjedelmét is, szolgáltatja azokat az ismérveket, amelyek alapján kijelölhetők a jogszabályi érvényesség tartományának határai.

Ezeknek a mozzanatoknak megfelelően szokás a jogszabálytani irodalomban a jogi norma időbeli, területi és személyi érvényességéről vagy hatályáról szólni. Mielőtt a jogi norma érvényességének időbeliségét közelebbről szemügyre vesszük, röviden ki kell térni egy lényegében terminológiai kérdésre: a jogi norma *érvényességének* és *hatályának* megkülönböztetésére. Szembetűnő módon a magyar jogirodalomban általában nem a jogi norma időbeli, területi és személyi *érvényességéről* beszélnek, hanem a jogszabály időbeli, területi és személyi *hatályáról*. Az érvényesség és a hatály a

hagyományos jogszabálytanban a legkevésbé sem szinonimák. A jogi norma érvényességének és hatályának megkülönböztetésével a jogszabálytani koncepciók azt kívánják kifejezni és érzékeltetni, hogy gyakorta előfordul olyan sajátos szituáció, amikor a jogalkotó állami szerv elfogad és közzétesz valamely jogi normát, de az csak egy későbbi időpontban lép életbe. A jogi norma a jogalkotó állami szerv részéről történő elfogadásával és kihirdetésével, egyszóval azzal, hogy az illetékes állami szerv megalkotta, létrehozta – a jogszabálytani elképzelések szerint – *érvényes* jogi norma, de – tekintettel arra, hogy életbelépését későbbi időpontra halasztották – nem *hatályos*. Eszerint a jogi norma megalkotásának pillanatától kezdve létezik, azaz érvényes, egészen addig, míg hatályossá nem válik. Az érvényesség így a jogi normának a keletkezése és életbelépése, hatályossága közötti időtartam alatt meglevő sajátossága, minősége. A jogi normának – kétségkívül – sajátos, ideiglenes, közbevetőleges állapotát minősíti ez a jogszabálytani koncepció az érvényesség kifejezéssel. A jogi norma létezését – mondhatni – közvetlenül megelőző állapotot. Ilyenformán létezik olyan jogi norma, amely pillanatnyilag sehol és senkire nézve nem kötelező, csak majd egy későbbi időpontban válik azzá, s mint ilyen érvényes. Joggal merül fel a kérdés, miben áll ennek a jogszabálynak az érvényessége? Az érvényesség kifejezés ez esetben csak annyit jelöl, hogy az illetékes állami szerv a jogi norma szövegét megalkotta, tartalmát elfogadta és azt közzétette, ám követendő, megtartandó előírásnak, azaz jogi normának csak meghatározott későbbi időponttól tekinthető. A jogi norma érvényességéről mint sajátos tartalmas legyenről s ennek társadalmi-jogi feltételeiről elmondottak fényében aligha lehet egy pillanatig is kétséges, hogy jogi normának ezt a sajátos prae-állapotát a legkevésbé sem tekintjük érvényes jogszabálynak. Jogi normáról csak akkor beszélhetünk, ha az valóban létezik, érvényes, azaz meghatározott helyen és időben, meghatározott személyi körben kötelező. Amíg a jogalkotó tevékenység eredményeként ez az állapot nem következik be, addig nem jogi normával, hanem pusztán jogszabályi szöveggel, *jövőbeni* jogi normával, meghatározott időponttól kezdve érvényes, jogi normává váló jogalkotási produktummal állunk szemben. Ezért teljesen megtevesztő, ha a későbbi időpontban életbelépő, hatályossá, más szóval – meg nem engedhető módon – érvényessé váló jogi normáról már ebben a valóságos társadalmi jogi létezését megelőző periódusban mint érvényes jogi normáról beszélünk. Érvényes csak az a jogi norma, amelynek előírásait, tartalmát a jogalanyoknak követniük, megvalósítaniuk *kell*. Amíg ez a társadalmi-jogi legyen a magatartási szabályt tartalmazó matériának, államilag elfogadott és közzétett szövegnek nem sajátja, addig az nem érvényes jogi norma, azaz nem jogszabály egyáltalán. A félreértések és a zavarok elkerülése végett tehát hangsúlyozzuk, hogy – ha olykor használjuk is a „hatályos jogi norma”, vagy a „jogi norma hatálya” kifejezéseket – ezeket mindig a jogszabályi érvényesség szinonimájaként fogjuk fel. A jogi norma érvényességét és hatályát megkülönböztető jogszabálytani koncepciókban kifejtett jogszabályi érvényességgel pedig azért nem foglalkozunk, mert ez – megítélésünk szerint – a jogi norma létrejöttét megelőző állapotot jelöl, s mint ilyen a jogalkotási folyamat részeként vizsgálendő.

A jogi norma létezése tehát mindenekelőtt történeti jellegű: a jogszabály meghatá-

rozott időben, meghatározott időtartam alatt érvényes. A jogi norma érvényességének kezdete és vége, jelene, jövője és múltja van. Hogy a jogi norma érvényességének időbelisége egyáltalán jogelméleti problémaként jelentkezik, abból az ontológiai tényből fakad, hogy a jogi norma mint sajátos társadalmi objektíváció, a gazdasági-társadalmi viszonyok sajátos visszatükröződése nem pusztán az objektív időben létezik, hanem sajátos, egynemű közegében az időt szubjektív módon visszatükrözi, hasznosítja, alkalmazza, ami olykor az időbeli folyamatok objektivitásától és irreverzibilitásától nem kis eltéréseket mutat. Persze jó előre le kell szögezni, hogy a jogi norma érvényességének időtartama alapvetően objektív, meghatározott időpontban kezdődik és meghatározott ideig tart. A jogszabályi érvényesség idejének ez a meghatározottsága azonban közel sem egyértelmű. Nem véletlenül hangsúlyoztuk a jogi norma érvényessége és érvényesülése közötti összefüggést vizsgálva, a jelenségek és folyamatok állandó, kölcsönös egymásra hatását és egymásba átmenetét, azt a folyamatszerűséget, történetiséget, amelyben a jogi norma érvényessége létrejön, alakul és megszűnik. Még a viszonylag legegyszerűbb esetben is, amikor a jogalkotó állami szerv kifejezetten meghatározza a jogi norma érvényességének kezdetét és végét, kijelentve, hogy a jogi norma az adott időponttól hatályos vagy érvényes és meghatározott naptól kezdve hatályát, érvényét veszti, felmerülhet kétség a jogi norma érvényességének valóságos időtartamát illetően, hiszen lehetséges, hogy a jogalkalmazói joggyakorlatban már korábban ún. szokásjogi úton érvényes és érvényesülő jogi normának az állami jogalkotó szerv részéről történő utólagos elfogadásával, elismerésével állunk szemben, vagy pedig olyan jogszabály érvényességének a jogalkotó állami szerv részéről kifejezett megszüntetésével (akár egyszerű hatályon kívül helyezéssel, akár új, attól eltérő vagy azzal szembevető jogi norma alkotásával), amelyet a jogalkalmazói joggyakorlatban már régen nem tekintettek érvényesnek, s így ún. *desuetudo* útján már korábban érvényét veszítette. De ezzel mindjárt az is világossá válik, hogy az állami jogalkalmazói gyakorlatban ún. szokásjogi úton keletkező és elenyésző normák érvényességének időtartama mennyire bizonytalan. Jóformán szinte lehetetlen az ilyen úton keletkező és megszűnő jogi normák érvényességének kezdetét és végét pontosan meghatározni. Ez a legszorosabban összefügg azzal a meghatározhatatlansággal, amire a jogi norma érvényessége és érvényesülése közötti társadalmi szociológiai folyamatok kvantitatív felmérésével összefüggésben rámutattunk. Minthogy itt a jogi norma érvényességének alakulását túlnyomóan érvényesülésének szociológiai folyamata befolyásolja, a jogi norma érvényességének kezdete és vége e rendkívül nehezen megragadható társadalmi-jogi folyamatokban elmosódik, folyamatszerűségében szinte észrevehetetlenné válik. Ezért a jogi norma érvényességének kezdete és vége ontológiailag csak megközelítő módon határozható meg, alkalmasint még ama jogi normák esetében is, amelyek érvényességének kezdetét és végét az állami jogalkotó szerv kifejezetten és pontosan meghatározta, de kiváltképpen az ún. szokásjogi úton keletkező és elenyésző jogszabályok tekintetében.

A jogi norma érvényességének időtartamát, különösen kezdetét illetően még további bonyodalmakat okoz, hogy a jogi norma sajátos egynemű közegében az időt specifikusan kezeli, a jogi norma érvényességének időtartamát olykor az objektív, való-

ságos és irreverzibilis időbeli folyamatoktól eltérően határozza meg. Nyilvánvaló, hogy a jogi norma érvényességének, mint minden időben végbemenő folyamatnak múltja, jelene és jövője van. A jogi norma érvényességének időbeli kezdete általában létrejövételének, keletkezésének időpontja; jelene mindenkor éppígylétének ideje, melyhez képest a keletkezésig visszamenőleg terjedő idő múltjának minősül, míg az előtte álló idő a jövőjét jelenti. Igen ám, de a jogszabály teleologikus-normatív szerkezetéből — mint arra már e struktúrát elemezve felhívtuk a figyelmet — következik, hogy a jogi norma léttel bírónak gondolva, ami még nem valóságos,⁸⁸ az eredmény, a cél eszmei, normatív előlegezésével döntően a jövőre irányul, arra, hogy a társadalom tagjainak jövőbeni, mármint a jogi norma keletkezésének időpontjához mért jövőben előforduló magatartásait szabályozza. A jogi norma tehát általában keletkezésének időpontjától kezdve érvényes, ami azt jelenti, hogy ettől az időponttól számított jövőben előforduló esetekre és magatartásokra nézve kötelező. Természetesen a jogi norma érvényességének ez a jövőbenisége pusztán látszat, hiszen a jogi norma mindig konkrét éppígylétében érvényes, csupán a valóságos társadalmi folyamatok és magatartások tekintetében előlegezett. Az a tény, hogy a jogi norma ma érvényes, nemcsak annyit jelent, hogy a ma előforduló magatartásokra és esetekre vonatkozik, hanem azt is magában foglalja, hogy az érvényessége keletkezésétől máig eltelt időben és a jelenhez mért jövőben előforduló esetekre és magatartásokra is kiterjed. A jogi norma érvényességének időbelisége tehát sajátos, mert nem egyszerűen arról van szó, hogy objektíve van múltja, a keletkezésétől a jelenig eltelt idő, és van jövője, az előtte álló idő, hanem a jogi norma érvényessége konkrét éppígylétének jelenében nemcsak a jelenben él, létezik, hanem érvényessége folytán múltjára és jövőjére is kiható módon. A jogi norma rendszerint keletkezésének pillanatától kezdve egészen megszűnéséig érvényes, ami — az egyes korrigáló, módosító jogi technikai eszközöket és intézményeket, mint pl. az elévülés, figyelmen kívül hagyva — gyakorlatilag azt jelenti, hogy ezen időtartam alatt a jogi norma éppígylétének jelenében mind a múltban, mind a jövőben előfordult vagy előforduló esetekre és magatartásokra egyaránt vonatkozik. A jogi norma érvényességének világában tehát az idő nem irreverzibilis, mert a ma érvényes jogszabály a keletkezéséig visszamenő időtartam alatt előfordult esetekre és magatartásokra is érvényes, időbeni létezése így per ma a múltba is visszaforduló. Míg az objektív folyamatok időbeniségében a múlt vissza nem hozható, az eltelt idő irreverzibilis, addig a jogi norma érvényességének megélt ideje nem pusztán gondolatban szubjektíve idézhető fel, hanem a jogi norma érvényessége objektíve a jelenre és a múltra nézve is fennáll. Ha ma válik ismertté egy olyan bűncselekmény, amelyre nézve a jogi norma érvényessége elkövetésekor már kiterjedt, akkor a konkrétan, jelenleg érvényes jogi norma érvényességének idejét mintegy visszapergetve tulajdonképpen a jogi norma jelen érvényességéhez képest múltbeli cselekményt e jogszabály alapján ítélik meg, ami magától értetődő, hiszen ez a jogszabály már akkor is érvényes volt. S ez a lehetőség a jogi norma érvényességét illetően állandóan fennáll. A jogi norma érvényessége időbeniségének sajátossága abban van, hogy míg érvényes, mindig képes múltját újraélni. Ennek on-

⁸⁸ Hegel: A szellem fenomenológiája. Budapest 1961. 309. o.

tológiai alapja paradox módon – kétségkívül – a jogi norma jövőre orientáltsága. Az a tény, hogy a jogi norma általában keletkezésének pillanatától kezdve minden jövőbeni esetre és magatartásra érvényes, megalapozza, hogy a jogi norma éppígytlének jelenéből a keletkezéséig terjedő időtartam alatt, tehát a múltban megtörtént esetekre és magatartásokra a jelenben vonatkozzék. „Jelen idő és múlt idő / Tán mind jelen van a jövő időben / S a múlt időben a jövő is benne van” (T. S. Eliot). Az ember cselekvésével múltját nem változtathatja meg, a jogi norma azonban érvényességének sajátos időbelisége folytán múltjában előfordult eseményeket, folyamatokat is befolyásolni, alakítani képes.

Az érvényes jogi norma az objektív időben létezik ugyan, érvényességének időbelisége azonban – mint arról szó volt – sajátos vonásokat mutat, amelyek a jogszabályi érvényesség idejének jelenét, múltját és jövőjét a valóságos időbeli folyamatok irreverzibilitásától némileg eltérően alakítják. Ez nyilvánvalóan azzal függ össze, hogy a jogi norma érvényességének ideje tulajdonképpen az objektív idő sajátos, jogi, normatív visszatükröződése, tehát ebben az összefüggésben és értelemben szubjektív időnek minősül. A jogi norma érvényességének időtartamában múlt, jelen és jövő megkülönböztetésében – mint láttuk – a döntő pont a keletkezés időpontja. A jogi norma érvényességének jövője keletkezésétől, illetve éppígytlének jelenétől számítható, múltja pedig – ennek megfelelően – létrejöttének időpontjáig megy vissza. Akármilyen sajátos is a jogi norma érvényességének időbelisége, az eddig elmondottakból kitűnően a jogszabály csak olyan tényekre, magatartásokra, eseményekre és viszonyokra érvényes, amelyek az érvényes jogi norma keletkezését követően jöttek létre.

A jogszabályi érvényesség idejének sajátossága és szubjektivitása egészen nyilvánvalóvá válik, ha az ún. *visszaható* érvényű, erejű vagy hatályú jogi normákat is figyelembe vesszük. A félreértések elkerülése végett talán nem árt hangsúlyozni, hogy a jogi normák visszahatását egyáltalán nem abban az értelemben fogjuk fel, mint Geiger, aki szerint „a visszahatás . . . elkerülhetetlenül a jogi mechanizmus működésében magában van”.⁸⁹ Geiger ezt a megállapítást arra alapozza, hogy az egyedi esetre érvényes jogi norma – szerinte – végül is általában a jogalkalmazásban alakul ki, azaz a megtörtént esetet követően. „Az egyedi esetre ‚érvényes jog’ mindig csak akkor jön létre, amikor az eset megtörtént.”⁹⁰ Az imént elmondottakból talán már kitűnt, hogy a jogalkalmazás során a jogi norma érvényességének éppígytlétét, jelenét tekintve a jogszabály valóban a múltban megtörtént esetre vonatkozik, de – hangsúlyoztuk –, hogy a jogi norma érvényességének ez a sajátossága éppen azon alapul, hogy ez a múlt olyan időtartamot jelent, amikor a szóban forgó jogi norma már érvényes volt, sőt a jogi norma érvényességének keletkezési időpontját véve figyelembe, a jogalkalmazásban szereplő eset a jogi norma érvényességének jövőjében jött létre.

A jogi norma visszaható érvényéről vagy hatályáról szólva tehát nem arra gondolunk, hogy a jogalkalmazásban a jogi norma érvényesülése – de hangsúlyozzuk, nem érvényessége – az elbírálásra kerülő eset előfordulását követi. A jogi norma visszaható

⁸⁹ Geiger, *Th.*: I. m. 214. o.

⁹⁰ Uo.

érvénye azt jelenti, hogy a jogszabály nemcsak a keletkezését követően, tehát a jövőben előálló eseményekre, viszonyokra és magatartásokra érvényes, azaz nemcsak éppígy létének jelenétől a keletkezéséig terjedő múltra vonatkozik, hanem arra a múltra is, amely érvényessége keletkezésének időpontját megelőzi. Ekkor a jogi norma érvényessége valóban visszaható, mert olyan cselekvésekre, eseményekre és relációkra is kiterjed, amelyek a jogi norma keletkezését megelőzően jöttek létre. A jogszabályi érvényesség időbeliségének ez a sajátossága a múltra nézve jelentős változásokat képes előidézni; mindenekelőtt jogi szabályozás alá vonhat olyan magatartásokat és eseteket, amelyeket korábban jogi normák nem rendeztek; kivonhat a jogi szabályozás köréből szituációkat és cselekvéseket, amelyekre nézve a múltban érvényes jogi előírások vonatkoztak; korábban jogszerű magatartásokat jogellenessé és tiltottá minősíthet, míg egykori jogellenes és tiltott cselekedeteket jogszerűnek, megengedettnek, sőt kívánatosnak nyilváníthat, ami tulajdonképpen azt jelenti, hogy a visszaható erejű jogszabály a korábban létező jogi norma érvényességét a múltra – a visszaható erejű jogi norma keletkezését megelőző időre – nézve megváltoztatja, sőt megszünteti. A visszaható érvényű jogi normák létezését, társadalmi, politikai, jogi szerepét, jelentőségét és hatását igazoló és tanúsító történeti példák sora hosszú; itt elég csupán a visszaható érvényességű jogszabályok világszerte nagy konjunktúrájának a II. világháborút közvetlenül követő időszakára emlékeztetni.⁹¹

A jogi norma visszaható érvényessége a jogszabályi érvényesség időbeliségét illetően megerősíti azt, amit korábban a jogi norma létezésének objektív idejéről és az érvényesség szubjektív idejének ettől olykor jelentős eltéréséről megállapítottunk. A visszaható erejű jogi norma érvényességének ideje ugyanis nem a jogi norma létrejöttével kezdődik, hanem a már azt megelőző múltban. Ezzel a visszaható érvényű jogi norma az objektív idő irreverzibilitását a jogszabályi érvényesség világában – de csak ott – szubjektíve feloldja, megszünteti. A visszaható erejű jogi norma létezésével a múltbeli magatartások, helyzetek, események jogi értékelése, megítélése, szabályozása megváltozik. A visszaható érvényű jogi norma – nem lehet eléggé hangsúlyozni – az idő objektív irreverzibilitását nem szüntetheti meg, tehát a múltban előforduló eseteket, lejátszódó történéseket, kifejtett magatartásokat nem változtathatja meg, nem teheti meg nem történtté. „Ha minden idő örökös jelen / Úgy minden idő jóvátehetetlen” (T. S. Eliot). Ám ezeknek a múltbeli eseteknek, eseményeknek és magatartásoknak a jogi megítélését, értékét és jelentését lényegesen megváltoztathatja, sőt megszüntetheti: „Ami megtörtént, azt ugyan nem lehet meg nem történtté tenni; de a régen megtörtént normatív jelentése azoknak a normáknak az alapján, amelyek az értelmezendő történet után jöttek létre, utólag megváltoztatható.”⁹² Mondani sem kell, hogy a visszaható érvényű jogi norma időbeliségének ez a sajátossága nemcsak a jogi normák, jogi értékelések és jelentések körében eredményez fontos változásokat, hanem a társadalmi lét, a társadalmi viszonyok és magatartások világában is. Jóllehet igaz, hogy még a visszaható érvényű jogi norma sem képes az objektív idő irreverzibilitását megszüntetni, a múltat

⁹¹ Lásd: *Peschka Vilmos: A modern jogfilozófia alapproblémái.* Budapest 1972. 238–239. o.

⁹² *Kelsen H.: Reine Rechtslehre.* Wien 1960. 13. o.

meg nem törtéنتé tenni, de múltbeli cselekvések és relációk jogi újraértékelésével és átértékelésével a jogi norma érvényessége keletkezésének és éppígyülte jelenének időpontjában jelentős gazdasági, társadalmi és politikai hatást vált ki. Lukács György idézi Churchill szellemes megállapítását arról, hogy a döntés „a következmények időszakába vezet”.⁹³ A visszaható érvényű jogi norma hatása éppen a következményeket, a múltbeli cselekvés, magatartás következményeit illetően mutatkozik meg. Mégpedig olyan társadalmi-jogi következményeket idéz elő, amelyeknek a múltbeli cselekvésekből és döntésekből való előállásának vajmi kevés volt a valószínűsége vagy esélye. A visszaható érvényű jogi norma sajátos időbelisége tehát nemcsak a jogi értékelés és szabályozás, hanem a mindennapi élet konkrét tényei, viszonyai és cselekedetei vonatkozásában is jelentős változásokat idéz elő, de nem az esetek, események és cselekedetek múltbeli lefolyását, történetét illetően, hanem ezek következményeinek időszakában, a jogszabályi érvényesség jelenében, illetve jövőjében.

Ezzel már a visszaható érvényű jogi normáknak azt a problémáját exponáljuk, amit a visszaható érvényű jogi norma ontológiai ellentmondásosságának nevezünk. A jogi norma érvényességének időbeliségéről szólva, hangsúlyoztuk annak általában a jövőre orientáltságát. A jogi norma érvényességének ezt a jövőre irányultságát mindenekelőtt a jogszabálynak értéktartalmával kapcsolatosan elemeztük, alternatív jellege alapozza meg. Arról van szó, hogy a jogi norma olyan helyzetekre, szituációkra vonatkozik, amelyek alternatív jellegűek, amelyeknek szereplői, résztvevői dönthetnek, választhatnak az adott helyzetben tanúsítható magatartások, cselekvések között. Igaz, a döntésnek ezt a mozgásterét a társadalmi lét meghatározza, de ez a meghatározottság „mindig ‚pusztán’ valamilyen alternatív döntés meghatározása, lehetőségének konkrét mozgásteré”.⁹⁴ S ami a jogi norma és érvényesség szempontjából döntő jelentőségű: „A mindenkori mozgásterét mégoly világosan körülhatárolt leírása sem szüntetheti meg azt a tényt, hogy az alternatíva aktusa tartalmazza a döntést, a választás mozzanatát, és hogy az emberi tudat e döntés ‚helye’ és szerve.”⁹⁵ A jogi norma érvényessége tehát általában jövőbeni, alternatív jellegű helyzetekre, esetekre terjed ki. A jogi normában megfogalmazott, előírt emberi magatartás pusztán az egyik alternatíva a jogszabályban meghatározott esetben. A jogi norma érvényességének korábban vázolt időbelisége, kiváltképpen jövőre irányultsága tehát azt feltételezi, hogy a jogi norma hipotézisében meghatározott esetekben a jogszabályban előírt magatartás a lehetőséget a valóságba fordító egyik alternatívaként jelenik meg. Magyarán, a jogsabálynak lehetősége van arra, hogy az érvényes jogi normában megfogalmazott magatartást mint jogszerűt tanúsítsa. Éppen a jogi normának ezen az alternatív jellegén, a cselekvés társadalmilag meghatározott mozgásterén belüli döntés és választás lehetőségén s a jogi norma erre az alternatív helyzetre kifejtett hatásán, illetve azon, hogy a jogszabály által javasolt alternatívát elfogadják vagy figyelmen kívül hagyják, alapul a személyek jogi felelőssége.

⁹³ Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. II. köt. Budapest 1976. 43–44. o.

⁹⁴ Uo. III. köt. 346. o.

⁹⁵ Uo. II. köt. 48. o.

A visszaható erejű jogi norma ontológiai ellentmondásosságával éppen azt kívánjuk jelezni, hogy a jogi norma visszaható érvényessége ellentmondásban van a jogi szabályozásnak és a jogi felelősségnek ezzel az alternatív jellegével és megalapozottságával. Ha ugyanis a jogi norma érvényessége a keletkezését megelőző múltbeli helyzetekre és magatartásokra is kiterjed, akkor a jogi normában előírt magatartás a múltban nem jelenhetett meg jogilag érvényes, jogi érvénnyel javasolt, előírt alternatívaként, sőt – mint arról szó volt – lehetséges, hogy egészen más jogi alternatíva volt akkor érvényben. A visszaható érvényű jogi normában megfogalmazott magatartás tehát a múltban nem jelenthette a jogszerű cselekvés alternatíváját. Adott helyzetben cselekvési, döntési alternatívaként felmerülhetett ugyan, de éppen az akkor érvényes jogi szabályozás szerint ez a magatartás lehetséges, hogy kifejezetten jogellenesnek minősült, illetve egyáltalán a jogi szabályozás körén kívül helyezkedett el. Ilyenformán a visszaható erejű jogi norma által előírt magatartást a múltbeli tényállás alanyai jogi alternatívaként nem választhatták. A jogi norma visszaható érvénye tehát a múltra nézve megszünteti a jogi norma alternatív jellegét, s ezzel a jogi felelősség alternatív megalapozottságát.

A visszaható érvényű jogi norma ontológiai ellentmondásossága különösen jól látható a visszaható erejű jogszabály és az *ignorantia iuris* elvének összefüggésében. Az „*ignorantia iuris neminem excusat*” régi római jogi szabálya a jogi norma működésének, érvényesülésének elengedhetetlen feltétele, olyan tényező, amely két vonatkozásban is nélkülözhetetlen a jogi norma létezése és működése szempontjából. Egyfelől – és ez a döntő, a meghatározó – a jogi norma alternatív jellege válna kétséggé, ha a jogi norma, tehát a jogi normában megfogalmazott alternatíva megismerése a jogalanyok, az adott szituációba került személyek számára nem volna lehetséges. Másfelől a jogi norma érvényesülése és érvényesítése válna lehetetlenné, ha a jogalanyok állandóan a jogi norma előírásainak nemtudására, illetve meg nem ismerhetőségére hivatkozhatnának. Az *ignorantia iuris* mint a jogi norma működése és érvényesülése elengedhetetlen feltételének a megvilágítása mindenképp e formula tartalmának, értelmének a tisztázását teszi szükségessé. Ismeretes, hogy az *ignorantia iuris* elve a jogelméleti irodalomban mennyire eltérő interpretációkat és álláspontokat hozott létre, illetve milyen heves vitákat váltott ki.⁹⁶ Anélkül, hogy ezt a problémát részletesen vizsgáljunk, szükséges leszögezni, hogy az *ignorantia iuris* szabályának tartalma és értelme – felfogásunk szerint – nem az a fikció, hogy a jogi normák rendelkezéseit mindenki ismeri, hanem az a megdönthetetlen vélelem (*praesumptio iuris et de iure*), hogy a jogi norma tartalma a jogalanyok számára megismerhető. A jogi norma működésének és érvényesülésének nem az a fikció az elengedhetetlen feltétele, hogy a jogi normát ugyan nem ismeri minden jogalany, de a jogszabály tudatosan úgy tekinti, mintha ismerné, hanem az a valószínűség, az az esély, hogy a jogalany a jogi norma tartalmát megismerheti. Ha az *ignorantia iuris* az első értelemben fogjuk fel, akkor a jogi norma érvényessége egyik ontológiai feltételévé éppúgy fikciót teszünk, mint ha a jogalany számára a jogi alternatíva, a választás, a döntés lehetőségét az abszolút mechanikus determinizmus

⁹⁶ Lásd: Szabó Imre: Szocialista jogelmélet – népi demokratikus jog. Budapest 1966. 156–183. o.

alapján kétségbe vonjuk. Ilyenformán a címzettek – tudjuk – nem ismerik a jogi normát, mégis úgy tekintjük, mintha ismernék, teljesen determináltak lévén alternatív döntésre nincs lehetőségük, de mégis jogilag felelniök kell. Valójában azonban a jogi norma érvényessége – mint arról szó volt – a jogi norma alternatív jellegét feltételezi, azt a lehetőséget, hogy az adott társadalmi mozgásteren belül az alanyok többféle alternatíva – beleértve természetesen a jogi alternatívát is – között választhatnak, s így jogilag felelnek, valamint azt az ugyancsak – hangsúlyozzuk – társadalmi lehetőséget – ami egyébként az alternatív döntésnek elengedhetetlen feltétele –, hogy a jogalanyok, a címzettek a jogi norma előírásait megismerjék. Minthogy a jogi norma megismerésének a lehetősége társadalmi, azaz társadalmilag általánosan áll fenn, s nem minden egyes individuum tekintetében egyedileg, valamint mert a jogi norma társadalmi helyzetekre, szituációkra méretez, társadalmilag szabályoz, a jogi norma érvényességének, működésének és érvényesülésének csak az a feltétele, hogy a jogi norma megismerésének ez az általános társadalmi lehetősége álljon fenn, s ezért e lehetőség jogi vélelme nem megdönthető. Hogy a jogi norma előírásai megismerhetőségének ez a társadalmi általánossága a jogi norma érvényessége és érvényesülése szempontjából mennyire jelentős, különösen jól megmutatkozik az ún. belső utasítások jogforrási jellegének problematikusságánál. Ezeknek a belső utasításoknak a jogforrási jellege, más szóval, jogi érvényessége – többek között – éppen azért kétséges, mert „belső jellegük” folytán nincs meg az általános társadalmi lehetőség megismerésükre. Ezért írja Hegel, hogy „a törvényeket oly magasra kifüggeszteni, ahogy Dionüsziosz, a tirannus tette, úgy hogy egyetlen polgár sem tudta elolvasni, vagy pedig eltemetni őket tudós könyvek, gyűjtemények, eltérő ítéleteket és véleményeket tartalmazó döntések, szokások stb. terjengős apparátusában, s hozzá idegen nyelven, úgy hogy az érvényes jog ismerete csak azok számára közelíthető meg, akik szakszerűen foglalkoznak vele – egy és ugyanaz a jogtalanság.”⁹⁷

Az *ignorantia iuris* elvének mint a jogi norma érvényessége, működése és érvényesülése elengedhetetlen feltételének ez a kétféle értelme az *ignorantia iuris* és a visszaható erejű jogi norma kapcsolatát – mint arra Kelsen is rámutat⁹⁸ – kétféle módon alakítja. Ha az *ignorantia iuris* fikcióként úgy interpretáljuk, hogy a jogi normát a címzettek ismerik, akkor az *ignorantia iuris* és a jogszabály visszaható érvénye összeegyeztethető. Ebben az esetben ugyanis a jogi norma ismerete éppúgy fikció, mint az, hogy a jogi norma már keletkezésének időpontját megelőzően létezett, azaz érvényes volt. Megváltozik a helyzet, ha az *ignorantia iuris* megdönthetetlen vélelemnek, a jogi norma társadalmi általánossággal megismerhetőségének fogjuk fel. Ekkor a jogi norma az *ignorantia iuris* elvének kimondásával azt feltételezi, hogy előírásai, tartalma azok számára, akikre nézve érvényes, társadalmi általánossággal megismerhető. A visszaható érvényű jogi norma azonban – mint arról szó volt – olyan magatartásokra, szituációkra nézve jelenti ki érvényességét, amelyek keletkezésének időpontját megelőzően valósultak meg, s amelyeknek alanyai így a szóban forgó visszaható erejű jogi norma

⁹⁷ Hegel: A jogfilozófia alapvonalai. Budapest 1971. 215. § 233. o.

⁹⁸ Kelsen: General Theory of Law and State. Cambridge (Mass.) 44. o.

tartalmával nyilván nem ismerkedhettek meg. Az olyan jogszabálynak a rendelkezései, amely még nem jött létre, társadalmilag nem ismerhetők meg. Ezért az ebben az értelemben felfogott ignorancia iuris elve és a jogi norma visszaható érvénye összeegyeztethetetlen. Téved tehát Kelsen, amikor azt állítja, hogy „a jog megismerésének lehetőségét vagy lehetetlenségét tekintve nincs lényeges különbség a visszaható jog és sok eset között, amelyekben a nem visszaható jogot az egyén, akikre ezt a jogot alkalmazni kell, nem ismeri és nem ismerheti.”⁹⁹ Ilyenformán Kelsen – egyébként ellentmondásban azzal a korábban meghivatkozott fejtegetésével, amelyben a jogi norma alternatív megalapozottságát indirekte kifejtette¹⁰⁰ – teljesen figyelmen kívül hagyja a jogi norma megismerhetőségének társadalmi általánosságát, ami – mint arra utaltunk – a jogi norma alternatív jellegétől elválaszthatatlan. Ha a jogi norma társadalmi általánossággal megismerhetőségét, akkor a jogi norma alternatív megalapozottságát és jellegét is kétségbe vonjuk. Ebben az esetben a jogi normának két társadalomontológiai feltétele pusztán fikcióvá válik, nevezetesen az, hogy a jogi norma alternatív szituációkra vonatkozik, és hogy társadalmi általánossággal megismerhető. Holott a jogi normának ez a két társadalomontológiai feltétele reálisan létező, valóságos és a visszaható érvényű jogi norma érvényességének fiktivitása folytán éppen ezért ellentmondásban van a jogszabály imént említett ontológiai feltételeivel, alternatív jellegével és társadalmi megismerhetőségével.

A jogi norma időbeliségének sajátossága, szubjektív jellege tehát – amint azt a jogi norma visszaható érvényessége pregnánsan példázta – olykor fonák helyzetet teremt a jogi norma ontológiai létezésében. Ez a visszásság általában abban fogalmazható meg, hogy a jogi norma érvényességének időbelisége sajátos szubjektivitása folytán elszakadhat a jogi norma társadalomontológiai alapjától és feltételeitől. A jogi norma érvényességének sajátos időbelisége következtében a társadalomontológiai alapoktól és feltételektől való függetlenülése azonban végül is a jogi norma társadalmi létezését és érvényességét veszélyezteti. Ha ugyanis a jogi norma érvényességének szubjektív ideje olyan helyzetet hoz létre, amelyben a jogi norma érvényessége csak a jogszabály lényeges társadalomontológiai mozzanatait és sajátosságait megkérdőjelezve, nagy nehézségek árán mintegy malgré lui fejtheti ki hatását, akkor a jogi norma létezése és érvényessége maga is kétségessé válik. A jogi norma érvényességének ideje ugyan a valóságos társadalmi folyamatok objektív idejét tekintve szubjektív, de ha ez a szubjektív mértéktelenül, az objektív időbeliséget szinte figyelmen kívül hagyva, azzal egyenesen ellentétesen felfokozódik, akkor ezzel a jogi norma létezése válságba kerül. Jól érzékeltetik ezt azok a visszaható erejű jogi normák II. világháború utáni – említett – konjunktúrájának idején fellépő modern jogelméleti kísérletek, amelyek a visszaható érvényű jogi normának imént tárgyalt ontológiai ellentmondásosságát a természetjog segítségével gondolták feloldani. E természetjogi érvelés szerint az ún. visszaható erejű jogi normák esetén egyáltalán szó sincs visszaható érvényességről. Azok a jogi normák, amelyek állítólag visszaható erővel rendelkeznek, már pozitív jogi tételezésük, pozitív

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ Kelsen, H.: Reine Rechtslehre, Wien 1960. 11. o.

jogi érvényességük keletkezése előtt érvényben voltak, mint az évezredes természetjog szabályai, sőt felette is álltak és állnak a mindenkori érvényes pozitív jognak. Valójában és lényegében tehát — hangzik a természetjogra hivatkozó magyarázat — a kérdéses cselekmények, amelyekre a jogi normák, a jogi normák ún. visszaható érvénye vonatkozik, a természetjog szabályai szerint már korábban, ezen ún. visszaható érvényű jogi normák keletkezését megelőzően is jogszerűtlenek, jogellenesek, illetve jogosak, jogszerűek voltak. Most, a visszaható hatályú jogszabályok kibocsátásakor csupán arról van szó, hogy ezeket a természetjogi normákat pozitív jogi formába öntötték, rájuk hivatkozva a szóban forgó cselekmények elkövetőit illetően levonják a jogi konzekvenciákat. A jogi felelősséget megalapozó jogi normák állítólagos visszahatása tehát a valóságban csak deklarációja a már korábban is létező jogállapotnak.¹⁰¹

Idő és tér dialektikus egysége a jogi norma érvényességét illetően is megmutatkozik. A jogszabály érvényessége nem pusztán időben megnyilvánuló jelenség, hanem időbelisége feltételezi azt is, hogy a jogi norma meghatározott *térben* érvényes. Az a tény, hogy a jogi norma emberi magatartásokat szabályoz, emberi tevékenységre, cselekvésre vonatkozik, amelyek térben és időben valósulnak meg, a jogszabály érvényességének is nemcsak időbeli, hanem térbeli kiterjedését feltételezi. Ezért a jogi norma időbeli hatálya (érvényessége) mellett még *területi* érvényességéről (hatályáról) is beszélünk. A jogi norma területi érvényessége annyit jelent, hogy a jogszabályban meghatározott magatartást a jogi norma által meghatározott területen, helyen kell tanúsítani. A jogi norma érvényességének tere — természetesen — eltérő módon lehet megszabva: a jogi norma érvénye kiterjedhet az adott állam egész területére, vagy annak csak valamely meghatározott részére. A jogi norma érvényességének időbeliségét területi meghatározottsága az időbeli határokat meghaladóan korlátozza. Tér és idő dialektikus egysége és egymásba átmenete folytán a jogi norma érvényességének terjedelmét nemcsak időbelisége, az érvényesség időtartamának kezdete és vége szabja meg, hanem a területi meghatározottság is, hiszen a jogi norma ezen az időtartamon belül csak a meghatározott területen jelentkező emberi magatartásokra vonatkozik. A jogszabály tehát érvényességének ideje alatt nem minden és mindenütt előforduló benne meghatározott emberi magatartásra érvényes, hanem csak az ebben az időben meghatározott területen megnyilvánuló magatartásokra. Még tovább szűkíthető, illetve bővíthető a jogi norma érvényességének terjedelme azon személyek körének további specifikálásával, akikre a jogi norma érvényes. A jogi norma érvényességének terjedelmét korlátozhatja, ha érvényességének idején és területén csak meghatározott korú, foglalkozású, vallású, nemzetiségű, állampolgárságú stb. személyekre vonatkozik. Tágíthatja viszont a jogi norma érvényességének szféráját az ún. *személyi* hatály, ha a jogi norma érvényessége alá tartozó személyek körét úgy specifikálják, hogy az függetlenül a jogi norma érvényességének területétől. Ekkor például a világon bárhol élő, meghatározott állampolgárságú személyre a szóban forgó jogi norma érvényes, és nem csak az adott állam (ország) területén tartózkodó állampolgárookra. A jogi norma érvényességének terjedel-

¹⁰¹ A természetjog és a pozitív jog érvényességének viszonyáról részletesen lásd: *Peschka Vilmos: A modern jogfilozófia alapproblémái.* Budapest 1972. 119–136. o.

mét ebben az esetben az időbeliség és a személyi kör határozza meg. Ilyenkor a jogi normának csak időbeli és személyi érvényességéről szólhatunk, de területi hatályáról már nem. Rendszerint azonban a jogi norma érvényességének terjedelmét időbelisége és területe, ezeket kiegészítően pedig a jogi norma érvénye alá tartozó személyek köre határozza meg. Ezért általában a jogi norma időbeli, területi és személyi érvényességéről (hatályáról) beszélünk.

2. A JOGI NORMÁK ÉRVÉNYESSÉGÉNEK TALÁLKOZÁSA ÉS KONKURENCIÁJA

Az érvényes jogrendszerhez tartozást – korábban – mint a jogszabályi érvényesség egyik feltételét határoztuk meg. Az a tény, hogy a jogi norma érvényes jogrendszer része, mozzanata, nemcsak általában a jogi norma érvényességének egyik feltétele, hanem a jogi norma érvényességének terjedelmét is befolyásolja. A jogrendszer számos érvényes jogi norma rendezett egysége lévén, a részét képező *jogi normák között sajátos relációk* alakulhatnak ki, amelyek hatással vannak érvényességük kiterjedésére. A jogi normáknak a jogrendszeren belüli kapcsolata a jogszabályi érvényesség terjedelmét csak akkor érinti, ha a szóban forgó jogi normák tárgya azonos vagy hasonló, azaz, ha ugyanarra a társadalmi viszonyra, szituációra, azonos tényállásra vonatkoznak. Az azonos társadalmi helyzetet rendező jogi normák érvényességük terjedelmére is kiható kapcsolata különbözőképpen alakulhat attól függően, hogy a jogrenden belül azonos jogforrási szinten elhelyezkedő jogi normákról, vagy különböző (alacsonyabb és magasabb) fokon kibocsátott jogi normákról van-e szó.¹⁰² Ha eltérő jogforrási szinten elhelyezkedő jogi normák ugyanazt a tényállást egymással ellentmondásban, ellentétesen rendezik, akkor *normakonfliktus* áll elő, amelynek a megoldása igen egyszerű, hiszen a magasabb fokú jogszabály érvényessége – magától értetődően – kizárja, megszünteti az alacsonyabb lépcsőn kibocsátott jogi norma érvényességét. Ha viszont az eltérő jogforrási erővel rendelkező jogszabályok ugyanazt a társadalmi relációt, helyzetet azonos értelemben és tartalommal, egymást kiegészítve és erősítve rendezik, akkor a jogi normák érvényessége egyáltalán nem problematikus, csupán arról van szó, hogy ezek érvényessége *kumulatív*, azaz az alacsonyabb fokú jogi norma érvényességének tere a magasabb jogforrási szinten elhelyezkedő jogi norma által behatárolt.

Az azonos jogforrási szinten megjelenő jogi normáknak érvényességük terjedelmét is érintő kapcsolata már nagyobb változatosságot mutat. Az ugyanazt a tényállást szabályozó jogi normák, amennyiben nincsen közöttük ellentmondás, *kumulatív*an, egymást kiegészítve és erősítve hatnak, s ez érvényességük terjedelmét nem érinti. Ha azonban az ugyanarra a társadalmi szituációra vonatkozó két jogi norma eltér egymástól, de olyképpen, hogy a címzetteknek választási lehetőséget nyújt a tekintetben, hogy melyik normát kövessék vagy alkalmazzák, akkor *alternatív* érvényességű jogi normákkal állunk szemben. Mindkét jogi norma általában egyaránt és egyformán érvényes.

¹⁰² Kelsen, H.: I. m. 210–212. o.

Érvényességük terét viszont kölcsönösen befolyásolja az a tény, hogy ez az alternatívitás fennáll, s így mindig a konkrét helyzetben, a címzettek konkrét választásától függ az egyedi esetben érvényességük, illetve érvényesülésük.

Az azonos jogforrási erővel rendelkező, ugyanazt a tényállást ellentmondásban szabályozó jogi normák kapcsolata és ebből fakadóan érvényességük terjedelme mindenekelőtt attól függően alakul, hogy a szóban forgó jogszabályok egymást követően vagy egyidejűleg jöttek-e létre. Amennyiben ugyanis a két jogi norma ugyanazt a szituációt egymásnak ellentmondva rendezi, de az egyik norma létezése a másikat megelőzi, érvényesül a régi római jogi formula, „lex posterior derogat priori”. Ebben az esetben tehát az utóbb keletkezett, az ugyanazt a tényállást az előbbivel ellentétesen szabályozó jogi norma érvényessége a korábbi jogszabály érvényességét megszünteti. Ekkor olyan *normakonfliktusról*, a normák olyan konkurrenciájáról van szó, amely a korábban kibocsátott jogi norma érvényességének s így létezésének megszűnésével oldódik meg. Megváltozik a helyzet, ha a konkurráló jogi normák egyidőben jönnek létre. Az egyidőben keletkező, egymással ellentétben álló jogi normák viszonyára az imént idézett római jogi formula – természetesen – nem alkalmazható. Ezért, ha ezek a jogszabályok tartalmilag teljesen ellentétesek, akkor egymás érvényességét kölcsönösen kizárják, megszüntetik. Ilyenkor egyik jogi norma sem tekinthető érvényesnek, hiszen ugyanarra a tényállásra, egy időben mondanak ki teljesen ellentétes értelmű rendelkezéseket. A két jogi norma egyidejű létezése, érvényessége – mint Kelsen rámutat – „értelmetlen”, és így „objektíve érvényes jogi norma nincs”.¹⁰³ Másként alakul az azonos tényállást egyidőben ellentétesen szabályozó jogi normák konfliktusa és érvényességük terjedelme, ha a két jogszabályi tartalom nem zárja ki egymást, hanem csak az egyik a másik érvényességi terét *korlátozza* azzal, hogy az egyik a másik norma rendelkezése alóli *kivételt* tesz. Ekkor a jogi normák tulajdonképpen csak részben mondanak ellent egymásnak. Aminthogy abban az esetben is, amikor a jogi normák érvényességének viszonya *szubszidiárius*, azaz az egyik jogszabály csak annyiban érvényes, amennyiben a másik a tényállást kimerítően nem rendezi, s így az ennek szabályozását mintegy támogatja, kiegészíti és kiegészíti. Ilyenkor – mint Larenz felhívja rá a figyelmet¹⁰⁴ – rendszerint egymást keresztező, metsző tényállások alkotják a jogi normák tárgyát. A szubszidiárius jogi norma érvényessége tehát csak arra terjed ki, amire a másik jogi norma nem érvényes.

3. A JOGI NORMÁK KOGENS ÉS DISZPOZITÍV ÉRVÉNYESSÉGE

A jogi norma érvényességének nemcsak terjedelme változó, nemcsak kiterjedése mutat térbeli, időbeli és személyi határaitól függően eltérő képet, hanem magának az érvényességnek a minősége is. A jogszabályi érvényesség sajátos módon nyilvánul meg, olyan speciális vonásokkal, tulajdonságokkal rendelkezik, amely joggal indokolja az

¹⁰³ Uo. 211. o.

¹⁰⁴ Larenz, K.: Methodenlehre der Rechtswissenschaft. Berlin–Göttingen–Heidelberg 1960. 175. o.

immár nagy múltra visszatekintő jogszabálytani törekvéseket, amelyek a jogi normák érvényességének eltérő fajtáit, különböző fokozatait állapítják meg. Arról van szó, hogy a jogi normák érvényessége nem egyforma, a jogszabályi érvényességek között jelentős eltérések – mondhatni – minőségi különbségek mutatkoznak. A jogi norma megengedő diszpozícióját vizsgálva, nem véletlenül hívtuk fel a figyelmet arra, hogy a jogi norma diszpozitivitása nem a jogszabályi diszpozíció sajátossága, hanem a jogi norma érvényességének specifikus esete. A jogszabályi érvényességek közötti eltérés pregnánsan ugyanis a *diszpozitív* és a *kogens* jogi normák érvényességének két fajtájában nyilvánul meg. Kogensek azok a jogi normák, amelyek kivétel nélkül, mindig, feltétlenül, eltérést nem engedve érvényesek. A kogens jogszabály, amennyiben a hipotézisében körülírt tényállás megvalósul, az adott esetre nézve kötelezően irányadó. Persze a kogens jogi normák érvényességében is mutatkoznak eltérések; így – mint azt Asztalos László jelzi¹⁰⁵ – a kogens jogszabállyal ellentétes rendelkezés és magatartás lehet, hogy pusztán érvénytelen, tehát nem váltja ki a célzott joghatást, de lehetséges, hogy „az érvénytelenségen túlmenően a tett rendelkezés helyébe lép a jogszabály rendelkezése”. A kogens jogi normáknak ez utóbbi fajtája nagyon gyakran előfordul – mint arra Weltner Andor rámutat¹⁰⁶ – a munkajogban, mely kogens jogi normákat „mellőzhetetlen erejűeknek” nevezi, mert „eltérés esetén nem a munkaszerződés semmis, hanem az eltérő kikötés”. Talán jobban kifejezi a kogens jogi normák érvényességének ezt a sajátosságát az, hogy ezek kategorikusan érvényesek, s mint ilyenek *kategorikus* jogi normáknak minősülnek.

A diszpozitív jogi norma érvényessége viszont a jogszabályi hipotézis megvalósulása esetén mellőzhető, kizárható azzal, hogy a szóban forgó tényállás alanyai nem a jogi norma előírásait, hanem saját döntésüket, megállapodásukat, elhatározásukat tekintik az adott esetben jogilag érvényesnek és irányadónak. Ez másképpen megfogalmazva annyit jelent, hogy a diszpozitív jogi norma ugyan érvényes, de a konkrét esetben csak akkor, ha a hipotézisben megfogalmazott és megvalósult tényállás szereplői, alanyai másként nem rendelkeznek. Ilyenformán – mint arra Gustav Boehmer szellemesen rámutat¹⁰⁷ – a diszpozitív jogi norma „pozitív oldalról tekintve, csak a magánakarat hézagait tölti ki”. Amintohogy találó Boehmernek az a megállapítása is, amely hangsúlyozza, hogy a diszpozitív jogi norma érvényessége nem attól függ, hogy az egyedi esetben a résztvevők nem zárták ki, és így konkrétan hatásos.¹⁰⁸ A diszpozitív jogi norma érvényessége sem a konkrét, egyedi érvényesülés, hatásosság függvénye. Pusztán arról a sajátosságról van szó, hogy léteznek olyan jogi normák, amelyek érvényessége diszpozitív, azaz a hipotézis konkrétan megvalósuló esetében a jogalanyok részéről mellőzhető, félretehető, kizárható. Ez kétségtől a diszpozitív jogi norma érvényességét sajátos minőséggel ruhazza fel, hiszen aligha lehet vitatni, hogy az ilyen jogszabályi érvényesség ereje, az ilyen jogi norma érvényességének oka jelentősen eltér a

¹⁰⁵ Asztalos László: A polgári jogi szankció. Budapest 1966. 44. o.

¹⁰⁶ Weltner Andor: Az érvénytelenség orvoslása a munkajogban. Budapest 1960. 149–150. o.

¹⁰⁷ Boehmer, G.: Grundlagen der bürgerlichen Rechtsordnung. II. köt. Tübingen 1951. 164. o.

¹⁰⁸ Uo. 165. o.

kogens jogi normák érvényességétől. De — nem győzzük eléggé hangsúlyozni — a diszpozitív jogi norma érvényessége sem az egyedi, konkrét érvényesülés, illetve nem érvényesülés függvénye. A diszpozitív jogi norma érvényessége, miután létrejött, éppúgy fennáll, mint a kogens jogi normáé, csak említett specifikuma folytán ennek a jogi érvényességnek a minősége, minőségi foka, jogi ereje más, gyengébb a kogens jogszabály érvényességénél. A diszpozitív jogi norma érvényességének ezt a sajátos minőségét kísérel meg érzékeltetni Boehmer azzal, hogy a diszpozitív jogszabályt „potenciális értelemben” tekinti érvényesnek.¹⁰⁹

A diszpozitív jogi normák érvényességét nemcsak a kogens jogszabályok érvényességétől, hanem az ún. *választható* jogszabályok¹¹⁰ és az imént tárgyalt *szubszidiárius* jogi normák érvényességétől is meg kell különböztetni. U. Meyer-Cording a kogens jogi normáktól megkülönbözteti az ún. választható jogi normákat, melyek körébe sorolja a diszpozitív jogszabályokat is. A választható jogi normák az institutionális normák, a státusnormák, a csatlakozó vagy adhéziós normák. Ezek a választható jogszabályok — Meyer-Cording szerint¹¹¹ — a kogens jogi normáktól abban különböznek, hogy nem általában érvényesek, hanem csak azokra, akik egy szerződéses tényállással kombinációban azt a státuszt, intézményt stb. választják, amelyre a szóban forgó jogi normák vonatkoznak. Ilyen státuszok lehetnek a házasság, az örökbefogadás, a gyámság és gondnokság, a tulajdonosi pozíció, a hivatalnok, a hivatásos katona stb. A választható jogi normák érvényességének lényege tehát az, hogy ezek a jogszabályok — állítólag — csak azokra nézve érvényesek, akik saját akaratelhatározásukkal, döntésükkel a meghatározott státuszt, intézményt választják. Aki elhatározza, hogy házasságra lép vagy a katonai hivatás mellett dönt, ezzel a házasság intézményét rendező jogi normák, illetve a hivatásos katonai szolgálatra vonatkozó jogszabályok érvényessége alá kerül. Más szóval, ezeket a jogszabályokat választotta, ezek rá nézve érvényesek. Kétségtelen, hogy számos jogszabály, sőt a jogi normák egész csoportjának konkrét, egyedi érvényessége attól függően áll be, hogy a jogi norma vagy normák hipotézisét jelentő tényállást, jogi tényt a jogalanyok akaratlagosan megvalósítják-e vagy sem. Az sem vitás, hogy a választható jogi normák (státusnormák, institutionális normák stb.) esetén Meyer-Cording főleg arra gondol, amikor a hipotézis akaratlagos megvalósítása jelentős számú jogszabálynak, a jogszabályok egész blokkjának a konkrét, egyedi érvényességét váltja ki. Megbocsáthatatlanul megfelelkezik Meyer-Cording azonban arról, hogy a jogi normák konkrét, egyedi érvényessége mindig a hipotézis megvalósulásakor áll be, és nagyon gyakran a hipotézis akaratlagos realizálásával. Az a körülmény tehát, hogy a jogi norma vagy normacsoport konkrét egyedi érvényességét egy akaratlagos jogi tény váltja ki, mit sem változtat a jogszabályi érvényesség jellegén és minőségén. Legfeljebb csak mint annak jelzése lehet jelentős, hogy gyakran előfordul, amikor a jogi norma érvényességének konkretizálódása, individualizálódása közvetlenül nem a jogalanyok akaratától, döntésétől, választásától,

¹⁰⁹ Uo.

¹¹⁰ Meyer-Cording, U.: Die Rechtsnormen. Tübingen 1971. 46. o.

¹¹¹ Uo. 47–48. o.

hanem valamely természeti eseménytől (pl. születés, halál stb.) függ, jóllehet, ilyenkor is általában a jogalany alternatíva előtt áll (pl. örökség visszautasítása s ezzel az örökjogi normák érvényességének konkretizálódása, egyediesedése előtt az út elvágása). A választható jogi normák esetében a jogalanyok tehát valójában nem a szóban forgó jogszabályok érvényességét érintően választanak, mint a diszpozitív jogi normáknál. A diszpozitív jogi norma érvényessége ugyanis olyan, hogy azt a jogalany kizárhatja, mellőzheti, jóllehet annak hipotézise megvalósul. Nem így a választható jogi normáknál. Ha a választható jogszabályok hipotézise realizálódott, ezek érvényessége alól a jogalany általában nem vonhatja ki magát (pl. a házasság intézményének szabályai, az állami hivatalnokokra vonatkozó jogi normák), hacsak a választható jogi normák nem diszpozitívek. Míg a diszpozitív jogszabály esetén a jogalany valóban dönthet abban a kérdésben, hogy az adott jogi norma érvényességét kizárja-e vagy sem, addig a választható jogi normák esetében csak arról dönthet, hogy megvalósítsa-e a jogi norma vagy normacsoport hipotézisét, de ha a realizálást választotta, akkor a vonatkozó jogi normák érvényessége reá nézve általában konkrétá válik, s alóla magát nem vonhatja ki. Jól példázza ezt a polgári jogi szerződés és a házasságkötés különbsége. Az előbbi esetben a felek általában diszpozitív jogi normák érvényessége alatt állnak, tehát a vonatkozó jogi normák érvényességét megállapodásukkal mellőzhetik, kizárhatják, tehát választhatnak a vonatkozó jogi normák és saját akaratelhatározásuk, megállapodásuk között. Nem így a házasságkötés esetén, amikor is a házasságkötéssel pl. a házassági vagyonyjog túlnyomóan kogens normái a felekre eltérést nem tűrően vonatkoznak. Ekkor a jogalanyok csak a jogszabályok hipotézisének realizálását vagy nem realizálását illetően választhatnak, de nem a jogi normák érvényességét érintően.

A joggyakorlatban – mint arra Eörsi Gyula felhívja a figyelmet¹¹² – gyakran előfordul, hogy a diszpozitív jogi norma sajátos érvényességét nem a konkrét jogalanyok, a felek, hanem irányító államigazgatási szervek valójában jogi norma alkotásával zárják ki nem konkrétan és egyedileg, hanem a speciális általánosságának szintjén. Ilyenképpen a diszpozitív jogi norma érvényességét egy másik jogi norma rendelkezése folytán meghatározott általánossággal zárják ki, mellőzik, ami a diszpozitív jogi norma érvényességét, de kiváltképpen annak terjedelmét rendkívüli módon érinti. Itt valtképpen a diszpozitív jogi normák és a korábban vizsgált *szubszidiárius* jogi normák viszonyával állunk szemben. Az a tény ugyanis, hogy az irányító állami szerv – meg nem engedhető módon – a jogi norma diszpozitív érvényessége alapján olyan jogszabályt alkot, amely a diszpozitív jogi norma érvényességét egészen vagy részben, bizonyos általánossággal (különösséggel) kizárja, tehát e jogszabály alól kivételt képez, attól eltér, nem a diszpozitív jogi norma érvényességének konkretizálódását, hanem két jogi norma érvényességének sajátos viszonyát s az egyik jogi norma érvényessége terjedelmének – mint arról szó volt – korlátozását jelenti. A jogi norma diszpozitív érvényességének ilyen, jogszabályalkotással történő konkretizálódása tulajdonképpen a jogi normák érvényességének szubszidiárius viszonyát hozza létre, azaz a diszpozitív jogi norma csak annyiban érvényes, amennyiben a másik ennek alapján létrejövő jogszabály

¹¹² Eörsi Gyula: A szocialista polgári jog alapproblémái. Budapest 1965. 158. o.

a tényállást kimerítően nem rendezi, hanem azt csak kiegészíti. Ez tehát két jogi norma érvényességének sajátos találkozása, nem pedig a diszpozitív jogi norma érvényessége, illetve ennek konkretizálódása. „Diszpozitív szabály alól jogszabály, nem-imperatív szabály alól a felek megállapodása nem tehet kivételt. . . A diszpozitív szabály tehát *eseti* eltérést tesz lehetővé, a nem-imperatív speciálist (egy körülhatárolt területen általánosat); az előbbi *csak szerződés*, az utóbbi *csak jogszabály* alapján lehetséges.”¹¹³ Az egyik esetben a jogi norma sajátos érvényességéről, diszpozitivitásáról, a másikon két jogi norma sajátos találkozásáról, a szubszidiárius jogi norma érvényességének terjedelméről van szó.

¹¹³ Uo. 157–158. o.

NÉVMUTATÓ

- Achermann, F. 43
 Alekszandrov, N. G. 75
 Arnholm, C. I. 137
 Asztalos L. 59, 87, 88, 90, 92, 93, 226
 Austin, I. 88
- Bercsenko, A. I. 55, 74
 Bierling, E. R. 22, 62, 64, 93, 155, 188
 Binding, K. 39, 52
 Boehmer, G. 226, 227
 Bratusz, Sz. N. 55, 75
 Brecht, A. 187
 Britzelmayer, W. 64
 Bruslin, O. 88
- Churchill, W. 219
 Coing, H. 186
 Cossio, C. 57, 59, 159, 204
- Dionüsziosz, 221
- Ehrlich, E. 39, 187
 Eliot, T. S. 217, 218
 Eltzbacher, P. 87
 Engels, F. 10, 11, 12, 13, 14, 23, 26, 27, 28,
 48, 60, 127, 138, 143, 164, 171, 179, 182,
 183, 199, 201
 Emge, C. 187, 189
 Engisch, K. 52
 Eörsi Gy. 64, 77, 78, 80, 93, 114, 120, 156,
 169, 228
- Fischer, E. 10
 Fogarasi B. 153
 Frigyes Vilmos 199
 Fuller, L. 172
 Fürst L. 87
- Gehlen, A. 17
 Geiger, Th. 39, 185, 203, 206, 210, 212, 217
 Goethe, J. W. 177
 Goldschmidt, W. 55, 87, 202
 Golunskij, Sz. A. 55, 64, 75, 88
- Gyenyiszov, A. I. 64, 75
- Haenel, A. 98
 Hart, H. L. A. 172, 173, 184, 187, 197, 203
 Hartmann, N. 18, 24, 25, 26, 27, 34
 Hegel, G. W. F. 11, 12, 15, 19, 21, 24, 25, 27,
 29, 35, 57, 125, 127, 143, 154, 165, 170,
 194, 216, 221
 Heller Á. 60, 149, 150, 168, 171
 Heller, Th. 159
 Hippel, E. 187
 Hobbes, Th. 201
- Isay, H. 159
- Jellinek, G. 188
 Jhering, R. 141, 182
 Joffe, O. Sz. 75
 Jørgensen, S. 137
- Kalinowski, G. 39, 43, 159
 Kant, I. 51, 194
 Kareva, M. P. 75
 Kaufmann, A. 137, 138, 139, 140, 143, 159,
 196, 202, 204
 Kaufmann, F. 39
 Kelsen, H. 26, 28, 29, 30, 32, 33, 36, 43, 45,
 46, 47, 52, 57, 62, 64, 73, 77, 87, 88, 91,
 93, 155, 160, 173, 177, 178, 182, 183,
 184, 185, 187, 189, 190, 191, 192, 193–
 195, 197, 203, 204, 206, 210, 218, 221,
 222, 224, 225

- Kerimov, D. A. 55, 75, 83, 88, 93
Klaus, F. 39, 43, 46
Klug, M. 58, 64, 74, 187
Koroljov, A. I. 55, 75, 83, 88, 93
Kosik, K. 26
Krawiecz, W. 159
Kulcsár K. 51, 211
Kuriljev, Sz. V. 55, 88
- Lahtinen, O. 39, 52, 159
Lalaguna, E. 173
Larenz, K. 43, 55, 57, 94, 95, 108, 126, 128,
134, 136, 137, 138, 139, 140, 144, 148,
149, 187, 202, 205, 225
Lassalle, F. 171
Leiszt, O. E. 59, 83
Lenin, V. I. 15, 16, 21, 24, 25, 33, 37, 38,
50, 125, 169, 194, 201
Loeser, F. 39, 43, 46, 48, 187
Lukács Gy. 12, 16, 17, 20, 23, 25, 27, 30, 31,
37, 42, 64, 104, 109, 110, 114, 128, 129,
131, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139,
140, 146, 160, 161, 162, 165, 170, 181,
184, 185, 187, 204, 209, 212, 219
- Makai M. 44
Mallachow, R. 155
Marcic, R. 195, 196, 197
Márkus Gy. 39, 40
Marton G. 92
Marx, K. 9, 10, 11, 12, 14, 15, 18, 23, 25, 26,
27, 29, 38, 42, 48, 60, 91, 125, 127, 129,
138, 162, 164, 171, 179, 180, 182, 183,
199, 201
Mayer, M. E. 39, 204
Meyer-Cording, M. 39, 98, 227
Merkl, A. 193
Mitteis, H. 186
- Naschitz, A. N. 168
Nawiasky, H. 52, 88
Nipperdey, H. C. 187
- Nizsalovszky E. 169
Nyedbajlo, P. J. 64, 75, 83
- Peschka V. 51, 75, 133, 134, 146, 155, 186,
191, 196, 218, 223
Pigolkin, A. Sz. 75
- Radbruch, G. 187, 189
Ribin, A. V. 55
Ross, A. 40, 43, 46, 47, 64, 74, 76, 79, 80,
87, 91
- Sargorodszkij, M. D. 55, 75, 83, 88, 93
Schiller, F. 210
Schmölz, F. M. 196
Schreiber, R. 55, 58, 74, 79, 187, 188, 189
Sebanov, A. F. 75
Sejndlin, B. V. 55, 59, 88
Somló F. 52, 155
Stammler, R. 155
Sumner, W. G. 191
- Szabó I. 36, 42, 57, 64, 77, 78, 81, 83, 92,
98, 153, 156, 170, 220
Szászy-Schwarz G. 88, 92
Szládits K. 92
Sztrogovics, M. Sz. 64, 75
- Talleyrand, P. 202
Tammelo, I. 52, 56
Thon, A. 52
Tomasevskij, N. P. 55, 88
Tordai Z. 39
- Világhy M. 93, 169
- Weber, M. 187, 188, 189, 190, 191
Weinberger O. 39, 43, 45, 46
Weltner A. 226
Wittgenstein, L. 39
Wright, G. H. 39, 40, 43, 52, 55, 56, 60, 62,
64, 73, 74, 76, 79, 80, 91

**Az Akadémiai Kiadó
gondozásában jelent meg**

Asztalos László

A POLGÁRI JOGI SZANKCIÓ

441 oldal • Kötve 80,— Ft

Farkas József

A JOGERŐ

A MAGYAR POLGÁRI PERES ELJÁRÁSBAN

166 oldal • Kötve 36,— Ft

Peschka Vilmos

JOGFORRÁS ÉS JOGALKOTÁS

497 oldal • Kötve 65,— Ft

Peschka Vilmos

MAX WEBER JOGSZOCIOLÓGIÁJA

134 oldal • Kötve 34,— Ft

Világhy Miklós

GAZDASÁGPOLITIKA ÉS POLGÁRI JOG

120 oldal • Kötve 37,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

